

BOJ POD OLIMPOM

Slovenci v NOB Makedonije, Grčije in Albanije
1941 – 1945

Pod simboličnim naslovom, povezanim z imenom za več gorovij, zlasti za gorovje v Grčiji, na meji med Makedonijo in Tesalijo, z vrhom (2911 m), ki je le nekaj višji od našega Triglava, je skupina avtorjev pripravila zelo zanimiv zbornik in v njem dokumentirano prikazala delež Slovencev v NOB Makedonije, Grčije in Albanije v obdobju druge svetovne vojne.

Zbornik je delo več avtorjev, ki so se med drugo svetovno vojno tudi sami znašli po muhasti igri usode na ozemlju Makedonije, Grčije ali Albanije ter so se tam ne le vključili v osvobodilni boj, marveč so nekateri izmed njih bili celo njegovi organizatorji in voditelji. Zvečine so bili primorski Slovenci, nekaj pa je bilo istrskih Hrvatov in tudi Slovencev iz drugih slovenskih pokrajin, na primer iz Štajerske.

Zbornik je verodostojno pričevanje naših ljudi, od katerih so eni na primer v makedonski vasi Bistrenci organizirali osvobodilno gibanje in zatem partizansko enoto, pa slovensko četo v 1. makedonsko-kosovski udarni brigadi, drugi pa na grškem

otoku Kefaloniji, največjem otoku Jonskega morja, ustanovili samostojno, močno partizansko četo »Primorje« v sestavi grške osvobodilne vojske ELAS, ali pa sodelovali v albanskih partizanskih enotah, nekateri med njimi pa prišli z otoka Samosa prek Turčije celo v Palestino in Egipt, kjer so prav tako oblikovali slovensko četo. Vse pa je ves čas in kjerkoli so bili prevečala močna želja in tudi odločenost, da bi prišli v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije in se v njej bojevali za osvoboditev jugoslovanskih narodov.

Zbornik vsebuje vrsto daljših in krajših sestavkov, ki prikazujejo boj Slovencev na omenjenih območjih, njihova nenavadna doživetja in tudi številne žrtve (tako na primer ne samo v Makedoniji, Grčiji in Albaniji, temveč celo na sremški fronti). Nekateri sestavki obujajo tudi spomine na okolje, iz katerega je izšla večina teh borcev, tj. spomine na rodno Primorsko in na kruto fašistično nasilje, kakršnemu so bili izpostavljeni, preden jih je pot zanesla čez morje in privedla v osvobodilni boj, čeprav so se ga udeležili pretežno na tujih tleh.

Vsa besedila v zborniku imajo pristen pečat osebnega pričevanja, napisana so doživeto, sočno in živahno, v preprostem in dojemljivem jeziku, podprta pa so tudi s številnimi opombami, ki dopolnjujejo sicer bogato pripoved.

Gre za delo, ki bo v marsičem dopolnilo dosedanje prikaze osvobodilnega boja jugoslovanskih narodov, še posebej pa, čisto nanovo, prikazalo delež Slovencev v osvobodilni vojni na tleh Makedonije, Grčije in Albanije. Kot pa je razvidno iz tega zbornika, delež Slovencev nikakor ni bil majhen.

R. Bordon

GRČIJA

1942

1 30 60 90 120 150 180 km

BOJ POD OLIMPOM

**Slovenci
v NOB Makedonije, Grčije in Albanije
1941 – 1945**

**ZALOŽBA BOREC
IN ZALOŽBA LIPA**

LJUBLJANA – KOPER

*To knjigo posvečamo
slovenskim borcem
v NOB Makedonije, Grčije in Albanije
s tovariško zahvalo
za skupno prehojeno bojno pot,
ki nas je pripeljala v svobodo*

Uvodna beseda

Prizorišče dogajanja

Snov, ki jo obravnavajo prispevki v tej knjigi, prikazuje dokaj zapletene okoliščine, v kakršnih so se znašli primorski Slovenci in istrski Hrvati, ki so bili nasilno preseljeni, mobilizirani, deportirani ali konfinirani, a so bili dovolj zavedni in pogumni, da so po najrazličnejših poteh prišli na tajna zborna mesta, kjer so se organizirali in nato v vrstah NOV Jugoslavije, v EAM in ELAS v Grčiji ter v NOV Albanije sodelovali v boju proti fašizmu in nacizmu. Območje njihovega delovanja je bil Balkan, poln zgodovinskih, religioznih, gospodarskih in socialnih raznolikosti in nasprotij. Prav zaradi tega so ga sile Osi že zgodaj vključile v svoje načrte.

Cilj združevanja, organiziranja in boja primorskih Slovencev ter istrskih Hrvatov sta bili osvoboditev Slovenskega primorja in Istre ter združitve s Slovenijo in Hrvaško v socialistično federativno republiko Jugoslavijo. Uresničevanje tega cilja pa je bilo v tu opisanih razmerah tesno povezano s sodelovanjem z narodnoosvobodilnimi gibanji v navedenih deželah, ki so bile prav tako okupirane, in pomoči tem gibanjem.

Poglavitni dejavniki, ki so odločilno vplivali na potek dogodkov, so bili:

1. strateški in gospodarski pomen posameznih območij,
2. številčnost, struktura, oborožitev, izurjenost in način boja okupacijskih sil,
3. raven pobudnika in organizatorja odporniškega boja, njegove zamisli o načinu vodenja tega boja in njegov končni namen,
4. gospodarske, družbenopolitične in druge pomembne razmere.

Poglavitna območja, ki jih ta knjiga obravnava s posebnim poudarkom na dejavnosti in prispevku primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, so bila Makedonija, Grčija, otočje Dodekanez in Albanija. Poudariti velja, da je italijanska vojska pošiljala na Balkan zelo omejeno število primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, in to zavaljo njihove »nezanesljivosti«. Vzrok, zakaj je poslala v Grčijo poseben kazenski bataljon, pa še ni pojasnjen.

Razmestitev sil

Pomen, ki so ga sile Osi pripisovale Balkanu, se najbolj kaže v velikem in raznoterem številu enot, ki so ga zasedle. Vzrokov za takó močno zasedbo je več, tu pa bomo navedli samo nekatere:

– Balkanski polotok z otoki v Jonskem in Egejskem morju je za sile Osi predstavljal mostišče, primerno tako za osvajanje kot za oskrbovanje s strateškimi materiali, hkrati pa je lahko bil tudi ščit za obrambo celotnega jugovzhodnega sistema. Pomen, ki ga je Hitler pripisoval Balkanu leta 1943 in v prvi polovici leta 1944, najbolj nazorno predstavlja naslednji strnjeni pregled razmestitve sil italijanskih in nemških enot (pred kapitulacijo Italije) v Albaniji in Grčiji.*

Italijanske enote

Nemške enote

9. armada (Albanija)

4. armadni korpus (Drač – Durrës)

- divizija Perugia (S. Kvaranta)
- divizija Parma (okoliš Valone – Vlora)
- divizija Brennero (okoliš Kruja)
- konjeniški polk Manferato (Berat)

26. armadni korpus (Elbasan)

- divizija Firenze (Debar)
- divizija Arezzo (Korča – Korçë)
- divizija Puglie (Skader – Shköder)
- albanski oddelki

11. armada (Grčija-Atene)

3. armadni korpus (Volos)

- divizija Forli (Atene)
- divizija Pinerolo (Larisa)
- konjeniški polk Milano
- konjeniški polk Aosta

- 1. oklepna divizija (Solun)
- 104. pehotna divizija (Pirej)
- 1. pehotna divizija (Larisa)

8. armadni korpus (Ksilokastro)

- divizija Acqui (Kefalonija, Krf)
- divizija Casale (Agrinion)

- 11. pehotna divizija (Agrinion)

26. armadni korpus (Ioannina)

- divizija Modena (Arta, Preveza)

- 1. divizija alpskih lovcev (Edelweiss)

* Po raznih avtentičnih virih.

58. armadni korpus (Tripolis)

- divizija Cagliari (Tripolis) 1. oklepna divizija
- divizija Piemonte (Patras) 117. divizija alpskih lovcev

Poveljstvo otoka Euboia

- 2. polk bersagliarov
- obalno topništvo

Poveljstvo otoka Kreta

- divizija Siena 22. nemška divizija Sevastopol
- divizija Lecce 11. letalska divizija
- del divizije Modena

Višje poveljstvo oboroženih enot »Egea« – Rodos

- divizija Cuneo (Samos) 55. oklepna divizija Rodos
- divizija Regina (Rodos)

Naštete italijanske enote, razen tistih, ki so se uprle Nemcem ali pridružile partizanom, so Nemci razorožili po načrtu »Fallachse« (padec Osi), ki so ga pripravili še pred padcem Mussolinija in fašizma. Razorožene vojake so odpeljali kot ujetnike v taborišča in jih uporabljali za delovno silo. Kljub vsem ukrepom pa so Nemci zaradi kapitulacije Italije imeli v Jugoslaviji, Grčiji in Albaniji velike izgube.

V italijanskih enotah v Grčiji je bilo takrat 209 000, v Albaniji 105 000 in na otokih Egejskega morja 53 000 mož. Razen teh sil so italijanske okupacijske sile imele v Sloveniji in na Hrvaškem 223 000 ter v Dalmaciji in Črni gori 80 000 mož, skupaj torej 670 000 vojakov.

Naštete enote so bile razmeščene tako, da bi lahko predvsem izvajale napadalne akcije. Osvoboditev severnoafriške obale po zaveznikih, zasedba Sicilije, zavezniška premoč v zraku in na morju, kapitulacija Italije in napredovanje Rdeče armade, vse to pa je od Nemcev terjalo spremembo njihove ofenzivne taktike v defenzivno vojno.

Zaradi tega so nemški generali 24. septembra 1943 predlagali Hitlerju, naj bi nemška vojska pravočasno zapustila Kreto in Egejske otoke. Opozarjali so, da so bile poprej te baze namenjene za izvajanje ofenzivnih operacij v vzhodnem Sredozemlju, da pa so zdaj razmere popolnoma spremenjene. Vztrajali so, da bi nujno morali preprečevati izgubo moštva in materiala, ki bi ju lahko odločilno uporabljali pri obrambi evropske celine.

Toda Hitler je bil proti temu, da bi Nemci zapustili te kraje, zlasti še Kreto in Dodekanez, češ da bi to imelo hude politične posledice. Izpad italijanskih divizij in Hitlerjeva trmoglavost sta vplivala na to, da je nemško vrhovno poveljstvo zadržalo celotno omenjeno območje; konec leta 1943 in

v začetku 1944 pa je svoje enote na egejskih in jonskih otokih, v celinskem delu Grčije in v Albaniji preuredilo. Te enote, ki so bile pod poveljstvom generala Aleksandra von Löhra, so vztrajale na okupiranih območjih jugovzhodne fronte vse do septembra 1944.

Razvrstitev nemške grupe »E«

1. na Rodosu, Samosu in Kosu

- jurišna divizija Rodos

2. na Kreti

- 22. grenadirska divizija
- 133. trdnjavska divizija

3. Peloponez

68. armadni korpus

- 41. trdnjavska divizija
- 117. lovska divizija
- 11. padalska divizija
- 5000 grških kvizlingov (polk Papadongo)
- dva bataljona grške garde – Evzoni

4. Severni in južni Epir

22. planinski korpus

- 104. lovska divizija
- dve trdnjavski brigadi (Kefalonija, Krf)

5. Larisa-Tesalija

- 4. SS policijska oklepna divizija
- tri trdnjavske brigade (Tesalija, Edessa, Lemnos)

6. mornarica, približno 33 000 mož

7. letalstvo, približno 12 000 mož

8. tri bolgarske divizije bolgarskega egejskega korpusa (do 18. septembra 1944)

9. Albanija

21. planinski korpus

- 297. grenadirska divizija

- 181. grenadirska divizija
- SS divizija Skenderbeg (kvizlingi)

Nemci so imeli na navedenem območju torej 300 000 do 350 000 mož, ti pa predvsem naslednje naloge:

- braniti južni del Balkanskega polotoka,
- ščititi južni bok na vzhodni fronti angažiranih sil,
- varovati prometne zveze,
- onemogočiti delovanje odporniških gibanj.

Omeniti je treba, da je Vardarsko Makedonijo zasedala bolgarska 5. armada.

Enote ELAS v letu 1944

Komandant: Stefanos Safaris

1. divizija konjenikov (Tesalija)
2. divizija – 3 polki (Karpenision in Euboia)
3. divizija, v manjših enotah (Peloponez)
8. divizija, komandant general Carceras (Epir)
9. in 10. divizija (Egejska Makedonija)
13. in 14. divizija (Lamia)

Razen naštetih enot so posamezne brigade in bataljoni delovali tudi na otokih (Orestis, Kreta, Parnas).

Oblike in značilnosti odpora

Vztrajen, močan in nenehno naraščajoči odpor proti okupatorskim silam na južnem Balkanu so porajale čedalje hujše razmere,

kakršne je okupacija povzročala z lakoto, vsakovrstnim grobim nasiljem, izkoriščanjem ljudskih množic in razvrednotenjem človeških odnosov, predvsem pa delovanje naprednih gibanj, v katerih so imele vodilni vpliv komunistične partije posameznih dežel. Zlasti za komunistični partiji Grčije in Albanije je bilo takrat značilno, da so njuni vodilni kadri bili v glavnih, mestnih središčih dežele, ne pa na terenu, da je bilo težišče bojov v mestih, da so bili nosilci oboroženega odpora odredi, ki so bili vezani na določeno območje, niso pa bili mobilne enote, ter da so organizatorji odpora skrbeli predvsem za boj proti okupatorju, ne pa tudi za vzpostavitev nove, ljudske oblasti.

Za grški ELAS je bilo značilno, da so ga do leta 1943 ponekod oskrbovale britanske vojaške misije, ki so si zato lastile pravico odločanja o diverzantskih akcijah proti okupatorju. To so bile predvsem akcije na prometne

zveze in transportna sredstva. Po prihodu Svetozarja Vukmanovića-Tem-pa na to območje v letu 1943 sta zamisel o ustanavljanju giblјivih bojnih enot in hkratnem vzpostavljanju organov ljudske oblasti sprejeli le KP Makedonije in KP Albanije.

Grška KP je pozneje sicer dopuščala ustanavljanje večjih enot (brigad in divizij), ki pa so se borile predvsem na določenem ožjem območju. Člani CK KPG so delovali v delavskih središčih, ne pa na terenu. Volitve naj bi izvedli in obliko ljudske oblasti določili šele po izgonu okupatorjev. Taka stališča so imela usodne posledice, ki so se najbolj tragično pokazale v decembru 1944.

V Albaniji je organiziranje odpora potekalo drugače, lahko bi rekli, da je bilo v marsičem podobno jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju. Desetega julija 1943 so sestavili glavni štab NOV Albanije, avgusta 1943 so ustanovili prvo albansko brigado. V začetku leta 1944 je imela Albanija že štiri brigade, več samostojnih bataljonov in odredov, skupaj približno 40 000 borcev. Glavni narodnoosvobodilni odbor Albanije je bil izvoljen že novembra 1942, maja 1944 pa so sklicali protifašistični narodnoosvobodilni kongres Albanije in sestavili vlado.

V Makedoniji se je narodnoosvobodilno gibanje razvijalo v posebnih razmerah. Že zgodaj so se začeli otresati vpliva Tretje internacionale ter čedalje bolj sprejemali zamisel o vodenju bojev proti okupatorju na terenu in graditvi nove, ljudske oblasti. Takšno stališče je zastopala Komunistična partija Jugoslavije. Zlasti po prihodu Svetozarja Vukmanovića-Tem-pa v Makedonijo sredi leta 1943 so se razmere bistveno spremenile. K temu je pripomogla tudi odločitev delegatov Makedonije, ki so zasedanju AVNOJ sporočili, da se Makedonija kot republika priključuje k federativni ljudski republiki Jugoslaviji.

Namesto odredov so v Makedoniji po sklepu CK KPM začeli ustanavljati brigade: Prvo makedonsko-kosovsko udarno brigado so ustanovili 11. novembra 1943 v Slivovem, drugo pa decembra 1943. Število borcev je nenehno naraščalo, kar je bil odraz revolucionarnega razpoloženja makedonskih in albanskih množic.

Delež primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov

Udeležbo primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov ter njihov delež v osvobodilnih gibanjih in vojskah v navedenih deželah poskušajo osvetliti prispevki, ki so jih za to knjigo napisali organizatorji in neposredni udeleženci. Vsi prispevki pa imajo nekaj skupnih značilnosti. Če jih že tu nekaj strnemo, jih želimo s tem samo nekoliko poudariti.

Število na Jonskih, Egejskih in Dodekaneških otokih razmeščenih primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov je bilo majhno, vsega nekaj tisoč

ljudi. Imeli pa so med prvimi, še za časa italijanskega fašističnega režima, zveze z organizatorji NOG v posameznih deželah ali pa so bili celo že vključeni v taka gibanja. Posamezniki med njimi so postali celo pomembni organizatorji, komandanti in politični delavci. Povsod so jih cenili in spoštovali kot hrabre prostovoljce.

Ni odveč posebej poudariti, da so že v prvi polovici septembra 1943 na Kefaloniji ustanovili enoto NOVJ, ki je sodelovala z ELAS in z uporniško divizijo »Acqui« v bojih proti Nemcem. Na tem bojišču je bil prvi smrtno ranjeni borec primorski Slovenec, Alojz Bajc s Cola nad Ajdovščino.

Na oddaljenem grškem otoku so v ilegalni protifašistični organizaciji OF njeni člani spomladi 1943 kot svetinjo varovali program in razglas OF, da ob preiskavi v posebni kazenski četi ni prišel v roke italijanskim fašistom. Taka je bila njihova gorečnost v boju za osvoboditev slovenskega in vseh jugoslovanskih narodov.

Da bi se izognili nemškemu ujetništvu, so nekateri primorski Slovenci-prostovoljci v septembru 1943 z največjim tveganjem preplavali morsko ožino med Kefalonijo in Itako ter od tod kot v sodobni odisejadi, le da nekaj tisočletj za prvo, goli in bosi prišli do grških partizanov, z njihovo pomočjo pa do makedonskih borcev za svobodo.

Posamezni primorski Slovenci so se po pobegu iz italijanske vojske že od začetka leta 1943 dalje borili skupaj z albanskimi in makedonskimi partizani proti italijanskim in nemškim fašistom; nekateri izmed njih so tam dali za svobodo svoje mlado življenje.

Prva četa Prve makedonsko-kosovske udarne brigade je bila Slovenska četa, saj so jo sestavljali pretežno primorski Slovenci in nekaj istrskih Hrvatov, ki so se udeležili tudi znamenitega bogomilskega pohoda. Vse kaže, da so njeni borci zaradi lakote, izredne ostre zime, izčrpanosti in težkih bojev s sovražnikom utrpeli največ smrtnih žrtev izmed vseh enot, v katerih so se bojevali na južnem Balkanu.

Kolikšna je bila gorečnost primorskih Slovencev za svojo domovino in za NOB, so dokazali v bojih na otoku Kefalonija septembra 1943 in kot pripadniki Prve makedonsko-kosovske udarne brigade v letih 1943–1944; to potrjujejo številni dokumentarni podatki z imeni borcev dveh partizanskih čet.

Naj le mimogrede omenimo, da je slovenska partizanska skupina v albanskih partizanih bila hkrati kulturnoprosvetna skupina, ki je dala svoj prispevek tudi na proslavi ob praznični izvolitvi prvečasne albanske vlade maja 1944 v Permetu.

Tudi na tisoče kilometrov dolga pot, po kateri so se prebijali od Dodekaneških otokov čez Turčijo, Sirijo, Palestino vse do Aleksandrije, in niti trpljenje v zavezniških taboriščih v Egiptu niso mogli preprečiti, da bi se skupina prostovoljcev, ki so z Egejskih otokov pobegnili iz italijanske voj-

ske in so si za vodjo izbrali Janka Hrasta-Timošenka, končno vendarle ne bi priključila našim prekomorskim brigadam.

Iz makedonske vasi Bistrenci blizu Negotina je bilo med 35 borci kar 21 primorskih Slovencev, ki so se tja naselili s svojimi družinami v letih 1930–1932, potem ko so zaradi vedno hujšega fašističnega pritiska na Primorskem morali zapustiti rodne kraje. Kar šest med njimi jih je v boju dalo življenje.

Še danes se nekateri nekdanji člani samostojne partizanske čete »Primorje« kot žive priče spominjajo grozot ob streljanju, ko so pod gomilami stotih, s krvjo oblitih, ubitih mrtvih tovarišev iz uporniške divizije »Acqui« le po naključju ostali živi.

Pričevanja po štirih desetletjih

Po štiridesetih letih vsestransko razgibane-
ga delovanja v najrazličnejših poklicih in
krajih so zdaj, na jesen svojega življenja, tu-
di nekdanji borci partizanskih čet in drugih enot NOV iz Makedonije, Gr-
čije, Albanije in z Dodekanezov, zapisali oris svojih poti, po katerih so se
vrnili v domovino kot hrabri borci ter ponosni in svobodni fantje in moške.
Spodbudo za svoje delo so dobili predvsem v zbornikih in monografijah o
nastanku in bojnih poteh prekomorskih brigad in drugih prekomorskih
enot NOV Jugoslavije, rodila pa jo je tudi potreba in želja, da bi pregled o
celotnem deležu vseh, ki so pomagali ustvarjati novo Jugoslavijo, dopolnili
in zaokrožili tudi s svojim prispevkom.

Čeprav 16. septembra 1943 nihče med njimi ni mogel vedeti, da je ta dan
vrhovni plenum Osvobodilne fronte slovenskega naroda sprejel sklep o
priključitvi Slovenskega primorja k združeni Sloveniji, pa so takrat tam da-
leč v tujih deželah vendarle v svojih srcih vsi čutili, da so sestavni del boja
jugoslovanskih narodov in da v tem boju ne morejo stati ob strani. Zdaj so
te, na srečo še vedno žive priče o zemljepisno sicer oddaljenem, a vendar
pomembnem delu našega skupnega boja dopolnile na straneh te knjige tis-
to, česar samo z dokumenti in uradnimi izjavami ni mogoče v celoti pove-
dati ali predstaviti.

Menimo, da smo ob spominu vseh tovarišev, ki so v tujini padli za svo-
bodo, in v skromno priznanje primorskim Slovincem, ki so v osvobodil-
nem boju kjerkoli in kakorkoli z ljubeznijo, zgledno zavestjo in z brezmejno
požrtvovalnostjo dali svoj delež, bili dolžni napisati to knjigo.

Slovenska četa v 3. bataljonu 1. makedonsko-kosovske udarne brigade (1943–1944)*

Kraji, iz katerih so bili doma borci Slovenske čete, ki je v letih 1943–1944 delovala v sestavi 1. makedonsko-kosovske udarne brigade na ozemlju zahodne Makedonije, so kraji Slovenskega primorja in Istre. Ti kraji so imeli do druge svetovne vojne za sabo že burno zgodovino. Še vse premalo pa so morda poznane nekatere podrobnosti, ki so jih posebno primorski Slovenci in istrski Hrvati doživljali pod italijansko oblastjo v letih fašističnega nasilja. Vendar so bile zapisane tudi že v uvodnih besedah številnih dosedanjih del o prekomorskih brigadah in drugih prekomorskih enotah NOVJ, zato jih tu ne kaže ponavljati. Naj omenim le nekatere, da bi lažje razumeli, kako težka in svojstvena je bila pot mnogih primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov iz italijanskega suženjstva v svobodne partizanske vrste.¹

Primorski Slovenci, istrski in dalmatinski Hrvati so med prvo svetovno vojno postali žrtev tajnih pogajanj med zastopniki Antante (Velike Britanije, Francije in Rusije) in Italije. S t. i. londonskim sporazumom so bili 24. aprila 1915 prodani, saj je sporazum določal, da bo Italija po končani svetovni vojni oziroma po zmagi antantnih sil nad Avstro-ogrsko-nemško zvezo lahko zasedla del Koroške, Trbiž z okolico, Goriško in Tržaško pokrajino, Istro ter dele Kvarnerja in Dalmacije.

* Avtor Bruno Čermelj.

¹ Razen osebnih spominov in zapisov je avtor pri pisanju uporabljal tudi podatke, literaturo in druge pripomočke in naslednjih virov:

Glavni odbor ZB NOV Makedonije, Zbornik »Brigada na bratstvoto i edinstvoto«, Skopje 1958;

Đoko Sojević: »Zapisi kosovskog partizana«, Iz ratne prošlosti naših naroda, knjiga 63, redovna izdaja: 36. knjiga, Beograd 1965;

Svetozar Vukmanović-Tempo: »Revolucija koja teče«, Memoari, Beograd 1971;

Popolno razsulo avstro-ogrskega cesarstva na vojaškem in političnem področju je dalo Italiji proste roke, da je začela uresničevati londonski sporazum. Zasedla je Trst, Goriško, Istro, velik del Dalmacije in Reko. Na pritisk takratnih zaveznikov Anglije, Francije in ZDA je tedanja kraljevina SHS morala skleniti krivičen sporazum o razmejitvi z Italijo; sklenili so ga v italijanskem letoviškem mestecu Rapallo 12. novembra 1920 in to na ško-do jugoslovanskih narodov.

Nečloveško fašistično nasilje

S prihodom italijanskih fašistov na oblast se je za naše ljudi v Italiji začela prava kalvarija. Postopno poitalijančevanje se je družilo s prisilo, da je italijanščina edini učni jezik v šolah. Na javnih mestih, v uradih in vsepovsod drugod so ljudje morali govoriti samo italijansko.

Uvedbi pouka v italijanščini v rednem šolanju je sledilo ukinjanje slovenskih in hrvaških družbenopolitičnih, kulturnih in športnih organizacij. Njihovo premoženje so zaplenili. Sledili so požigi kulturnih domov v Trstu in Pulju. Vodilnim ljudem Primorske in Istre so fašisti najprej prepovedali vsako dejavnost. Zahtevali so tudi, da morajo vsi naši ljudje poitalijančiti svoje priimke. Na silo so spreminjali krajevna imena, samo da bi povsod kar najbolj zbrisali vse sledi slovenstva in hrvatstva.

Tisti, ki so bili v kakršnikoli službi, so se morali zvečine preseliti v nezdrave predele južne Italije ali pa so morali službo zapustiti. Namesto njih so vse javne službe v naših krajih zasedli Italijani, predvsem člani fašistične stranke. Mnogo Primorcev, med njimi številni vodilni ljudje, se je moralo zaradi prehudih pritiskov izseliti v tujino.

Doko Sojević-Kosovac: »Poruka budućem pokolenju« i druge poeme, drugo izdanje, Negotin – Krajina 1979;

Dr. Ali Hardi: »Narodno oslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945«, monografija 1, Beograd 1973;

Enciklopedija Leksikografskog zavoda, Zagreb 1955–1971:

AULA IV – Vsi procesi proti Slovincem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Julijske krajine pred fašističnim posebnim tribunalom 1927–1943 (brez procesov pred italijanskimi vojaškimi sodišči). Ponatis iz Primorskega dnevnika, Trst 1970;

Članki, razprave, zapisi in drugo gradivo v raznih revijah in časopisih, kot so Front, Naša obramba, Tovariš, TV 15 in drugi.

Avtor je pri pisanju uporabil tudi podatke, ki so jih v svojih kratkih življenjepisih in spominih napisali preživeli borci Slovenske čete. Te podatke je zbiral za uredniški odbor, ki pripravlja spominski zbornik 1. kosovsko-metohijske brigade. Januarja 1980 je izpolnjene vprašalne pole borcev Slovenske čete poslal uredniškemu odboru v Beograd, posamezne podatke iz njih pa je porabil pri pisanju sestavka o Slovenski četi.

Z leve proti desni: Koča Popović, komandant 2. armade JA; maršal Josip Broz-Tito, vrhovni komandant JA; Petar Drapšin, komandant 4. armade JA; slikano 1945 v Beogradu

Narodna zavest se je še okrepila

Kako so lahko v takem nasilju primorski Slovenci in istrski Hrvati ohranili svojo narodnost in svojo kulturo? Ustanovili so ilegalno organizacijo TIGR, o kateri je bilo že veliko napisanega. Njen poglavitni namen je bil ohraniti pri naših ljudeh narodno samozavest. Tako so se pojavljali razni Čedermaci in njim podobni zavedni bojovníki.

Otroci so se sicer v šoli morali učiti v italijanskem duhu, toda doma so jih starši in babice učili slovenščine in z njimi vred prepevali slovenske pesmi. Na Primorskem se je politika narodne sloge, ki je izvirala še iz avstro-ogrske monarhije, v obdobju fašizma celó poglobila: vse ideološke koristi so se podredile boju za nacionalno ohranitev slovenskega in hrvaškega življa v Slovenskem primorju in Istri.

Narodno zavest so budile in ohranjale tudi zbirke slovenskih knjig Družbe sv. Mohorja, ki so jih tiskali v Jugoslaviji, nato pa čez mejo ilegalno prenašali na Primorsko. Knjige so ljudem pomagale z nasveti, bile so jim prijetno večerno branje, otrokom pa so bile hkrati tudi učbeniki. Knjige so

bile živa vez z bratskim narodom onkraj krivične meje, obenem pa so iz njih ljudje spoznavali življenje drugih južnoslovanskih narodov.

Naša narodna samozavest se je ob vsem tem počasi, a vztrajno krepila. Kljub prepovedim smo prepevali slovenske pesmi. Posebno pa smo si dajali duška ob naborih in novačenju v italijansko vojsko. Ob takih priložnostih so bili po vaseh pravi prazniki. Ljudje so prirejali ples, na katerih so se vrteli po slovenskih vižah in prepevali svoje narodne pesmi.

Strahotni so podatki o delovanju italijanskega posebnega fašističnega sodišča, ki je v 16 letih, od 1927 do 1943, priredilo 113 posebnih procesov proti našim rodoljubom. Na teh procesih so Italijani obsodili 926 naših ljudi, se pravi po 58 obsojencev na leto. Vsako leto sta bili poprečno izrečeni tudi po dve smrtni obsodbi. Posebno fašistično sodišče je v teh šestnajstih letih obsodilo na smrt 31 naših ljudi, od katerih so jih 25 ustrelili. Med žrtvami so bili tudi Pinko Tomažič, Vladimir Gortan, bazoviške žrtve in drugi. Petim obsojencem so smrtno obsodbo spremenili v dosmrtno ječo. Šest obsojencev, ki so jih fašisti obsodili na smrt, pa niso nikoli dobili v roke. Med njimi so bili Janko Premrl-Vojko, Karlo Maslo in drugi; ti so se že kot partizani bojevali za svobodo.

Druge obsojence je fašistično sodišče obsodilo na skupaj 6777 let težke ječe. Mnogi med njimi so dolga leta trpeli po raznih italijanskih ječah, zaradi krutega nasilja in nečloveških življenjskih razmer pa so nekateri v njih tudi umrli.²

Mussolinijeva Italija se je že kmalu po začetku druge svetovne vojne postavila na Hitlerjevo stran; kot njegova zvesta zaveznica je začela mobilizirati. Razen rekrutov so vpoklicali tudi odslužene vojake-rezerviste. Iz naših krajev so jih pošiljali v najbolj oddaljena mesta in na najbolj nezdrava območja, zlasti v kraje, ki so bili okuženi z malarijo, predvsem na Sicilijo in Sardinijo. Vojna vihra jih je razsejala tudi daleč po svetu.

Raznotere poti v Slovensko četo

Nekatere izmed slovenskih fantov so Italijani mobilizirali v svojo vojsko kot rekrute, vojne obveznike. Druge so vpoklicali kot rezerviste ali pa so jih pozneje kot osumljene odpeljali, največkrat še mladoletne, v posebne kazenske bataljone. Italijanske vojaške oblasti so jih razposlale v razne kraje in na razna bojišča. Posejani so bili po Sredozemlju,

² Podatki o naštetih procesih so povzeti iz knjige »Aula IV«, ki jo je decembra 1961 izdala organizacija ANPPA (Associazione nazionale perseguitati politici italiani antifascisti), njeni avtorji pa so A. Dal Pont, Alfonso Leonetti, Pasquale Maiello in Lino Zocchi. Cel naslov knjige se glasi: »Aula IV – tutti i processi del Tribunale Speciale fascista«. Uvod je napisal senator Umberto Terracini, med pobudniki za izdajo knjige pa je bil tudi sedanji predsednik italijanske republike Sandro Pertini.

Mirko Peric je pripadal ELAS na Kefaloniji in na otoku Itaka ter Slovenski četi 3. bataljona 1. makedonsko-kosovske udarne brigade (v grške partizane je odšel na zasilnem splavu s Kefalonije na Itako in nato v Makedonijo)

po Afriki in po Balkanu. Povsod so seveda bili tujci med tujci, italijanski vojaki pa so jih imeli za »schiave«, tj. sužnje.

Veliko primorskih fantov in mož je v Grčiji, Albaniji, zahodni Makedoniji in drugod čakalo na trenutek, ko se bodo lahko pridružili osvobodilnemu odporišskemu gibanju. Vsak pripadnik Slovenske čete je imel svojo pot, po kateri je šel in iskal možnost, da bi se vključil v osvobodilno gibanje tiste dežele, kjer se je spričo usode takrat znašel. Kdaj, kje in kako so se lahko posamezniki vključevali v odporiško gibanje, je bilo seveda vedno odvisno predvsem od krajevnih razmer.

Skupina, ki je prišla iz Grčije

Vstaja širom po Jugoslaviji je bila zgled številnim evropskim državam in deželam, ki so jih okupirali nacisti in fašisti. Med našimi južnima sosedoma se je najprej prebudila Grčija.

Grki so bili vedno veliki domoljubi. Spomnimo se samo njihovih vojn in uporov proti Turkom v prejšnjem stoletju! Tako kot so bili znani srbski hajduki, ki so se med turško zasedbo bojevali proti spahijem in branili siromašne, tako so svoje hajduke imeli tudi Grki; imenovali so jih »andartes«. Tudi pripadniki ELAS, grškega osvobodilnega gibanja, in njihovi partizani, so se imenovali enako.

Med zadnjo vojno je v Grčiji delovalo več političnih strank. Vse so se začele pripravljati, vsaj v začetku, bolj na povojni čas kot pa na oboroženi odpor. Vsaka si je hotela pridobiti čimveč političnih prednosti. To pa je bilo

mogoče doseči ne le s politično akcijo, temveč tudi z vojaško dejavnostjo. Začele so se razvijati manjše oborožene skupine. Prevladalo pa je stališče, da je moči najbolje združiti.

Plod takega gledanja je bila ustanovitev koalicijske vojaškopolitične organizacije EAM in njene oborožene sile ELAS.

EAM (Etnikon apeleuterotikon metopon) je bila grška osvobodilna fronta, ki so jo organizirali septembra 1941. Po številu pristašev je bila eno izmed najmočnejših gibanj odpora proti nemškim in italijanskim okupatorjem v Grčiji.

ELAS (Etnikos laikos apeleuterotikos stratos) pa je bila grška osvobodilna vojska, oborožena moč EAM. Ustanovili so jo decembra 1942. Andartes ELAS niso nosili na kapah peterokrake zvezde, ampak grb v obliki plamena, dvigajočega se nad vzhajajočim soncem. Ta vojska je za boj proti okupatorju zbiral prostovoljce iz vseh družbenih slojev; vključevala je članke KP Grčije, pripadnike bivše vojske in duhovščine. Postala je dobro urejena in disciplinirana vojaška sila, najbolj oborožena med vsemi odporniškim gibanji v Grčiji. Njene akcije so potekale po vsej deželi, razen v Epiru. Sodelovala je tudi z nekaterimi drugimi organizacijami odpora, npr. z EKK³, grško komunistično partijo, vendar se je z njo sprla, pa spet pobotala; tako tudi z EDES⁴. Čeprav je bil ELAS najmočnejša oborožena sila v Grčiji, pa v letih svoje dejavnosti ni presegel okvirov gverilskega vojskovanja; zaradi premalo odločnega nastopa tudi ni imel potrebne vseljudske podpore.

Šele z novim letom 1943 so v Grčiji dozorele razmere, v katerih so naši fantje navezali stike s tamkajšnjimi pripadniki osvobodilnega gibanja. Proti koncu leta 1942 in v začetku 1943 je prišlo do prvih pravih stikov naših fantov z aktivisti EAM. Kmalu so se pokazali njihovi plodovi; primorski Slovenci in istrski Hrvati so začeli vstopati v vrste ELAS. Dogodki, ki sicer sovpadajo z Mussolinijevim padcem in s kasnejšo kapitulacijo Italije, so potrjevali, da so si glede na razmere, sredi katerih so bili v tuji deželi, izbrali pravo pot.

Mnogi naši rojaki so sodelovali z aktivisti EAM in ELAS. Nekateri so iz italijanskih skladišč jemali vojaški material, strelivo in sanitetne potrebnosti ter jih izročali pripadnikom ELAS. Tako so prišle v roke grških parti-

³ EKK = (H)elleniko komunistiko komma (grška komunistična partija).

⁴ EDES = Etnikos demokratikos (h)ellenikos stratos (grška demokratična nacionalna zveza). Bila je ena izmed skupin gibanja grškega odpora med italijansko in nemško okupacijo dežele. Leta 1942 jo je ustanovil polkovnik Napoleon Zervas, zastopala pa je koristi grške vlade v begunstvu. Vendar pa EDES ni imel dovolj prave vojaške discipline, organizacijske čvrstine in trdnega političnega programa. Pogosto so njegove enote sodelovale tudi z okupatorjem, zlasti pa so bile krute proti borcev ELAS in aktivistom EAM.

Četrtega novembra 1968 je tovariš Tito v Beogradu sprejel delegacijo makedonskih borcev. V delegaciji je bil tudi Alojz Zidar (na sliki levo), ki je bil med NOB politični komisar bataljona v NOV in PO Makedonije

zanov tudi italijanske strojnice. Ob kapitulaciji Italije se je zgodilo, da so naši rojaki organizirali odhod celotne italijanske posadke v vrste ELAS. Prav s takšnim sodelovanjem so si naši rojaki pridobili možnost, da so se, čeprav dokaj pozno, vrnili v domovino in se pridružili narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije.

Od prijateljstva do zavezništva

Povezovanje z grškim odporniškim gibanjem je bilo za vsakogar izmed naših rojakov posebna zgodba. Začela se je s potrpežljivim iskanjem ter nadaljevala z navezovanjem stikov s pripadniki in simpatizerji osvobodilga boja. To seveda ni bilo preprosto, saj so fantje še vedno bili italijanski vojaki in so morali računati tudi z dokajšnjo nezaupljivostjo domačinov.

Kljub vsem težavam pa je vendarle prišlo do zvez. Stike so navezovali prek otrok, ki so se vedno motali okrog vojakov, pa tudi prek žensk, ki so bile pripravljene prati vojakom perilo. Domačini so bili radovedni in so, čeprav previdno, tipali, kako gledamo vojaki na razmere in na prihodnost.

Med takimi pomenki so se naši fantje domačinom po navadi bliže predstavili in jim pojasnili, od kod so doma. Nema lokrat so bili domačini hudo presenečeni, ko so zvedeli, kako so naši fantje postali italijanski vojaki. Med moškimi je bilo precej takih, ki so že marsikaj vedeli o Jugoslaviji in Jugoslovanih; v posebnih časih so Grki imeli Srbe. Starejši Grki so se namreč z ramo ob rami bojevali skupaj s Srbi na solunski fronti v prvi svetovni vojni. Tudi o jugoslovanskih »andartesih«, partizanih, so že marsikaj slišali. Fantje so jim povedali to in ono iz domačih krajev, tako da se je iz skromnih poznanstev marsikdaj rodilo prijateljstvo, ki je pozneje preraslo v sodelovanje z odporniškim gibanjem. Takšno sodelovanje je mnogim Slovencem odprlo vrata v vrste ELAS.

Pot Srečka Brezavščka v svobodo

Skrajšan življenjepis Srečka Brezavščka, našega rojaka iz Kala nad Kanalom, je primer ene izmed mnogih poti v makedonske partizane. Srečko Brezavšček se je rodil 17. februarja 1915 v zavedni slovenski vasi Kal nad Kanalom. Že med soško fronto v prvi svetovni vojni so morali vaščani zapustiti vas; Srečka je njegova mati nosila v plenice povitega v begunstvo v Dragatuš v Belo krajino. Po vojni pa se je družina vrnila domov in tu je Srečko dokončal osnovno šolo.

Vas je bila italijanskim fašistom in oblastem trn v peti. Ob vsaki priložnosti so se fašisti znašali nad Kalčani in jih preganjali. Proti koncu dvajsetih let je v bližini Kala nad Kanalom prišlo zaradi ljubezenske tekme med dvema italijanskima financarjema do umora. Fašistične oblasti so ga seveda brž pripisale tamkajšnjim vaščanom. Prišlo je do zloglasnega procesa pred posebnim fašističnim sodiščem. Med sodno obravnavo pa se je izkazalo, da so vaščane iz Kala obtožili po nedolžnem. Toda kljub neovrgljivim dokazom je sodišče po nalogu iz Rima naše ljudi obsodilo skupaj na 300 let težke ječe; vsak posameznik je bil obsojen na 30 let.⁵ Utemeljitev sodbe je poudarjala, da je izrečena kazen za zgled in strah.

⁵ Sodba št. 7 od 23. februarja 1932: trinajst nedolžnih oseb so obtožili, da so v novembru 1930 iz zasede napadle šest financarjev, ki so prišli na izlet v vas Koprivišče (pri Kalu nad Kanalom v goriški pokrajini) in enega ubile. Časnik »Gazzettino« je čez sedem mesecev zapisal, da je financarja ubil njegov tovariš iz ljubosumnosti; to je priznal na smrtni postelji. Toda to ni zadoščalo za revizijo procesa. Dr. Lavo Čermelj je temu procesu posvetil posebno poglavje na 326. str. svoje knjige »Slovenci in Hrvatje pod Italijo« (Ljubljana 1965) z naslovom »Zavestno krivična obsodba trinajstih ne-

Komandant narodnoosvobodilne vojske Grčije (ELAS) Stefanos Safaris in sekretar KP Grčije za Epir P. Karakitsi (v civilu), slika na leta 1944

Po končanem šolanju je bilo Srečku spričo svetovne gospodarske krize težko živeti v revni, pasivni vasi. Zaposlitve ni bilo, tisto malo delovnih mest, kar jih je bilo, pa so zasedli fašisti, ki so se priselili iz južne Italije.

Brezavščkovi so morali pobegniti v Jugoslavijo; naselili so se v Uroševcu na Kosovu. Tam je že bil njihov sovaščan Leopold Jug, pri katerem se je Brezavšček izučil za ključavničarja. Po končani učni dobi je njegov oče odprl obrtno delavnico, kovačijo, v kateri je izdeloval in popravljal predvsem kmečko orodje. Tik pred začetkom druge svetovne vojne se je Brezavšček prijavil kot prostovoljec v takratno jugoslovansko vojsko; služboval je na albanski meji. Tu ga je zatekel razpad stare Jugoslavije; bil je ujet in odpeljan v ujetništvo v Nemčijo. Med prevozom tja pa je zbežal s transporta in se po dolgem času vrnil v rojstno vas. Toda le malo časa mu je bilo usojeno živeti v njej; že na jesen 1941 so ga italijanske oblasti mobilizirale, v začetku 1942 pa so ga poslale v Grčijo kot italijanskega vojaka.

dolžnih mladeničev». – O procesu poroča na str. 39 »Aula IV«, ko v knjigi z istim naslovom, izdani 1970 pri Založništvu tržaškega tiska v Trstu, ponatiskuje podatke o vseh procesih proti Slovencem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Julijske krajine pred fašističnim posebnim tribunalom v letih 1927–1943.

Kmalu po prihodu na grško ozemlje je Brezavšček navezal stike z aktivisti grškega odporniškega gibanja; z njimi se je dogovoril, da bo pobegnil iz italijanske vojske in se pridružil borcem ELAS. Prišel je med grške borce-komuniste, ki so ga 3. aprila 1943 zaradi njegove razredne zavesti in poguma v raznih akcijah sprejeli v članstvo komunistične partije Grčije.

Po kapitulaciji Italije je tudi v Brezavščkovo enoto prišlo dovoljenje, da lahko Jugoslovonom omogočijo vrnitev v njihovo domovino. Tako se je tudi Brezavšček odpravil na tvegano in precéj nevarno pot proti severu. Po napornih pohodih je končno v zahodni Makedoniji, v okolici Prespanskega jezera, dobil stike z makedonskimi partizani. Pridružil se je 1. makedonsko-kosovski udarni brigadi, v kateri je že obstajala Slovenska četa. Tako je prišel med svoje in bil svoboden.

Mnogo podobnih usod

Nikakor ni mogoče podrobno opisati poti vseh borcev Slovenske čete, ki so iz Grčije prišli v vrste makedonskih partizanov. Naj le povemo, da je takih Brezavščkov bilo v Slovenski četi omenjene brigade kar 23. Vsi so prišli v Makedonijo prek zvez in s pomočjo pripadnikov grškega odporniškega gibanja. Tako ali drugače so bili v Grčiji vsi v stikih z njim, poznali so posameznike v EAM in ELAS, prav zato so lahko s pomočjo »štafetnih zvez« prišli v NOV in POJ na ozemlju Makedonije.

Naši fantje so si želeli samó eno: da bi se čimprej vrnili v domovino, se pridružili enotam NOV in POJ ter prispevali svoj delež pri osvobajanju domovine. Pri tem so jim prijateljsko pomagali pripadniki grškega NOG in njegove vojske. Tamkajšnje partizanske oblasti so vsakomur dale posebno »prepustnico«, ki mu je omogočila, da je na poti vedno imel spremljevalca ter da so mu po grških vaseh dajali hrano in prenočišče. Le tako se je mogel varno prebijati proti severu.

Po kapitulaciji Italije je namreč v osrednji Grčiji divjala nemška ofenziva. Nemci, ki so prodirali na osvobojeno ozemlje, so pred seboj požigali, ujete borce pa mučili in streljali. Civilno prebivalstvo so strahovali in odvažali v taborišča. Kljub nasilju, ki so ga sejali Nemci in njihovi domači hlapci z izdajalci vred, pa so ljudje naše fante povsod lepo sprejemali in jih spremljali do naslednje javke. Takega spremstva so bili deležni vse do tro-meje (pri Prespanskem jezeru) med Grčijo, Albanijo in Jugoslavijo. Tam so jih domači ribiči prepeljali čez jezero in jih izročili borcem NOV Makedonije.

Zanimivo je, da so skoraj vsi naši fantje na svoji poti skozi Grčijo šli tudi skozi Karpenision, osvobojeno mestoce v Pindskem gorovju. Z okolico vred je bil grško osvobojeno ozemlje, v mestecu pa je bilo tudi vrhovno poveljstvo ELAS.

Skupina primorskih Slovencev, bivših vojakov italijanske vojske v Debru, slikana leta 1942 v stanovanju aktivista NOB (študenta) pred odhodom v partizane. Z leve proti desni: Petar Galo, Slavko Gabršček, Viktor Kos, študentova mati, Janko Komel in Bogomil Rupnik. Vsi so bili borci Slovenske čete v Makedoniji

Debrska skupina

V Debru je bila italijanska garnizija iz enot divizije »Firenze«. Tudi v teh enotah so bili posamezni Slovenci iz Slovenskega primorja.

Kaže, da sta bili v Debru dve skupini primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov. Ena, imenujmo jo kar prva, je bila ta, v kateri so bili Petar Galo iz Kladirja pri Pazinu, Karlo Ipavec iz Plav, Janko Komel iz Ajševice, Viktor Kos iz Kobdila, Bogomil Rupnik s Črnega vrha, Albert Stanič* iz Prvačine, Ugo Valentinčič iz Podbrda in Marjan Vidmar iz Predmeje. Ta skupina se je organizirano pripravljala na beg iz italijanske vojske in je pobegnila še pred kapitulacijo Italije.

V drugi skupini so bili Peter Česnik* iz Predmeje, Pavel Furlan iz Kobjeglave na Krasu in Ivan Stopar iz Ustja. Ti trije tovariši niso imeli nobenih stikov s prvo skupino. Prvi so bili topničarji, drugi pa inženirski oziroma pe-

* Zvezdica pri imenu oziroma priimku pomeni, da so podrobnejši podatki o njegovem nosilcu (krajši ali daljši življenjepis) navedeni v tej knjigi v poglavju Nekaj življenjepisov. Življenjepisi so razvrščeni po abecedi.

Skupina primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, ki so pobegnili iz italijanske vojske in se vključili v NOVJ. Slikano v Debru, 14. julija 1943, ko so že bili pripadniki Kičevskega partizanskega odreda. Z leve proti desni: (stojé) Petar Galo, Bogomil Rupnik, Slavko Gabršček, Janko Komel in Viktor Kos, spodaj: Karlo Ipavec, Albert Stanič in Marjan Vidmar

šaki. Bili so ločeni ne le po rodovih vojske, temveč tudi po razporedu v vojašnicah.

V okolici Debra so se prvi partizani pojavili šele v začetku leta 1943. Na pobočjih okoli Debra in Kičeva je začel delovati Mavrovsko-kičevski partizanski odred. Svoje akcije je omejil na napadanje karabinjerskih postaj in obmejnih karavel na tako imenovani »razmejnitveni črti« med »veliko« Albanijo in »golemim« (velikim) bolgarskim carstvom. Partizani so hoteli z majhnimi žrtvami najprej priti do prepotrebnega orožja, hkrati pa so širili propagando za vstajo. Tako so nastajale razmere, v katerih so se naši fantje začeli povezovati s tamkajšnjimi terenci in partizani. Domačim aktivistom so prinašali različen vojaški material.

Takšno sodelovanje je po navadi trajalo vse dotlej, dokler Slovenci niso opazili, da jih italijanske vojaške oblasti opazujejo in tudi že zasledujejo. Bil je tik pred Mussolinijevim padcem in fantje so postajali že kar predrzni. Da pa jih Italijani ne bi odkrili in pozaprlji, so 4. julija 1943 pobegnili iz njihove vojske. Po dveh dneh napornega iskanja zvez so le prišli do Mavrovsko-kičevskega partizanskega odreda; težko so ga našli zategadelj, ker je odred vsak dan menjaval kraj akcij in bivanja.

Primorski fantje so se že v prvih bojnih akcijah izkazali kot hrabri in večji bojevniki. Skupino teh hrabrih tovarišev prikazuje npr. fotografija, objavljena v monografiji Alberta Kluna »Prekomorci v narodnoosvobodilni vojni«.⁶ Na njej so Petar Galo iz Pazina, Bogomil Rupnik s Črnega vrha, Karlo Ipavec iz Plav, Janko Komel iz Ajševice, Viktor Kos iz Kobdilja, Ugo Valentinčič iz Podbrda, Albert Stanič iz Prvačine in Marjan Vidmar iz Predmeje. Fotografija pogumne, dobro oborožene desetine je nastala pred kapitulacijo Italije v Debru, kjer so naši rojaki sodelovali pri razoroževanju italijanske vojske. Ob tej priložnosti je precéj Italijanov prav po zaslugi Slovencev stopilo v partizanske vrste.

Iz te skupine sta padla dva naša partizana: Bogomil Rupnik kot bombaš pri juriši na utrjeno poslopje v Fuštanu v Egejski Makedoniji, med bogomilskim pohodom pa je pri vasi Oraov Dol padel Albert Stanič, ko je kot pomočnik komandirja čete svojo skupino vodil v napad.

Pozneje, ko se je v omenjenem odredu povečalo število borcev in ko sta na območje, kjer je deloval Debrsko-kičevski odred, prišla še dva kosovska bataljona, so pri glavnem štabu NOV Makedonije oblikovali spremljevalno četo; vanjo je prišla tudi skupina iz Debra.

Druga debrska skupina je imela stike s pripadniki albanskega NOG; vodil jo je Pavel Furlan. Kaže, da je bila slovenska trojka te skupine previdnejša. Skupina je dočkala kapitulacijo Italije, potem pa se je pridružila albanskim partizanom v 1. albanski udarni brigadi, v kateri so že bili Dominik Bogataj, Franc Pičulin, Franc Grahelj in Janko Kurinčič. Kurinčič je leta 1944 padel v Albaniji. Tem tovarišem so se zdaj pridružili Pavel Furlan, Peter Česnik in Ivan Stopar. Takrat je bil poveljnik 1. albanske udarne brigade Mehmet Shehu*. V vrstah te albanske brigade je trojka ostala do avgusta 1944.

* Mehmet Shehu, roj. 1913, znani albanski politični delavec, general narodnoosvobodilne vojske Albanije, itd. Udeležil se je španske državljanske vojne v vrstah republikanske armade in bil nekaj časa tudi borec v četi Franca Rozmana, sloveč po svoji hrabrosti. Nato se je politično šolal v Moskvi, se leta 1942 vrnil v Albanijo in postal prvi poveljnik 1. albanske udarne brigade, ki je zelo uspešno delovala na vsem albanskem ozemlju. Sodeloval je pri oblikovanju 1. albanske divizije in bil njen poveljnik vse do ustanovitve 1. korpusa albanske NOV; njegov poveljnik je bil tudi ob osvoboditvi Tirane 29. oktobra 1944. Leta 1946 je postal načelnik generalnega štaba albanske armade. Toda na 8. plenumu KPA spomladi 1948 je bil razrešen vseh političnih in vojaških funkcij; jeseni istega leta, že po prosluli resoluciji kominforma, je bil na 11. plenumu KPA rehabilitiran in izvoljen za člana CK KPA. Od leta 1954 dalje je bil predsednik albanske vlade, vse do 18. decembra 1981, ko je po uradni verziji »napravil samomor«, dejansko pa postal žrtev nasilniške politike Enverja Hoxhe.

⁶ Albert Klun, »Prekomorci v narodnoosvobodilni vojni«, Koper 1976, str. 725.

Ob drugem napadu na Debar v prvih dneh avgusta 1944 je sodelovala tudi 1. albanska udarna brigada. Takrat sta Stopar in Grahelj stopila v stike z makedonskimi partizani, ki so jima povedali, da v sestavi 1. kosovsko me-tohijske brigade deluje tudi Slovenska četa. Takoj sta zaprosila svoje nad-rejene, naj jima omogočijo, da se pridružita Slovincem; to so jima dovolili. Čez mesec dni se je Slovenski četi blizu Broda pridružil še Peter Česnik; odhod mu je odobril politični komisar brigade Jakob Tuku.

K debrski skupini moramo prišteti še Jakoba Božiča iz Razpora pri Bu-zetu. Kot italijanski vojak je bil v Kičevu vse do kapitulacije Italije. Po ka-pitulaciji Italije se je pridružil makedonskim partizanom; v partizanskem odredu, v katerega je vstopil, je že bilo nekaj primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov. Božiča so dodelili v njihovo skupino.

Albanska skupina

Borci zadnje skupine, ki jo bomo imenovali »albanska,« pa niso v celoti prišli v Make-donijo. Nekateri naši tovariši so vse do konca vojne ostali v albanskih par-tizanskih enotah; enotam NOV in POJ so se pridružili šele po osvoboditvi. Nekateri pa so padli v bojih.

Tudi te naše »Albance« lahko delimo v dve skupini: Jugovo in Volkovo.

Valentin Jug-Zdravko in tovariši so prve stike z organizatorji NOV Al-banije navezali že konec 1941. Povezani so bili po zaupniku NOG Ilji Boj-daniju v okolici Korčë. Narodnoosvobodilno gibanje v Albaniji takrat še ni

Karlo Štekar, pripadnik Slovenske čete
3. bataljona 1. makedonsko-kosovske
udarne brigade, padel 11. februarja 1944
pri Crni reki v Makedoniji

bilo tako razvito kot v Jugoslaviji. Obstajalo je predvsem v zbiranju simpatizerjev in v pripravljanju terena na vstajo.

Jugovo skupino so sestavljali Franc Grahelj s Šentviške gore, Franc Križič iz Idrije, Janko Kurinčič in Franc Pičulin, oba s Tolminskega, ter Vipavec Karlo Štekar. Po svojih močeh so začeli prizadevno sodelovati z Albanci: zbirali so strelivo, zdravila in drugo. Hkrati so se organizirano pripravljali, da bodo ob prvi ugodni priložnosti stopili med albanske partizane. Njihova dejavnost je trajala do 25. aprila 1943, ko so se vsi pridružili albanskim partizanom. Z albansko-moravskim odredom so sodelovali v bojih v Leskoviku in Permetu ter v Kučari. Avgusta 1943, ko je bila ustanovljena 1. albanska brigada, je v njen sestav prišla tudi Jugova skupina.

Kmalu po oblikovanju 1. albanske brigade se je na osvobojenem ozemlju Albanije mudil član vrhovnega štaba NOV in POJ Svetozar Vukmanović-Tempo. Srečal se je tudi s Slovenci in navezal z njimi pogovor. Bil je na poti v zahodno Makedonijo; potreboval je spremstvo in kmalu so se dogovorili, da bodo šli z njim Valentin Jug-Zdravko, Franc Križič, Karlo Štekar in Franc Beguš iz Podmelca.

V Debar so v spremstvu Svetozarja Vukmanovića-Tempa prišli prav ob kapitulaciji Italije. Dodelili so jih takratnemu zametku Slovenske čete. To je bila spremljevalna četa pri glavnem štabu NOV Makedonije, v njej pa je bilo 30 borcev: 18 primorskih Slovencev oziroma istrskih Hrvatov in 12 Italijanov. Takšno njeno sestavo je narekovalo poznavanje italijanskega orožja in jezika.

Komandir čete je bil Slavko Gabršček s Kobariškega. Desetarja slovenskega dela čete sta bila Albert Stanič in Ugo Valentinčič, Edvardo Rossi pa je bil desetar Italijanov. Politična komisarka čete je bila Bitolčanka Mara Gadov. Četa je imela italijanske težke brede in minomete 81 mm ter nekaj topov kalibra 45 mm.

V drugi ali Volkovi »albanski skupini« sta bila Vipavca Karel Volk iz Erzelja in Rihard Premrl* iz Zemoni pri Vipavi. Oba sta se leta 1942 znašla v albanskem mestecu Skombini blizu Tirane. Z njima je bil še tretji primorski Slovenec, Ivan Bavčar iz Sela na Vipavskem; oblikovali so celico, se na sestankih posvetovali, si izmenjavali novice in se pripravljali na zbiranje vojaškega materiala, ki so ga pozneje izročali terenskim aktivistom osvobodilnega gibanja.

Volk in Premrl sta bila kasneje premeščena v Kavajo; Premrl je kot pokladni gostinski delavec delal v kuhinji, Volk pa je bil bolničar v vojaški ambulanti. V bližini je bilo koncentracijsko taborišče, v katerem so bili internirani Makedonci, Črnogorci in Albanci. Oba naša fanta sta pomagala internirancem s hrano in z zdravili; eno in drugo sta jemala v kuhinji in ambulanti. Hkrati sta internirance obveščala o novicah ter jih seznanjala s trenutnim vojaškim in političnim položajem.

V Kavaji sta ostala do kapitulacije Italije oziroma do zloma fašističnega režima. Neopazno sta se pripravljala na beg, si uredila opremo, se dogovorila s terenci in se nekega sončnega jutra pridružila albanskim partizanom. Z izgovorom, da se gresta umivat in da si bosta v potoku blizu taborišča oprala perilo, sta pobegnili iz italijanske vojske.

Kmalu nato so albanski partizani napadli taborišče, da bi osvobodili internirance v Kavaji; to se jim je tudi posrečilo. Partizanska akcija je sovpadala s kapitulacijo Italije. Osvobojeni interniranci so se organizirali in na ukaz Svetozarja Vukmanovića-Tempa, ki se je, kot že omenjeno, takrat mudil v Albaniji, odšli v Makedonijo. Tudi naša dva rojaka, Volk in Premrl, sta se pridružila Albancem, toda v Debru so ju poslali k drugim Slovencem.

Pripadniki Slovenske čete so torej, razen nekaj Italijanov, bili naši Tolminci, Kraševci, Vipavci, Notranjci, Istrani in Ljubljančani. Vse njihove poti so se iz raznih krajev stekale v zahodno Makedonijo. Do vstopa v revolucionarne vrste borcev za svobodo so bili pravi brezdomci, zdaj pa so nenadoma imeli dve domovini: rojstno Primorsko in Makedonijo. Čeprav po narodnosti niso bili Makedonci, pa so bili »Makedonci po bojni pripadnosti«. Bojno tovarišstvo, ki so ga na ozemlju bratske Makedonije sklenili v krvavih bojih, pa je več kot tovarišstvo. To je pobratenje, skovano v skupnih bojih, eden od temeljev enotnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti.

Priprave za ustanovitev brigade

Kadar govorimo o 1. makedonsko-kosovski udarni brigadi, ne moremo mimo nekaterih posebnosti, ki so bile odločilne, da je konec

1943 prišlo do njene ustanovitve. Prav te posebnosti so namreč bistveno vplivale na razvoj vstaje v Makedoniji in na Kosovu.

Tudi v teh krajih se je začel oboroženi upor razvijati že v letu 1941, vendar sta hitrost in način njegovega razvoja bistveno drugačna kot drugje. Skoraj vsi borci, komandirji, komandanti in politični komisarji so na dan ustanovitve brigade že imeli za seboj dokajšnje bojne izkušnje. Gotovo se je v tej brigadi zbralo najboljše jedro mladine iz Makedonije in s Kosova. Vsi so bili komunisti, člani partije in SKOJ.

Poudariti je treba še drugo njeno značilnost: brigada se je leta 1943 in do avgusta 1944 razvijala samostojno, bila je številčno največja, po borbenosti najmočnejša; med enotami NOV in POJ na ozemlju Makedonije oziroma na območju njenih bojnih podvigov je bila na prvem mestu tudi glede oborožitve. Pomembna je tudi okoliščina, da je morala sama opravljati naloge, ki so po zahtevnosti in obsegu daleč presegale delokrog brigade.

Jeseni 1943 je oborožena vstaja v Makedoniji dobila nov polet. Iz dneva

v dan se je razraščala in postajala vse obsežnejša. Upor se je zlasti razmahnil s prihodom Svetozarja Vukmanovića-Tempa, ko so končno razčistili z oportunističnimi stališči Metodija Šatarova-Šarla. Število partizanskih enot je nenehno naraščalo, revolucionarno razpoloženje med ljudstvom je vse bolj in bolj vrelo.

Treba je povedati nekaj tudi o bolgarskih okupatorjih. Znano je, da se bolgarska vojska ni izčrpavala na nobenem bojišču in nikjer zunaj Bolgarije. Njene enote so se vpogle samo v boje proti enotam NOV in POJ. Prav zato je bilo v Makedoniji mnogo več bolgarskega vojaštva, kot bi bilo normalno. Tudi to je v precejšnji meri dušilo razvoj NOG na ozemlju Makedonije.

Bolgarska vojska je bila odločen in zvest Hitlerjev služabnik. Razen na partizane je še posebno skrbno pazila na Vardarsko dolino in na pomembne zveze, ki so bile življenjsko pomembne za gibanja Nemcev proti Grčiji in Albaniji. To nam tudi pojasnjuje težke razmere, v kakršnih so na tem območju delovale partizanske enote. Številne in nikjer drugje zaposlene ter spočite bolgarske satelitske enote so iz svojih številnih postojank lahko dokaj hitro reagirale na vsako partizansko akcijo.

Enote, ki so prišle v sestavo 1. makedonsko- kosovske brigade

Oglejmo si na kratko enote, ki so prišle v sestavo 1. makedonsko-kosovske brigade!

Bataljon »Mirče Acev« je bil ustanovljen 28. avgusta 1943. V njegovo sestavo sta prišla del odreda »Damjan Gruev« in ostanek borcev veleško-prilepskega partizanskega odreda »Dmitar Vlahov«. Borci teh odredov so bili jedro tega bataljona.

Del Gruevega odreda, ki je prišel v sestavo tega bataljona, je bil od januarja 1943 dalje na ozemlju Egejske Makedonije. Okoli 20. julija 1943 se je preselil na območje Debarcev, kjer je takoj začel z akcijami: zbiral je orožje, po vaseh Zgornjih in Spodnjih Debarcev čistil ozemlje od sovražnikove oblasti, prirejal mitinge in organiziral narodnoosvobodilne odbore.

Odred »Dmitar Vlahov« se je oblikoval že proti koncu leta 1942. Decembra pa so ga v vasi Vojnica v veleškem okraju obkolile enote bolgarske policije in vojske; v tem boju je utrpel občutne izgube.

Po ustanovitvi je bataljon »Mirče Acev« skupaj s 1. in 2. odredom 1. operativne cone prešel na ozemlje pod bolgarsko zasedbo z nalogo, da napade Kruševo. Toda glavni štab za Makedonijo je medtem spremenil namen akcije in ukazal, naj se bataljon vrne v Debarce, kjer je bilo treba razorožiti italijanske posadke v Kičevem in okolici.

Po evakuaciji Kičeva se je bataljon bojeval proti Nemcem in balistom na Klenovcu; ti boji so potekali predvsem oktobra 1943.

Debrsko-kičevski bataljon so ustanovili septembra 1943. Njegovo jedro so sestavljali borci 1. in 2. odreda 1. operativne cone, to pa sta bila 1. in 2. mavrovsko-kičevski odred. Prav v to enoto je stopila debrska skupina primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, ki sta jo vodila Albert Stanič in Ugo Valentinčič in ki je pred kapitulacijo Italije pobegnila iz Debra.

Mavrovsko-kičevski odred je bil zlasti dejaven v začetku julija 1943 na prometni zvezi Debar–Kičevo, kjer je rušil mostove ter podiral telefonske in telegrafske drogove. Poglavitne akcije tega bataljona so potekale na ozemlju Kopačka, Debarcev in v okolici Kičeva.

Makedonski bataljon »Stiv Naumov« je bil ustanovljen leta 1943. Njegovo jedro sta bila drugi del odreda »Damjan Gruev«, ki je ostal v bojih v okolici Ohrida in Prespe, zato imenovan tudi Ohridsko-prespanski odred, in del odreda »Goce Delčev«.

Odred »Damjan Gruev« je bil ustanovljen že leta 1942. Deloval je na območju Prespanskega in Ohridskega jezera. Njegove akcije so bile usmerjene proti bolgarskim okupatorjem, hkrati pa je s političnim delom budil narodno zavest pri ljudeh in razbijal šovinistično delovanje. Med njegovimi nalogami je bilo tudi razoroževanje nasprotnikov.

Kosovski bataljon »Ramiz Sadiku« je bil oblikovan že v albanskem taborišču političnih internirancev »German« pri vasi Burrel. To so bili predvsem interniranci črnogorske in srbske narodnosti s Kosova in iz Metohije, vsi bolj ali manj pripadniki NOG. Med njimi pa je bilo tudi nekaj četniško usmerjenih ljudi, ki so sodelovali z okupatorjem in poskušali sejati v taborišču razdor. Pripadniki in NOG naklonjeni posamezniki so kljub temu organizirali skupno vzdrževanje reda, prehrano, politično delo in skupno nastopanje.

Že julija 1943, verjetno ob Mussolinijevem padcu, so ujetniki v taborišču navezali stike z albanskimi partizani v okolici Burrela. Z njihovo pomočjo je prišlo do napada na taborišče, da bi internirance osvobodili, vendar se napad ni posrečil.

Taborišče pri vasi Burrel, ki smo ga malo prej omenili, je bilo povsem na drugem koncu Albanije. Naša tovariša Karel Volk in Rihard Premrl sta pomagala internirancem v taborišču blizu Kavajë.

Kmalu po blokadi taborišča je prišlo do kapitulacije Italije. Taboriščniki, pripadniki NOG, so takoj po zlomu fašističnega režima sestavili v taborišču partizanski bataljon. Izvolili so komandanta, komandirje in politične komisarje ter tako dočakali osvoboditev.

S pomočjo albanskih partizanov in z dvema puškama je bataljon 150 bivših internirancev odšel v Debar, ki je že bil osvobojen. Pot jih je vodila najprej v Kičevo, ki je prav tako že bilo pod nadzorstvom makedonskih

partizanov. Tovariš Svetozar Vukmanović-Tempo je v vasi Izvor ta bataljon preimenoval v 1. kosovski bataljon »Ramiz Sadiku«.

V zaporih v Tirani je bilo večje število tovarišic in tovarišev s Kosova in iz Metohije, ki so bili pred aretacijo aktivni pripadniki NOG. Med njimi je v zaporih delovala partijska organizacija in imela stalne stike s komunisti albanske KP v mestu.

Partija je dvakrat organizirala beg kakih 30 tovarišev, pripravljala pa je tudi splošen pobeg zapornikov, vendar se ni posrečil. Osvoboditev je prišla šele po kapitulaciji Italije, pa še takrat postopno.

S pomočjo komunistov v Tirani so se begunci povezali z albanskimi partizani in odšli v začasno zbirališče na gori Daiti, kamor so prihajali tudi drugi begunci. Zbiranje in postopno oboroževanje je trajalo dobrih deset dni, potem pa so iz bivših zapornikov in internirancev oblikovali večjo partizansko enoto.

Bataljon, ki so ga ustanovili, so imenovali bataljon »Boris Vukmirović«; v njegovi sestavi je bilo 140 bork in borcev. Po krajšem zadrževanju v Albaniji se je tudi ta kosovski bataljon napotil proti Debru, kjer se je sestel s 1. bataljonom. Lahko torej sklepamo, da sta naša Vipavca prišla iz Albanije z enoto »Boris Vukmirović« in se tako priključila makedonskim partizanskim enotam. Pozneje, ko je bataljon prišel v sestavo 1. makedonsko-kosovske brigade, se je vanj vključila tudi Slovenska četa in v njem ostala vse do svoje razpustitve.

Šarplaninski partizanski odred so oblikovali leta 1942 na Šar planini in je ime dobil po njej. Bil je zbirališče pripadnikov NOV jugovzhodnega Kosova in osrednjega dela zahodne Makedonije. Bojeval se je z italijanskimi in bolgarskimi okupatorji ter z domačo reakcijo. Njegovo delovanje je kmalu omogočilo, da so na skopski Crni gori ustanovili Karadčki partizanski odred.

Odredu se je maja 1943 pridružilo spet veliko novih prostovoljcev, predvsem delavcev. Štel je že 240 borcev, žal bolj slabo oboroženih; kljub temu pa so se že naslednji mesec premaknili na makedonsko ozemlje, v okolico Tetova. Tudi tu so se jim hitro pridružili novi prostovoljci.

Razmere so zahtevale, da pride v odred do preureditve. Da bi še bolj poživili razmah narodnoosvobodilnega boja in olajšali oskrbovanje, se je odred razdelil na tri dele in vsaka skupina je odšla na novo ozemlje. Prva tretjina, v kateri so bili Srbi in Makedonci, se je usmerila na skopsko Crno goro, staro jedro (srbsko-črnogorsko) je ostalo na Šari, tretji del pa se je preko Ljume odpravil v Albanijo.

Približno take so bile vojaške in politične razmere ob kapitulaciji Italije in po njej na ozemlju zahodne Makedonije, ki je bilo bolj ali manj pod nadzorstvom NOG. Bile so ugodne možnosti za ustanavljanje večjih partizanskih enot, ki bi bile sposobne tako za obsežnejše vojaške akcijske manevre

kot za širše politično delovanje. Prišel je čas za ustanovitev partizanske brigade, medtem ko naj bi že obstoječi odredi prevzeli med drugim tudi nalogo zbirnih baz za nove borke in borce.

Prve dni oktobra 1943 so na pobudo Svetozarja Vukmanovića-Tempa ustanovili Odred kosovskih bataljonov. Vanj so vključili bataljone »Ramiz Sadiku«, »Boris Vukmirović« in del Šarplaninskega odreda. V njegovi sestavi je bila tudi spremljajoča četa, odred pa je največ deloval v okolici Debra.

Na ozemlju Debarcev in Kičeva ter v njuni okolici so iz bataljona »Mirče Acev« in Debrsko-kičevskega bataljona sestavili prav tako nov odred, podoben Odredu kosovskih bataljonov. Tudi ta odred, imenovan Makedonski, je imel organizacijsko enako formacijo, torej tudi spremljajočo četo, oboroženo z italijanskimi težkimi strojnimi brenčniki in z minometi 81 mm italijanske proizvodnje. V sestavi te čete so bili tudi Slovenci iz že omenjene debrske skupine in tudi Slovenci iz obeh albanskih skupin, ki sta prišli v Kičevo s Svetozarjem Vukmanovićem-Tempom.

Ustanovitev brigade

Dozoreli so pogoji za ustanovitev prve večje partizanske enote, ki bi bila sposobna delovati na širšem območju in hkrati opravljati pomembne politične akcije na osvobojenem ozemlju. V začetku novembra 1943 je prišlo že do druge osvoboditve Kičeva. NOG je po kapitulaciji Italije doživel velikanski razmah. Osvobojeno ozemlje je obsegalo precejšen del zahodne Makedonije, območje med Ohridom in Strugo ter Debrom, kakor tudi Debarca in Kičevo z okolico. Kičevo je bilo nekaj časa kot oaza, okupirana z nemško posadko.

Glavni štab Makedonije se je odločil, da tudi Kičevo reši okupatorja, zato je pripravil načrt napada na mesto. Po kratki, zato pa tembolj srditi bojni akciji, je bilo Kičevo 1. novembra 1943 osvobodeno. Že naslednji dan pa so balisti mesto napadli, da bi ga znova zavzeli. Po uspešni zavrnitvi Mefailovih tolp so partizani nadaljevali osvobojanje vasi severno in severno-vzhodno od Kičeva. Dosegli so nekaj uspehov in se že začeli pripravljati za napad na Gostivar.

Med partizanskimi pripravami pa je sovražnik mobiliziral veliko albanskih nacionalistov-balistov iz Gostivarja, njegove okolice in s tetovskega območja. Nekaj balističnih enot je prišlo celó s Kosmeta. Balisti so sodelovali z Nemci, od katerih so dobivali vojaško opremo, v akcije pa so odhajali pod nemškim poveljstvom.

Z napadom na Kičevo in njegovo osvoboditvijo so partizanski odredi razdražili sršenje gnezdo širšega obsega. Pozneje se je pokazalo, da so bile partizanske sile vendarle prešibke, da bi se mogle uspešno zoperstavljati

Svetozar Vukmanović-Tempo, delegat VŠ NOV in POJ, govori ob ustanovitvi 1. makedonsko-kosovske udarne brigade 11. novembra 1943. Najvišji z leve je Petar Brajović, komandant brigade. V brigado je bila vključena tudi Slovenska četa (v 3. bataljon)

številčno in tehnično močnejšemu sovražniku. Boji okoli Kičeva so trajali dan in noč, vse do 20. novembra 1943.

Partizanska vojska je s svojimi takratnimi močmi le težko obvladovala vse dotlej osvobojeno ozemlje. Toda prav v teh bojih so dozorele razmere za ustanovitev partizanske brigade. Razmah organov ljudske oblasti, čedalje večji priliv novih borcev in nekatere pomembne zmage na bojiščih so naravnost zahtevali njeno ustanovitev.

V bojih za Kičevo je treba omeniti tudi delež peščice Slovencev. Najlepše ga je v svojih spominih opisala Mara Gadov, takratna politična komisar-ka čete. Slovenska četa, kot se je takrat že imenovala, je izgubila dva borca: padla sta njen komandir Slavko Gabršček* in Tržačan Marino Cesar.

V zgodnjih jutranjih urah 10. novembra 1943 so se začeli v makedonski vasici Slivovo zbirati bataljoni partizanskih odredov. Vse je bilo praznično razpoloženo. Tja so prišli tudi tovariši iz glavnega štaba NOV za Makedonijo in delegat vrhovnega štaba Svetozar Vukmanović-Tempo. V najširši in najdaljši vaški ulici so se dopoldne razvrstili štirje partizanski bataljoni: Makedonski bataljon »Mirče Acev«, Debrsko-kičevski makedonski bataljon, Kosovski bataljon »Ramiz Sadiku«, Kosovski bataljon »Boris Vukmi-

rovič« ter Spremljajoča četa strojnic, minometov, protitankovskih pušk in topov. Po raportu komandirjev in komandantov je stopil pred borce Svetozar Vukmanović-Tempo in v imenu vrhovnega štaba NOV in POJ razglasil zbrane enote za 1. makedonsko-kosovsko udarno brigado. Brigada je bila že takrat prava podoba bratstva in enotnosti; v njenih vrstah so stali Makedonci, Črnogorci, Srbi, Hrvati, Slovenci, Albanci, Italijani, Grki in drugi. V njej je bilo 800 borcev in za tiste čase je bila kar dobro oborožena. Borci so bili po političnem prepričanju skoraj vsi komunisti, veliko je bilo tudi članov partije in SKOJ; med njimi so bili člani KP tudi Slovenci Slavko Gabršček, Albert Stanič in Ugo Valentinčič.

Slavje v počastitev na novo ustanovljene brigade pa je trajalo le kratek čas, kajti čas je zahteval, da boj čimprej nadaljujemo.

Vojnopolitične razmere na ozemlju zahodne Makedonije so se vedno očitneje odražale v trikotniku Struga–Debar–Kičevo ter na prometnih zvezah teh mest in njihove okolice. To ozemlje je bilo osvobojeno že pred kapitulacijo Italije in po njej, hkrati pa je bilo središče vsesplošne ljudske vstaje oziroma osvobodilnega gibanja vse Makedonije. Tu se je osredotočilo glavno politično in vojaško vodstvo, hkrati pa tudi najvišje predstavništvo nove oblasti.

Tako obsežen in vsestranski razvoj partizanskih enot, širjenje osvobojenega ozemlja in številne vojaške pobude partizanov je seveda opazil tudi sovražnik. Nemško poveljstvo se je tudi v Makedoniji povežalo z domačo reakcijo, z albansko nacionalistično organizacijo Balli Kombatar (balisti), pa z Bolgari-fašisti, zvestimi zavezniki nacistov; združeni so šli znova v ofenzivo proti osvobojenemu ozemlju z namenom, da partizane v tem delu Makedonije uničijo.

Oktobra 1943 se je začelo obdobje nepretrganih bojev za obrambo osvobojenega ozemlja. Prvi so, s severne strani, napadli balisti Džema Gostivarja in Mefaila Zajasija, iz jugovzhodne, albanske smeri pa so pritiskali Nemci. Proti vzhodu so na razmejitveni črti precéj okrepljeni budno prežali Bolgari. Hudi boji so dosegli svoj višek v novembru; sovražnik je napadal z vso zagrizenostjo in je zato tudi imel uspehe.

V brigado pridejo iz Grčije prvi Slovenci

Navzlic tako veliki sovražnikovi dejavnosti pa so partizanske zveze še vedno dobro delovale. Stiki s sosednimi organizacijami

NOG v Albaniji in Grčiji niso bili prekinjeni. S kurirskimi zvezami so vsak dan prihajali iz teh krajev v Makedonijo Slovenci in drugi.

V bližini tromeje med Jugoslavijo, Albanijo in Grčijo je delovala manjša partizanska enota, ki je skrbela predvsem za vzdrževanje zvez s partizani iz sosednjih dežel. Prav v to enoto so iz Grčije prihajali primorski Slovenci;

Dimitrij Hribovšek-Mitja je avgusta 1941 stopil kot slovenski emigrant iz Maribora v bataljon Guča, padel v ujetništvo in bil interniran v Grčiji. Bil je v odredu »Damjan Grujev«, v Slovenski četi 3. bataljona 1. makedonsko-kosovske udarne brigade, v 48. diviziji na sremski fronti in v 1. prekmurski brigadi (politični komisar bataljona)

med prvimi so bili Ludvik Jankovič, Anton Pavlič, Andrej Makuc, Ivan Meden in še nekateri. Skupina za skupino je v spremstvu kurirjev prihajala v brigado in se priključevala Slovenski četi. Vse skupine so šle skozi pindsko mestoce Karpenision; tu je bilo njihovo zbirališče, tu so se oblikovale in od tod v spremstvu grških »andartesov« prihajale v Makedonijo.

Med sovražnikovo novembrsko ofenzivo je v nanovo ustanovljeni brigadi prišlo do preureditve. Spremljajočo četo so razpustili, težko orožje konzervirali in zakopali, trenutno neuporabno orožje pa odložili za nedoločen čas.

Slovinci so bili dotlej vsi v Spremljajoči četi; zdaj pa je bila razpuščena in preimenovana v Strelsko četo, toda ostalo je ime Slovenska četa. Razporedili so jo v bataljon »Boris Vukmirović«, ki mu je takrat poveljeval brat komandanta brigade Pavle Brajović, politični komisar pa je bil Predrag Ajtić. V bataljonu so jo vodili kot 3. četo. S preureditvijo so Italijane premestili iz čete, na njihovo mesto pa so že prihajali primorski Slovenci iz Grčije; med njimi je bilo tudi nekaj istrskih Hrvatov.

Med novimi tovariši, ki so v četo prišli iz Grčije, sta bila tudi Alojz Zidar* in Andrej Makuc; oba sta bila med njimi najstarejša. Prvi je bil zelo dober pevec, zato so ga določili za pevovodjo. Tovariša Makuca, ki je imel šolo rezervnega oficirja, pa so tovariši postavili za novega komandirja. Zidar je hitro oblikoval skromen zborček, saj je bilo med fanti precéj dobrih pevcev, ki so že v domačih krajih bili člani pevskih zborov.

Ker je tovarišica Gadov prevzela novo dolžnost, je mesto političnega

komisarja čete bilo prazno. To funkcijo so tovariši zaupali Dimitriju Hribovšku, ki je prav tako prišel iz Grčije, potem ko je zbežal iz nemškega taborišča blizu Farsale. Pomočnik komandirja čete je bil Albert Stanič, ki je bil obenem desetar prve desetine; druga dva desetarja sta bila Ugo Valentinčič in Karlo Štekar. Politični delegati so bili Alojz Zidar, Valentin Jug-Zdravko in Petar Galo. Za intendanta oziroma četnega ekonoma so določili Jakoba Božiča, četni sanitetni referent pa je bil Karlo Volk.

Četa dobi svojo podobo

Številčno stanje v četi je nihalo med 30 in 40 borci. Četa je imela tri puškomitraljeze in nekaj angleških brzostrelk, ki so jih uporabljali desetarji in komandir oziroma politični komisar in delegati. Drugi borci so imeli puške in ročne bombe, tu pa tam tudi nekaj dinamita. Preurejena četa je glede na lahko oborožitev imela zdaj drugačen vojaški videz. Orožje je bilo v glavnem trofejno, nemško, italijansko ali pa bolgarsko. Bilo je le nekaj starojugoslovanskih pušk in zavezniških brzostrelk, kakršne so imeli britanski komandos.

Vsi puškomitraljezci so bili namestniki desetarjev. Vsak je imel svojega pomočnika, ki je pomagal nositi strelivo, po potrebi pa je desetarja tudi nadomestil.

V začetku so nas motila vojaška pravila, ki so se nam zdela nenavadna, kajti navajeni smo bili italijanskih pravil. Toda temu smo bili kmalu kos; kot vse čete, se je tudi naša v prostem času ali v zatišju med posameznimi spopadi urila v raznih taktičnih veščinah, pa tudi razvrščanja smo se hitro naučili. Tudi po tej plati smo se torej hitro prilagodili novim razmeram. Mnogokrat pa smo morali prevzeti vloge inštruktorjev glede ravnanja z italijanskim orožjem in strelivom.

V brigadnem štabu je delovala sekcija za kulturnoprosvetna vprašanja, ki so ji rekli agitprop. Skrbela je za pripravljanje mitingov s politično, kulturno in zabavno vsebino, za politični tečaj ali šolo, imela pa je tudi dramsko, vokalno-glasbeno in dopisniško skupino. V šolah, osvobojenih vaseh ali pa kar na prostem so borci prirejali kulturnozabavne prireditve in razne proslave. Za take nastope so pripravljali programe s pestro dejavnostjo. Običajen miting je potekal navadno takole:

Za uvod je brigadni zbor zapel himno ali Internacionalo, pač glede na to, kaj smo praznovali. Sledil je političen govor s primerno vsebino, nato pa so se zvrstile recitacije, nastopi posameznikov ali skupin, med katerimi je bil tudi pevski zbor Slovenske čete, dopisniki so brali svoje sestavke (lete so objavljali tudi v brigadnem biltenu). Ni bilo proslave ali mitinga, da borcev na njem ne bi obiskal »šaljivi vrabec«; ta je obravnaval razne nerodnosti, brez katerih seveda nismo bili.

Mitinge in proslave je še popestrila večnarodna brigadna sestava, kajti pripadniki vsake narodnosti so po svoje predstavljali svojo kulturo.

Slovenska četa na takih prireditvah ni predstavljala le sebe: za njih je bila del Slovenskega primorja in Istre oziroma Slovenije in Hrvaške. Po svojih močeh je tudi na kulturnem področju dala svoj delež. V njej sicer ni bilo pisateljev ali pesnikov, njeni borci so bili preprosti kmečki in delavski fantje, a na to so bili ponosni. Mnogokrat so prostovoljci zamenjali tovariše, ki so bili razporejeni v patroljo ali na stražo, da so se lahko udeležili pevskih vaj ali nastopov. Vaje zbora so bile ponavadi v prostem času, ko četa ni imela obveznosti s stražarjenjem ali s patroljami. Zbor je pod taktirko Alojza Zidarja dobro uspeval; k pestrosti je precéj prispeval šaljivi Mirko Peric, ki je imel prijeten bariton in je v zboru večkrat nastopal tudi kot solist. Zborov program so sestavljale narodne in zabavne pesmi, primanjkovalo pa je slovenske partizanske pesmi, saj smo bili v Makedoniji predaleč od doma. Zato pa se je zbor naučil tudi makedonskih, črnogorskih in srbskih pesmi. Pevovodja je sam sestavil sicer skromno pesem »Preko Opatije avion se vije«, ki pa je takrat le predstavljala nekakšno slovensko partizansko pesem; vsi smo bili ponosni nanjo. Alojz Zidar je spensil tudi verze, ki jih je leta 1944 recitiral ob odprtem grobu padlega rojaka Jožeta Podgornika na pokopališču v Zbaždih.

Slovenska četa in njen zbor sta v Makedoniji, Albaniji in Grčiji veliko nastopala. Zelo priljubljene so bile Vinka Vodopivca o Žabah, pa Triglav, Ob večerni uri, Soči, Luna sije, Pomlad (žalostinka), Terezinka, En hribček

Alojz Zidar je pripadal grškim partizanom ELAS v kraju Makrenica, Slovenski četi 3. bataljona 1. makedonsko-kosovske udarne brigade ter 1. avtobrigadi GŠ NOV in POM (bil je politični komisar bataljona); slikano v Prilepu, 1944

bom kupil, Trnovski zvon, Delaj, delaj dekle pušeljce, Ko študent na rajžo gre, S'noč pa dav' je slanica padla, Sinoči sem na vasi stal, Tam za turškim gričem in druge, pesmi, ki so jih ljudje v domačih primorskih vaseh in po Istri prepevali že prej, ko so bile pomembne za ohranjanje narodne zavesti. Prepevali smo jih tudi v Slovenski četi, od naših borcev pa so se jih naučili še partizani iz Makedonije in iz drugih jugoslovanskih pokrajin, tako kot smo se Primorci naučili makedonske »Bolen mi leži« in drugih lepih pesmi naših narodov. V zboru je bilo kakih 20 pevcev; kar deset med njimi jih je padlo. Njihova imena so vklesana na raznih spomenikih, ki govorijo o boju za svobodo.

V četi so igrali tudi šah. Po navodilih Andreja Makuca je šahovske figure z žepnim pipcem izrezljal Bruno Čermelj, Makuc pa je bil šahovski mentor. Borci so se ukvarjali tudi z nekaterimi športnimi dejavnostmi: skakali so v daljavo z mesta in z zaletom, najraje pa so suvali kamen z ramena. Take dejavnosti so gojili v prostem času, tako da je tudi šport dopolnjeval družabno in kulturnoprosvetno življenje ter vnašal med borce tekmovalnega duha.

Nekajkrat so imeli v četi tudi predavanja o starih Slovanih in o Karantaniji; predaval je inženir rudarstva Ante Valenčič-Janez. Za primorske Slovence so bila taka predavanja zelo zanimiva, še bolj pa koristna, saj jih v italijanski šoli niso seznanjali s preteklostjo Slovencev.

Kulturnoprosvetna dejavnost v Slovenski četi je vsebinsko bogatila razne brigadne prireditve, hkrati pa je borcev nenehno širila obzorje. Pripadnike bratskih narodov in narodnosti je seznanjala z našo kulturo in po njej z našo preteklostjo. Še posebej so slovenske pesmi izpričevale odporiškega duha primorskega človeka in njegovo odločnost v boju za samoohranitev. Izredni pomen slovenske pesmi v revoluciji in NOB smo lahko pravilno ocenili šele v povojnem času.

O vsem tem je veliko lepega napisala Mara Gadov, politična komisarka Slovenske čete oziroma Zaščitne čete glavnega štaba NOV in PO Makedonije.

Spremljajoča četa pri glavnem štabu NOV in PO Makedonije je imela takšno sestavo:

Slovenci so bili: komandir Slavko Gabršček, deseterja Albert Stanič in Ugo Valentinčič ter borci Bogomil Rupnik, Franc Križič, Ivan Božič, Marjan Vidmar, Janko Komel, Viktor Kos, Karlo Ipavec, Karlo Štekar, Franc Beguš, Jakob Božič, Valentin Jug, Rihard Premrl in Karlo Volk.

Italijani so bili: deseter Edvardo Rossi, politični delegat Bartolomeo Olivieri ter borci Giovanni Marchetti, Federico Bogini, Evgenio Alongi, Bruno Cossentini, Leandro Spadoni, Carlo Umberti, Raffaele Di Maio, Gemini Conte, Giuseppe Poggi in Covertino Steri.

Tako je bila sestavljena Spremljajoča četa, ki je v začetku imela dvojno vlogo: imeli so jo za mitralješko četo, hkrati pa je bila tudi spremljajoča ali zaščitna četa glavnega štaba NOV in POJ za Makedonijo. Takšno njeno sestavo je narekovalo dejstvo, da so Slovenci in Italijani dobro poznali italijansko orožje in da so se med sabo tudi jezikovno dobro razumeli.

Nemška ofenziva na osvobojeno ozemlje

Zelo obširno osvobojeno ozemlje se je leta 1943 raztezalo v Makedoniji na območju pomembnih prometnih zvez, ki so bile življenjskega pomena za okupatorja, njegovo strategijo in taktiko. Taki prometni zvezi sta bili Ohrid–Kičevo–Gostivar–Tetovo–Skopje in Struga–Debar–Kičevo–Južni Brod–Prilep. Razen cest je tod potekala tudi ozkotirna železniška proga Skopje–Kičevo–Ohrid. Med Korabom, Karaormanom in Slavej planino pa se je raztezalo osvobojeno ozemlje pod nadzorstvom makedonskih partizanov. Take razmere v tem delu Balkana so okupatorja hudo motile.

Že v oktobru 1943 se je začela iz Albanije in Grčije zbirati nemška vojska s pehoto, topništvom in oklepnimi enotami. Pridružili so se ji balisti, ki so po albanskih vaseh mobilizirali skoraj vse odrasle moške in jih oborožili, če že niso imeli svojega osebnega orožja. Skupni akciji proti partizanom so se pridružili tudi nemški zavezniki Bolgari. Začela se je velika sovražnikova ofenziva na osvobojeno ozemlje, z namenom, da uniči jedro NOG v tem delu zahodne Makedonije.

Enote Makedonskega in Kosovskega partizanskega odreda, ki so kasneje sestavljale Prvo makedonsko-kosovsko udarno brigado, so se morale zdaj boriti noč in dan. Bojevali so se vsi, od ranjencev do tam navzočega člana vrhovnega štaba Svetozarja Vukmanovića-Tempe. Nobeno vreme ni zaustavilo bojov, vse enote so bile napete do kraja. Toda izid tega nenekega boja je bil tak, da so se partizanske enote morale začasno umakniti in ozemlje prepustiti sovražniku.

V teh bojih se je tudi mlada Slovenska četa, čeprav še neizkušena v partizanskem bojevanju, dobro obnesla in izkazala. Bilo je več junaških posameznih dejanj, žal pa je enota imela tudi neizogibne žrtve; izgubila je komandirja Slavka Gabrščka, ko je šel po zakopano strelivo in je pri tem padel v sovražnikovo zasedo. Po pripovedovanju generala Mihajla Apostolskega je Gabršček izgubil življenje blizu vasi Zajes. Na Bukoviku pa je v boju proti združenim sovražnikom, Nemcem in balistom, padel Tržačan Marino Cesar.

Posebno se je izkazala jurišna skupina Slovencev pri napadu na Kičevo in na kičevsko vojašnico, kjer se je zlasti postavil Albert Stanič. Drugi pri-

padniki Slovenske čete so se odlikovali pri ravnanju s težkimi strojnimi minometi in protitankovskimi puškami.

Janez in njegovi mineri

V sestavi makedonsko-kosovskih partizanskih enot se je boril še en naš rojak – Slovenec, ki je bil takrat pomočnik komandanta bataljona. To je bil Ante Valenčič-Janez, rojen v Ribnici – Mala Pristava, občina Postojna. Tik pred vojno se je kot komaj diplomirani inženir rudarstva zaposlil v nekem malem premogovniku v zahodni Makedoniji. Po okupaciji se je pridružil osvobodilnemu gibanju in pozneje šel v partizane. Vodstva enot in partizani so ga cenili kot izredno sposobnega minerskega strokovnjaka.

V nemški ofenzivi jeseni 1943 so se njegove sposobnosti odlično izkazale. S sodelavci je na cestno-železniških objektih, predvsem na mostovih, naredil sovražniku veliko škode. Njegova minerska četa je rušila mostove, železniške tire, telefonske in telegrafske linije ter druge vojaško pomembne objekte. Skupina pa se ni proslavila samo v dneh nemške jesenske ofenzive 1943; svoje sledove je puščala tudi po vrnitvi iz Egejske Makedonije, ko so Janezovi mineri spomladi spet rušili cestne in železniške mostove na reki Sateski in njenih pritokih, potem ko jih je sovražnik komaj popravil. Čez poletje 1944, z vedno večjim razmahom NOG in s čedalje močnejšim dotokom novih borcev v NOV, pa se je skupina povečala in strokovno izpopolnila. Ante Valenčič-Janez je proti jeseni 1944, ko so pri glavnem štabu za Makedonijo ustanovili Minerski bataljon, postal njegov komendant.

Septembra 1944, po kapitulaciji Bolgarije, se je nemška vojska začela umikati iz Grčije. Umik prek Soluna ni bil mogoč, zato so se Nemci odločili za pot po prometnih zvezah Lerin–Bitola–Veles–Skopje; tu pa je deloma že bilo partizansko osvobojeno ozemlje, ki je zajemalo tudi cesto in železniško progo od Babune pa skoraj do Velesa. Obe prometni zvezi potekata po dolini reke Babune in njenih pritokov; dolina je bila silno pripravna za partizanske zasede večjega obsega in je omogočala tudi sodelovanje letalstva.

Vse je kazalo, da se je nemško poveljstvo odločilo prebiti proti severu prav po teh poteh. V predhodnico svojih enot so poslali močno oklepno enoto, verjetno kar celo divizijo. Na tem območju je takrat delovalo več partizanskih enot, ki so se pripravljale za končni napad na Skopje in Veles. Da bi Nemcem preprečili umik po dolini Babune, so partizani pripravili zelo preprost načrt. Poglavitno nalogo v njem pa je prevzel Minerski bataljon Anteja Valenčiča-Janeza.

Minerci so po cesti postavili mine navidez zelo naivno, temu pa so Nemci nasedli. Glavna minska polja so bila položena ob cesti povsod tam, kamor bi se ob letalskem napadu vozilo lahko umaknilo. Tako pripravljena past se je odlično izkazala. Nemški mineri so čistili in odstranjevali mine

samo po cesti, za one, skrbno skrite vzdolž ceste, pa sploh niso vedeli. Delo jim je šlo hitro od rok, vendar pa je prodirajočo kolono le zadrževalo. V dopoldanskih urah, ko je predhodnica nemške kolone že bila blizu Velesa, so se na nebu pojavila zavezniška letala. V strmoglavih naletih so začela ob-streljevati umikajočo se nemško kolono. Vozniki motornih vozil so iskali zavetje zunaj ceste, pod drevjem in v drugih zaklonih. Prav tam pa so na nemška vozila čakale partizanske mine. Sovražnikova kolona se je v hipu znašla med tremi ognji: z neba so delovala letala, iz zemlje minska polja, z bokov pa partizani iz zased.

Učinkovita akcija je Nemce prisilila, da so se umaknili nazaj v Grčijo; od tod so se potem skozi Albanijo in Črno goro umikali na sever. V dolini Babune so pustili več kot 800 onespособljenih motornih vozil. Velik delež za uspešno akcijo je treba pri tem pripisati našemu rojaku Anteju Valen-čiču-Janezu, ki je svoje minerske zamisli odlično uresničil.

Slovinci

v jurišno-bombaški četi

Boji za ohranitev obsežnega osvobojenega ozemlja v zahodni Makedoniji so trajali že ves november 1943; partizanske sile so bile prešibke, da bi ga ubranile. Posebne težave so bile tudi v tem, ker je bilo osvobojeno ozemlje obkoljeno z naselji albanskega življa; prav po alban-skih vaseh pa so balisti Džema in Mefaila mobilizirali in svoje vrste močno okrepili. S tem so dali okupatorju ogromno pomoč in mu omogočili, da je znova zavzel in obnovil vojaško pomembne prometne zveze.

Poveljstvo glavnega štaba NOV in PO Makedonije se je po posvetu s Svetozarjem Vukmanovićem-Tempom odločilo za začasen umik iz De-barca; ukazalo je, da naj se partizanske enote pripravijo na daljši pohod. Vse težko orožje, zlasti še tisto, ki je ostalo brez streliva, so zakopali. Čete so vze-le s seboj le lažjo opremo, ki jim je omogočala hitre, bliskovite akcije.

Slovenska četa je ob tem doživela novo preureditev: iz zaščitno-sprem-ljajoče je postala jurišno-bombaška četa in bila vključena v Bataljon »Boris Vukmirovič«, ki mu je poveljeval Pavle Brajović.

Pohod brigade se je začel v noči med 5. in 6. decembrom 1943. Brigada je šla prek grebenov Galičice, med Ohridskim in Prespanskim jezerom. Ta del poti je bil najbolj nevaren in težak. Pohod je nadaljevala skozi vas Ger-man (Egejska Makedonija), tu pa se ji je priključil še peti bataljon, »Stiv Na-umov«, ki je deloval ob Prespanskem jezeru. Prek Kajmakčalana so se nato usmerili proti Karadžoi, kamor so prišli po enajstih dneh in potem, ko so prehodili nad 300 km.

Med pohodom je imela brigada nekaj spopadov z bolgarsko vojsko. Po vaseh je prirejala mitinge in na njih je povsod nastopal tudi slovenski zbor. Slovenci so se vnovič srečevali s tamkajšnjimi aktivisti, ki so jim bili svoj-

Ivan Mejač, v letih 1941–1943 terenski delavec na območju 2. grupe odredov, bil nato na prisilnem delu v Grčiji, pripadnik ELAS (od 5. maja 1943 dalje), makedonskega odreda na Peristru, Slovenske čete 3. bataljona 1. makedonsko-kosovske udarne brigade in enote KNOJ

čas pomagali prebiti se v Makedonijo. To so bila nepozabna srečanja in priložnosti za kratko obujanje najlepših spominov.

Štab brigade in bataljon s Slovensko četo sta se nastanila v makedonski vasi Bahovo, drugi bataljoni pa so se razmestili po okoliških vaseh. Kmalu so obveščevalci sporočili, da se nemške enote v Solunu že pripravljajo na novo ofenzivo.

Gostoljubnost egejskih Makedoncev in zatišje pred burjo sta brigadi omogočila temeljit počitek. Njene vrste so se krepile z novimi borci, ki so prek meje prihajali iz južnih delov Makedonije, k partizanom pa je stopil tudi marsikateri domačin. Tudi Slovenska četa je dobila še nekaj okrepitev iz vrst ELAS. Prišli so še zadnji Slovenci iz Grčije. Tikveškemu partizanskemu odredu pa se je pridružila četa bolgarskih vojakov, ki jo je vodil komandir Dičo Petrov.

Priliv novih prostovoljcev v partizane je omogočil ustanovitev 2. makedonske partizanske brigade. V njeno sestavo so prišli en bataljon iz 1. brigade, Tikveški partizanski odred in bolgarska četa, ki je pobegnila iz fašistične carske vojske in se je preimenovala v Bolgarski bataljon »Hristo Botev«. Novo brigado so slovesno razglasili 20. decembra 1943 na robu Fuštana.

Že čez nekaj dni so iz štaba brigade obvestili, da se nemške sile iz Soluna pomikajo v karadžovsko ravnino ter da so že zasedle Sobotsko in Fuštan. Nemški ukrepi pa niso bili samo odgovor na zadnjo partizansko dejavnost v tem delu Makedonije. Imeli so širši pomen; bili so v zvezi z vrsto večjih partizanskih zmag. Tudi napredovanje Rdeče armade na vzhodu in zavez-

niških vojsk v Italiji je nemški Wehrmacht prisililo, da je odločneje ukrepal proti morebitnemu zavezniškemu izkrcavanju na Balkanu.

Napad na Mrežičko in na Fuštan

Vas Mrežičko je imela bolgarski obmejni odsek. Našim partizanom se je posrečilo, da so tu nasprotnika presenetili, mu prizadeli precejšnjo škodo in se oskrbeli z vojaškim materialom. Politični in vojaški učinek sta bila dosežena. Slovenci so prišli do novih pušk. Nekateri tovariši, prej slabše obuti in oblečeni, so se zdaj dobro obuli, oblekli za zimo in si priskrbeli še drugo opremo.

Pogled na Slovensko četo je bil prav pisan: nekateri so imeli še italijansko »monduro«, drugi nemško, pa tudi kosi zavezniških uniform so bili vmes; zdaj so prišli zraven še bolgarski. Star slovenski pogovor sicer pravi, da »obleka dela človeka«, vendar pa lahko rečemo, da srčnost dela borca. Prav ta lastnost pa je takrat med Slovenci v četi prevladovala, in to ne glede na pisano trofejno opremljenost njenih borcev.

Z novim letom 1944 je nastopilo že četrto leto okupacije jugoslovanskih dežel.

V Mrežičkem se še nista dodobra porazgubila dim in vonj eksplozij ročnih bomb, ko se je brigada že bližala liskunskemu rudniku, da bi sovražnika tudi tam razbila. Takoj nato je sledil napad na Vitolište; tudi ta akcija je bila uspešna, sovražnik je doživel še en poraz.

Da bi si borci nekoliko odpočili, se je brigada napotila v Strupinovo. Bliizu vasi so toplice, ki jih je sovražnik sicer razdejal, toda brigada je vendarle računala, da se bo tam ustavila, spočila, okopala in si popravila opremo. Tako je tudi bilo. Borci Slovenske čete so dali obleko in perilo v dezinsekcijo, čemur so po partizansko, v šali, rekli tudi »hajka na domače živali«. Za iznajdljivost in podjetnost, ki so ju po Slovencih posnemali tudi tovariši iz drugih čet, so bili naši spet deležni pohval »šaljivega vrabca« na naslednjem brigadnem mitingu.

Z napadom na Vitolišta in na Mrežičko ter s pohodi, ki so bili združeni z napadom na toplice, je brigada »praznovala« novo leto 1944. Priredila je skromno slavlje, na katerem je govoril Svetozar Vukmanović-Tempo. Šele iz njegovega govora so borci zvedeli, da jim bližajoča se noč prinaša nov spopad s sovražnikom. Komandirji so jim po posvetu v štabu brigade povedali, da bodo šli napadat Nemce v Fuštan, kjer se je ustavila njihova kazenska ekspedicija.

To je bila le ena izmed mnogih bitk 1. makedonsko-kosovske udarne brigade. Že ponoči se je bataljon s Slovenci približal Fuštanu, kjer je bila nemška enota, ki je prišla rekvirirat hrano in strahovat prebivalstvo.

Pred vasjo se je bataljon razdelil v tri skupine, ki so obkoljevale naselje. Vladala je stroga tišina; po kockasto tlakovanih vaških poteh so se borci približali stavbam, ki jih je zasedel sovražnik. Pred poslopji so že videli sprehajajoče se nemške stražarje; nemški vojaki so spali, njihovi poveljniki pa udobno počivali v mehkih posteljah. Nihče ni slutil, kakšni gostje jim prihajajo na obisk.

Med napadajočimi je bila tudi Slovenska četa. Njena naloga je bila napasti šolo s severozahodne strani. Borci so se približali poslopju na vsega 20 do 30 metrov, tako da bi že lahko metali ročne bombe skozi okna v šolo. Daljši rafal je nenadoma pokosil nemško stražo, to pa je bilo prvo znamenje za vsesplošen napad. Vnel se je hud boj, eksplozije ročnih bomb, regljanje brzostrelk in puškarjenje so odmevali od vseh strani. Nekateri borci so že hoteli prodreti v poslopje, iz katerega je bilo slišati klice na pomoč in tarnanje ranjenih sovražnikovih vojakov.

Nenadoma pa je prišlo povelje za umik. Šele pozneje so borci zvedeli, zakaj je prišlo do tega. Obveščevalci so bili povedali, da so Nemci nastanjeni v šoli in v župnišču blizu cerkve, zato so partizani usmerili vso skrb predvsem na ti dve poslopji, ki sta stali skoraj skupaj. Med bojem pa so se v sosednjih hišah, kjer so spali, zbudili nemški oficirji ter zelo hitro in spretno napadli partizanske skupine za hrbtom. To je povzročilo zmedo, posledica tega pa je bil iznenaden umik.

Naloga našega bataljona v napadu na Fuštan je bila preprečiti sovražnikovo rekvizicijo in nasilje nad domačini. Glede tega je akcija docela uspela. Nemci so se iz vasi umaknili še isto noč. Tovornjake, ki so jih imeli pripravljene za odvoz naropanega blaga, so morali uporabiti za svoje mrtve in ranjene, blago pa pustiti v vasi.

V napadu na Fuštan je brigada imela štiri mrtve borce; med njimi je bil tudi Slovenec Bogomil Rupnik iz Lomov pri Črnem vrhu, poleg njega pa so padli še Srb, Črnogorec in Makedonec. Slovenska četa je imela tudi tri lažje ranjence; to so bili Janko Jurcan, Marjan Vidmar in Dušan Tušar, vendar so hitro ozdraveli in čez dober teden dni spet bili v četi.

Čez nekaj dni se je brigada vrnila v okolico Fuštana. Borci so si rado vedni ogledali prizorišče zadnjega nočnega spopada. Po zidovju so videli sledove rafalov in eksplozij ročnih bomb. V notranjosti šole so bile stene in podi krvavi, po tleh so ležali tamponi prve pomoči.

Med partizane so se pomešali vaščani in hiteli pripovedovati o nemškem umiku. Borci so obiskali tudi skupni grob padlih tovarišev, ki so ga uredili Fuštanci. Slovenci so se zbrali pred Rupnikovo gomilo, vsi pa so skupaj z domačini počastili spomin na padle borce.

Pred velikim »bogomilskim« pohodom

Enote obeh brigad, 1. makedonsko-kosovske in 2. makedonske, so se nato zadrževale po okoliških vaseh Sobotskega, ob podnožju Kozjaka, Kožufa in Paikona. Tu so počivale in si nabirale novih moči, izmučene po nenehnih bojih in pohodih. Januar se je pomikal v zadnjo tretjino, a že so med borci krožile govorice o novem velikem pohodu, ki naj bi jih pripeljal nazaj v zahodno Makedonijo. Štab brigade je bil v Bahovem, brigada pa je od glavnega štaba NOV in POJ za Makedonijo sproti dobivala poročila o sovražnikovi dejavnosti in osredotočenju njegovih sil v Solunu.

Osemnajstega januarja 1944 je bilo od Sobotskega, slišati regljanje nemških strojnic, ki so pred seboj čistile teren. Z druge strani, izza planine Paikon, pa so partizani slišali bolgarske »švarceloze« in eksplozije težkih min. To je bil začetek januarske nemško-bolgarske ofenzive na osvobojeno ozemlje.

Druga makedonska brigada je zavzela položaje med vasema Fuštan in Noti, 1. makedonsko-kosovska udarna brigada pa na črti Prodrornos--Arangelos in naprej v smeri planine Paikon. S takim razporedom sta sovražnika prisilili k zastoju in boju, ki so ga usmerjali partizani, zato je pobuda prišla v njihove roke. Boj se je zavlekel vse do večera. V trdi noči sta se brigadi umaknili visoko v reber Kožuf planine in se tu zavlekli v goščavo. Skriti borci so lahko opazovali nemško-bolgarske kolone, ki so neprenehoma krožile po ravnini, v goro pa si niso upale.

Nemška ofenziva je trajala nekaj dni. Ni dosegla učinka, kakršnega si je želelo nemško poveljstvo, partizane pa je le prizadela, ker so morali priprave na odhod na veliki pohod podaljšati za nekaj dni.

Nemško-bolgarske čete so se vrnile v svoje postojanke. Tudi 1. makedonsko-kosovska udarna brigada je odšla v Bahovo, kjer se je pripravljala na februarški ali bogomilski pohod. Prva brigada je krenila proti zahodu, 2. pa proti vzhodni Makedoniji oziroma jugovzhodni Srbiji.

V srcih vseh Slovencev med makedonskimi partizani je bila skrita želja, da bi se čimprej prebili v svoje domače kraje. Premnogokrat so vsak zase in skupaj modrovali, kako bi se jim bilo lažje bojevati proti okupatorju v domačih krajih, kjer človek pozna vsako pot ali stezico in vsak grm, pa tudi domače ljudi. Vse to so zelo pogrešali v krajih, kjer so se takrat zadrževali.

Podobno kot primorski Slovenci in istrski Hrvati pa so o tem glasno razmišljali tudi tovariši s Kosmeta, iz Bosne in drugih krajev Jugoslavije, ki jih je vojna vihra zanesla v te, skozi stoletja zasužnjene kraje Balkana, kraje, ki so se začeli prebujati ter se boriti za samostojnost in neodvisnost. Že od vsega začetka sodelovanja primorskih Slovencev z makedonskimi partizani so se o tem pogovarjali tudi tovariši iz štabov bataljonov in iz poveljstva brigade; celó Svetozar Vukmanović-Tempo je mnogokrat rekel, da se

bliža čas in da naj bomo pripravljeni, ko bo treba odpotovati proti severu in doma nadaljevati osvobodilni boj do končne zmage.

V takem ozračju so se tudi Slovenci pripravljali na skorajšnji pohod nazaj v zahodno Makedonijo, kjer naj bi obnovili že prej osvobojeno ozemlje, ga razširili in tako omogočili krepitev revolucionarne oblasti. Ni bilo sestanka, na katerem ne bi govorili o tem in o možnostih za ustanavljanje novih brigad in odredov.

Januarja 1944 se je začela nemška ofenziva. Pozneje so izvedeli, da so Nemci in njihovi pomagači pripravljali novo splošno ofenzivo na vrhovni štab NOV in POJ.

Končno je le prišel tudi težko pričakovani dan odhoda na ozemlje pod bolgarsko okupacijo. Brigada se je oskrbela s hrano, borci so si uredili opremo in orožje ter nestrpno čakali, kaj jim bo prinesla prihodnost. Misli so jim hitele v domače kraje, prenekateri so se že ob prvem oglašanju ku-kavice videli v sestavi ene ali druge slovenske partizanske enote.

Lep, topel dan, poln sonca, čeprav nekoliko vetroven, jih je 31. januarja 1944 prebudil v vasi Bahovo. Brigada se je zvrstila za pregled in raport. Spregovorila sta njen komandant Petar Brajović-Đuro in politični komisar Mita Miljković. Prvi je govoril o vojaškem pomenu brigadnega pohoda in borcem priporočil, naj na pohodu pokažejo vse svoje vojaške vrline. Politični komisar pa jim je razlagal politični pomen prodiranja na začasno zasedeno področje. Še posebej jim je položil na srce, naj se v krajih, kamor gredó, vedejo kot osvoboditelji; potem pa sta jim zaželela srečno in uspešno uresničevanje velike nove naloge.

Slovenska četa v zaščitnici

Bataljoni so se razvrstili, v njih pa čete in desetine. Iz vasi je vodila na pot samo steza, zato so korakali v koloni po eden. Slovenski

četi je bila zaupana naloga zaščitnice, zato je korakala na začetju.

»Bil sem dodeljen v zaščitno patroljo, zaradi česar sem imel prekrasen pogled na dolgo brigadno kolono, ki se je vila navkreber po pobočju Kožuf planine. Borci so med sabo modrovali in ugibali, kaj nam bo prinesel jutrišnji dan. Drugi so se v mislih poslavljali od gostoljubne makedonske vasice Bahovo, ki nas je gostila. Kmalu smo prišli v bukovo hosto in na zasneženo zemljišče. Sneg je precéj oviral premikanje, še posebej komoro.

Brigada se je preuredila, tako da je šla komora zdaj tik pred zaščitnico, vsi drugi v brigadi pa so gazili sneg in teptali pot, da je komora lahko šla lažje naprej. V popoldanskih urah smo v strogi tišini in v primerni razdalji in na nadmorski višini 1700 metrov prekoračili grško-jugoslovansko mejo. Dan se je že nagibal k večeru, objel nas je zelo strupen mraz.

Pozno ponoči smo prišli do bešiških pastirskih kolib, kjer smo utrujeni in zaradi celodnevne pohoda izmučeni zaspali kot ubiti; samo dežurni so skrbeli za menjavo straž in patrolj.

Dan smo preživel v kolibah, šele proti večeru 1. februarja smo se spustili v vas Bešište, se oskrbeli s hrano in dobro povečerjali. Po brigadnem zboru smo odkorakali v noč . . . » Tako se začetka pohoda spominja Bruno Čermelj*.

Brigada je v noči na 2. februar 1944 šla čez Crno reko, proti jutru pa se je ustavila blizu vasi Veprčani. Tudi tu se je razmestila po kolibah in predanila v strogi tajnosti. Zvečer je krenila proti vasema Dren in Smolani, kjer so borce sprejeli po hišah in jim dali večerjo. V vas Nikodin je brigada prišla 4. februarja zjutraj. Borce so spet razdelili po hišah, saj so tu name ravali ostati nekaj dni.

Slovenska četa je bila v spodnjem delu vasi z nalogo, da skrbi za položaje pod vasjo, proti cesti, ki vodi od Prilepa proti Kavadarcem. Na vzvišene točke so postavili izvidnice in straže ter patrolje. Drugi so legli k počitku, proti poldnevu pa vstali in se posvetili osebni higieni; nekateri so se strigli, drugi brili, nekateri prali perilo in se tako otresli nadležnih uši.

Perilo in kose uniforme so mnogi imeli še v parnem kotlu, ko je okoli treh popoldne začelo na spodnjem koncu vasi pokati. Partizane so presenetili bolgarski žandarji. Vsak je na hitro pobral svoje še mokro perilo in pohitel na zborna mesto, od koder so za vasjo odšli na planoto. Tam so se zbrali in ugotovili, da so se precéj neslavno umaknili iz vasi. Brigadni agitprop je namreč pripravljaj miting, zato je bilo presenečenje ob sovražnikovem prihodu še večje, saj so vsi mislili, da ni nobene nevarnosti.

Kmalu so zbrali močnejšo skupino prostovoljcev, med njimi skoraj vse Slovence. Skupina je v jurišu zavzela Nikodin; pri tem ni imela nobenih izgub, sovražnik pa je imel 20 mrtvih. Vsi so dobili nazaj preostalo opremo, ki so jo bili morali prej pustiti po hišah.

S potrebnim počitkom ni bilo torej nič. Noč med 4. in 5. februarjem 1944 je brigada preživela na pohodu. Usmerila se je proti vasi Stepance, kamor je prišla 5. februarja zjutraj. Vas je bila zasedena, zato so naši samo polovili bolgarske straže, jih razorožili ter nadaljevali pot do samostana sv. Dimitrija. Tu so nekoliko obstali in se okrepčali, pridružila pa se jim je skupina prilepskih mladincev. Pod noč so se znova odpravili na pot čez goro Mokus.

Med vzpenjanjem po vijugavi stezi sem se pogovarjal z Ludvikom Janковиčem. Niti slutil nisem, da je to najin zadnji pogovor. V spominu mi je ostal kot nizek, rdečeličen Kraševac. Bil je zelo dober pevec-tenorist, vselega značaja in nekoliko šegav. Padel je v noči med 9. in 10. februarjem.

Nebo je bilo sivo in oblačno, pravšnje za sneženje, posebnega mraza pa ni bilo, zato niso bili prvih snežink prav nič veseli. Nadmorske višine zem-

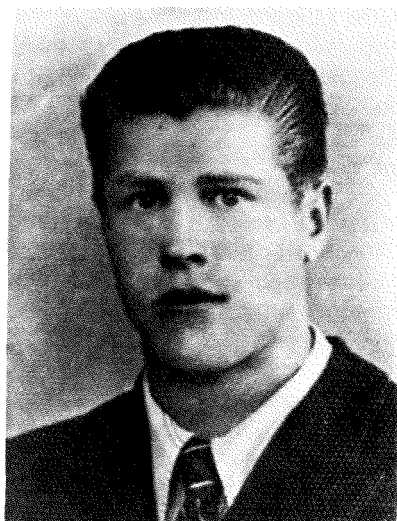
ljišča niso poznali. Kmalu pa se je začel snežni vihar, ki jih je spremljal vso noč. Proti jutru se je sneženje uneslo, izza oblakov pa je celó pogledala luna. A ni bilo časa za romantično razmišljanje. Albin Cergol, ki je bil tisto noč v zaščitni patrulji, je nenadoma dejal Čermelju: »Glej, sledijo nam volkovi!« In res je šla v primerni razdalji za patruljo skupina volkov. Cergol si je brez obotavljanja snel strojnico, spustil rafal med zveri, jih nekaj pokončal, druge pa nagnal. Sporočili so naprej, kaj se je zgodilo, po kratkem oddihu pa je kolona nadaljevala pot proti Azotu.

Pade Albert Stanič

Šestega februarja 1944 okoli dveh popoldne so jih napadle večje sovražnikove sile, ko so počivali v vaseh Oraov Dol, v Mokrenih in Gabrovniku. Takoj so organizirali odpor in vas Oraov Dol branili do večera. Sovražnik jim je zlahka sledil, saj je za njimi v snegu ostajala globoka gaz. Spopad je terjal prve žrtve. Bilo je nekaj ranjenih, padel pa je pomočnik komandirja Slovenske čete Albert Stanič. V trenutku, ko je hotel s svojo desetino pregnati oziroma uničiti bolgarsko strojnico, je bil smrtno zadet v levo stran prsi, da je takoj izkrvavel.

Tovariši so ga na hitro zagreblji v sneg, potem pa naročili vaščanom, naj ga pokopljejo. Ko so se čez nekaj dni vrnili v Oraov Dol, so že videli Albertovo gomilo na vaškem pokopališču. Po vojni je Staničeva mama s pomočjo Viktorja Kosa prenesla sinove posmrtno ostanke v Prvačino.

V večurnem spopadu je imel sovražnik resne izgube: več kot 30 mrtvih,

Albert Stanič, pripadnik Slovenske čete 3. bataljona 1. makedonsko-kosovske udarne brigade, pade 6. februarja 1944 v bližini vasi Oraov Dol pri Prilepu

moral pa se je tudi umakniti. Branilci so streljali samo na jasno vidne cilje. Z nočnim počitkom seveda spet ni bilo nič. Sledil je nov manevrski premik brigade, ki ga je poznal samo njen štab. Partizani so nadaljevali pot proti Bogomili, kraju blizu predora na železniški progi Prilep–Veles, med Babuno in Jakupico.

Še v mraku so 7. februarja, med 6. in 7. uro zjutraj, prišli čez sedlo nad predorom pri Bogomili in se po grebenu v smeri Karadžice začeli vzpenjati na Solunsko glavo. Vso noč so bili na pohodu in proti jutru so samo za las ušli sovražnikovim zasedi. Bilo je zelo mrzlo. Vzpenjanje po globokem snegu je bilo nadvse naporno, brigada pa je morala hiteti, da bi pred sovražnikom zavzela obvladujoče položaje na Oreškem vrhu nad Bogomilo. Takoj je tudi užgala po sovražnikovih kolonah, ki so jo hotele obkoliti.

Ves dan so Bolgari s tovarnjaki dovažali sveže moči iz Prilepa, z vlakom pa iz Velesa. Brigado je napadla cela njihova divizija, vse okoliške vasi so bile polne bolgarskega vojaštva. Toda vse sovražnikovo prizadevanje, topniško obstreljevanje partizanskih položajev in jurišanje bolgarske pehote je bilo zaman; le mrtvi in ranjeni so se jim kopičili. Brigada je obdržala svoje položaje do trde teme, brez hrane in v globokem snegu. Dan je preživela brez izgub, zato pa je sovražnik odpeljal v Prilep okrog 80 mrtvih in še več ranjenih.

S presenečenji skozi sovražnikov obroč

V okrilju teme so se partizani s spretnim manevrom spustili po jarku med železniškim predorom in vasjo Bogomilo v ravnino.

Zamislil si ga je komandant brigade in pozneje borcem obrazložil svoj načrt: postavil se je v vlogo sovražnika in sklenil, da se bo najlažje prebiti skozi njegov obroč tam, kjer se čuti najbolj varnega.

Okoli 9. ure zvečer so borci naleteli na sovražnikovo zasedo. Iz neposredne razdalje jih je zasula z vsem orožjem; mrtvi kot in precejšnja medsebojna oddaljenost pa sta koloni omogočila, da se je prebila brez izgub. Sovražnik se je s svojo akcijo odkril in brigadni zaščitni četi nehote omogočil, da ga je presenetila, zaledno enoto napadla in jo uničila. Še isto noč so se partizani vrnili v Mokren in Oraov-Dol.

Na pohodu so v noči med 6. in 7. februarjem morali pustiti nekaj ranjencev in nekaj prezebljih borcev v kolibah na gori. Toda sovražnik jih je izsledil. Nekateri preživeli so pozneje pripovedovali, kaj se je zgodilo. Med njimi je bil tudi Slovenec Albin Cergol, dodeljen kot mitraljezec v zaščito zasilne ambulante. Vse je kazalo, da so bili ranjenci izdani.

Med preživelim je bila tudi bolničarka Milica Lukić; potuhnila se je v listje, med napadom na ambulanto pa je bila ranjena. Ko so bolgarski vojniki kolibo zavzeli, so listje v njej prebadali z bajoneti in pri tem Milico še

enkrat ranili. Kljub neznosnim bolečinam se ni oglasila in si je tako rešila življenje.

Med napadom se je Cergol, potem ko je porabil vse strelivo, z ročnimi bombami prebil in se tako rešil. Poiskal je terenskega aktivista, s katerim sta šla pogledat, kaj je sovražnik po umiku pustil v partizanski ambulanti. V razkopani kolibi sta med listjem zaslišala stokanje; našla sta hudó ranjeno, toda še živo Milico. Po posebnih zvezah so jo nato prenesli v bolnišnico v Prilep.

Partizani so v Oraovem Dolu in Mokrenih dobili nekaj hrane, po krajšem oddihu pa so nadaljevali pohod po grebenu zahodno od Azota, proti samostanu sv. Dimitrija. Iz čelne patrulje je kurir sporočil, da se jim z nasprotni strani bliža sovražnikova kolona. Sovražnik je še ni zapazil, zato so hitro zavzeli primerne položaje in nasprotnika presenetili.

Bolgari so še vedno mislili, da so partizani na Oreškem vrhu nad Bogomilo. Do brigade se je slišalo bolgarsko topništvo, ki je obstreljevalo njene včerajšnje položaje. Boj je potekal do trde teme, ko so se Bolgari umaknili v svoje postojanke, partizani pa so naslednje jutro prišli na Ilijin vrh. V goščavi brez snega in s suhim listjem so si uredili primerna ležišča in počivali.

Dopoldne je izvidnica zapazila dve sovražnikovi koloni, ki sta se jima približevali. Spet so zavzeli bojne položaje, počakali na najugodnejšo strelno razdaljo in nato užgali po Bolgarih z vsem orožjem, da so obe koloni v hipu razbili. Pobrli so vojaški plen in se umaknili.

Ob umiku je spet močno snežilo. Pred Nikodinom so naleteli na sovražnikovo zasedo, jo mimogrede razbili in nadaljevali pohod proti Drenu.

Najtežja noč velikega pohoda

Pretresljivo doživetje slovenskih partizanov v Albaniji, Grčiji in Makedoniji je prav gotovo bogomilski pohod februarja 1944.

Poglejmo, kako njegove najtežje ure opisuje Bruno Čermelj:

»Noč med 9. in 10. februarjem 1944 je bila najstrašnejša za vso brigado. Bogomilski pohod je v teh urah dosegel svoj višek. Preboj pri Nikodinu je bil šele prvi.

Brigadna kolona se je usmerila proti cesti Prilep–Kavadarci. Kmalu se je predhodnica vrnila s sporočilom, da so ob cesti sovražnikove zasede in da prehod ni mogoč. Po naključju sem bil navzoč, ko je komandant brigade sprejemal poročilo od ranjenega vodje patrulje, ki je predlagal umik v drugo smer. Zelo razburjen je komandant ukazal: »Nobenega umika! Niti besede o tem! Naprej, v preboj!« Vsi brez besede smo se pognali proti sovražniku, se mu približali in ga z jurišem pregnali. Dosegli smo cesto in nekaj časa korakali po njej.

Bruno Čermelj, pripadnik 5. polka olimpske divizije ELAS, nato Slovenske čete 3. bataljona 1. makedonsko-kosovske udarne brigade, 1. avtobrigade GŠ NOV in POM in 1. črnogorske brigade KNOJ

Blížali smo se mostu, s katerim je cesta prečkala manjšo, a deročo platinosko rečico. Tudi na tem mostu nas je pričakovala sovražnikova zaseda z zgoščenim ognjem. Z nekoliko dvignjeno morálo iz prejšnjega preboja je čelna četa z jurišem zasedla most in ga obdržala vse do prihoda naše čete. Desno od mostu je bila manjša vzpetina, na katero smo postavili skupino borcev in mitraljezca Ivana Medena, da je ščitil prehod brigade čez most.

V teh bojih smo imeli nekaj ranjenih, med njimi je bil tudi eden izmed prilepskih mladincev. Sovražnik je pogrešal 35 vojakov.

Še ena neprespana noč se je prelomila v drugo polovico. Začel se je 10. februar 1944. Brigada je bila še vedno na pohodu. Zapustili smo cesto in se usmerili proti vasi Gornji Rodobil. Okoli treh zjutraj smo jo napadli, v silovitem jurišu nasprotnika pregnali in vas zavzeli. Daleč naokrog je bilo videti, kako rakete frčijo v nebo, slišati je bilo puškarjenje in regljanje strojnic z vseh strani, nad vsem pa je prevladoval mogočen vzklik „Huraaa!“

V zavzeti vasi smo se nekoliko okrepčali; vse je bilo dobro, kar so nam dali domačini, tudi surovo meso, saj ni bilo časa za kuhanje. Morali smo pohiti naprej proti vrhovom nad vasjo.

Bilo je okrog štirih zjutraj, ko sem zadnjič videl Dušana Tušarja; sedel je v snegu in nekaj jedel. Poklical sem ga, naj pohiti, da ne bi zaostal, a odvrnil mi je, da bi rad v miru pojedel. Bila sva velika prijatelja; v koloni sva vedno hodila drug za drugim. Občudoval sem ga, kako je spretno drsel v opankah po snegu, kot da smuča. Najbrž je bil ta nenavadni, zgodnji obrok zadnji Tušarjev zajtrk.

Proti dnevu je brigada zasedla vrhove grebena nad vasjo. Del borcev je bil na položajih, drugi del pa v zatišju. Nekateri med njimi so dobili celó prazne pastirske kolibe. Med njimi so bili bržkone tudi nekateri tovariši iz Slovenske čete.

Pogrešali smo Dušana Tušarja, Antona Pavliča, Aleksa Bajlo in Ivana Draščiča. Nekateri preživeli so pozneje o njih pripovedovali, da so v kolibi zadremali in da jih je po brigadnem umiku sovražnik presenetil. Bili so obkoljeni v kolibi, zato so se odločili, da bodo svoje življenje drago prodali sovražniku. Pozneje smo zvedeli, da je bilo okoli požgane kolibe mnogo več mrtvih bolgarskih vojakov kot pa padlih partizanov.

Preboj čez Crno reko

V dopoldanskih urah je sovražnik osvojil vrh nasproti naših položajev in začel s topovskim obstreljevanjem. Uporabljal je tudi minomete, ki so pogostoma merili zelo natančno. Poveljstvo brigade je ukazalo postopno prebijanje proti Crni reki. Počasi, v precejšnjih medsebojnih razdaljah in v majhnih skupinah se je brigada približala vasi Galište, kjer smo dobili nekaj hrane.

Popoldne so poslali četo partizanov, da osvoji brv in omogoči brigadi prehod čez Crno reko. Toda reka ni bila črna samo po imenu; začrnila nam je preboj čez vodo, saj smo od izvidnikov kmalu slišali, da je sovražnik, obveščen o našem premiku, iz Mrežičkega hitro poslal vojaštvo, zasedel brv in nam preprečil prehod čez vodo. Brigada se je morala ponovno umakniti v hribe nad reko.

Enajstega februarja 1944 smo opazili močne bolgarske patrolje, ki so nadzirale rečne bregove. Brigada je bila zdaj razporejena na prevladujočih položajih in pripravljena stopiti vsak trenutek v boj. Ena izmed naših enot je presenetila pročetniško skupino plačancev v spremstvu bolgarskih policajev, namenjeno proti brvi, da bi jo porušila. Naši so jo razorožili in likvidirali.

Zgodaj popoldne smo nadaljevali pohod proti širokemu delu Crne reke, z namenom, da pridemo čeznjo. Pred odhodom smo enote v brigadi nekoliko spremenili: oblikovali smo manjše skupine, s katerimi naj bi se približali reki. Nenadoma pa smo zaslišali regljanje strojnic. V kolibe nad našim prehodom čez reko je prodrla bolgarska četa in deloma presenetila našo zaščitnico, v kateri je bil tudi desetar Karlo Štekar. Preživeli so povedali, da ga je pokosil sovražnikov strojnični rafal, ko je hotel vreči bombo na bližajoče se Bolgare.

Kazalo je, da je sovražnik izgubil stik z nami, ker ni pričakoval, da smo že v rečnem koritu in ob toku reke. Postavili smo močne zasede in se pripravili, da bi se prebili čez reko. Voda je bila zelo mrzla in deroča. Odkrili smo nekakšen preliv iz enega v drugi tolmun, kjer je bilo najbolj plitvo.

Najprej in prvi so šli najmočnejši tovariši, drugi pa smo jim sledili tako, da smo se navzkrižno držali za roke, kot se drže plesalci pri zelo hitrem kolu. Prehod se je v celoti posrečil. Srečni, čeprav vsi mokri, smo reko prebredli. Nihče se ni pritoževal, da ga zebe, čeprav so nam zobje šklepetali in se je iz oblek delal leden oklep.

Komandantov košček kruha

Prehod čez reko je nadzoroval komandant brigade. Čakal sem, da pridem tudi jaz na vrsto, in pri tem opazil, da komandant nekaj je. Misлил sem, da ima še kaj zaloge v žepu in sem ga zaprosil, ali ima morda tudi zame skorjico kruha. Brez razmišljanja mi je dal košček kruha, ki mu je ostal v roki, in rekel: „Evo ti, družo, priveži si dušo i sretan ti gaz prijeko rijeke!“ S koščkom kruha si lakote nisem potolažil, toda komandantovo dejanje mi je zaleglo več kot najboljša pečenka. Še danes sem mu hvalen za resnično tovarištvo.

Ko smo bredli ledeno reko, se je marsikaj zgodilo. Med nami so bile tudi ženske, za katere je bil prehod še težji. Že prej so bile razporejene tako, da smo jih varovali pred močnim rečnim tokom. Kljub temu je partizanko Zlato Strugar tok spodnesel. K sreči so jo v zadnjem trenutku, ko se je že potapljala, nekateri Slovenci, med njimi je bil tudi Franc Križič, izvlekli iz vode in prenesli na drugi breg.

Vsi premražen in v ledenem oklepu smo se odpravili navkreber, proti Klinovskim košaram, kamor smo prišli z dnevom 12. februarja. Tu smo predanili. Brigadni intendant je nabavil nekaj ovac, ki so jih zaklali in meso razdelili med borce; na vsakega je prišlo po nekaj dekagramov, s kostmi vred. Meso smo smodili ob ognjih in osmojene dele sproti obirali. Mimo grede smo si nekoliko odpočili in si ob ognjih sušili premočeno obleko. Že popoldne pa smo se spet odpravili na pot.

Pred nami je bila še ena strašna noč. Ob treh popoldne se je od bojev in drugih naporov do kraja izmučena brigada odpravila na zadnjo etapo bogomilskega pohoda, ki je trajala kar dolgih 45 ur. Začeli smo se vzpenjati proti vrhu Đurovega kamna, v smeri grško-jugoslovanske meje. Do prvega oddiha smo imeli še kar znosno vreme, potem pa je začelo najprej deževati. Čim višje smo se vzpenjali, tem gostejše so zdaj postajale snežinke, dokler se ni dež sprevrgel v pravi snežni vihar.

Brez obotavljanja se je kolona pomikala naprej. Odmori so bili krajši in kar stoječi. Strogo je bilo prepovedano sesti v sneg, saj je bilo nevarno, da med takim počitkom kdo zadrema, da ga snežni vihar zasuje in da pod belo odejo za vedno zaspi. Nihče ga ne bi videl, sam pa tudi ne bi slišal mimo-idočih. Kljub takemu strogemu opozorilu so se nekateri le usedli k počitku, pri tem pa za vedno zaspali. Bili so primeri, da so borci kar stojé spali in sa-

njali, kako se grejejo pri topli peči; zdramili so se šele, ko je kolona zavila dalje. Da se vrsta ne bi pretrgala, smo se v koloni držali za roke in se trudoma vlekli naprej.

Naslednji dan, 13. februarja 1944, smo prišli na planotne vrhove Kozjaka. Odredili so daljši oddih. Snežni metež se je unesel, nebo nekoliko razjasnilo. Na pobudo, ki sem jo dal, smo z drobci dinamičnih klobas zakurili ogenj na snegu.

Čez dobro uro se je zjasnilo. O sovražniku ni bilo sledu, brigada je lahko nadaljevala svoj pohod. Ves dan smo do pasu gazili globoki sneg. Verjetno je bil še globlji, saj so se nam koraki v njem kmalu ustavili. Napredovali smo vedno težje. Vsi premražen, lačni in docela izčrpani smo se z največjo težavo vlekli naprej.

Proti poldnevu, ko se kolona že skoraj ni več nikamor premaknila, je šla na čelo Slovenska četa. Uredili smo se po desetinah, med Slovence pa so se pomešali še nekateri drugi partizani. Začeli smo načrtno, drug za drugim, gaziti v visoki sneg. Prvi v koloni je naredil v njem le nekaj korakov, potem pa se je umaknil na stran in pustil drugemu naprej; sledil mu je tretji, dokler se ni zvrstila vsa desetina. Prvi desetini je sledila druga in to je zamenjala tretja. Tovariši, ki so čakali, da pridejo na vrsto, so, teptaje sneg, počasi sledili in tako zgazili stezo primerno za hojo. Naše napredovanje je bilo seveda tudi zdaj še vedno zelo zamudno, toda drugega izhoda ni bilo.

Z velikanskimi napor, smo se ta dan le nekako prebili do grško-jugoslovanske meje. Proti večeru smo prišli do opuščene, napol podrte karavle, kjer smo se ustavili in zakurili ogenj. Nekaj fižola, ki ga je imel v zalogi ekonom Slovenske čete, morda ga je bilo komaj za slab kilogram, smo začeli kuhati v italijanski menažki. Z nestrpnostjo smo pričakovali nekaj kuhane in toplega. Toda kaj se je zgodilo? Vrelo je vso noč, povreto vodo v menažki smo nadomeščali s snegom, kljub vrenju pa se fižol do jutra ni skuhal. Če bi takrat poznali fizikalne zakonitosti, se kuhanja fižola v odprti posodi na višini okoli 2000 metrov najbrž ne bi lotili. Kljub vsem nadlogam pa se preživeli borci še danes hvaležno spominjamo našega ekonomista Jakoba Božiča, da je tako lepo skrbel za našo četo.

Smrt od mraza in lakote

Ko smo se izvlekli iz sneženega oklepa, je nekdo iz štaba brigade rekel, da se mora brigada zahvaliti iznajdljivosti in nesebičnemu prizadevanju borcev Slovenske čete, da smo se prebili skozi tako globok sneg.

Preostal nam je še zadnji dan našega pohoda. Začeli smo se spuščati proti Karadžoi, vsi veseli, da se bomo končno le odpočili in nasitili. Že na grški strani je Slovenska četa izgubila še enega svojih borcev, deseterja Uga Valentinčiča; umrl je zaradi premraženosti in lakote. Zadnja dva dni je ho-

dil po snegu bos; koža na stopalih mu je zaradi razpok cvetela kot presušeno blato v letni suši. Razpoke so mu segale do mesa. Bil je šibkega zdravlja, verjetno je preboleval tudi pljučnico, temu pa se je pridružila še lakota, tako da je podlegel. Zadnje besede umirajočega so bile: „Lačen sem, lačen . . . Dajte mi vsaj mrvico kruha!“ Čeprav smo vedeli, da smo že večkrat zaman preobrnili vse žepe in nahrbtnike, smo se še enkrat lotili neuspešnega pretresanja, ali ne bi morda le kje staknili prašek kruhovih drobtin. Valentinčičeva agonija pa je le približna podoba stanja, v kakršnem smo takrat bili borci na bogomilskem pohodu. Med nami je bilo le bore malo razlik . . .

Brigada se je vrnila hudo zdelana, premražena, bosa in onemogla, po petnajstih dneh nenehnih pohodov, bojov in stradanja. V Slovenski četi še niso mogli potegniti črte pod svoje izgube. Vedeli so samo za nekaj padlih tovarišev, bilo pa je tudi precēj pogrešanih, za katere so še vedno upali, da se bodo vrnili. Prvi je prišel v brigado politični komisar čete Dimitrij Hribovšek, kmalu za njim pa še Albin Cergol. Hribovšek jim je povedal, kaj se je zgodilo z desetarjem Štekarjem. Ko se je vrnil pomočnik komandanta bataljona Ante Valenčič-Janez, so zvedeli za nesrečo Tušarja in njegove skupine, v kateri je bil tudi Ludvik Jankovič.

Med preživelimi so bili tudi taki, ki so jim zmrznile noge; med njimi so bili v četi najbolj prizadeti Valentin Jug-Zdravko, Srečko Brezavšček in Jože Rundič. Tudi drugi so bili bolj ali manj bolni, a so se vendarle še lahko gibali. Posledice ozeblin nekateri še danes občutijo.«⁷

Ogenj na snegu

Še dveh drobnih, a nikakor ne nepomembnih dogodkov se spominja Bruno Čermelj.

Tako so v četi še pred odhodom na bogomilski pohod razdelili med borce dinamit, ki so ga nosili s seboj v obliki klobas. Že prej kdaj si je četa, ki je imela s seboj tudi ročno sekirico, zakurila ogenj, da so se borci ob njem pogreli in si sušili obleko. Ko jih je v noči med 12. in 13. februarjem 1944 ves čas spremljal snežni vihar in so se zjutraj vzpeli na Đurov kamen, je prišlo povelje za kratek oddih. Na Čermeljevo pobudo so fantje hitro pripravili polena in nabrali suhljadi, sam pa je iz dveh vrst polen zložil navzkrižno ognjišče, nanj razgrnil papir in ga posul z zdrobljenimi koščki dveh dinamičnih klobas. Suhljad, čeprav oledenela, je nenavadno hitro zagorela in kmalu se je Slovenska četa grela ob lepem ognju.

Malo so se prestrašili nenadnega strogega vprašanja komandanta brigade, ki se je je zanimal, kdo je zakuril ogenj. Morda smo prekršili maskirno

⁷ Nekatere podatke o sovražniku, krajih in dnevih gibanja ter o bojih Slovenske čete je avtor črpal iz dnevnika komandanta brigade na bogomilskem pohodu.

disciplino, so pomislili borci. Čermelj pa se je javil, da gori ogenj na njegovo pobudo. Vtem pa se je komandant Petar Brajović že približal ognju in fante poprosil, ali se lahko ob njihovem ognju tudi on malo pogreje.

»S tem se je v hipu razblinil strah borcev o morebitnem kršenju parti-zanske discipline. Lepo mi je bilo pri srcu, in takoj sem pomislil, da sem morda s tem nekoliko povrnil komandantu za košček kruha, ki mi ga je bil dal ob prehodu čez reko. Ko je komandant zvedel za našo urejenost in iz-najdljivost, nas je pohvalil. Skromen ogenj pa nas je ogrel in nam okreplil moči, da smo pohod lažje končali,« se drobnega dogodka spominja Bruno Čermelj.

Sèm sodi tudi zgodnica z bogomilskega pohoda, ko je brigadi zaradi ne-nernih bitk med njim začelo zmanjkovati streliva. Po brigadnem povelju so med borci pustili za vsako puško po petnajst nabojev, višek pa oddali mitraljezem. Franc Križič je bil brez nahrbtnika, zato pa mu je na plečih opletala italijanska torbica, imenovana »taškapan«. Vedno so ga zaradi tega rahlo zbadali, češ da ima prazno torbico in da jo nosi le za reklamo.

Nekaj dni po odločbi o zbiranju in oddaji streliva za strojnice pa je med pohodom nekdo Križiča nehotе prijel za »taškapan« in ob tem začutil, kako je njegova torbica težka. Fantje so mu torbico kmalu nato »pretresli«, a so ostali dolgih nosov. Mislili so, da bodo dobili v njej kaj za pod zob, a Križič je v njej nosil nič manj kot 380 nabojev za mavzerico! Ko so ga vprašali, za-kaj streliva ni oddal, je šegavi Križič najprej po idrijsko zaklel, potem pa fantom povedal: »Nisem vedel za ukaz o oddaji viška streliva, ker sem bil takrat na straži . . .«

Vnovič v Bahovem

Po nadvse napornem 15-dnevnem pohodu se je brigada vrnila v Bahovo v Egejski Ma-kedoniji. Prvi borci, ki so bili še najbolj pri močeh, so se v vasi pojavili že v popoldanskih urah 14. februarja 1944. Drugi, ki so prihajali v skupinah, so se zbirali vse do večera, pa tudi ponoči so posamezniki še vedno prihajali na zbirno mesto brigade. Njeno jedro se je le nekako zbralo, še vedno pa je imela skupine in posameznike, za katerih usodo niso vedeli. Nihče tudi ni mogel povedati, koliko borcev je tistega dne ostalo ob poti, ko so se vra-čali v Bahovo. Vsi so bili v zelo bednem stanju; izmučeni, ozeblji, ranjeni, z zatečenimi nogami in tudi sicer prizadeti so takoj po razporedu po hišah zaspali, prvič po petnajstih dneh spet v toplih prostorih. Ni jih motilo, da so Nemci nedaleč od njih, v Sobotskem (Aridea), vso noč z raketami osvet-ljevali mestece.

V Bahovem je brigada začela počasi ozdravljati. S počitkom in z izdat-nejšo hrano so se začele borcem vračati moči, odpornejši in vzdržljivejši so prevzeli nase večji del straž, patrolj in dežuranj. V Slovenski četi niso mogli

Srečko Brezavšček, Valentin Jug-Zdravko in Jože Rundič več dni stopiti na noge zaradi odprtih ran; ko se je brigada pozneje premaknila drugam, so vsem trem oskrbeli konje, ker niso mogli hoditi. Le dobra tretjina borcev v Slovenski četi ni bilo huje prizadetih zaradi posledic pohoda; ti so se lahko gibal in pomagali drugim.

Kmalu so v štab brigade iz uro hoda oddaljene vasi Pribadište prišle novice, da so se tam pojavile nemške patrulje z oklepnimi avtomobili, ki da se zanimajo za partizane. Niso še pozabili noči 7. januarja, ko so bili tepeni v Fuštanu.

Znena, sredi noči, je bil razglašen preplah in že so se začele čete zbirati. To je bilo le nekaj dni po vrnitvi s pohoda. V poveljstvu brigade so zvedeli, da Nemci pripravljajo napad na Bahovo. Vsaj dve nemški četi naj bi bili že na položajih nad vasjo, tako da je partizanom ostajal odprt edino izhod proti Pribadištu. Nemci so kanili brigado blokirati v potočnem žlebu nad vasjo, v prepričanju, da se bodo partizani umaknili na Kozjak.

Tudi v tem primeru pa so partizani sovražnika prelisičili. Brigada se je umaknila proti Pribadištu, toda dva kilometra pod Bahovim je njena kolona v največji tišini zavila v levo po ravnini, proti vasi Črneševo, ki jo je zaobšla in potem nadaljevala pot proti severovzhodu, do Trstenika. Manever je bil uspešen; brigadi je omogočil, da se je izvila iz sovražnikovih krempljev. Nemci, ki so hoteli partizane v jutranjih urah s pomočjo Vlasovih konjenikov obkoliti v Bahovem, so tak načrt tudi uresničili, toda dobili so le prazno vas.

V Trstenik je prišla brigada med 9. in 10. uro. Čermeljeva desetina, ki je bila v zaščitni patrulji, se je komaj pozdravila z gostoljubnimi domačini, ko je neka mladenka pritekla in vsa razburjena začela govoriti: »Bégajte drugári, idu Germáncite!« Ni še dobro povedala, ko je pod vasjo že začelo pokati.

V patrulji so bili razen Bruna Čermelja še Franc Beguš, Karlo Volk, Jakob Božič, Viktor Kos, Janko Komel in nekaj Kosovčanov. Po kurirju so jim sporočili, naj takoj nadaljujejo pot proti Notju. Brigadni umik je varovala četa Veljka Mirjačiča iz Zuferjevega bataljona, ki se je pridružil brigadi po njeni vrnitvi iz Bogomile. Četa je sovražnika zadržala in pod ognjem sovražnikovih strojnic in minometov omogočila brigadi organiziran umik. Pomagala pa je tudi sreča: umik brigade in Veljkove čete je olajšal snežni metež.

Naš premik je trajal od 23. ure prejšnjega večera in ves naslednji dan. Šele v Notju smo prišli do nekaj ur počitka in skromne večerje. Iz Trstenika smo se umaknili brez izgub, sovražnika pa smo še enkrat pustili z dolгим nosom.

Med Vlahi v Arhangelosu Vas so imeli za grško, po večini pa so v njej živeli Vlahi, romunsko govoreči ljudje, po veri pa grško-ortodoksni. Kakor vse doslej omenjene vasi so se tudi tu domačini ukvarjali s poljedelstvom in z živinorejo; predvsem so gojili drobnico, goveje živine je bilo bolj malo. Njihov način poljedelstva ni poznal načrtnega gnojenja, temeljil je na kolobarjenju. Ljudje so pridelovali žitarice, krompir, fižol in povrtnine: paradižnik, papriko in kumare. V živinoreji je prevladovala ovčereja, zaradi pridobivanja volne, mesa in mleka. Koz je bilo bolj malo, saj je že pred vojno izšel zakon, ki je prepovedal gojiti koze. Govedo so gojili le zaradi del na polju. Vsaka kmetija je zato imela konje, mezge ali osle kot tovarne živali. Redili so tudi prašiče in perutnino.

Starejši ljudje so bili povečini nepismeni. Mladi so znali pisati in brati, saj so se tega naučili v obvezni grški šoli, medtem ko manjšinskih šol ni bilo.⁸

**Sodelovanje z enotami
ELAS in s prebivalstvom**

Podaljšek Kožufovega hrbta se na vzhodu razcepi proti severu ali Demir Kapiji, in k jugu proti Gannitsi in Solunu. Ta podaljšek se na grški strani imenuje Paikon; njegov najvišji vrh Megale Livadia je visok 1650 m. Lahko bi ga po velikosti primerjali z našim Nanosom ali s Pohorjem. Paikonovo vzhodno podnožje sega v južni del Vardarske doline. S te gore smo imeli za partizanske akcije zelo ugodne startne položaje k prometnima zvezama Gevgelija–Solun in Solun–Edessa–Bitola.

Po napornem bogomilskem pohodu se je brigada po krajšem oddihu v Bahovem preselila v žleb med Kožufom in Paikonom, kjer se je začasno ustavila v Notju; pozneje pa smo se preselili v sosednjo, višje ležečo vas Arhangelos. Tu smo bili gosti enot ELAS; z njimi smo sodelovali v raznih akcijah političnega in vojaškega pomena.

V političnem delovanju se je kazala moč partizanske vojske. V osvobojenih vaseh so partizani prirejali mitinge s politično in kulturno vsebino. Na povabilo ELAS in po potrebi je šla brigada tudi v razne akcije. Če nas je sovražnik napadel, je brigada ukrepala na lastno pobudo.

V teh krajih je bila brigada zelo priljubljena. Ugled si je pridobila z boji, ki jih je imela na ozemlju Egejske Makedonije. Med prebivalci je krožila govorica o nepremagljivih Titovih partizanih. Vsi so govorili, da smo posebna divizija.

⁸ Ob našem prihodu v te obmejne vasi so nas starejši domačini takoj po govorici spoznali, da smo »Srbi«. Pravili so nam »Servi«, pojem Jugoslovan jim ni bil znan. V prvi svetovni vojni so po teh vaseh hodili srbski vojaki, tam je potekala solunska fronta. Zaradi našega jezika so ljudje sklepali, da smo Srbi. Med sabo smo včasih uporabljali seveda tudi srbskohrvatski jezik.

Skupina grških partizanov ELAS v kraju Evretania, slikana leta 1942

Ljudje so med seboj tekmovali, kdo nam bo boljše postregel in nas pogostil. Na tem območju so družno živeli Makedonci, Grki in Vlahi. Prav vsi so nas imeli radi in vsi so se želeli z nami pogovarjati, hoteli so videti in slišati Titove partizane. Vsi so vedeli za našo akcijo v Fuštanu. Tudi o drugih bojih našega bataljona in brigade so vedeli veliko povedati.

Da se je brigada zadrževala prav na območju Paikona, je eden izmed vzrokov tudi v tem, da na njegovem vzhodnem in južnem pobočju potekata pomembni prometni poti. Takrat so veliko govorili o odpiranju druge zavezniške fronte. Pri štabu naše brigade je bila tudi zavezniška vojaška misija in lahko smo sklepali, da nismo prišli na Paikon celit rane februarskega pohoda. Tu smo bili potrebni tudi za primer zavezniškega izkrcanja oziroma zavoljo morebitnih akcij na prometne zveze

Iz Notja oziroma Arhangelosa, ki sta bila naši bazi paikonskega osvobojenega ozemlja, so se posamezni bataljoni ali pa brigada v celoti odpravljali v razne akcije tostran ali onstran grško-jugoslovanske meje, saj sta bili obe vasici tik ob njej. Skoraj vedno pa je bil po en bataljon v akcijah na bolgarskem območju.

Med bogomilskim pohodom se je na bolgarski strani zadrževal Zuferjev bataljon. Del našega bataljona, v katerem je bilo tudi nekaj Slovencev, pa se je med pohodom v strašni noči odcepil ter pod poveljstvom Pavla Brajovića in Mitra Radosinovića še vedno deloval na bolgarskem okupacijskem območju. Pavlova skupina je bila v noči med 9. in 10. februarjem, ko se je brigada prebijala skozi sovražnikove obročje, v zaščitnici. Skupina pa je ostala odrezana, ko se je brigada v silnem naletu prebila pod vasjo Nikodin čez reko in cesto Prilep-Kavadarci.

Taka partizanska dejavnost je spodbijala sovražnikovo propagando, da so »banditi« uničeni. Hkrati je med prebivalci ustvarjala zaupanje v naš boj in naše zmage. Posledica tega je bila vsestranska pomoč ljudi z obeh strani meje. Partizanske vrste so se hkrati iz dneva v dan množile z novimi prostovoljci.

Nekega večera smo se sešli na zbornem mestu, kjer so nam povedali, da gremo v akcijo z večjo grško enoto andartesov ELAS; po številu borcev je bila njihova enota enaka naši brigadi. Cilj našega pohoda je bilo mestoce Goumenissa, oddaljeno iz naše baze dvanajst ur hoda, približno toliko pa je bilo od njega tudi do Soluna. Namen pohoda je bil uničiti sovražnikovo postojanko in tamkajšnje kolaboracioniste. Razen tega smo se želeli oskrbeti tudi s hrano in z vojaško opremo.

Izkazalo pa se je, da so nasprotniki pravočasno zvedeli za našo združeno akcijo in so se s svojimi gospodarji vred umaknili v Solun. Ko smo v trdi noči prišli v mesto, so bila vsa njihova gnezda prazna. Še isto noč smo se umaknili, za nami pa so ostale govorice o silni vojski, ki je korakala skozi mesto.

Ni bilo treba dolgo čakati na nemško reakcijo: že sredi marca 1944 je sledila večja hajka na osvobojeno ozemlje med planotama Vorasoros in Paikon. Prav takrat se je začela naša brigada pripravljati na vrnitev v zahodno Makedonijo.

Preureditev čete

Po bogomilskem pohodu so bile v Slovenski četi nujne nekatere organizacijske spremembe. Med pohodom je imela četa občutne izgube.

Padel je pomočnik komandirja čete, politični komisar je bil še med pogrešanimi, desetar Karlo Štekar je padel, desetar Ugo Valentinčič pa je umrl zaradi mraza in lakote. Podobno je bilo tudi v drugih četah.

Brigada se je po daljšem zadrževanju na Paikonu znova spustila v ravnilo in se nekaj dni zadrževala v Trsteniku. Prav v tej vasi smo imeli četno konferenco, na kateri smo obravnavali preureditev čete.

Razprava je bila precéj burna. Nekateri tovariši iz štaba bataljona so menili, da naj bi četo razpustili, češ da smo imeli preveč izgub in da nima po-

Grška partizanka Titika, slikana leta 1944; v narodnoosvobodilni vojski Grčije (ELAS) so bile tudi ženske-borke, podobno kot v NOVJ

mena, da bi tako majhna četica še naprej obstajala. Vzrok za takšno stališče pa je bil seveda drugje: ti tovariši so napačno gledali na naš način bojevanja. Imeli so nas za neizkušene vojake, češ da se tedaj, ko se boj začne, hitro poskrijemo v zaklone. Njihova taktika je bila precéj zastarela: še vedno je temeljila na starem načinu bojevanja, kot so se borili v turških časih, ko še ni bilo strojnic, brzostrelk in drugega modernega orožja. Taktike, ki smo se je mi naučili v italijanski vojski, niso poznali. Tako so gledali na bojevanje predvsem Črnogorci. Zadeva se je spremenila v našo korist, ko se je četa v Velmeju pri napadu na karavlo bila brez mrtvih in ranjenih.

Vsi brez razlike v četi smo se takemu pojmovanju uprli. Zahtevali smo, naj pride na sestanek čete komandant brigade; ko smo zadevo v njegovi navzočnosti temeljito pretresli, smo se pozno ponoči zedinili, da četa ostane. Dogovorili smo se še, da zaradi izboljšanja politične dejavnosti pride v četo nekaj novih borcev, predvsem članov partije in SKOJ.

Za novega komandirja čete je bil imenovan Salko Medarizi iz Peći. Pred vojno je bil pri vojaki v Mariboru in je že poznal Slovence: imel nas je rad in se je hitro vživel v naše okolje. Za političnega komisarja je bil postavljen Stanislav Grković iz Uroševca. V četo so prišli še nekateri tovariši Albanci.

Pod drogom (z rokami na hrbtu) je Slavko Polh, pripadnik odreda ELAS v kraju Agrinion – Etolija in Slovenske čete 1. makedonsko-kosovske udarne brigade; padel 16. septembra 1944 kot komandant bataljona v Makedoniji; slikan 15. septembra 1940 v Asti

Pomočnik komandirja čete je na naš predlog postal Slavko Polh, ki je prav tiste dni prišel z Antonom Maljevcem iz Grčije; oba sta že bila v ELAS. Za pomočnika komisarja je bil določen Ivan Meden iz Pulja. Nekaj sprememb je bilo tudi med deseterji in delegati. V četo je prišel tudi tovariš, ki naj bi bil odgovoren za delo mladinske organizacije, ki je dotlej še ni bilo. Ustanovili smo aktiv USAOJ.

Po preureditvi se je delo v četi vsestransko poživilo in se v mnogočem spremenilo na bolje.

Neprijetno presenečenje Zima je minila. V štabih brigade in bataljonov, prav tako v četah, so potekale razne razprave, med borci pa je krožila govorica o pripravah na vrnitev v Debarce. Nekateri so zatrjevali, da bo vojne kmalu konec.

Skoraj vsako noč smo bili na pohodu. Pohodi in premestitve iz kraja v kraj so sovpadali s pripravami na odhod iz Egejske Makedonije. Kakih večjih spopadov s sovražnikom tiste dni nismo imeli. Po daljšem času se je v četo vrnil mitraljezec Albin Cergol; vrnil se je tudi Dimitrij Hribovšek, zdaj že politični delegat. Nekaj dni zatem sta se v bataljon vrnila s svojo skupino tudi brat komandanta brigade Pavle Brajović in Mitar Radosinović. Vsaka taka vrnitev je bila za nas vesel dogodek.

Zadnje marčne in prve aprilske dni 1944 je brigada preživljala v vaseh Požarsko, Tresino, Gornje in Dolnje Rodovo. Naša četa je bila v sestavi 3. bataljona, v Dolnjem Rodovem, ki leži na severovzhodnem podnožju Vorasorske planote oziroma jugozahodno od mesteca Aridea. V tej vasi je naša četa prišla na vrsto za tečaj prve pomoči; vodila sta ga brigadni zdravnik in brigadni sanitetni referent. Tečaj smo vsi uspešno opravili.

V Dolnjem Rodovem smo doživeli neljubo presenečenje. Nekega večera, ko naša četa ni imela nobenih dolžnosti, sta okrog 19. ure pritekla komandir in politični komisar ter nas alarmirala. Vsi smo bili takoj razporejeni na mrtvo stražo, z nalogo, da streljamo na vsakogar, ki bi se nam približal. Na mrtvi straži smo ostali debelo uro.

Potem so nas poklicali na zborna mesto v vaško šolo, kjer smo zvedeli, da je v bataljonu delovala četniška skupina, ki je za tisti večer pripravljala sabotažo. Dogovorjeni so bili, da bi med izmeno prve in druge straže ter patrolj pustili ves bataljon brez zavarovanja, sami pa zbežali. Organizirali so si razpored v patrolje in na stražarska mesta tako, da bi se prva in druga izmena srečali ter skupaj pobegnili. Zahrbtni načrt pa je bil pravočasno odkrit; polovljeni naklepneži so bili kaznovani, kot je veljalo za take izjemne primere.

Kako je bilo mogoče, da se je v bataljonu pojavila četniška skupina?

Po kapitulaciji Italije je iz Grčije prišla tudi skupina jugoslovanskih internirancev, ki so zbežali iz nekega taborišča v Grčiji. Kazalo je, da je bil

med njimi tudi nekdo, ki je bil pred internacijo pri četnikih. Mogoče je tudi, da se je kot provokator vrnil med internirance, lahko pa jih je bilo več, ki so se vtihotapili med partizane in čakali na primeren trenutek za svoje zločinske naklepe. Budnost in pravočasno ukrepanje naših varnostnih organov sta skupino odkrila in uničila.

Kmalu po uničenju četniške skupine se je brigada le odpravila na pot; bila je dolga, naporna in polna negotovosti. Pred nami je bilo 180 kilometrov pešačenja in bojov. Na srečo je bilo vreme že pomladansko. Pohod je bil zelo zahteven, saj nas je vodil iz Aridejske kotline mimo pomembnega prometnega križišča Vevi, mimo Florine v smeri Male Prespe, čez gorski masiv Galičice v Debarce, k Slavej planini in Karaormanu.

Spet na pohodu

Zadnje dni našega bivanja v Egejski Makedoniji in še pozneje, na pohodu proti Mali Prespi, se nam je pridružilo precéj Rusov, ki so zbežali iz nemškega taborišča za vojne ujetnike, kot so takrat govorili. Teh ubežnikov je bilo toliko, da smo lahko ustanovili ruski bataljon, ki pa je obstajal le malo časa.

Nekega deževnega dne se je naš 3. bataljon zvrstil na običajnem zbornem mestu in se v najlepšem redu poslovil od gostoljubnih vaščanov v Dolnjem Rodovem, ki so bili makedonske narodnosti. Takoj po raportu vseh četnih komandirjev je prišlo povelje za pohod. V kolono po eden smo se usmerili po ozki stezi navkreber v Gornje Rodovo, kjer je bil sedež štaba brigade.

Za slovo je brigadni agitprop v Gornjem Rodovem pripravil kulturno prireditev za tamkajšnje prebivalstvo. Tudi na tej prireditvi je nastopil naš zbor s slovenskimi pesmimi.

Brigada je krenila na dolgo potovanje. Pri slavnostnem odhodu iz vasi je morala Slovenska četa na čelo brigade; ko smo šli skozi Gornje Rodovo, smo prepevali koračnice in slovenska pesem je še dolgo odmevala v noč.

Več kot 180 km dolga pot nas je vodila vzporedno s cesto in z železniško progo Solun–Bitola. Namen in taktika pohoda sta bila v tem, da je brigada pripravljena vsak hip stopiti v akcijo, kjerkoli bi se za to pokazala potreba. Čez obe prometni zvezi smo prišli med mestoma Vevi in Florino, nato pa smo se povzpeli na planoto Vernon. Z vernonske planote smo videli vse do Kosturja.

Pohod je bil zelo živahen. Dokaj hitro in le s kratkimi vmesnimi počitki smo prišli na vzhodno obalo Male Prespe. Ko smo čakali, da nas bodo domačini prepeljali z ribiškimi čolni čez jezero, smo skoraj vsi Slovenci, zlasti pa plavalci, slekli obleke in zaplavali v še mrzle prespanske vode. Pristali smo na albanski strani; tu pa so bile vasi naseljene z makedonskim življem.

V naslednjih dneh smo spet nekoliko počivali in si popravili opremo. Medtem se je brigadi pridružila manjša skupina borcev Prespanskega partizanskega odreda, ki so jo priključili 1. (makedonskemu) bataljonu.

V tej skupini je decembra 1943 ostal kot bolnik tudi Vipavčan Rihard Premrl, da bi se po ozdravljenju vrnil v brigado. V januarski nemški ofenzivi pa je bil hudo ranjen v stegno in zajet. Nemci so ga odpeljali v Solun, kjer so mu zaradi zanemarjene rane amputirali nogo pod kolkom. V ujetništvu je ostal do konca vojne; nekje v južni Tirolski so ga osvobodili zavezniki.

Po vaseh zahodne prespanske obale smo se zadrževali le malo časa; nabrali smo si novih moči in se oskrbeli s hrano. Čakala nas je nevarna pot čez masiv Galičico. To je bil tvegan prehod, saj leži Galičica med Prespanskim in Ohridskim jezerom, na severnem podnožju pa jo oklepa cesta Bitola–Resen–Ohrid. Cesta je bila takrat zelo prometna in je povezovala tri zelo močne bolgarske posadke.

Preboj čez Galičico

Po nekajdnevnem počitku v vasi Gernovec je brigada proti večeru 26. aprila 1944 krenila proti Galičici. Nismo se še dobro razvili v pohodno kolono, ko se je vsul dež in nas s plohami spremljal vso noč.

Premočeni in utrujeni smo proti jutru drugega dne, 27. aprila, prišli v albansko obmejno vas Gorice Eperme, po naše Gornjo Gorico. Blokiralni smo jo, v njej predanili, se odpočili in si posušili premočeno obleko. S prvim mrakom smo pohod nadaljevali oziroma že začeli preboj čez Galičico.

Tudi drugo noč nas je spremljala aprilsko ploha. V okrilju teme in dežja smo brez posebnih težav prišli čez okupacijsko albansko-bolgarsko razmejitveno črto in se čez nekaj ur po kozjih stezah prebili na cesto ob jezeru.

Nekaj po polnoči smo z makadamske ceste zavili v levo, v partizansko vas Leskovik in od tod po kratkem počitku nadaljevali pot proti severu. Hodili smo po samem grebenskem žlebu Galičice. Proti jutru je prenehalo deževati, kolona pa je nadaljevala pohod v hitrem tempu, ker smo se želeli čimprej prebiti naprej.

Okoli 15. ure smo se spustili v vas Zavoj. Tu smo nameravali nekaj ur počivati, kaj toplega jesti in nato ponoči priti čez cesto Bitola–Ohrid. Vsi veseli smo se v Zavoj tako razporedili po hišah, z namenom, da se takoj po kosilu zberemo in pripravimo na zadnji sunek našega preboja. Galičica je bila pravzaprav že za nami. Vaščani so nas toplo sprejeli in nas pogostili, pripravili pa so nam tudi popotnice.

V pričakovanju kosila smo kramljali z domačini o težkih vojnih časih. Pritoževali so se o nečloveškem ravnanju okupatorjev. Aretacije, požigi in drugo nasilje je bilo na dnevnem redu.

Pri Velmeju v Makedoniji: pohod Slovenske čete 3. bataljona 1. makedonsko-kosovske udarne brigade; slikano aprila 1944

Gospodinja v hiši, kjer smo se nastanili, pa nam še ni voščila dober tek, ko je v prostor pritekel ves razburjen gospodarjev fantek in hitel pripovedovati, da so vas obkolili Bolgari. V trenutku smo se zbrali sredi vasi, pripravljeni na boj. Domačini so se nekam izgubili. Ivan Meden z mitraljezom Cergolom in še z nekaterimi tovariši, med njimi je bil tudi Željko Vodopija, nam je sporočil, da se mora 3. bataljon takoj prebiti čez cesto Resen–Ohrid, oddaljeno dober kilometer pod vasjo v severni smeri, v pravi rečni soteski.

Položaj je bil zelo kritičen: nad vasjo, proti jugu, pod severnimi obronki Galičice, nas je napadala bolgarska vojska v moči bataljona, od Resna z desne in Ohrida z leve strani pa sta po cesti prodirali dve bolgarski koloni. K sreči bolgarska akcija časovno ni bila usklajena. Prvemu in drugemu bataljonu brigade se je posrečilo v največjem zaletu zavzeti vzvišene položaje in z zgoščenim ognjem zadrževati prodirajočega sovražnika.

Ruskemu bataljonu je bila zaupana varnost umika. Takoj se je videlo, da so Rusi večji obrambnih bojev. Naš, 3. bataljon, pa je v jurišu hitel čez cesto Resen–Ohrid in se začel vzpenjati navkreber; v najkrajšem času je zavzel položaje na grebenu. Juriš 3. bataljona je razbil že skoraj strnjeni sovražnikov obroč in brigadi omogočil, da se je prebila. Boj je trajal vse do noči.

Juriš 3. bataljona je hkrati odprl pot proti Debarcem. S prebojem pri Zavoju se je naš pohod bližal k cilju.

Zmaga pa je terjala tudi žrtve. Padla sta Žika Stojanović in Hristo Veljanovski, nekaj borcev pa je bilo lažje ranjenih. Kot smo po bojih zvedeli, so imeli Bolgari okrog 40 mrtvih.

V trdi noči se je brigadna kolona vzpenjala po zelo strmem bregu, potem ko je prebredla od dežja motno, naraslo in deročo planinsko reko. Na vrhu smo se vsi zbrali, tudi zavezniška vojaška misija, in po kratkem počitku nadaljevali pot proti Velmeju. V tihi noči, brez dežja in vetra, se je tu pa tam pokazala kakšna zvezda. Iz globeli se je dvigala megla, toda ozračje je še vedno bilo polno vlage. Že dva dni in dve noči je bila brigada na pohodu brez počitka in spanja, ves čas pa je imela ostre boje s sovražnikom. Premikali smo se počasi in trudno skozi gosto praproto, ki nas je omamljala in vabila k počitku. A šele 29. aprila 1944 proti jutru se je utrujena kolona ob zori ustavila v zeleni hosti, si postavila straže in zasede ter legla k počitku.

Skozi še en bolgarski obroč

V dopoldanskih urah, nekako med deseto in enajsto, smo se začeli prebujati. Čisto blizu smo zaslišali kukavico. Ravno tedaj, ko nam je dežurni čete razlagal nov razpored za straže in patrolje, se je prav nad nami vnel boj med našo zasedo in prodirajočo bolgarsko kolono.

Naš namen je bil, da bi se čimprej in kar najbolj neopazno prebili v Debarce in v bliskovitem naletu ponovno osvobodili območje, kjer so bile partizanske vasi Slivovo, Vrbjani, Velmej, Botun, Belčišta, Crvena voda, Klenovec in druge. Vse pa je kazalo, da je sovražnik zaslutil naš namen, zato nas je hotel prehiteti. Še vedno nismo prišli z bolgarskega na albansko območje.

Vzdolž meje so Bolgari občutno okrepili svoje sile. V noči med 28. in 29. aprilom je sovražnik po našem preboju pod vasjo Zavoj znova zavzel cesto Resen–Ohrid in nas zgodaj zjutraj začel zasledovati. Vedel je, da meje še nismo prekoračili.

Bolgarska operativa je pripravila dober načrt: pri vasi Velmej bi sklenili obroč, nas stisnili v žleb Goleme reke in tam uničili. Računali so na našo utrujenost in izčrpanost zaradi dolgega naporenega pohoda in težkih bojev. Čuječnost in partizanska smelost pa sta sovražniku vsilila prezgoden boj: še prej kot se je utegnil razviti in pripraviti za končni spopad, smo se mi razvili na položajih, ki so nam dajali prednost in pobudo.

Gledajoč proti severu, se je brigada najmočneje upirala na desnem in levem krilu. Pred nami v isti smeri je bila globel Goleme reke z redko poraslim grmičastim pobočjem, prava rebrasta čistina. Sovražnik je računal, da se nameravamo prebiti na levem krilu; k temu ga je napeljeval tudi naš manever. Zato je vse svoje sile, tudi rezervo, osredotočil na tistem mestu in začel silno pritiskati na naši desni strani.

Boj se je zavlekel v popoldanske ure. Za nami je bilo gosto grmovje, v njem pa vsa Slovenska četa v zasedi. Vsi živčni smo se pripravljali na spopad prsi ob prsi, borci so poleg sebe že imeli pripravljene ročne bombe. V takem razpoloženju je prišlo povelje, naj Slovenska četa preide v napad.

Zapustili smo dotedanje položaje in sledili bataljonskemu kurirju, ki nas je pripeljal v globel na robu grebena, od koder je bil lep pregled po čistini rebrastega pobočja v severni smeri, k meji in k sotočju desnega pritoka Goleme reke. Prav na tistem kraju desnega rečnega brega je bila majhna ravšina, sredi nje pa je stala obmejna bolgarska karavla; okoli nje smo videli bunkerje, povezane s strelskimi jarki.

V globeli sta bila štab bataljona in komandant brigade. Tovariši iz štaba bataljona so nas seznanili z nalogo; takoj smo si ogledali položaj, hitro preučili okoliščine in se še hitreje odločili.

Šarec Ivana Mejača

Ena četa našega bataljona se je takoj razvrstila po robovih grebena, zasedla položaje ter začela obstreljevati karavlo in bunkerje okoli nje. Slovenska četa se je po desetinskem redu spustila desno po rebrastem pobočju, v korito Goleme reke. Mitraljezec Ivan Mejač je na grebenu nad reko in njenim desnim pritokom začel s šarcem užigati po bolgarskih ciljeh. Še preden je prva desetina prišla na jurišni položaj, je za Slovensko četo prišla še druga četa našega bataljona in z njo član brigadnega agitpropa Gavro Nikolić s svojim majhnim, a učinkovitim italijanskim minometom. Ivan Mejač* in Gavro Nikolić sta s svojim orožjem sejala smrt, bila strah in trepet sovražnika, oddaljenega vsega kakih 70 metrov.

Borci prve desetine s komandirjem čete in svojim desetarjem na čelu so se po njivi žita priplazili do glavnega bunkerja pred karavlo, še med prasketajočimi eksplozijami ročnih bomb planili na bunker in karavlo ter v trenutku oboje zavzeli. Za prvo sta prišla še druga desetina naše čete in mitraljezec Mejač, ki je s šarcem pred seboj kosil kakor s koso. Slovenski četi sta takoj sledili še ostali dve četi bataljona.

Slovenci smo nadaljevali preboj in se zaustavili šele na neki vzpetini, kakih 500 m višje, kjer smo zavzeli položaj, zdaj že na drugi strani meje. Ostali dve četi našega bataljona sta varovali brigadni prehod čez mejo na desni in levi strani. Brigada se je pri karavli prebila brez večjih žrtev. Med Slovenci ni bilo niti opraskanega.

Gotovo ni neskromno, če predstavimo hrabro desetino po imenih, saj je bila v preboju »diamantna konica«. Vodila sta jo komandir Salko Medarizi in desetar Marjan Vidmar, z njima pa so bili borci Jože Podgornik, Karlo Volk, Bruno Čermelj, Draško Vukić, Andrej Makuc in Božo Vukmirović.

Na desni: Ivan Mejač, udeleženec NOB od leta 1941, slikan 5. novembra 1943 v Makedoniji. Bil je pripadnik Slovenske čete 3. bataljona

Počastitev Slovenske čete Akcija je bila speljana po vseh pravilih vojaške taktike. Sodelovanje med skupinami in posamezniki je bilo do kraja usklajeno. Za opazovalce bi bil napad na karavlo pravi šolski primer bojne veščine. Tako učinkovito pa so ga lahko uresničili samo dobro izurjeni borci; takrat so bili to pripadniki Slovenske čete.

Po tej akciji so Slovence šteli za zelo hrabre in pogumne, v vojaško-taktičnem pogledu pa tudi za sposobne borce. Prav zaradi naštetih vrlin je četa opravila svojo nalogo brez žrtev, celó brez ranjenih, še opraskan ni bil nihče. Žal je padel politični komisar naše bataljonske skupine Mičo Gilić, ki je dober mesec poprej prišel iz štaba Peka Dapčevića. Če bi bili borci čete, ki je napadala desno od naše, previdnejši, bi bili odkrili skritega bolgarskega podoficirja, ki je čakal na priložnost, da se maščuje; ubil nam je zelo sposobnega človeka in izkušenega revolucionarja.

Brigada se je končno izvlekla iz obroča. Za nami, v smeri Radišta, pa se je še vedno slišalo regljanje strojnic in brzostrelk. Čudili smo se in spraševali, kdo je še ostal v boju z Bolgari. Vsi naši bataljoni so se prebili brez žrtev.

Na položajih, ki jih je pred prebojem obvladovala naša brigada, pa se je zdaj vnel hud boj. Posebno je divjal po gostem grmovju, desno in levo od naših prejšnjih položajev. Kmalu smo ugotovili, da sta si na nepreglednem gozdnem zemljišču prišli naproti obe bolgarski koloni in užgali druga po drugi, misleč, da tolčeta po partizanih.

Vse je kazalo, da zveze pri Bolgarih niso delovale in da niso pričakovali našega preboja po čistini sredi belega dne. Izid spopada je bil za Bolgare zelo grenak; imeli so 63 mrtvih, ki so jih pokopali v Ohridu. Tako so nam pozneje povedali kurirji, ki so hodili v Ohrid in so to tam zvedeli od naših aktivistov. V karavli smo zaplenili 18 pušk, 2 puškomitraljeza, težko strojnico, veliko streliva in vojaške opreme.

Pred odhodom smo padlega tovariša pokopali in se od njegovih posmrtnih ostankov poslovili na partizanski način, z obljubo, da ga bomo maščevali.

Ob prvem mraku je brigadna kolona spet krenila v breg proti vasi Slatina. Slovenska četa pa je morala stati ob strani, kot na paradni tribuni, da so ji lahko borci vse brigade izrazili priznanje in zahvalo za hrabro dejanje pri karavli. Mimo nas je korakalo pet bataljonov: 1. in 2. makedonski, 3. (ta najbolj ponosno), 4. in 5. ruski.

Po mimohodu je prišlo povelje: »Slovenci naprej!« In že smo pospešeno prehiteli soborce, ki so nas prisrčno pozdravljali. V kolono smo se vključili pri štabu brigade, komandant ter politični komisar pa sta se nam kar med pohodom osebno zahvalila za podvig.

V dobrem razpoloženju, čeprav hudo utrujeni, smo po eni uri ponoči prišli v Slatino in se takoj razporedili po hišah.

Balistova svinčenka v Tavčarjevi bombi

Potem ko so nam domačini skromno postregli s kruhom in mlekom, smo polegli in razen dežurnega hitro zaspali. Tik pred zoro sva bila s Karlom Volkom že v patrulji, z nama pa je bil še Jože Rundič. Zunaj je pihal mrzel veter, z dežjem in snežinkami. Čas patruljiranja pa še ni potekel, ko nas je poiskal dežurni čete in ukazal, naj se takoj vrnemo. Ni bilo več časa za zajtrk, vas smo morali kar najhitreje zapustiti.

Po koloni je prišlo povelje: »Razdalja 10 do 15 metrov!« Brigada je zapuščala vas v teku in se usmerila proti severozahodu, k planoti Slavej. Z naše leve je sovražnik že začel z akcijami. Nad našimi glavami in okoli nas so sikale svinčenke.

Pred menoj je tekel Dušan Tavčar. Nenadoma mi je rekel, da je ranjen. Dohitel sem ga in mu velel, naj zastane, da bi mu rano povil. Tavčar pa ni hotel, češ da nima časa in da bomo to naredili pozneje, ko bomo prišli čez brisani prostor.

Po nekaj sto metrih smo se ustavili. Začel sem pregledovati Tavčarja, toda bil je cel, nikjer ni bilo rane. Takrat pa se je Tavčar spomnil na nahrbtnik, rekoč da je »nekaj udarilo prav tam . . .« Pogledala sva v nahrbtnik in videla, da je v italijanski defenzivni ročni bombi obtičala balistova svinčenka. Tavčar je imel nenavadno srečo. Bombo sva odvrгла in nadaljevala pot za drugimi v koloni.

**Udarec po elitni
SS-diviziji
»Skenderbeg«**

Sovražnikovega nadlegovanja ni in ni hotelo biti konec. Komaj smo se otresli Bolgarov, že so nas s pomočjo balistov napadli Nemci.

Pojasniti je treba še tole: po prehodu meje pri Velmeju je brigada prišla na območje Debarcev. To ozemlje je po razpadu Jugoslavije bilo s Hitlerjevim in Mussolinijevim blagoslovom pripojeno k Albaniji. Po kapitulaciji Italije pa so na njem vladali Nemci s pomočjo albanskih nacionalistov-balistov.

Nemški okupator je tiste čase na Kosovu organiziral posebno SS-divizijo »Skenderbeg« njene enote so nas napadle pod vasjo Slatina. Po enodnevnom boju smo nekatere dele te »elitne« divizije razbili, nekaj njenih pripadnikov polovili, drugi pa so pobegnili in se čez Šar planino vrnili na Kosovo.

Nemci so gotovo bili obveščeni, da je proti Debarcam na pohodu močnejša partizanska enota. Imeli so dovolj časa, da nas pričakajo pripravljeni, čeprav niso natanko vedeli, kdaj ih kje se bomo pojavili. Bili so prepričani, da nas bodo Bolgari pri Zavoju oziroma pri Velmeju zmleli. To smo sklepali po tem, da so za naš sprejem pripravili le nekaj svojih vojakov, največ pa albanskih fašistov-balistov.

Četi Janka Lakičevića iz našega bataljona in Uroša Bulatovića iz 4. bataljona sta dobili nalogo, da zavarujeta brigadni preboj k vasi Laktine v podnožju Slavej planine; tja smo prišli 30. aprila, potem ko smo se prebili čez ozkotirno železniško progo in cesto Kičevo–Ohrid. Ko smo že bili razporejeni po hišah, je v mojo skupino, z nami je bil tudi komandir Salko, prišel brigadni kurir z ukazom, da se mora komandir takoj javiti v štabu, ker ga tam nujno potrebujejo kot tolmača pri zasliševanju ujetih balistov. Ko se je vrnil, nam je komandir povedal, da je četa iz 4. bataljona ujela 40 sovražnih vojakov, pripadnikov zloglasne divizije, in zajela 32 mul oziroma konj.

**Brigada deset dni v
novi ofenzivi**

V vasi Laktinje so se ob brigadi zbrali vsi, ki so živeli v vasi, veliko ljudi pa je prišlo tudi iz sosednjih krajev, da bi nas videli, pozdravili in nam zaželeli dobrodošlico. Veliko so slišali o hrabrih dejanjih briga-

de. Posebno boji zadnjih dni so sprožili veliko govoric, zdaj pa je brigada prignala v vas še precejšnje število ujetnikov z vso komoro in njeno opremo. V zahvalo za vse to so nas Laktinjeci gostoljubno sprejeli po domovih in nam v njih zakurili, da smo se lahko ogreli in posušili. Nekaterim partizanom so tudi zamenjali opanke in nogavice. Pripravili so nam večerjo ter celó patroljirali in stražili namesto nas, da smo lahko v miru pojedli in se odpočili.

Prvega maja 1944 smo bili navsezgodaj zjutraj že spet na pohodu. Vzpenjali smo se nad Laktinjami, po pobočju Slavej planine, in po ozki stezi gazili nanovo zapadli sneg. Na praznovanje delavskega praznika nismo mogli niti pomisliti. Hiteli smo čez gorsko planoto in pod večer prispeli v vasico Crvene vode. Vas je bila od vsega začetka partizanska. Prejšnje leto so tu vaščani skrbeli za partizansko bolnišnico, za njeno varnost in za vse drugo, kar je bilo potrebno za nego ranjencev.

Spet ni bilo časa za oddih. Že drugi dan so se čete vseh bataljonov začele pripravljati na ofenzivo, ki jo je zasnoval štab brigade, da bi ponovno osvobodili Debarce in povečali že osvobojeno ozemlje.

Bataljone so razdelili v dve udarni skupini. Prvo sta sestavljala makedonska bataljona, njuna naloga pa je bila osvoboditi Slivovo, Vrbjane, Malkoec, Popovac, Ehlovac, Ivančišta, Klenoec in Izvor; postaviti bi morala tudi močne zasede v soteski pri vaseh Podvis in Lavčani, da bi sovražnik ne mogel prodirati iz Kičeva proti Ohridu in Strugi. Kosovska bataljona z ruskim bataljonom sta dobila nalogo osvoboditi Botun, Pesočane, Velmej, Belčišta, Novo Selo, Arbinovo in Lješane. Tudi naš, 3. bataljon, je dobil nalogo: postavi naj močno zasedo na izteku soteske pri vasi Mešeišta, v smeri Ohrid-Struga, da bi preprečil sovražnikovo prodiranje proti Kičevu.

V noči med 1. in 2. majem 1944 so se bataljoni odpravili, da izvršijo svoje naloge. Pred odhodom je prišel v Slovensko četo kurir s sporočilom, da potrebuje Ante Valenčič-Janez dve desetini prostovoljcev. Priglasila se je kar vsa četa, določili pa so prvi dve desetini, razen tovarišev, ki so bili jeseni 1943 v Spremljevalni četi pri glavnem štabu. Po hitrem posvetu so zadevo uredili tako, da so Petra Gala določili za vodjo, njemu pa so bili dodeljeni še Viktor Kos, Janko Komel, Jože Rundič, Ivan Starčič, Anton Stranščak in dva borca s Kosovega. Skupina je sestavljala novo mitralješko skupino težkih bred, ostanek čete pa je odšel z minerji.

Ante Valenčič-Janez je imel s seboj več majhnih, a težkih paketov. Vze-li smo vsak svojega in se uvrstili v brigadno kolono. Ponoči smo se med eno in drugo uro z vodjo minerjev ločili od brigade. Skupina s paketi se je v spremstvu borcev s Kosovega pod vodstvom Dike Vasića in Save Radonjića spustila pod vasjo Botun na desni breg reke in šla po železniški progi proti Mešeištu. Prišli smo do mosta, Vasićeva patrolja pa je odšla v vas, da po-

izve o tamkajšnjih razmerah. Naša skupina se je lotila miniranja mosta; kazalo je, da most ni zavarovan.

Na najpomembnejša mesta smo nastavili precéj kilogramov trotila. Mojstrovino je izpeljal Ante Valenčič-Janez. Počakali smo, da se je patrulja vrnila, nato pa smo mine prižgali. Gromka eksplozija je pretrgala nočni mir in razmetala razbitine mostu daleč naokrog. Ko se je pričelo daniti, se je naša na hitrico sestavljena minerska skupina vrnila v sestavo bataljona v že osvobojeni vasi Botun.

Maja 1944: akcije nadaljujemo!

Ob progi in cesti med Izvorom in Mešeištem je vse mrgolelo kakor v ogromnem mravljišču. Partizani so s pomočjo domačinov rušili mostove, prepuste, PTT napeljave, razdirali železniško progo. Tračnice s pragovi vred so metali v reko. Vsa poslopja železniških postaj so bila razbita. Uničene so bile vse instalacije in signalne naprave. Osvobodili pa smo tudi vse vasi vzdolž ceste in železniške proge.

Po uspešnih napadih na prometne zveze smo se začeli pripravljati na sprejem sovražnika oziroma na zavrnitev njegove ofenzive. Četrtega maja navsezgodaj smo zavzeli položaje severno od Botuna. Slovenski četi je bil dodeljen greben levo od vasi. Proti severu, desno nad vasjo Botun, na samem grebenu, pa je bila na položaju skupina borcev Petra Gale s težko strojnico; naloga te skupine je bila, da s strojnico tolče po soteski botunske reke proti Mešeištu. Vsi smo si poiskali take položaje, da smo imeli dober pregled nad bojiščem, a da nam hkrati niso ovirali umika, če bi bilo potrebno.

Nestrpno smo pričakovali sovražnika. Okoli sedme ure je priletela »štorklja«, izvidniško letalo. Pilot ga je vodil po ozki dolini od Struge proti Kičevu, čez dobre pol ure pa se je vrnil in odletel nazaj proti Strugi. Tudi prejšnji dan nas je ta »štorklja« obiskala. Ukazano nam je bilo, naj se potuhujemo, da ne bi izdali naših položajev. Kmalu po osmi uri pa so nas obvestili, da se sovražnik približuje in da naj se pripravimo na sprejem.

Boj se je vnel okoli desetih, toda Nemci so se pojavili iz docela druge smeri, kot smo pričakovali. Prišli so po grebenu hriba, z jugozahodne strani Botuna, ki je precéj obvladoval naše položaje. Nekateri naši izvidniki so zapazili v tisti smeri gibanje ljudi, pa so mislili, da so pastirji. Viktor Kos vé povedati še danes, kako je bil prepričan, da gre za pastirje, dokler se na njihovem položaju niso zapražili prvi rafali strojnic. Mitrалjezci so se morali takoj umakniti, saj je že po prvih rafalih začel njihov položaj »štepati« minomet; bilo bi pogubno, če bi vztrajali na odkritem prostoru. Boj se je vnel po vsem odseku našega bataljona. Iz smeri Mešeišta je začelo streljati tudi nemško topništvo.

Pod noč je prišlo povelje za protinapad. Pod okriljem goščave in mraka je naš, 3. bataljon, v jurišnem naletu ponovno zavzel Botun. Nemci so bili popolnoma presenečeni, saj niso pričakovali protinapada. V vasi so pustili veliko naropanega blaga in vojaške opreme. Takoj za nami so se vrnili v vas tudi domačini. Zaplenjeno blago smo razdelili prebivalcem, oni pa so nam dali pobito in že oskubljeno perutnino.

V noči, ko smo se pripravljali na nov boj z Nemci, je prišlo povelje, naj se umaknemo na višje položaje. V štab brigade so sporočili, da bodo naslednjo noč, med 5. in 6. majem, letala pripeljala nekaj vojaške opreme. Zato smo morali napeti vse sile, da bi pripravili kraj, kjer naj bi letala odmetavala padala z opremo. Poskrbeti smo morali za varnost kraja in se pripraviti tudi na njegovo obrambo.⁹

Novo opremo smo že nujno potrebovali, predvsem obutev, oblačila, zdravila in orožje s strelivom. Orožje in strelivo smo ponavadi plenili sovražniku, zadnje čase pa se je tudi pri nasprotnikih že kazalo pomanjkanje. Hkrati pa nismo na noben način smeli dovoliti Nemcem, da bi prodrli na osvobojeno ozemlje, določeno za spuščanje padal.

Petega maja 1944 navsezgodaj so začeli Nemci nov napad iz smeri Kičeva in Štruge. Naši bataljoni so jih takoj prisilili, da so se razvili v strelce. S takšno taktiko smo Nemce zadržali ves dan na začetnih položajih, saj so šele proti večeru vnovič zavzeli Botun in prodrli do Crvene vode; v spodnjem delu vasi in v Botunu so zažgali nekaj hiš.

Zvečer se je brigada umaknila in se omejila samo še na obrambo »letališča« na planoti Slavej planine. Okoli 22. ure so priletela zavezniška letala, ki smo jih pričakovali, in začela odmetavati padala. Vendar niso odvrгла tega, kar smo pričakovali. Razen ročnih bomb je bilo vse drugo zastarelo italijansko orožje še iz prve svetovne vojne. Bilo je tudi nekaj malega zdravil, pa mnogo italijanskih vojaških srajc in angleških volnenih nogavic, v kate-
tere so bile zavite ročne bombe. Nekaj od vsega tega smo si vzeli, nekaj uskladiščili, ostalo pa smo razdelili med ljudi, predvsem med tiste, ki so jim Nemci požgali domove.

V tistih prvih dneh bojev z Nemci in balisti v Debarcih nismo imeli drugih izgub, razen nekaj lažje opraskanih borcev. Sovražniku pa smo prizadejali veliko škodo v moštvu in materialu; onesposobili smo mu približno 150 vojakov, uničili nekaj tovornjakov in zaplenili precej materiala.

Na obronkih Slavej planine je ostala brigada le toliko časa, da je ranjence in bolnike odpremila v partizansko bolnišnico in pospravila opremo, ki so jo odvrгла zavezniška letala. Popoldne 10. maja se je z jugovzhodnega podnožja gorskega masiva Karaorman–Stogovo napotila v zahodno pobočje,

⁹ Vojaško in drugo opremo je vozila tudi v Makedonijo »leteča četa« 4. prekomorske brigade, ki je bila v Monopoliju.

proti vasem Zbaždi, Prisovjani, proti Aržanovemu in Gornjemu Lokovu. S tem premikom je bila njena desetdnevna ofenziva sklenjena.

Zapoznela proslava 1. maja Pohod je trajal zdaj ves popoldan in vso noč. Šele proti jutru smo v bukovi hosti zaslišali pasji lajež. Modrovali smo, kako lepo bi bilo, če bi čez kako uro prišli v vas, kjer bi nam domačini postregli z vročim mlekom in pšeničnim kruhom.

Brigadna kolona se je kmalu spustila po pobočju; tik pred dnevom smo prišli v Gornje Lokovo. Spet smo se razdelili po hišah v vasi; Karla Volka, Viktorja Kosa in mene je vzela k sebi gospodinja, ki je potožila, da so reveži in da nam bo postregla le s tistim, kar pač imajo, čeprav bi nam rada naredila kaj boljšega.

Posedli smo okrog nizke mizice kar na tla, po turško. A glej! Kmalu nato smo dobili prav to, o čemer smo prej v hosti tako vroče sanjali: opečen pšenični kruh in zavreto mleko. Kako nam je šlo v slast! Le Kos, ki še nikoli v življenju ni pokusil mleka, je na lastno željo dobil od gospodinjine malo vode.

Po zajtrku smo se spet zbrali na zbornem mestu in šli naprej skozi Aržanovo v Zbažde; toda še isti večer smo jih zapustili in se čez Razpače (Razpotje) napotili proti planinski vasi Gare. Vso noč smo bili spet na nogah, proti jutru pa smo predanili v goščavi. Šele zvečer smo se spustili v prijazno vasico, ki je imela kakih dvesto hiš. Ljudje, ki so redili predvsem ovce, so nam razen večerje dali s seboj še malo popotnice.

Ko smo v vasi pustili ruski bataljon, je brigada odšla proti Preseki. Tik pod vrhom, nad previsom ceste iz Mogorče v Izvor, smo se utaborili, se zavarovali s stražami in patruljami ter legli k počitku. Zarili smo se v bukovo listje in takoj zaspali. Ponoči je zapadlo kakih 30 cm snega, ki nas je pokril.

Intendanti so nam za kosilo preskrbeli nekaj ovčjega mesa; pekli smo ga na ražnju in pojedli. Po kosilu smo se napotili proti Lazaropolju in se z zahodne strani bližali naselju. Na grebenu smo se na robu bukovja ustavili in si malo odpočili. Izvidniška patrulja se je vrnila s poročilom, da je v vasi Džemo Gostivari s svojo tolpo. Hitro smo postavili dobro zasedo in čakali.

Okoli štirih popoldne se nam je bližala kolona balistov, ki se je vračala proti Kičevemu. Spustili smo jo na primerno razdaljo in nato užgali po njej. Boj ni trajal dolgo, saj so balisti kmalu začeli bežati. Največ uspeha je imel mitralješki oddelek Petra Gala, ki je s težko bredo užgal po komori.

V Lazaropolu smo zvedeli, da je med komoro jezdit sam Džemo Gostivari in da je imel vražjo srečo; Galovi mitraljezci so mu ubili konja, na katerem je jahal. Namesto v Kičevo so balisti zbežali proti Debru.

Z leve proti desni: Viktor Kos (z daljnogledom), Petar Galo (za strojnico) in (na desni) po imenu neznani borec 1. makedonsko-kosovske udarne brigade; slikano 6. maja 1944 v kraju Crvene Vode (Makedonija)

Lazaropole je bila velika vas, pred vojno zelo bogata; tu smo prenočili. Naslednji dan pa smo se začeli vračati čez Presek.

Na Preseku smo štiri dni čakali v zasedi, da bi prestregli kakšno sovražnikovo kolono. Četrty večer smo se usmerili v dolino, proti Popecu in Vrbjani. V vaseh smo se ustavili za večerjo in se nato vrnili v hosto. Prav takrat, ko smo si na ražnjih pekli ovce, pa nas je napadla nemška kolona. Nemci so najbrž bili obveščeni, da smo jih prišli nadlegovat in so nas hoteli pregnati. Ker nismo vedeli, koliko jih je prišlo, smo se še isti večer spet spustili v nižinske vasi, tam zvedeli za izdajalca in za število udeležencev v nemški kazenski ekspediciji.

Naslednji dan smo Nemcem spet pripravili zasedo. Čeprav jih je prišlo precej več, kot smo pričakovali, smo jih spustili v nastavljeno past in potem iz vsega orožja užgali po njih ter jih nagnali. Na bojišču so pustili nekaj mrtvih, osedlane konje za prenašanje nakradenega plena in celó nekaj zabojev streliva.

Tudi v tej akciji so se izkazali mitraljezci Petra Gale. Razen njih sta bila uspešna tudi Ivan Mejač in Željko Vodopija, ki sta prva udarila po čelu nemške kolone. Posebna skupina je poiskala izdajalca in ga pripeljala v

partizanski tabor, kjer so mu njegovi vaščani sodili in ga ustrezno kaznovali.

Po končanem boju in izvršeni sodbi je brigada odšla v Karaorman proti Razpaču. Pod vrhom, na meji med goličavo in hosto, smo se kasno v noči utaborili.

Bilo je že precéj čez polovico maja, ko se je brigada zbrala na jasi sredi gozda. Borcem je govoril politični komisar Mito Miljković ter jih spomnil na bojne podvige in preboje čez Galičico, pri Velmeju in Zavoju. Med drugim je pohvalil tudi Slovensko četo v celoti. Borcem se je opravičil zaradi zapoznelega proslavljanja 1. maja; pričakovano proslavo so preprečile nujne bojne akcije. Zdaj, ko so bojne naloge za nami in smo na osvobojenem ozemlju Karaormana, pa lahko mirno slavimo. Sledile so kulturne točke in pevski nastopi.

1. in 2. bataljon sta se kmalu nato odpravila v Gornje Lokovo, 3. in 4. bataljon pa sta odšla v Zbažde. Med odmorom v Karaormanu je bil ruski bataljon razpuščen. Nikoli nismo zvedeli, zakaj; med borci so krožile o tem razne govorice, pa o nobeni nismo vedeli, ali je resnična. Slovenska četa je dobila 12 novih borcev z navodilom, naj jih razdelimo po četah. Mi pa smo se dogovorili, da naj imajo Rusi svojo desetino; ostali so skupaj do razformiranja Slovenske čete. Ruski tovariši so se zelo lepo vedli.

Brigada se je razdelila v dve udarni skupini, da je lažje delovala na novno osvobojenem ozemlju. Makedonska bataljona sta zavzela fronto v smeri Debra, proti vasema Burinec in Selce, kosovska skupina pa je skrbela za bojno črto med vasema Zbaždi in Prisovjani, v smeri Struge. Tak razpored je bil potreben tudi zato, da bi lahko pravočasno branili »letališče« nad Erzištem v Karaormanu.

Balistično nadlegovanje in naš protinapad

Iz karaormanske baze smo se začeli spuščati proti Zbaždom. Nad vasjo je naša predhodnica naletela na balistično zasedo, tako da smo se isti večer morali vrniti. Šele kasno ponoči se je ena naših skupin prebila do vasi. Zvedela je, da se struški balisti pripravljajo za napad na nas in da jim bodo pomagali tudi debrski. Na makedonskem sektorju je ena izmed zased ušla balističnega kurirja in mu zaplenila pismo, v katerem je bil načrt o napadu na svobodno Malesijo.

Medtem ko so intendanti brigade po še svobodnih vaseh zbrali nekaj hrane za borce, je štab brigade nenehno zasedal in snoval načrt za protinapad na balistično drhal. Kosovska bataljona sta zavzela položaje po grebenu nad vasema Zbaždi in Prisovjani, makedonska bataljona pa sta se razporedila po grebenu od Aržanovega, pod Lokovim, v smeri Selc.

Dr drugega junija 1944 dopoldan so nas balisti z nemško pomočjo začeli napadati iz doline Drima čez Globočico proti Prisovjanom in Zbaždim. Naše izpostavljene zasede pa so jih primorale, da so se razvili v strelsko vrsto. Ves dan smo poslušali puškarjenje in regljanje avtomatskega orožja, tu pa tam je eksplodirala tudi kakšna mina. Balisti so se z nemško pomočjo odločili, da uničijo osvobojeno ozemlje in partizansko bazo. Zbralo se jih je več tisoč, vodili pa so jih Nemci.

Boj se je nadaljeval tudi drugi dan. Opoldan je mimo naše čete šel komandant skupine kosovskih bataljonov in nam velel, da naj se pripravimo za protinapad. Še nikoli nismo borci sprejeli takega sporočila s tolikšnim veseljem kot takrat.

Takoj po kosilu so se čete zvrstile v strelce. Medsebojna razdalja med borci je bila deset do dvajset metrov, tako da se je bojna fronta našega napada razvlekla na več kilometrov. Z naših položajev smo se spustili v podkvasti obliki in začeli čistiti zemljišče. Balisti so se začeli umikati, mi pa smo pohiteli za njimi in jih nagnali v dir. Slovenska četa je sodelovala pri zavzetju Prisovjanov in je zasledovala nemško-balistične ostanke proti Strugi. Zuferjev bataljon je največji del balistične drhali nagnal v rečni jarek v smeri Globočice, kjer so zuferovci poleg drugih ubili tudi balističnega vodjo Bećir Ago in ujeli nemškega oficirja.

Naš jurišni nalet je trajal dobre tri ure. Šele proti večeru so nas dohiteli brigadni kurirji in nam naročili, naj se vrnemo v Zbažde. Na odseku kosovskih bataljonov se je boj umiril, nad Aržanovim pod Lokovim pa so se še bojevali. Balisti so v Lokovu zažgali nekaj hiš. Naslednji dan, ko so borci makedonskih bataljonov zvedeli za naš podvig, so se preuredili in pripravili juriš. V silnem naletu so na svojem odseku pregnali nemško-balistične tolpe ter osvobodili Lokov, Burinec in Selce.

Štiridnevni boji za obrambo Malesije so baliste končno prepričali, da se s partizani ni šaliti. Pri poštenih ljudeh – domačinih so partizanske akcije pozele navdušeno odobravanje, saj so si ljudje končno le oddahnili pred balističnim nasiljem. Partizanska baza se je preselila v Zbažde, Lokov in Aržanovo; te vasi so postale vojaško in politično središče narodnoosvobodilnega boja v zahodni Makedoniji.

Slovenska četa v 2. bataljonu

V začetku junija 1944, takoj po ofenzivi na baliste, se je po četah raznesla novica o oblikovanju novih brigad. V Gornjem Lokovu so se 8. junija 1944 že v popoldanskih urah zbrali makedonski bataljoni. Najprej so se enote preuredile po zamisli štaba, potem pa je bil slavnostni del, s katerim so makedonsko skupino bataljonov imenovali za 1. makedonsko narodnoosvobodilno brigado.

V okviru kosovskih bataljonov so hkrati ponovno ustanovili Spremljajočo četo. Začeli so iskati borce, večše upravljanja s težkimi strojnici in minometi italijanskega izvora. Iz Slovenske čete smo bili za novo četo določeni Albin Cergol in jaz za komandirja oddelka težkih bred, Andrej Makuc za komandirja minometnega oddelka, za njegovega namestnika pa Viktor Kos. Čez nekaj dni je v Spremljajočo četo prišel tudi Karlo Ipavec za komandirja oddelka bazuk in protitankovskih pušk. Že naslednji dan pa je bila sestavljena skupina borcev pod mojim vodstvom, z nalogo, da pojdemo v osrednje karaormansko skladišče po težke strojnice in minomete ter ustrezno strelivo.

Po večerji smo se pridružili 2. bataljonu, ki mu je po preureditvi zdaj po veljeval Ante Valenčič-Janez in v katerem je bila zdaj tudi Slovenska četa. Bataljon je bil namenjen v muslimanske vasi Mislodežda, Poum in Kurozišta, z namenom, da zavaruje jugozahodni del karaormanskega področja, kjer smo prav tiste dni pričakovali zavezniška letala.

Obisk v partizanski bolnišnici

Nekje na pol poti nad Erzerištem smo se ločili od bataljonske kolone in se odpravili v drugo smer, v najbolj zavarovani del Karaormana. Tam sta bila partizanska bolnišnica in partizansko skladišče. Na poti v skladišče smo se ustavili v bolnišnici, kjer smo pozdravili ranjene tovariše, med njimi tudi borca Slovenske čete Željka Vodopijo.

V pogovorih med obiskom v bolnišnici smo zvedeli za zdravljenje in način življenja pri njih, mi pa smo jim povedali, kje vse in kako se je brigada medtem borila. Omenili smo tudi boje proti Nemcem na Previsu in kako smo nagnali nemško kazensko četo.

Tudi bolniki so nam marsikaj povedali, med drugim, kako so Nemci bežali zelo blizu bolnišnice: ena izmed njihovih skupin jo je ubrala po koritu potoka in hitela v dolino. Bali so se, da jih Nemci ne bi odkrili. Željko Vodopija pa je, čeprav bolan, imel s seboj puškomitraljez in strelivo. Tisti dan je vzel s seboj še pomočnika; z njim se je postavil v zasedo pod bolnišnico in čakal. Boj z Nemci je bil vedno bližji. Ko so prvi Nemci pritekli pod položaj Vodopije, sta jih s pomočnikom zasula z ročnimi bombami, nato pa še z mitralješkimi rafali. Akcija je bila uspešna: preusmerila je nemški odstop, bolnišnica pa je bila rešena.

Poslovali smo se od bolnikov in ranjencev ter jim zaželeli skorajšnje okrevanje, nato pa nadaljevali pot proti partizanskemu skladišču. Upravnik je že vedel, po kaj smo prišli.

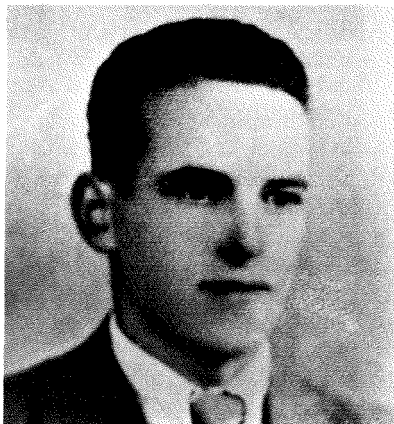
Smrt Jožeta Podgornika

Po vrnitvi v Zbažde smo zvedeli, da se je bataljon Anteja Valenčiča-Janeza razporedil po vaseh. Čete so postavile straže in zasede, toda nenadoma se je prikazal sovražnik. Bataljon so s pomočjo Nemcev napadli balisti in ga hoteli uničiti. Najprej so hoteli čete ločiti, jih obkoliti in potem uničiti. Sovražnikov naklep pa so borci prehiteli; sovražnika so prisilili v boj, še preden je začel z obkoljevanjem in ločevanjem. Boj se je zavlekel vse do večera.

Že okoli 16. ure pa je položaj postal zelo kritičen. Komandant bataljona Ante Valenčič-Janez ga je ocenil in takoj ukrepal: povedel je Slovensko četo v protinapad. Borci so se v naletu pomešali s sovražnikom, da se je razvila bitka prsi ob prsi. Udarjali so se s kopiti, drug drugega davili, med krike ranjencev so se mešali rafali iz brzostrelk. V nizki goščavi se ni več videlo, kdo je soborec in kdo sovražnik. Že na kraju z močmi je Jože Podgornik zadavil enega izmed nasprotnikov, se takoj spopadel z drugim na življenje in smrt in ga z dobro namerjenim udarcem kopita premagal. V tistem trenutku pa je tudi sam omahnil, smrtno zadet v prsi.

Sledil je ponoven juriš naših, še silovitejši in odločnejši. Po vsem položaju se je razlegel složen »Huraaa!« Prestrašeni in zdaj že precej razredčeni sovražnik se je pognal v paničen beg. V boju je Slovenska četa izgubila, kot že povedano, Jožeta Podgornika, hudo ranjen pa je bil Draško Vukić.

Kraj, kjer se je bojeval bataljon, se imenuje Razpače, po naše Razpotje. V boju je bataljon imel dva padla in šest ranjenih. Razen Slovencev Jožeta Podgornika je zaradi ran umrla tudi partizanka Milena Drašković.¹⁰

Jože Podgornik, pripadnik enote ELAS na Kefaloniji, nato Slovenske čete 3. bataljona 1. makedonsko-kosovske udarne brigade, padel 22. junija 1944 na planini Karaorman v Makedoniji

¹⁰ Dva dni po bojih Anteja Valenčiča-Janeza v Razpačah so Jožeta Podgornika in Mileno Drašković pokopali v skupnem grobu v Zbaždih. V tem boju je imel občutne izgube tudi sovražnik; med drugim je bil ubit en nemški oficir.

Preureditev bataljonov in novo vodstvo Slovenske čete

Zadeve v zvezi s formacijskimi spremembami v kosovskih bataljonih so bile urejene še pred boji na Razpaču. Kosovska skupina je imela tri bataljone in spremljajočo četo.

Spopad na Razpaču pa je bil pravzaprav bojni krst 1. kosovsko-metohijske brigade. Slavnost ob razglasitvi brigade, ki so jo sestavljali omenjeni kosovski bataljoni, je bila 24. junija 1944 v dopoldanskih urah v Erzerištu (Košaršče), na planoti nad Zbaždimi. Del te, novo imenovane brigade, je obstajal že od 11. novembra 1943 v sestavi 1. makedonsko-kosovske udarne brigade. S preureditvijo in preimenovanjem pa sta se skupini kosovskih in makedonskih partizanov pravzaprav ločili.

Hkrati z razglasitvijo 1. kosovsko-metohijske brigade so napravili tudi večje spremembe v štabih in po četah. Štab brigade je bil sestavljen takole: Petar Brajović-Đuro je bil še naprej njen komandant, njegov pomočnik pa je postal Zufer Musić; Mitar Radosinović-Simo je bil imenovan za političnega komisarja, za njegovega pomočnika pa je bila postavljena Savka Kovačević; načelnik štaba brigade je postal Pavle Brajović. Komandant 1. bataljona je postal Vuko Turković, Ante Valenčić-Janez je bil komandant 2. in Veljko Mirjačić komandant 3. bataljona. Poveljstvo Spremljajoče čete je prevzel Gojko Medenica, njen politični komisar pa je postal Ljubo Mijatović.

V sestavi 2. bataljona je bila poslej tudi Slovenska četa. Za osebnega kurirja si je komandant bataljona izbral Antona Stranščaka. Komandir Salko je medtem odšel na Kosmet, na njegovo mesto pa je bil postavljen Draško Vukić. Dotedanji politični komisar Slovenske čete je prevzel novo dolžnost, na njegovo mesto pa je prišel Ivan Meden. V bitki na Razpaču je bil Draško Vukić hudo ranjen, zato je komando čete prevzel Slavko Polh. Polhov pomočnik je postal Marjan Vidmar, pomočnik političnega komisarja pa Alojz Zidar.

Po preureditvi bi lahko naši četi rekli kar jugoslovanska ali celó mednarodna četa. Razen Slovencev so bili namreč v njej še Rusi, Srbi, Črnogorci in Hrvati. Še vedno pa so večino sestavljali Slovenci. Zaradi odhoda nekaterih tovarišev v Spremljajočo četo so z dopolnitvami nadomestili premeščene tovariše.

Na slavnostni dan so se bataljoni razvrstili na Erzerištni planoti, na njenem krilu tudi Spremljajoča četa s težkim orožjem in komoro. Pregled brigade je po sprejetih raportih opravil namestnik komandanta glavnega štaba NOV in PO Makedonije Panče Nedeljkovski; potem je zastavonoši izročili bojno zastavo in nam čestital ob dnevu ustanovitve brigade. Slavje so dopolnili še priložnostni nagovori in zaobljube.

V skupen grob

Po slavu v čast oblikovanja 1. kosovsko-metohijske brigade smo se vrnili v vas Zbaždi. Toda bili smo žalostni, kajti v mrtvašnici vaškega pokopališča sta že od prejšnjega dne ležala padla tovariša: Črnogorka Milena Drašković in Slovenec Jože Podgornik.

Vsa brigada se je zbrala na pokopališču, poleg borcev pa so se pogreb-nega obreda udeležili tudi stari in mladi iz Zbažd in sosednjih vasi. Domači mladinci so oba pokojnika predtem umili, preoblekli in skupaj z borci do pogreba stali ob njiju na častni straži.

Mlada junaka so položili v skupen grob, kot ženina in nevesto. V imenu navzočih in vseh borcev se je od njiju pred odprtim grobom poslovil ba-taljonski politični komisar Predrag Ajtić. V imenu Slovenske čete je Jožetu Podgorniku v slovo recitiral Alojz Zidar svojo pesnitev »Podgorniku v slo-vo«. Brigadni zbor je zapel posmrtno koračnico, zbor Slovenske čete pa »Vigred«. Častna salva je bila zadnji pozdrav junakoma.¹¹

Jože Podgornik je bil skromen primorski kmečki fant, preprost in po-šten. Rodil se je leto pred koncem prve svetovne vojne tik za soško fronto, v vasi Nemci pri Trnovem na Trnovski planoti. Namesto materine uspa-vanke je kot dojenček poslušal oddaljeno grmenje topov in eksplozij gra-nat. Takrat so bili hudi časi; še hujši pa so nastopili po vojni, ko je v Italiji prišel na oblast fašizem. Osnovno šolo je Podgornik obiskoval v sosednjem Trnovem, v prostem času pa je moral doma pomagati staršem pri obdelo-vanju skromnih njiv po kraških vrtačah. Odrasel fant je priložnostno delal kot gozdni delavec; večinoma je s konji vozil v Gorico les in drva. Zaslužek je bil skromen, saj ni zadoščal niti za kruh. Ponavadi je Podgornikova dru-žina, potem ko so prodali les, kupila v Gorici moko za polento, nekaj soli ter najnujnejšo obleko in obutev. Pepi, kot so doma klicali mladega Pod-gornika, je v prostih večernih urah zahajal med fante, svoje vrstnike, in kot dober pevec prepeval slovenske pesmi.

Bil je med tistimi vojnimi obvezniki, ki jih Italijani sploh niso odpustili iz vojske, ko so odslужili vojaški rok; zadržali so ga in poslali na fronto, saj je že bila vojna. Najprej so ga poslali v Albanijo, po kapitulaciji Grčije pa na grške Jonske otoke. Tam je bil interniran do kapitulacije Italije; ves čas ni bil deležen niti rednega vojaškega dopusta, kot so ga dobivali Italijani. Po kapitulaciji Italije je srečno ušel nemškemu ujetništvu, prišel s pomočjo aktivistov grškega osvobodilnega gibanja z otokov na celino, od tam pa prehodil Grčijo in dosegel Makedonijo. Nekje ob Prespanskem jezeru se je

¹¹ Po vojni so Zbaždani s pomočjo občinskega odbora ZZB NOV iz Struge po-stavili spomenik na grob, kjer sta pokopana naša dva junaka. V miru počivata v svo-bodni makedonski zemlji, za katero sta se bojevala in zanjo dala življenje.

pridružil Slovenski četi v 1. makedonsko-kosovski udarni brigadi in se v njej junaško boril do smrti.

Zelo dolga je bila vrsta Podgornikovih hrabrih bojnih dejanj. Nikoli se ni izmikal nobeni nalogi, naj je bila še tako težka in nevarna. V boju se je iz skromnega, vedrega fanta spremenil v odločnega borca. Nič mu ni bilo nemogoče in ne pretežko, vsega se je lotil s preudarkom in z resnostjo. Bil je pravi lik junaka, kot jih vidimo vklesane na naših partizanskih spomenikih. Nepozabni so njegovi juriši na šolo v Fuštanu, pri preboju na bogomilskem pohodu, na karavlo pri Velmeju; tak je bil tudi v zadnjem boju in spopadu z balisti na Razpaču in takega se spominjamo.¹²

Napad na Debar

Med posameznimi boji in pohodi so bili tudi dnevi počitka, ki smo jih izrabili na najrazličnejše načine. Že na stražah, med patroljiranjem ali pa med izvidništvom smo obujali spomine na prestane boje in pohode, tega pa je bilo v prostem času še več. Ugibali smo, kaj nam bo prinesla prihodnost. Čas smo koristno porabili tudi za politično delo, vojaške vaje, vzdrževanje opreme in osebno higieno, našli pa smo tudi priložnosti za skromno udejstvovanje v športu in raznih igrah.

Čas nam je hitro mineval. Slišati je bilo govorce, da bomo v kratkem napadli Debar. Takoj ko so nam zavezniki spet nametali nekaj vojaške opreme, sta se obe brigadi odpravili na približevalni pohod proti Debru. Šestega junija 1944 sta se zbrali v Selcah. Skoraj mesec dni smo bili borci obeh brigad ločeni, vsaka je zdaj imela svoje naloge. Brigadi sta bili po preureditvi sicer mladi, po bojnih izkušnjah pa že stari. Obe sta zadnje čase poželi vrsto lepih zmag. Po dolgem času smo se spet srečali preživeli borci bogomilskega pohoda, Makedonci in borci s Kosovega znova smo odhajali v skupen boj.

Naše približevanje Debru je moralo biti kar najbolj prikrito, hkrati pa naj bi prišli na bojišče kar se dá spočiti in utrjeni. Da bi zadostili tem zahtevam, smo se Debru približevali samo ponoči. Podnevi smo pritajeni počivali v kakšni goščavi, odmaknjeni od naselij. Pot nas je vodila po zahodnem pobočju Karaormana in Stogova. Nočni premiki so potekali v primernih razdaljah in v najstrožji tišini.

¹² Združenje borcev NOV Trnovo pri Novi Gorici je na programski konferenci 20. marca 1983 skupaj s krajevno skupnostjo, mladino in vodstvi vseh družbenopolitičnih organizacij sklenilo, da bo v letu 1984 poimenovalo svojo obnovljeno osnovno šolo po padlem junaku Jožetu Podgorniku. Preživeli borci Slovenske čete pa so medtem dali pobudo, naj bi v Debru ali v Strugi poimenovali po našem junaku eno izmed mestnih ulic. Predlog so tovariši iz Makedonije z naklonjenostjo sprejeli.

Pravilno smo menili, da je sestava sovražnikove posadke v Debru mešana; v njej so bili Nemci in balisti v moči pehotnega bataljona. V Debru so bile vojašnica, pošta in policijska postaja. Nad mestom, na korabskem pobočju proti vzhodu, so bili bunkerji, povezani s strelskimi jarki, za katere pa nismo vedeli. Kaka dva kilometra južno od Debra je bil most čez Črni Drim, ki so ga Nemci zelo dobro varovali, pač zaradi pomembne ceste Skopje–Gostivar–Debar–Struga in naprej v Albanijo.

Mesto je imelo iz taktično-strateških vzrokov za sovražnika zelo pomembno vlogo. Debrsko polje je bilo namreč moč zlahka pripraviti za letališče. Zaradi tega je bilo mesto mikavno tudi za partizane, saj bi z njegovo osvoboditvijo, z okolico vred, tu spet pridobili večje osvobojeno ozemlje. Mesto je tik albanske meje, kjer je že bilo precéj krajev osvobojenih. Za našo in za albansko NOV bi partizansko letališče v tistih časih imelo izreden pomen; tega so se zavedali tudi Nemci. Napad na Debar je bil torej predvsem vojaška zadeva, šele na drugem mestu je šlo za politični učinek take akcije.

Na večer pred napadom so, že precéj blizu Debra, v goščavi nad vasjo Kočište, komandirji in politični komisarji zbrali svoje čete, potem ko so nam razdelili večerjo. Pojasnili so nam sovražnikove položaje in nam razložili naše naloge pri napadu na mesto, potem pa smo se spet odpravili na pohod.

Pozno v noči med 8. in 9. julijem 1944 sta brigadi uspešno prekoračili reko Radiko in cesto Gostivar–Struga, potem pa se je dolga partizanska kolona začela vzpenjati po južnem pobočju Koraba, proti vasi Elevci. Pod vasjo se je na večji jasi nad Debrom še pred zoro 9. julija partizanska vojska ustavila. Krajšemu posvetu štabov je sledil razpored bataljonov. Makedonska brigada je zavzela položaj desno, naša pa levo v smeri Debra.

Albanske brigade ni bilo na bojišču

Ob medlem svitu je rdeča raketa dala znamenje za splošen napad. Slovenska četa je napadala na glavnem udaru. Bombaši in brzostrelci so stekli prvi naprej, za njimi pa vsi drugi. Sledili sta spremljajoči četi obeh brigad. Prve eksplozije ročnih bomb in prvi rafali brzostrelk so se zaslišali že precéj nad mestom. Partizanski bombaši so naleteli na balistične prostovoljce, ki so, nič hudega sluteč, še dremali v strelskih jarkih nad Debrom. Nenadni nalet partizanov jih je mimogrede pomendral; precej so jih pobili, nekaj je bilo ranjenih in ujetih.

V trenutku se je vnel ogorčen boj. Vsepovsod so regljale brzostrelke, še mračno ozračje so rezali svetleči se izstrelki. Na robu mesta so se spet oglasile eksplozije ročnih bomb. V akcijo so stopile tudi težke strojnice in minometi. Nemcem naj bi preprečili, da bi se razvili za boj, in to je tudi us-

pelo. Kljub dogovoru pa 1. albanska udarna brigada ni prišla na bojišče; kako se je to moglo zgoditi, nismo nikoli zvedeli.

Predolgo bi bilo, če bi podrobno opisovali potek bojev pri osvobajanju Debra. Uspeh te akcije se je pokazal predvsem v presenečenju, ki nam je omogočilo, da smo že v prvem naletu razbili sovražnikovo obrambno črto okoli mesta in vdrli vanj. Ko so partizani razbili sovražnikove obrambne položaje, so lahko zasedli pomembne točke, ki so nam omogočale nadaljnjo pobudo. Vse te prednosti smo dobro izkoristili. Napadalci smo uporabljali kar šest težkih strojnic in tri minomete 81 mm. Takšna ognjena partizanska moč je Nemce in kvizlinške prostovoljce prisilila, da so se v vojašnici zabunkali za debelimi zidovi in se od tam branili.

Prvemu spopadu so sledile ulične bitke. Za nas je bil to nov način bojevanja, ki je zahteval tudi žrtve. Potek boja smo morali spremeniti; nekatere čete so se hitro prilagodile novim bojnim razmeram, med njimi tudi Slovenska četa. Fantje niso več napadali frontalno, temveč so začeli uporabljati kritje in ognjeno sodelovanje. Nova taktika je kmalu pokazala uspehe; načrtno smo osvobajali hišo za hišo, nato cele ulice, med 10. in 11. uro pa sta padli v partizanske roke tudi pošta in policijska postaja.

Žal je že v prvih jutranjih urah Slovenska četa izgubila svojega političnega komisarja Ivana Medena, hudo pa je bil ranjen komandir Slavko Polh; v njegovi bližini je padel tudi puškomitraljezec Ivan Mahnič, ko je varoval napad svoje desetine. Vsi trije so bili žrtev nemškega minometa.

Na odseku, kjer je napadala Slovenska četa, se je sovražnik krčevito branil. Uporabil je vse svoje sile in raznovrstno orožje. Položaje Slovencev so začeli Nemci obstreljevati kar s célo minometno četo. Nekaj min je padlo prav na komandno mesto čete. V Medenovi bližini se je razletela mina; mladega političnega komisarja je ubil prehud zračni pritisk. Od drobcev iste mine je bil hudo ranjen tudi Slavko Polh. Najhuje pa je bilo z Ivanom Mahničem, ki mu je sovražnikova mina padla na hrbet in ga popolnoma raznesla.

Naša strojnica uniči posadko nemškega topa

Napredovanje Slovencev se je zaradi tako hude nesreče nekoliko zavleklo. Nekaj tovarišev je poskrbelo za pokop padlih; štirje so hitro odnesli ranjenega Polha z mesta, kjer je bil ranjen, do položaja težke brede, kjer sem bil takrat s pomočnikom Mariom Visintinom, z nama pa je bil tudi Giovanni Fattore. Naročil sem jima, naj na konju pospremita komandirja Slavka Polha do brigadnega previjališča. Vodstvo Slovenske čete pa sta kar na položaju prevzela Marjan Vidmar kot komandir in Alojz Zidar kot politični komisar.

Težišče bojev se je med tem preneslo na vojašnico. Vsi smo nestrpno čakali, da bodo z zahoda udarili tudi albanski tovariši, a pokazalo se je, da obljube niso izpolnili.

En makedonski bataljon je zavzel položaj v smeri spilskega mostu; preprečil naj bi, da bi Nemci dobili pomoč iz Struge. Drugi bataljoni so začeli obkoljevalni manever okrog vojašnice. Ena četa 3. bataljona, ki naj bi se prebila do vojašnice, je morala prek čistine. Borci so se začeli pogumno približevati zidu ograje. Iz neposredne bližine je po strelcih te čete začel streljati nemški polavtomatski top. Skoraj polovica čete je bila v sila neugodnem položaju; naprej niso mogli, nazaj tudi ne. Tam, kjer so bili, pa jim je pretela nevarnost, da jih bodo Nemci pobili.

V tistem trenutku je bil pri meni na položaju težke brede komandant brigade Petar Brajović, ki je opazoval potek bojev. Preprosil sem ga, naj mi dovoli streljati po posadki nemškega topa, ker sem videl, kako neugoden je položaj tovarišev iz 3. bataljona. Z dobro odmerjenim dolgim rafalom sem uničil posadko nemškega topa, hkrati pa rešil partizane. Takoj zatem pa so začeli na moj položaj nažigati nemški minometi. Imel sem srečo; 13 min je padlo v naši bližini, a nobena nas ni zadela.

Poldne je že davno minilo. Nekateri tovariši so poizkusili prodreti v vojašnico; med njimi je bil Janko Jurcan-Milan, borec iz desetine Petra Gala, že skoraj na vratih stavbe ga je zadel sovražnikov mitralješki rafal. Soborci so ga s težavo izvlekli in ga izročili sanitejcem za prvo pomoč, vendar je bil smrtno ranjen.

V vojašnico nismo mogli prodreti: Nemci so vse dostope nadzirali z ognjem iz bunkerjev. Da bi jih dolgo in izčrpajoče oblegali, na to ni bilo misliti. Medtem so se v štabih odločili za evakuacijo ranjencev. Popolniti je bilo treba strelivo, zato so imeli bataljonski kurirji veliko dela. Zatišje so izkoristili tudi intendanti, da so četam poslali hrano.

Vse pa nas je nenehno mučila misel, kako bi zavzeli vojašnico. Toda takrat še nismo imeli težkih topov in ne oklepni vozil, pa tudi posebne zaloge streliva ne. Nekateri so predlagali, da bi počakali na večer, se takrat priplazili do bunkerjev in jih likvidirali.

V popoldanskih urah se je vnel hud boj v smeri spilskega mostu. Že smo upali, da so albanski partizani napadli Nemce na mostu in da nam gredo na pomoč z zahodne strani Debra. Kmalu pa smo videli, da se makedonski bataljon iz zasede v tej smeri umika. Nemci so dobili pomoč iz Struge, pred njihovo pehoto pa so prodirali tanki in oklepni avtomobili. Novim nemškim silam pa z našim orožjem nismo bili več kos. Proti tankom in oklepnikom sta bila pogum in junaštvo zama.

Tovariši iz obeh brigadnih štabov so sklenili, da se organizirano umaknemo. To je bila seveda zelo zahtevna naloga; umikali smo se po zahodnem korabskem pobočju, proti vasi Kosov Rast. Pobočje je bilo golo, le tu pa

tam smo naleteli na kak grmiček ali potočni jarek, ki sta umikajočim se dajala skromen zaklon. Posebno ob sončnem zahodu smo na nekaterih mes-tih bili Nemcem zelo vidna tarča, hkrati pa smo imeli s sabo še komoro in nekaj ranjencev.

Med umikanjem je zaščitna patrulja Slovenske čete na nekem kraju za-slišala stokanje in moledovanje: »Drugovi, pomozite mi, ne ostavljajte me!« Valentin Jug-Zdravko, vodja patrulje, je takoj ukazal poiskati ranjenca. V bližnjem grmičku, že precéj stran od poti, je patrulja našla ranjeno parti-zanko Živko Bogošević-Koko. Hitro so iz šotork naredili nosila, naložili ran-jenko nanje in jo odnesli s seboj. V Jugovi skupini so bili še Franc Beguš, Dušan Tavčar in Mirko Peric. Tovarišica Živka Bogošević-Koka je vojno preživela in živi zdaj v Beogradu; ne more pozabiti požrtvovalne in nese-bične pomoči ter Jugove skupine in Slovenske čete.

Izmučeni in utrujeni po celodnevnem boju so borci v prvem mraku pri-šli pod vas Kosov Rast. Med kratkim počitkom so vse ranjence še enkrat pregledali, mrtve pa pokopali. Brez večerje se je partizanska kolona obeh brigad v počasnem pohodu umaknila iz uspešnega boja in s seboj odnesla ranjence.

Še isto noč sta brigadi med vračanjem znova šli čez cesto Debar–Kičevo in reko Radiko. Naslednji dan ob zori smo prišli v vas Gorni Melnišani; nad njo smo se utaborili in legli k počitku. Za seboj smo imeli dve noči pohodov in en dan težkih bojev, razen tega pa s seboj še precéj ranjencev. Mitraljezci in minometalci smo jim odstopili konje, medtem ko smo težko orožje in strelivo nosili na hrbtih sami.

V noči med 10. in 11. julijem 1944 je bilo odločeno, da se oblikuje po-sebna kolona za ranjence in njihovo spremstvo. V ta namen so mobilizirali konje v vasi, 11. julija navsezgodaj pa je kolona z ranjenci krenila prek Sto-gova v Karaorman, v partizansko bolnišnico. Jedro obeh brigad se je spu-stilo v dolino proti koritu reke Drim in se ob desnem bregu vračalo proti Selcam in Lokovu ter Zbaždom. Naše vodstvo je predvidevalo, da bi sov-ražnik lahko spet napadel, zato je hotelo zagotoviti nemoten umik ranjen-cev. Določilo je, da se brigadi vračata v bazo ob cesti Debar–Struga, ki po-teka ob levem bregu reke Drima. Sovražnikova posadka v Debru pa je bila verjetno preveč zdelana in zdesetkana, da bi si upala zasledovati partizan-sko vojsko.

Brez večjih težav smo se vrnili v bazo in se začeli pripravljati na nove podvige. Čakalo nas je že sporočilo, da naj se spet pripravimo za sprejem zavezniških letal, ki nam bodo pripeljala vojaško opremo.

Spomini partizanke Koke

»Kot članica agitpropa sem precéj sodelovala s slovensko skupino v pripravljanju in izvajanju kulturnih programov za razne brigadne prireditve. Tovariši iz Slovenske čete so s svojimi pesmimi bogatili njihove programe. Spominjam se, da so pogosto prepevali narodne in domoljubne pesmi, kot so Ob večerni uri, Triglav moj dom, Od Triglava do Urala, Žabe in druge. Peli so štiriglasno. Čeprav je bila četa majhna, so bili v njeni sestavi skoraj vsi dobri pevci.« Tako se Slovenske čete spominja že omenjena partizanka Živka Bogošević-Koka.

»Kadar je brigada korakala po osvobojenem ozemlju v koloni po štiri, takrat je bila na čelu brigade Slovenska četa, ki je prepevala koračnice ter dajala enotam pri korakanju takt in pravo vojaško podobo. Takrat so navadno zapeli pesem Delaj, delaj dekle pušelj; pesem je bila prikupna in lahka, tako da so se je zelo hitro naučili tudi drugi. Slovenski tovariši so prepevali tudi ljubezenske in druge pesmi; najbolj sta mi ostali v spominu Terézinka in Ko študent na rajžo gre. Zgodilo se je tudi, da so besedilo kar sami sestavili in napev oziroma melodijo sami skomponirali, čeprav med njimi ni bilo šolanih pesnikov in skladateljev.

Na nekem mitingu je zbor Slovencev kar na vsem lepem zapel novo domoljubno revolucionarno pesem. Začela se je nekako takole: »Preko Opatije avion se vije; partizani zdravo, partizanke zdravo, u boj za naše pravo!« Vsebina programov na mitingih je bila nadvse pestra; takrat smo peli slovensko, makedonsko, srbskohrvatsko, albansko in tudi italijansko. Prav Slovenci so maloštevilnim Italijanom pomagali prepevati njihove pesmi, na primer Bandiera rossa.

Posebno tovarštvo me veže na soborce Slovence tudi zaradi dogodka, ki bi lahko bil zame usoden. V bojih za osvoboditev Debra sem bila hudo ranjena, in sicer na precéj izpostavljenem kraju sovražnikovega delovanja. Po dolgem času, ko sem že skoraj obupala, da me bo kdo rešil, me je opazila partizanska patrulja; to je bila zadnja patrulja brigadne zaščitnice in prav v njej so bili tovariši Slovenci, ki jih je vodil Valentin Jug-Zdravko s soborci. Rešili so me iz brezupnega položaja, me kljub velikemu tveganju odnesli z bojišča in mi rešili življenje. Med reševanjem, ko so me po zelo težkem zemljišču nosili po korabskem pobočju, so bili izpostavljeni hudemu obstreljevanju iz nemškega minometa in polavtomatskega topa. Vendar so mi pogumno reševali življenje, čeprav so bili do kraja utrujeni in izčrpani.

Pozneje sem zvedela, da so imeli tistega dne borci Slovenske čete sploh zelo težak dan in nadvse zahtevne naloge. Mitralješki oddelek pod vodstvom Bruna Čermelja je s svojim nastopom zanesljivo rešil pogube eno izmed čet 3. bataljona. S težko bredo so njegovi mitraljezci uničili posadko protitankovskega topa, ki je neposredno streljala po borcih te čete. S tem

pa so pritegnili nase osredotočeno obstreljevanje iz nemških minometov. Istega dne je doletela Slovensko četo tudi velika tragedija. V bojih za osvoboditev Debra je četa izgubila svojega mladega političnega komisarja Ivana Medena, padel je bombaš Janko Jurcan-Milan, puškomitraljezca Ivana Mahniča pa je mina raznesla v trenutku, ko je varoval preskakovanje svojih tovarišev. Prav tako je bil od drobcev mine hudo ranjen komandir Slavko Polh.

Nikakor ne morem pozabiti vsega tega, kar sem omenila, čeprav je od tega minilo že mnogo časa. Dodam naj še, da so Slovenci in istrski Hrvati, ki so se borili skupaj, samo na bogomilskem pohodu imeli sedem padlih. Ob koncu lahko povem, da so tovariši iz Slovenske čete zapustili v meni nepozaben vtis.«¹³

Zadnji boji na območju Malesije

Po vrnitvi v Zbažde 19. julija 1944 je en bataljon 1. kosovsko-metohijske brigade, v katerem je bila tudi Slovenska četa, proti večeru odšel na letališče, da bi pričakal padala iz zavezniških letal.

Na sektorju, ki je bil dodeljen Slovenski četi, so letala odvrгла velike cu-le s čevlji, kakih 800 parov, tako da se je vsa brigada obula. Blaga je bilo več kot dovolj. Od zaveznikov smo tokrat dobili mnogo orožja, streliva in druge opreme. Letala so prihajala ves teden. Vsak večer je ob prvem mraku pripeljalo letalo »dacota« in zadnje je odletelo tik pred zoro. Vojaškega materiala se je nabralo toliko, da so v karaormskih gozdovih morali povečati skrita partizanska skladišča. Veliko opreme so porabili tudi za to, da so oblekli in oborožili novince partizane, ki so se nam pridružili zadnje čase. Zamenjali smo staro, izrabljeno orožje in razno opremo, popolnili smo si tu-di zaloge streliva. Brigadi sta se dobro pripravili na nove, zahtevne naloge.

Življenje je zdaj začelo postajati že kar nekam enolično. Vendar se je po naših izkušnjah še vsakič po takem na videz brezbriznem obdobju zgodilo kaj posebnega; kaj takega smo pričakovali tudi zdaj.

Devetindvajsetega julija 1944 se je od brigade ločil 3. bataljon; dodali so mu oddelek težkih strojnic in oddelek protitankovskega orožja. Pot nas je vodila iz Zbažd skozi Aržanovo mimo Lokova, proti Burincu in Selcam. Šele na položaju, ki smo ga zavzeli globoko v kanjonu Črnega Drima, na desnem bregu pod vasema Burinec in Selce, smo zvedeli, da smo prišli na čelo zasede čakat nemško kolono, ki naj bi se tod mimo peljala v Debar.

Tiste dni se je 1. makedonska brigada v sodelovanju z eno albansko bri-gado odpravila, da ponovno napade Debar in ga osvobodi. Kosovski bri-

¹³ Spomine na Slovensko četo je obudila tovarišica Živka Bogošević-Koka v po-govoru z Brunom Čermeljem, ko jo je ob neki priložnosti pred leti obiskal v Beogradu.

gadi je bila medtem naložena naloga, naj prepreči dovoz pomoči debrski posadki iz Struge. Naša brigada je zavzela položaje vzdolž desnega brega, po grebenu drimskega kanjona, v dolžini kakih 10 kilometrov. V Zbaždih ni ostal skoraj nihče. Slovenska četa je dobila nalogo, da zasede položaje nad vasjo in da s tiste strani prepreči morebitni sovražnikov prodor.

Borci 3. bataljona so 30. julija, še pred dnevom, zasedli položaje vsega kakih sto metrov zračne črte od ceste na desnem drimskem bregu, v goščavi. Karlo Ipavec je s protitankovsko puško in z bazuko zavzel položaj zelo blizu ceste, kakih 50 metrov od ovinka. Moj oddelek naj bi postavil težko bredo tako, da bi lahko obstreljeval vso sovražnikovo kolono. Vodja minometnega oddelka Andrej Makuc pa je ostal na vrhu kanjonskega grebena in si tam, od koder je imel odličen pregled po dolini, postavil svoje smrtonosno orožje. Drugi borci so se razmestili kot lovci na preži.

Položaj bataljona je bil odličen za zasede. Vse bi bilo v najlepšem redu, če ne bi bilo na levem bregu nad cesto nemške posadke. Opazili smo jo šele potem, ko se je zdanilo. Ves dan smo ležali na naših položajih, ne da bi nas Nemci zapazili. Ugotovili smo, da imajo en težki minomet, eno težko strojnico in tri puškomitraljeze. Tam je po naši presoji bilo kakih 60 vojakov, ki so imeli nalogo, da zavarujejo pot proti Debru.

Tudi naslednji dan, 31. julija, se ni nič zgodilo, le da smo na položajih postajali vse bolj živčni in napeti.

Prvega avgusta navsezgodaj smo iz debrske smeri zaslišali odmev detonacij min in bomb. Med borci po položaju so šle besede: »Makedonci napadajo Debar!« Spráševali smo se, kaj nas čaka. Dan je bil teman, nebo oblačno, vidljivost pa kljub temu zelo dobra. Vsi smo nestrno prisluškovali. Šele proti poldnevu smo zaslišali brnenje avtomobilskih motorjev iz smeri Struge. V istem hipu se je do mojega položaja priplazil bataljonski kurir s komandantovim sporočilom, da naj s težko bredo ne tolčemo več po koloni, temveč po položaju nemške težke strojnice.

Dvoboj dveh strojnic

Predhodnica nemške kolone se je približala. Vodil jo je tank, sledil mu je oklepni avto, nato pa v primerni razdalji druga vozila, polna vojaštva. Čelo kolone nam je prišlo na strel. Vsi hkrati smo iz vsega orožja užgali po koloni in po nasproti ležečih nemških položajih, tako da se je usula nanje prava toča. Kmalu so Nemci začeli odgovarjati.

V hipu je po kanjonu zabobnelo. Tovornjaki so se ustavljali; pričakovali smo, da bodo vozili hitreje in skušali zbežati. Tega pa niso mogli narediti, ker jim je sprednji tank zaprl pot, kakor smo zvedeli pozneje. Karlu Ipavcu se je posrečilo, da je s prvo granato bazuke zadel desni bok tanka in mu razbil gosenice; vozilo se je zaradi poškodbe zasukalo čez cesto in blokiralo ko-

lono. Zaradi ozke ceste in delovanja naše zasede so Nemci morali zapustiti vozila in se iz boja umakniti.

Medtem pa se je vnel dvoboj med mano in nemškim mitraljezcem. Ko je eden užigal po drugem, je ta čakal v zaklonu, da je prvi izpraznil nabojnik, potem pa je drugi spet začel streljati. Taka igra je trajala nekaj časa. Razmišljal sem, da bo ob najmanjši napaki eden ali drugi žrtev dvoboja, vendar sam to nisem hotel biti. Hitro sem pripravil nov okvir z 20 naboji, repetiral brede in prosil pomočnika Jova, naj na palici nekoliko dvigne svojo kapo. Potem sem orožje dobro nameril in čakal, da se oglasi rafal nemškega mitraljezca. Ko sem ga zaslišal sem pritisnil na sprožilo brede in ga tiščal, dokler se ni izpraznil. Med bobnenjem brede nisem zapazil, kdaj je Nemec nehal streljati; toda sovražnikova strojnica se tisti dan ni več oglasila.

Nemci so se hoteli maščevati. Namesto strojnice se je zdaj oglasil minomet; začelo se je obstreljevanje mojega položaja. Že so prve mine začele padati zelo blizu, vsaka naslednja je bila še bliže, najbližja pa je padla samo kakih šest metrov od našega položaja. Rešil nas je naš minometalec Andrej Makuc, ki je začel minometni dvoboj z nemškim minometom. Trajal je le malo časa, saj je že druga Makucova mina zadela nemški položaj in raznesla sovražnikovo minometno gnezdo. Tako se je dvoboj končal.

Med Nemci je nastala panika in takrat smo videli, da znajo tudi dobro bežati. Slavili smo zmago. Naj še povemo, da je bil Andrej Makuc priznan minometni strokovnjak, saj je bil več let v italijanski vojski v minometnih oddelkih.

Po blokadi kolone in razbitju nemške posadke je boj trajal le še malo časa. Nemci so se z vso naglico peš umaknili proti Strugi. Kaj je bilo z njihovimi ranjenci in mrtvimi, ne vemo. Borci našega bataljona se niso smeli spustiti na cesto. Omejili smo se le na obstreljevanje tovornjakov z eksplozivnimi naboji, da smo jih nekaj zažgali in onesposobili za vožnjo.

Med partizani so bili le trije lažje opraskani od drobcev kamenja. Sovražnik je razen materialnih izgub imel precéj mrtvih in veliko ranjenih. Kasneje so nam aktivisti z one strani drimskega kanjona povedali, da so Nemci odpeljali v Strugo 62 mrtvih in približno toliko ranjenih.

Drugega avgusta 1944 v dopoldanskih urah pa smo dobili sporočilo, da se iz smeri Struge približuje zelo močna nemška kolona. Ob vstopu v drimski kanjon se je od nje ločila močnejša skupina; pri vasi Globočica je šla čez most na Drimu in se usmerila proti položajem levega krila naše brigade. Nemci so hoteli po desnem grebenu drimskega kanjona od Globočice, po Zleh Straneh, mimo Zbažd, prek Lokova in Burinca prodreti v Selce, se tam po bregovih desnega pritoka spustiti v dolino Drima in nadaljevati pot proti Debru.

Se vedno smo slišali streljanje iz debrske smeri. Boj za osvoboditev mesta se je nadaljeval in vse je kazalo, da je hud. Partizani so po vsej sili hoteli osvoboditi mesto, Nemci pa se niso hoteli vdati, ker so pričakovali pomoč. Ta je res bila na poti, toda spotoma se je zapletla v hud boj.

Okrog poldneva smo zaslišali prve strele pod Zbaždami. Tam je začela delovati Slovenska četa. Z zelo dobrega položaja je napadalce primorala, da so se umaknili v Zle Strane. Potem so vrgli Nemci vse sile proti Lokovu, da bi še pred nočjo zavzeli Lokovsko planoto. Po celodnevni bojih, brez hrane, žejni, utrujeni in skoraj že brez streliva so se morali borci 3. bataljona umakniti.

Tudi v Debru je proti večeru boj ponehal, tako da se tudi drugi poskus osvoboditi mesta ni posrečil. Še vedno je bil sovražnik premočan.

Vse je kazalo, da so se Nemci dobro pripravili na večjo ofenzivo. V naših enotah je prevladovalo mnenje, da so začeli ofenzivo na osvobojenem ozemlju. Zato sta morali obe brigadi opustiti prvotne načrte in se posvetiti obrambi osvobojenega ozemlja. Zavarovati je bilo treba vse vojaške partizanske rezerve, braniti letališče in partizansko bolnišnico. Novim nalogam je sledil ustrezen taktični razpored obeh brigad.

Z vrnitvijo 1. makedonske brigade iz Debra sta v Slovensko četo prišla iz albanskih partizanov še Franc Grahelj in Ivan Stopar. Bili smo ju zelo veseli; naše število se je povečalo, četa je delno izpopolnila debrske izgube.

Partizansko predvidevanje o nemški ofenzivi na osvobojeno ozemlje pa je bilo zgrešeno. Po preboju do Debra so se Nemci umaknili v svoje postojanke. Le tu pa tam so se posamezne njihove skupine odpravile v odročne vasi in rekvirirale hrano.

Slovinci – oficirji v albanski enoti

Pri drugem napadu na Debar 1. in 2. avgusta 1944 je sodelovala tudi 1. albanska udarna brigada. V dvodnevni bojih so se makedonski in albanski partizani tudi bližje spoznali; med pogovori se je izkazalo, da so tudi v albanski enoti Slovenci.

Po pripovedovanju Ivana Stoparja so takrat bili v 1. albanski udarni brigadi poleg njega še Peter Česnik, Franc Grahelj in Pavel Furlan. Po končanih bojih v Debru se je skupina prepolovila: Ivan Stopar in Franc Grahelj sta se pridružila Makedoncem, Peter Česnik in Pavel Furlan pa sta ostala z Albanci. A tudi Česnik je čez dober mesec dni zapustil albansko brigado in se pridružil Slovenski četi v Brodu pri Bitoli. Vsi trije so iz albanske brigade prešli v 1. kosovsko brigado sporazumno.

Iz Česnikovega življenjepisa je razvidno, da je bilo v albanski brigadi več Slovencev, ki pa so ob napadu na Debar kot pevci sodelovali na nekem mitingu nekje v Albaniji. Po kapitulaciji Italije se je Česnik v bližini Debra

priključil 1. albanski udarni brigadi, v kateri so bili razen njega še Dominik Bogataj, Franc Pičulin, Franc Grahej in Janko Kurinčič. S Česnikom sta v albansko brigado stopila še Ivan Stopar in Pavel Furlan. Vsi so bili v to-povskem vođu, ki mu je poveljeval Dominik Bogataj. Kaže, da so bili to-variši, ki so še naprej ostali v albanski brigadi, nezamenljivi, ker so jih po-trebovali kot artilerijske strokovnjake. Verjetno zato niso dobili dovoljenja za prestop v jugoslovanske partizane. Po vojni smo zvedeli, da sta Dominik Bogataj in Franc Pičulin postala v albanski NOV oficirja in nato prešla v JA.¹⁴

Nova tovariša sta prišla v Slovensko četo med nemško ofenzivo na naše osvobojeno ozemlje. Tiste dni smo imeli boje od Struge pa tja do Peshko-pije v Albaniji; šele med 5. in 6. avgustom 1944 so se umirili. Civilno pre-bivalstvo se je začelo vračati na svoje domove. Marsikdo je našel domačijo požgano, mnogo hiš je bilo razbitih in okradenih. Borci in domačini smo hi-teli popravljati, kar se je popraviti dalo, da bi iz ruševin naredili zasilna bi-vališča za bolnike, otroke in starčke.

250 km dolgi pohod

Slovenska četa se je v sestavi 1. kosovsko-metohijske udarne brigade pripravljala še na en pohod. Tokrat smo vedeli za smer: prvi cilj je bil Kosovo, od tod pa naj bi se pot naše čete podaljšala do Slovenije.

Skoraj vsak dan so velike jate zavezniških bombnikov v spremstvu hit-rih lovcev preletavale naše osvobojeno ozemlje. Hitele so bombardirat naftne vrelce in rafinerije v Romuniji. Vlivale so nam zaupanje v skorajšnji konec vojne in nam dvigale bojno morálo. Ni čudno, da smo se Slovenci v mislih takrat že videli v Sloveniji.

Tudi borci s Kosovega so se veselili vrnitve v svoje kraje, to pa je nji-hovo nestrpnost še bolj povečalo. Brigada se je ob zavezniški pomoči dobro opremila z obleko in obutvijo, še bolj pa se je oskrbela z orožjem in stre-livom. Vsak tretji borec je imel avtomatsko orožje; največ je bilo puškomit-raljevov, skoraj po eden na pet partizanov. Pred odhodom smo vzeli tudi nekaj zaloge za prepotrebno rezervo.

Prepričani, da se v tiste kraje ne bomo več vrnili, smo se začeli poslav-ljati od domačinov. V gostoljubnih vaseh smo zapustili prenekaterega pri-jatelja. Posebno ganljivo je bilo slovo od makedonskih soborcev. Nam, Slo-vencem, pa je bilo najtežje slovo od našega komandirja Slavka Polha; še vedno je ležal v partizanski bolnišnici zaradi ran, ki jih je dobil ob prvem

¹⁴ Podrobnosti o slovenskih oficirjih v albanski NOV so še posebej navedene v prispevku, ki so ga za že omenjeni zbornik napisali Dominik Bogataj, Valentin Jug-Zdravko in Franc Pičulin.

napadu na Debar. Po osvoboditvi Makedonije smo zvedeli, da je po odpustitvi iz bolnišnice postal komandant bataljona v neki makedonski brigadi ter da je v bojih za osvoboditev Kičeva in okolice padel. Poslovili smo se od njega z besedami: »Na svidenje po končani vojni v Ilirski Bistrici!«

Na radijski poziv iz glavnega štaba za Kosovo se je brigada odpravila na 250 kilometrov dolgo pot. Najprej so menili, da se bo pohod končal na jugu Kosova, na območju Dragaša in Prizrena. Območje Karaormana smo zapustili konec prve avgustovske dekade. Hodili smo samo ponoči. Šli smo mimo partizanskih vasi Gare, pod Lazaropolem in pod Galičnikom. Še enkrat smo šli čez Radiko in se povzpeli na Korab, na katerem smo se na albansko-jugoslovanski meji srečali z albanskimi partizani. V njihovem spremstvu smo se spustili v Peshkopijo.

Prav tiste dni so Nemci s pomočjo prostovoljcev začeli ofenzivo iz Debara proti Peshkopiji. Štab albanske brigade je zaprosil poveljstvo naše brigade, naj jim pomagamo odbiti sovražnikov napad. V tridnevnih bojih je naša brigada zavrnila sovražnika proti Debru in na območju Koraba razbila balistično kolono.

Po tistih bojih smo zapustili Peshkopijo in nadaljevali pot do Slatine. Med partizani so krožile govorice, da je v vasi štab 1. albanske divizije. Uta-borili smo se v hosti precéj za vasjo ter čakali na kurirja s poročili s položajev iz Kuksa, Bicaja, Dragaša in Prizrena, kamor smo bili namenjeni.

Nekega dne proti večeru smo po okoliških vaseh zaslišali od blizu in daleč bobnanje in streljanje pušk. Prepričani smo bili, da se zbirajo balisti in da nas nameravajo napasti. Kmalu pa je prišlo sporočilo iz albanskega poveljstva, da ni nobene nevarnosti: bobnanje in streljanje z orožjem sta samo najavljala muslimanski post ramazan.

Po nekaj dneh počitka v Slatini smo nekega popoldneva spet šli na pot in se usmerili prek ljumske planote. Po vaseh tistega območja je takrat balistična tolpa Muharema Barjaktarja z napadi zastraševala ljudi in plenila. Ti tolovaji nam niso križali poti. Naslednji dan pod noč smo prispeli do albansko-jugoslovanske meje, v vas Šištevac.

Potem ko smo se razporedili po hišah in zavzeli bojne položaje, smo spet čakali na zveze s Fadilom Hodžo, poveljnikom NOV in PO za Kosmet. Sedemindvajsetega avgusta 1944, ko smo čakali na ukaz za premik proti Prizrenu, je komandant naše brigade nepričakovano dobil radiogramsko povelje, naj se brigada vrne v Makedonijo. Radiogramska šifra se je glasila: »Neka Đuro odmah pođe kod Planinskog i izvrši postavljene zadatke!« Planinski je bil aktivist na območju Azota in Poreča (v primerjavi z našimi kraji je bilo to območje podobno naši Vipavski in Krasu). Glede ukaza o vrnitvi v Makedonijo se je med borci pojavila krilatica, da smo verjetno še kaj ostali dolžni bolgarskim fašistom ...

Vračanje v Makedonijo

Že skoraj pri koncu pa se je pohod ne samo preusmeril, ampak glede na takratne razmere tudi precéj podaljšal, saj smo ga končali šele čez 14 dni v Prilepu. Osemindvajsetega avgusta 1944 se je naša kolona v popoldanskih urah usmerila proti vzhodu. Šele proti jutru naslednjega dne smo se utaborili na šarplaninski planoti, na robu bukovega gozda, od koder smo zagledali obzorje nepreglednih pašnikov. Tam smo predanili. Počitka smo bili hudo potrebni, saj smo imeli za seboj deseturni pohod, čakal pa nas je nov, še za 50 kilometrov podaljšan pohod; na njem se je naša kolona morala spustiti na tetovsko ravnino, preiti cesto in železniško progo Gostivar–Tetovo, prekoračiti Vardar in zavzeti položaje v podnožju Suhe gore. Premik nam ni bil težak, hudo pa je bilo, da se je brigada morala prebiti tudi skozi tiste kraje Makedonije, ki nam niso bili naklonjeni.

Na območju Tetova in Gostivarja so po muslimanskih vaseh še vedno delovale kvizlinške tolpe Džema Gostivarja in Mefaila Zajasija. Preboj čez takšno ozemlje ni bil samo naporen, ampak tudi tvegan.

Okrog 16. ure se je začel naš novi, podaljšan pohod. Ponoči smo šli mimo vasi in naselij ter prispeli na cesto Gostivar–Tetovo. Nekaj časa smo korakali po njej, dokler nas vodniki niso že blizu Tetova usmerili na desno med vrbovje, po nekem poljskem kolovozu. Hiteli smo čez Vardar, ko se je začelo daniti. Oddahnili smo si v makedonskih vaseh Miletino in Blace. Vaščani so nas sicer ljubeznivo sprejeli, vendar z nekakšnim pritajenim strahom. V vaseh smo nameravali ostati do večera in se vsaj nekoliko spočiti.

Po vsej tetovski ravnini se je tega jutra razširila novica o prihodu večje partizanske enote v vasi Blace in Miletino. Nemci in balisti so se besni spraševali, kako je mogoče, da se ob tolikšnem njihovem vojaštvu ter pri tako zastraženem in zasedami blokiranem terenu, ki so ga nadzirali, partizani svobodno sprehajajo. Bobnanje in ropot zurl po vsej kotlini sta sklicevala balistično drhal.

O oddihu in počitku ni bilo niti govora. Pri domačinih smo se na hitro oskrbeli s hrano in se poslovili. Puškomitraljezci s šarci, med njimi tudi skupina Ivana Mejača, so odšli v zasede pod vasmi. S težkimi bredami in minometi smo zavzeli položaje nad vasema, že na zahodnem pobočju Suhe gore.

Ni bilo treba dolgo čakati, ko so se oborožene skupine balistov in policije začele iz vasi Čelopeka in Radivojce razvrščati proti našim položajem. Verjetno so bili med njimi tudi Nemci. Naše izvidnice, ki so bile višje, na pobočju Suhe gore, so javljale, da se po cesti iz Tetova približuje sovražni-kova motorizirana kolona. Iz vsega tega smo lahko sklepali, da se je sovražnik hitro pripravil na ofenzivo.

Precéj globoko v ravnini so iz vrbovja in s koruznih njiv po sovražniku užgale naše zaščitne patrulje, ga prisilile k začasnemu umiku in k razvrstitvi v strelske vrste. Medtem so se partizanske patrulje brez izgub umaknile. Proti poldnevu se je sovražnik znova prikazal na zelo široki fronti in se začel približevati našim prednjim položajem. Naše dobro skrite zasede so spet stopile v akcijo šele potem, ko so se jim balisti približali. Nanje so usule ogenj iz avtomatskega orožja in ga prisilile k umiku. Naše težke strojnice so jih spodbujale k bežanju, posebno močno pa smo užigali po balističnem zaledju. Usklajena akcija je na znamenje z raketo spravila sovražnika v divji beg, za seboj pa je pustil precéj mrtvih in ranjenih.

Ponovni sovražnikov nalet je prišel kasno popoldan. Tudi zdaj smo ga pustili zelo blizu; tu pa tam smo ga motili s posameznimi rafali iz težkih strojnic in s kakšno mino, da smo ga pribili k tlom. S takšno taktiko smo Nemce in baliste zadrževali pod našimi položaji do teme, ob mraku pa smo se umaknili.

Še isto noč je brigada brez počitka prišla v planinsko vas Grgurnica. Bila je tiha in pusta, kot da ni nikjer žive duše. Neprespani in izmučeni od pohoda in celodnevne boja so se borci naslonili na vrtno in dvoriščne plotove ter v trenutku zaspali.

Noč je hitro minila. Še vse izmučene in zaspane nas je 31. avgusta zbudil ropot letalskega motorja. Bolgarsko izvidniško letalo je letelo nad nami. Nismo se čudili, da so nam začeli pripravljati tudi Bolgari sprejem. V vasi, kjer smo prenočili, smo tudi zvedeli, da po gozdovih in vaseh doline Treske, med Karadžico in Suho goro, deluje četniška brigada, ki je bila tiste dni v bližini vasi Zdunje. Do same okupacijske razmejitvene črte po suhogorski planoti pa so nas še drugega dne do večera napadali balisti.

Brigadni zbor je bil spet popoln in sporočili so nam, da pojdemo napadat četniško brigado. Šli smo po dolini Treske, po kateri naj bi nadaljevali ofenzivo do Broda, ki leži na pol poti med Prilepom in Kičevim.

Dobro uro smo že bili na pohodu, ko smo se srečali s četniki. Štab brigade je z njimi verjetno že prej vzpostavil stike, najbrž že med boji z balisti. Ko je naša brigada prodrla na suhogorsko planoto, po kateri je takrat potekala meja med Bolgarijo in Albanijo, so bolgarski graničarji od tod zbežali. Zato je bilo naše srečanje s četniki mirno.

Oba dni so po vaseh in v okolici Gostivarja ter Tetova govorili samo o silni partizanski vojski, ki si je upala vdreti v to sršenje gnezdo. Take govorice so prišle tudi v četniške vrste. Pozneje smo zvedeli, da so se nas četniki zelo bali.

Potem ko sta oba štaba vzpostavila medsebojni stik je kmalu prišlo do sporazuma, s katerim so se dogovorili, da vsa četniška brigada prestopi v partizane. Pojasniti je treba, da so se na območju Suhe gore in doline reke Treske zbirali ljudje, ki so se želeli skriti pred bolgarskim in nemškim na-

siljem, samo da se jim ne bi bilo treba boriti proti enim ali drugim. Zato so sprejeli zahtevo partizanov, da se pridružijo enotam NOV in POJ.

Ustanovitev

18. makedonske brigade

Naslednji dan je bila ustanovljena 18. makedonska brigada, in sicer blizu vasi Zdunje, niti ne tako daleč od četniškega tabora.

Za komandanta brigade so postavili Vojo Sajkovića, za političnega komisarja pa Predraga Ajtića. Tudi v bataljonih in četah je prišlo do preureditev in dopolnitev. V vse enote so postavili politične komisarje in delegate. Tovariši iz 1. kosovsko-metohijske brigade so kot dobri politični delavci prevzeli v 18. makedonski brigadi položaje političnih komisarjev. Partizanke so hitro naredile peterokrake zvezde, s katerimi so četniki zamenjali svoje kokarde.

Popoldne po kosilu sta se brigadi zvrstili in skupaj nadaljevali pohod po Poreču. Vsi, ki so ju srečevali, so občudovali tolikšno, takó moderno oboroženo vojsko. Z nočjo sta brigadi prišli v Smokovo. A za počitek ni bilo časa; spet so nas čakale nove naloge, tako da smo tu ostali samo dva dni.

K novim zmagam

V večji vasi Topolnici je bila bolgarska posadka v moči šibkega bataljona, s topovsko baterijo in drugim težkim orožjem. V spremljevalni četi smo se že veselili, da bomo z napadom na Topolnico dobili topove in tako še povečali udarno moč brigade. Morála je bila visoka, za seboj smo imeli zelo uspešne boje, mimogrede je bila ustanovljena nova brigada, v partizanske vrste so vstopali novi prostovoljci. Vse to je med borci sprožilo govornice, da že potekajo priprave za ustanovitev partizanske divizije.

Po zamisli obeh brigadnih štabov o novih operacijah je bila Topolnica le začetek našega novega bojnega pohoda; njegov končni cilj pa je bil prodreti prek Garešnice v Brod in ga osvoboditi. Vsak dan je nad nami krožilo bolgarsko izvidniško letalo in iskalo partizanski brigadi.

V tistem tednu smo imeli nove uspehe. Naloga, ki jo je dobil komandant brigade z radiogramom, je bila izpolnjena že v dobrih štirih dneh. Ves Azot in Poreč sta bila osvobojena. Ustanovljena je bila nova brigada, ki je naši pomagala uresničiti zahtevno nalogo. Zaplenili smo veliko vojnega materiala, razne opreme in hrane. Če bi se lahko oborožili še s topovi, bi bilo zmagozlasje popolno; toda Bolgari so svoje topove odvlekli.

Na območju Poreča so imeli Bolgari v posadkah in vzdolž meje moč pehotnega polka z dodatkom topništva in enot drugih rodov. Tam je bilo od tri do štiri tisoč vojakov. Glavnina bolgarske vojske je bila osredotočena v Brodu. Mestece leži v kotlini Goleme reke ob cesti Kičevo–Prilep. Za osvoboditev Broda je naša operativa pripravila poseben načrt.

Bataljoni obeh brigad so v noči pred napadom zavzeli prevladujoče položaje po vrhovih okoli brodske kotline. S tem smo hoteli pri sovražniku napraviti vtis, da je za napad pripravljena velikanska partizanska moč. Naši taktični razporeditvi je pomagala tudi propaganda, ki je takrat krožila po Azotu in Poreču; naši ilegalci so namreč tja prenesli govorice, da se je pojavilo okrog šest do sedem tisoč kosovskih partizanov. Za Bolgare je že samo ime Kosovčani veliko pomenilo, precéj olja pa so na partizanski ogenj prilili tudi prejšnji uspehi bojov v okolici Tetova, na Drenu, pri Topolnici in v Slatini.

Brigadi sta določili po en okrepljeni oddelek težkih strojnic v zasedo vzdolž grebenskega roba hriba Barbarosa; ob njegovem zahodnem podnožju teče cesta iz Broda za Prilep. Zaseda je imela dvojno nalogo: preprečiti odvoz topov, hkrati pa tudi morebitni prihod pomoči iz Prilepa.

Šestega septembra 1944 po večerji sta brigadi odšli v akcijo. Nekaj časa smo bili vsi skupaj, okoli polnoči pa so se začeli bataljoni ločevati v kolonah. Kmalu so se nam pridružili vodniki, češ da gre naša pot v drugo smer, in so nas odpeljali na določene položaje. Pred zoro smo prišli na kraj zasede, razložili orožje, vzeli potrebno strelivo, konje s konjevodci pa z rezervnim strelivom pustili malce v ozadju. Počasi smo se začeli približevati robu grebena na Barbarosu, vsi v primerni razdalji, naprej pa je šel moj drugi pomočnik. Bili smo prepričani, da ni nobene nevarnosti, zato smo se pogovarjali o položaju, ki bi ga morali zavzeti.

Tik pod vrhom, morda kakih petdeset metrov od roba, pa se je na nas usula toča sovražnikovih krogel. Takoj smo se vrgli po tleh in se zaceli previdno umikati. Med umikom je moj drugi pomočnik vrgel proti Bolgarom ročno bombo in vzkliknil: »Juriš, 1. kosovska brigada!« Potem smo se hitro umaknili. Skozi grmičevje pa je klestilo bolgarsko avtomatsko orožje. Že smo bili zunaj dosega bolgarskega ognja, ko je vzhodno pobočje Barbarosa začelo obstreljevati bolgarsko topništvo.

Nepredvideno srečanje male partizanske skupine z Bolgari je bilo za naš oddelek bridko, toda v širšem pogledu je olajšalo splošni napad in osvoboditev Broda. Bolgarsko topništvo se je lotilo streljanja na prazen prostor, napadalci pa so imeli zaradi igre naključja mnogo lažje delo pri zavzetju mesteca Brod. Topniško obstreljevanje je trajalo do 13. ure. Kosovska brigada pa je tačas bila popolnoma drugje, samo ne na pobočju Barbarosa.

Bolgari pobegnejo iz Broda

Prvi strelji na Barbarosu so bili nekakšen začetek splošnega napada. Po znamenju z rdečo raketo so se bataljoni spustili v napadalni pohod in hitro napredovali proti mestu. Kmalu se je zaslíšalo streljanje vsenaokrog Broda. Partizanske izvidniške patrolje so nenehno javljale,

kje so sovražnikove skupine in kje se sovražnik najbolj upira. Hitro smo lahko ugotovili, da se želi bolgarska vojska tudi iz Broda čimprej umakniti s čim manjšimi izgubami. Vse svoje sile so usmerili proti Prilepu in se začeli umikati pred partizansko vojsko.

Zavzetje Broda je potekalo mnogo hitreje, kot so predvideli operativci. Mesto je bilo osvobojeno že zgodaj dopoldne. Bataljoni so sovražnika hitro preganili, le na nekaterih pomembnejših mestih se je odločneje upiral.

Po zavzetju mesta smo gonili bežeče Bolgare. Streljanje smo slišali samo še v smeri Suvodola, kamor so umikajoči se hiteli pred gonilci. Topništvo je še vedno obstreljevalo »položaje kosovske brigade« na Barbarosu. Popoldne se je vse umirilo, postavili smo zavarovanje z izvidnicami, patruljami in stražami. Borci obeh brigad so se po četah začeli zbirati v osvobojenem mestu.

V mestu je bilo že dolgo časa vse mirno. Partizani so si ogledovali bojni plen. Tu pa tam si je kdo kaj vzel, da bi mu pomagalo pri nadaljnjem bojevanju. Živež in nekatere druge stvari je štab dodelil civilnemu prebivalstvu. Proti večeru, ko so se zbrale vse taktične skupine, se je naša brigada razmestila v Brodu ter v sosednjih vaseh Slansko in Lokvice.

Kapitulacija Bolgarije

V noči med 8. in 9. septembrom 1944 smo iz oddaje radia Sofija zvedeli, da je Bolgarija kapitulirala in da so enote Rdeče armade vkorakale v Bolgarijo. Novica nas je razveselila, kljub vsemu pa je bil naš komentar takle: tudi Italija je pred letom dni položila orožje, vojna pa še vedno traja. S kapitulacijo Bolgarije je bila dobljena samo ena izmed mnogih bitk, toda fašizem še vedno ni bil premagan.

Nismo dolgo čakali. Že naslednji dan je prišlo povelje, naj se najhitreje odpravimo v Prilep. Pod večer smo krenili, v pospešenem pohodu prispeli naslednji dan v muslimansko vas Debrište in proti večeru v Krivogaštane. Vaščani so nam postregli z melonami in lubenicami. Po kratkem oddihu se je naša kolona usmerila po glavni cesti skozi Konjare v Prilep.

Po prihodu v Prilep smo zvedeli, da se je po daljšem pogajanju cel bolgarski polk pravkar pridružil partizanom. To je bilo za tiste čase nekaj izrednega.

V Prilepu je bilo mnogo raznovrstnega vojaškega plena; celó letalo smo videli na letališču, verjetno tisto, ki nas je pred dnevi bombardiralo v Brodu. Vendar nismo imeli časa, da bi si ogledovali bojne trofeje. Še isto noč, 11. septembra, smo morali na položaje v smeri Bitole. Nekje na pol poti, na kraju, kjer se križata cesta in železniška proga, se je naša brigada razvrstila po položajih z nalogo, da Nemcem prepreči prodreti v Prilep.

Položaj je bil zelo kritičen: povsod samo gola ravnina, le tu pa tam njiva s koruznimi posevki. Čez dan so nad nami letale nemške štuke. V daljavi proti Bitoli je bilo slišati mitralješko regljanje in eksplozije granat. Naš položaj je potekal po robu nasada lubenic, to pa nam je omogočilo, da smo se lahko maskirali z lubeničnim listjem. Nestrpno smo čakali na spopad s sovražnikom. Komoro smo poskrili po koružišču. Tistega 12. septembra pa se ni zgodilo nič posebnega, le vročina in žeja sta nas hudo pestili.

Ob mraku so sklicali zbor brigade. Po raportu vseh dežurnih je pred vrste stopil komandant brigade in po kratkem uvodu zaprosil vse šoferje, avtomehanike in radiotelegrafiste, naj stopijo korak naprej. Povedal nam je, da te poklice potrebujejo pri glavnem štabu NOV in PO za Makedonijo.

Slovenska četa prepolovljena

Ob kapitulaciji Bolgarije je v partizanske roke prišlo mnogo vojnega plena. Kar čez noč smo dobili precejšnjo in raznovrstno vojaško tehniko. Dobili smo mnogo različnega orožja, od novih pušk pa vse do topov 120 mm. Mnogo je bilo tudi tovornjakov, motociklov in drugih motornih vozil. Na parkiriščih so bili popolnoma novi büssingi in saurerji, pa mnogo mannov in oplov. Čez noč so se politične in vojaške razmere popolnoma spremenile.

Nove brigade so nastajale kot gobe po dežju. V trenutku je nastala silna potreba po novih kadrih, zlasti pa so iskali tehnično osebje, najbolj seveda šoferje in avtomehanike; prvih in drugih pa je bilo med Slovenci precej. Že na položaju pri Bitoli so se 12. septembra 1944 nekateri Slovenci in Hrvati prijaviли na komandantov poziv. Med njimi so bili Dušan Tavčar, Željko Vodopija, Karlo Ipavec, Srečko Brezavšček in še nekaj drugih.

Zaradi odhoda naših šoferjev in radiotelegrafistov se je številčno stanje v Slovenski četi skoraj prepolovilo. Ostanek slovenske čete je še naprej ostal v bataljonu Anteja Valenčiča-Janeza, v sestavi 1. kosovsko-metohijske brigade, ki se je borila proti Nemcem do 16. septembra 1944.

Branilci so se morali pred močnejšim sovražnikom umakniti. Nemška soldateska je še vedno prevladovala v raznovrstnosti orožja, tehnike in v številu vojakov. Nemci so se že umikali iz Grčije. Rdeča armada je bila v Bolgariji, skoraj že na grški meji, hkrati pa so zavezniki pripravljali izkrcevalno akcijo v Grčiji. Nemci so se začeli umikati z južnega Balkana; glavna smer njihove glavnine je vodila iz Grčije skozi Bitolo, Prilep in Velež v Skopje, od tod pa čez Kosovo proti severu.

Vojaške razmere v Jugoslaviji so narekovalle nekatere taktične premike tudi v Makedoniji. Začele so se priprave za osvoboditev Skopja. Hkrati je prišlo tudi povelje za kosovsko-metohijsko brigado, naj se odpravi na Kosovo. Kljub deževnemu vremenu so se njeni borci začeli premikati.

Skupina slovenskih borcev 1. avtobrigade GŠ NOV in POM, slikana leta 1944 v Priplepu; z leve proti desni: Valentin Jug-Zdravko, Karlo Volk, Andrej Makuc, Alojz Zidar, Viktor Kos, Jakob Božič, Željko Vodopija, Peter Česnik in Srečko Brezavšček

Sredi priprav je prišlo do majhnega nesporazuma med tovariši iz brigadnega štaba kosovske brigade in preostalimi borci Slovenske čete. Slovenci smo se namreč povsod, kjerkoli smo bili, vedno družili in stremeli za tem, da ostanemo skupaj. Zdaj pa se je četa kar naenkrat razpolovila in verjetno bi se kmalu tudi porazgubila. Toda vedno smo še želeli skupaj priti v Slovenijo. Zato je razumljivo, da se tovariši, ki so še ostali v delu čete, niso želeli ločiti od tistih, ki so že bili odšli v avtomobilsko enoto; zahtevali so, naj še naprej ostanemo skupaj v isti enoti in v njej počakamo na ugodno priložnost, da se vrnemo v domače kraje.

Seveda pa so imeli tudi tovariši iz štaba kosovske brigade svoj prav. Tiste dni se je številčno stanje brigade začelo občutno krčiti. Z ustanavljanjem novih partizanskih enot so sposobni tovariši odhajali. Komandant Petar Brajović je odšel za načelnika štaba 15. korpusa. Komandant 1. bataljona je bil premeščen za načelnika štaba 41. divizije, Ante Valenčič-Janez je postal komandant Minerskega bataljona. Predrag Ajtić in še nekateri

tovariši so bili že prej prestavljeni v nanovo oblikovano 18. makedonsko brigado. Upoštevajoč vse to, lažje razumemo, zakaj je prišlo do nejevolje, ko so Slovenci zahtevali, da ostanejo v Makedoniji skupaj s tistimi, ki so bili premeščeni v avtobrigado. Kosovčani so si zelo želeli, da bi prišli na Kosovo z močno partizansko enoto, zdaj pa je pretila nevarnost, da se brigada razpolovi in da odideta na Kosovo le dva dobra bataljona.

Zadevo smo rešili tako, da smo borci Slovenske čete na referendumu izjavili, kam kdo želi. S Kosovčani sta šla samo Jože Rundič in Bogdan Juric, vsi drugi pa smo se odločili, da ostanemo v Makedoniji. Potem so se borci poslovili. Tako je tudi druga polovica Slovenske čete bila premeščena v avtomobilsko enoto, ki se je tiste dni oblikovala v avtobrigado.

Slovenci prevzamemo nove, razen strokovnega osebja potrebovala tudi poveljniško osebje in politične delavce.

Med pripadniki Slovenske čete je bilo precéj borcev, sposobnih za take funkcije. Andrej Makuc in Marjan Vidmar sta bila takoj postavljena za komandanta bataljona, Alojz Zidar in Dimitrij Hribovšek pa sta postala politična komisarja bataljonov. Precéj tovarišev so imenovali za komandirje in politične komisarje čet. Skoraj vsi smo dobili bolj ali manj ustrezne funkcije, s svojim delom pa smo omogočili nemoteno delovanje na novo ustanovljene tehnične enote.

V brigadi je bilo med vozniki motornih vozil tudi precéj Italijanov. Primorski Slovenci in istrski Hrvati so vsi znali italijansko in so kot tolmači veliko pripomogli k sporazumevanju. Oboji so v avtobrigadi s prevzemom važnih nalog v mnogočem prispevali svoj delež k popolni osvoboditvi Makedonije.

Z oblikovanjem avtobrigade in s premestitvijo še preostalih primorskih Slovencev iz kosovsko-metohijske brigade v avtobrigado je Slovenska četa kot strelska četa prenehala obstajati. Nekdanji bombaši in mitraljezci so bili v avtobrigadi razmeščeni po vseh četah. Tako je Karlo Ipavec postal komandir tehnične čete. Bil je eden izmed najsposobnejših šoferjev in avtomehaničkov. Pod njegovim strokovnim vodstvom je četa popravila mnogo poškodovanih vozil, ki so jih Nemci zapustili ob umiku. Veliko dela je imela po umiku Nemcev iz doline reke Babune nazaj v Grčijo; na črti Prilep-Velež so Nemci ob cesti pustili veliko bolj ali manj poškodovanih motornih vozil. Avtobrigada jih je koristno uporabila za rezervne dele.

Tehnično prevozno delavnico je imel na skrbi Željko Vodopija; on in njegovi sodelavci so popravili in preuredili nešteto avtomobilov. Veliko dela sta imeli obe tehnični enoti ob preseljevanju avtobrigade; takšna preseljevanja so bila v partizanskih razmerah dokaj pogosta. Premikali so se

Z leve proti desni: Ilija Kuzmanovski (pomočnik političnega komisarja), Alojz Zidar (politični komisar) in Marjan Vidmar (komandant) avtobataljona v 1. avtobrigadi GŠ NOV in POM; slikano v Prilepu, novembra 1944

največkrat kar po poljskih poteh, polnih blata in drugih ovir. V takih primerih so bila najbolj zaposlena vlečna vozila (traktorji in remorkerji), ki jih je imela tehnična četa.

Ustanovitev avtobrigade

Avtobrigada je bila ustanovljena v Prilepu. Ob nemškem prodoru se je morala preseliti, ob umiku pa je vozila s seboj tudi vso opremo glavnega štaba za Makedonijo. Vse skupaj se je preselilo v dokaj odročno vas Lisiče, na južnem podnožju Golešnice. Tu je brigada ostala precej časa; ko so se začele razmere izboljševati, pa se je preselila v Bogomilo. To vas poznamo iz opisa februarskega velikega pohoda; tu pa je avtobrigada ostala le krajši čas, saj je po osvoboditvi Prilepa ponovno odšla v to mesto. Pozneje je skupaj z ostalim zaledjem odpotovala skozi Veles v Skopje, kamor je prišla nekaj dni po njegovi osvoboditvi.

Z osvoboditvijo Makedonije je bilo seveda treba reševati številne težke in odgovorne naloge. Najbolj je bilo čutiti pomanjkanje prometnih sredstev. Avtobrigada je bila tiste dni v Makedoniji največja transportna organizacija v vojaški in civilni službi. Povsod je bila potrebna. V njeni sestavi je nenehno delovala avtokolona za preskrbovanje z gorivom.

Skupina primorskih Slovencev, prej pripadnikov Slovenske čete 3. bataljona 1. makedonsko-kosovske udarne brigade, slikana jeseni 1944 na mostu čez reko Vardar, ob osvoboditvi Skopja; z leve proti desni: stojijo Mirko Peric, Karlo Volk, Janko Komel, Bruno Čermelj, Valentin Jug-Zdravko, Dušan Tavčar, Franc Križič, Viktor Kos, Marjan Vidmar, sedijo Anton Maljevac, Franc Grahelj, Srečko Brezavšček in Anton Stranščak

Ker je bilo med šoferji avtokolone precēj Italijanov, sem bil določen za njihovega vodjo. Od vsepovsod smo vozili bencin in drugo gorivo. Največkrat smo šli v bolgarsko obmejno mesto Kjustendil. Iz odročnih vasi, kjer so špekulanti skrivali različno blago, smo ga dovažali v glavno mesto. Dela je bilo zelo veliko, delali smo dan in noč, da mnogokrat ni bilo časa niti za kosilo ali večerjo.

Svetozar Vukmanović-Tempo izpolni obljubo

Glede na velike potrebe po prevoznih sredstvih so se začele širiti govorice, da bodo avtobrigado razpustili; nekatera vozila so že odstopili civilnim oblastem. Lepega dne pa se je v Skopju znova prikazal Svetozar Vukmanović-Tempo. Med drugim si je ogledal tudi transportno enoto in je bil zelo presenečen, ko je v njej zagledal znane obraze, Slovence. Po pregledu nas je poklical na pogovor in takoj povedal, da še ni pozabil

obljube iz Slivovega, ko je rekel, da se bo osebno zavzel, da se vrnemo v Slovenijo. Prišel je čas, je dodal, ko obljubo lahko izpolni. Po pogovoru z njim smo sestavili delegacijo, ki je potem šla na glavni štab NOV in PO Makedonije, kjer smo določili vse podrobnosti o našem odhodu v Slovenijo.

Najprej smo dobili nekaj dni dopusta. Izpopolnili smo si osebno opremo in se znova opremili kot navadna strelska četa; toda zaradi svojih komandantov, komandirjev in političnih komisarjev je imela zelo nenavadno zunanjo podobo, saj je bilo v njej le bore malo navadnih partizanov. Po končanem dopustu nam je poveljstvo naše nekdanje avtobrigade dalo na voljo tovarnjak, s katerim smo, potem ko smo se poslovili od makedonskih tovarišev, odpotovali. V zahvalo za naše delo je politični komisar brigade ukazal, naj nam na tovarnjak napišejo: »Naprej – na Berlin!«

Odpotovali smo 18. decembra 1944. Po dveh dneh smo prispeli v Niš, kjer smo se srečali z brigado letalcev, ki so bili prišli peš iz Dalmacije, prek Črne gore in Kosmeta v Niš; njihov pohod je bil zelo naporen, saj niso bili vajeni pešačenja. Prijetno smo bili presenečeni, ko smo med njimi srečali sovaščane.

V Nišu smo se zadržali tri dni, čakajoč na vlak proti Beogradu. Končno smo tudi mi prišli na vrsto, da smo se lahko po dolgem času spet peljali z vlakom. Vozili smo se v živinskem vagonu; ker je bila zima, smo si na sredo postavili železno ploščo in na njej kurili, da smo se lahko greti. V Beograd smo prišli 24. decembra 1944 popoldne in smo se nastanili v bazi slovenske delegacije, v takratni Krumski ulici št. 19.

Slovenska četa se končno razide

Takoj po prihodu v Beograd je delegacija naše čete stopila v stik s tovariši iz vrhovnega štaba NOV in POJ s prošnjo, naj nam omogočijo, da odidemo v Slovenijo. Načelno je bilo dogovorjeno, da se to lahko uredi tako, da bi se peljali z letalom, ko bo poletelo v Črnomelj. Do takrat naj bi počakali v Beogradu, delegacija pa naj bi se vsak dan zglasila, da bi dobila pojasnila o odhodu.

Po nekaj dneh so nam povedali, da se letalo odpravlja v Slovenijo in da naj bomo pripravljeni na letališču za odhod. Delegacija je imela prednost, ker je imela v rokah priporočilo člana vrhovnega štaba Svetozarja Vukmanovića-Tempa.

Med čakanjem na letališču, ko smo se že veselili vrnitve v Slovenijo, pa nas je presenetil general Jaka Avšič. Pripeljal se je na letališče z ukazom, da se moramo takoj vrniti v Beograd. Med našimi pripravami na odhod v Slovenijo so namreč za nas zvedeli tudi Slovenci, ki so takrat bili v Beogradu na raznih visokih položajih.

Konec marca 1945 je v vojašnici na Kačaničkem drumu v Skopju obiskal enote novega slovenskega bataljona oziroma brigade »Franc Rozman« Miha Marinko, ki je takrat deloval kot inštruktor CK KP Jugoslavije pri vodstvu makedonske komunistične partije. Od leve proti desni: Tone Gošnik, politični komisar slovenskega bataljona, v sredini je Miha Marinko (v civilni obleki) in na njegovi desni Srečko Likar, komandant slovenskega bataljona GŠ JA za Makedonijo

Morali smo se vrniti. Še isti večer smo imeli četno konferenco, na kateri so nam tovariši iz naše delegacije sporočili pozdrave slovenskih predstavnikov, ki so takrat delali v državnem vodstvu in menili, da bi bilo zelo nespametno pošiljati Slovence v Slovenijo, ko pa je vendar na poti iz Slovenije cel bataljon slovenskih partizanov, namenjen v Beograd. Zadržali so nas z utemeljitvijo, da že imamo za seboj zadosti bojov in da so zdaj nastopile razmere, v katerih si lahko izberemo, kaj bomo delali v prihodnje.

Tako smo začeli pisati razne prošnje in prijave. Precj se nas je odločilo za letalstvo, saj se je prav takrat odpravljala skupina mladih partizanov v Sovjetsko zvezo na šolanje za pilote. Vsak je napisal tudi življenjepis, v katerem je moral med drugim opisati, za kaj je strokovno usposobljen. Prav strokovnost je potem odločala, kam je bil kdo dodeljen.

Kmalu potem, ko smo oddali naše prošnje, je sledil razpored. Večino so poslali v enote KNOJ, šoferje pa razporedili v avtokomando. Za našo dodelitev v enote KNOJ smo iskali vzrok v tem, ker so imele te enote zelo zahtevne naloge v zaledju. Na osvobojenem ozemlju so se še vedno skrivali žagrizeni sovražniki, ki so si prizadevali delati škodo. Za njihov pregon je bil v okviru NOV organiziran KNOJ, v njegove enote pa so vstopali najbolj prekaljeni borci.

Nekaj časa smo bili v Beogradu, v prištabskih enotah, med vezisti, v intendanturi in med vozniki motornih vozil. Od tod so nas premeščali v razne brigade KNOJ po Jugoslaviji. Nekatere tovariše so poslali v bataljon za posebne naloge; med takimi je bil Ivan Mejač. Končno je Slovenska četa kot samostojna enota bila razpuščena, njeni člani pa smo se razpršili po vsej državi.

Šele po vojni smo se začeli spet sestajati na dan borca, ko obujamo spomine iz vojnih dni in se preštevamo, kdo še živi.

Seznam borcev Slovenske čete*

BAJLO ALEKS, r. 1921 Zadar, p. 11. februarja 1944 v Makedoniji na bogomilskem pohodu

BEGUŠ FRANC, r. 10. septembra 1921 Pečine – Tolmin, b. Tolmin, Prekomorskih brigad 10

BOŽIČ IVAN, r. 1921 Rovinj, pogrešan 10. oktobra 1943 v okolici Kičeva – Makedonija

BOŽIČ JAKOB, r. 8. julija 1916 Raspor – Buzet, b. Izola, Skladiščna 9

BREZAVŠČEK SREČKO, r. 17. februarja 1915 Kal nad Kanalom, b. Kanal, Trg svobode 8 (Nova Gorica)

CERGOL ALBIN, r. 1. oktobra 1921 Loka – Koper, b. Loka 34, Crni kal (Koper)

CESAR MARINO, r. 1921 v okolici Trsta, p. 7. novembra 1943 pri Bukoviku – Kičevo

ČERMELJ BRUNO r. 27. januarja 1921 Budanje – Ajdovščina, b. Hrpelje 21, Kozina (Sežana)

ČESNIK PETER, r. 12. februarja 1918 Predmeja – Ajdovščina, b. Ljubljana, Fabianjeva 29

ĐURIĆ MILETA s Kosovega

DRAŠČIČ IVAN, r. 1921, Draščići – Buzet, p. 11. februarja 1944 v Makedoniji na bogomilskem pohodu

GABRSCEK SLAVKO, r. 6. oktobra 1921 Kamno – Kobarid, padel 7. novembra 1943 pri vasi Zajas – Kičevo

GADOV MARA, b. Beograd, Dušana Dugalića 13 (bila je prva politična komisarka čete)

GALO PETAR, r. 2. aprila 1921 Kladir – Pazin, b. Pulj, naselje Veli Jože 7

GRAHELJ Franc, r. 22. novembra 1921 Šentviška gora – Tolmin, b. Kobarid, Strossova 2 a

GRKOVIČ STANISLAV iz Uroševca, Kosovo, b. v Beogradu, Heile Selasie, št. 15/34

HRIBOVŠEK DIMITRIJE-MITJA, r. 15. oktobra 1922 Litija, b. Ljubljana, Trebinjska 12

IPAVEC KARLO-LUČO, r. 21. maja 1921 Plave, b. Nova Gorica, Ulica ob parku 13

JANKOVIČ LUDVIK, r. 1921 Prelože – Divača, p. 11. februarja 1944 v Makedoniji na bogomilskem pohodu

JOVANOVIČ JOVAN-GRČ iz Vitimirice, Kosovo

JUG VALENTIN-ZDRAVKO, r. 14. februarja 1921 Šentviška gora – Tolmin, b. Nova Gorica, Gregorčičeva 15 A

* Abecedni seznam borcev Slovenske čete v 3. bataljonu 1. makedonsko-kosovske udarne brigade (1943–1944).

JURCAN JANKO-MILAN, r. 6. januarja 1922, Jurcani – Umag, p. 9. julija 1944 Debar – Makedonija
 KOMEL JANKO, r. 27. aprila 1921 Ajševica – Nova Gorica, b. Pulj, Anke Butorac 33 E
 KOS VIKTOR, r. 19. marca 1916 Kobdilj – Sežana, b. Ljubljana, Hudovernikova 4
 KRIŽIČ FRANC, r. 23. novembra 1921 Idrija, b. Idrija, Župančičeva 1
 MAHNIČ IVAN, r. 1921 Lokev – Sežana, p. 9. julija 1944 Debar – Makedonija
 MAKUC ANDREJ, r. 20. novembra 1913 Štandrež, b. Gorica, Viale XX. settembre 77
 MALJEVAC ANTON – »Dikomos-Servos«, r. 2. maja 1913 Novokračina – Ilirska Bistrica, b. Reka – Kazala, Ante Kovačevića 6/II
 MEDARIZI SALKO iz Peči, Kosovo
 MEDEN IVAN, r. 1923 Pulj, p. 9. julija 1944 Debar – Makedonija
 MEJAČ IVAN, r. 16. septembra 1924 Zalog, b. Zalog, Pot na Labor 37, Ljubljana Moste-Polje
 PAVLIČ ANTON, r. 10. julija 1921 Rižana – Koper, p. 11. februarja 1944 v Makedoniji na bogomilskem pohodu
 PERIC MIRKO, r. 9. marca 1923 Dol pri Doberdobu, b. Gorica, Via Fabrizio 33/a
 PODGORNIK JOŽE, r. 4. januarja 1917 Nemci pri Trnovem – Nova Gorica, p. 22. junija 1944 Karaorman planina (pokopan v vasi Zbaždi – Makedonija)
 POLH SLAVKO, r. 10. maja 1921 Trnovo – Ilirska Bistrica, p. 10. septembra 1944 pri vasi Sribljanka – Kičevo v Makedoniji
 PREMRL RIHARD, r. 28. marca 1922 Zemono – Vipava, b. Vipava 7, Ajdovščina
 RUNDIČ JOŽE, r. 1921 okolica Trsta (ali Sl. Istra), b. v Italiji
 RUPNIK BOGOMIL, r. 1921 Lom – Črni vrh na Idrijo, p. decembra 1943 v Fuštanu – Egejska Makedonija
 STANIČ ALBERT, r. 6. marca 1923 Prvačina – Nova Gorica, p. 6. februarja 1944 v bližini vasi Oraov Dol pri Prilepu v Makedoniji
 STARČIČ IVAN, r. 21. maja 1923 Pulj, b. Pulj, Frane Flega 2
 STOPAR IVAN, r. 2. februarja 1918 Ustje, b. Ustje 14, Ajdovščina
 STRANŠČAK ANTON, r. 31. avgusta 1920 Tatre – Sežana, b. Škofije 7, Koper
 ŠTEKAR KARLO, r. 4. novembra 1921 Vipava – Ajdovščina, p. 11. februarja 1944 pri Črni reki v Makedoniji
 TAVČAR DUŠAN, r. 1923 Kreplje – Dutovlje, b. Avstrija, Lienz, Salurnerstrasse 21
 TUŠAR DUŠAN, r. 1923 Mazura – Cerklje, Cerklje, p. 11. februarja 1944 v Makedoniji na bogomilskem pohodu
 VALENTINČIČ UGO, r. 1919 Podbrdo – Tolmin, u. (zmrznil) 11. februarja 1944 v Makedoniji na bogomilskem pohodu
 VIDMAR MARJAN, r. 19. decembra 1921 Otlica – Ajdovščina, b. Argentina, Cassila de Correo, 466900 Comodoro Rivadavia, provincia de Chubut
 VODOPIJA ŽELJKO, r. 23. marca 1923 Brkaji – Pazin, b. Pulj, Viška 8
 VOLK KAREL, r. 1918 Erzelj, b. Erzelj, Ajdovščina. Umr. l. 1973
 VUKMIROVIČ BOŽO s Kosova, b. v Beogradu
 VUKIČ DRAŠKO iz Andrijevice, Črna gora, b. v Sarajevu
 ZIDAR ALOJZ, r. 4. decembra 1914 Topolc – Ilirska Bistrica, b. Koper, Letoviška pot 2

Opomba: V sestavi slovenske čete je bila od junija do septembra 1944 tudi ruska desetina, v kateri je bilo 12 borcev. Imela je svojega desetarja in političnega delegata.

Samostojna partizanska četa »Primorje« v ELAS (1943–1945)*

Jesen 1942 v Vipavski dolini

Jutro druge oktobrske nedelje 1942. Vipavska dolina se je prebudila v jesenskem času. Najavljaj se je zelo lep dan. Z dvajset mese-

cev mlajšim bratom sva se pretegovala in telovadila, mama pa je pripravljala zajtrk in potem odprla gostilno.

Z vipavske strani proti Ajdovščini sta se medtem vsebolj oglašala ropot vojaških tovornjakov in kričanje. Mimo hiše, kjer so imeli starši gostilno, pelje namreč glavna cesta Ljubljana–Postojna–Gorica. Nenadoma so se tovornjaki ustavili pred hišo. Z njih so skočili karabinjerji v zelenih uniformah in s karabinkami v rokah obkolili hišo. Skozi glavna vrata sta vstopila pooblaščenca in mami izročila poziv, da morava z bratom na služenje vojaškega roka. Ukazala sta, da morava biti pripravljena v nekaj minutah in da se morava pridružiti drugim fantom, ki so že bili kot živina natlačeni v pokritih tovornjakih.

Vkrcali so nas, karabinjerji pa so zasedli prostore v zadnjem delu tovornjaka, da ne bi kdo skočil dol in zbežal. Odpeljali so nas v zastražene prazne prostore nekdanje tekstilne tovarne v Ajdovščini; tam smo na tleh, ločeni od vseh, prebili dan in naslednjo noč. Kot lovci, ki se zberejo z vseh strani in skupaj z gonjači obkolijo določeno območje, so nas ta dan polovili italijanski žandarji.

Tako pripravljen in speljan vpoklic k vojakom je bil na Primorskem prvi te vrste. Bil je posledica tega, ker se veliko vojaških obveznikov, Slovencev in Hrvatov, na pozive italijanskih fašističnih oblasti ni odzvalo, ampak so se raje pridružili partizanom. Ta nenadni poseg fašističnih oblasti je marsikaterega izmed nas presenetil in mu preprečil, da bi odšel v partizane.

* Avtor Srečko Likar.

Srečko Likar, pripadnik organizacije OF od leta 1941 dalje, organizacije EAM na otoku Kefaloniji in ustanovitelj Samostojne partizanske čete »Primorje« pri komandi Jonskih otokov 7. brigade ELAS, nato komandant Samostojnega slovenskega bataljona GŠ JA za Makedonijo; slikan v Skopju, marca 1945

Naslednji dan so fašistični oblastniki pripravili transport na poti Ajdovščina–Podgora. Močno so ga zavarovali. Na čelo in rep kolone so postavili oklepne avtomobile, v pokritih tovornjakih, kjer smo bili stlačeni »rekrutje«, pa so v zadnjem delu sedeli in stražili karabinjerji. Vzдолž kolone so patroljirali vojaki na motociklih s pritrjenimi puškomitraljezi na krmilih.

V Podgori pri Gorici so nas razvrstili po vnaprej pripravljenih seznamih: nekaj za mesto Asti, druge za Pistojo, k nam pa so pridružili še druge fante, ki so jih odpeljali z domov s Krasa, iz Postojne, Soške doline, iz Goriških Brd in iz okolice Gorice.

K takemu načinu novačenja primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov je fašistične oblasti prisililo predvsem naslednje:

Na Primorskem in v Istri je pretežni del ljudstva simpatiziral in sodeloval s prvimi partizanskimi enotami, ki so napadale in razoroževale fašistično vojsko. Partizansko oboroženo moč so tedaj v glavnem sestavljale Brkinska, Kraška, Vipavska in Tolminska četa. Vodili so jih odločni, hrabri mladeniči-domačini, poznejši narodni heroji, kot so bili Janko Premrl-Vojko, Anton Šibelja-Stjenka, Karlo Maslo-Drago in drugi.

V pretežnem delu Primorske in Notranjske so bili izvoljeni prvi odbori OF kot organi ljudske oblasti. Skrbeli so za politično delo, za sodelovanje s partizanskimi četami, za oskrbo, obveščanje, zdravstveno pomoč in drugo. Na Primorskem so že tedaj delovali nekateri izkušeni družbenopolitični delavci med njimi Tomo Brejc, Martin Greif-Rudi, Ivan Kosovel, Julij Beltram-Janko, Milo Vižintin in drugi.

Program OF in organiziranje njene mreže sta bila neprecenljive vrednosti za razvijanje upora in osvobodilnega boja primorskega človeka. V takem političnem vzdušju je vse več mladeničev odhajalo v partizane, še več pa je bilo takih, ki so se pripravljali na odhod. Fašistične oblasti so čutile, da iz dneva v dan, posebno na slovenskem in tržaškem podeželju, izgublajo tla pod nogami.

Kako so doživljali nasilje italijanskega fašizma in kako so se vključevali v organizirani upor, je Ivan Fabčič, rojen 13. decembra 1923 v Otoščah pri Senožečah, opisal takole:

Srečanje z Jankom Premrlom-Vojkom

»... Že od malih nog sem se zavedal, da sem Slovenec, sin slovenskih staršev, vzgojen v slovenskem duhu, ne pa Italijan. Že kot os-

novnošolca so me hoteli včlaniti v organizacijo Balilla, kar pa sem odklonil. To se mi je pozneje poznalo v šoli. Na vsakem koraku mi je po glavi rojila misel, kako bi italijanskim fašistom prizadejal čim več škode. Tako sva z Emilom Koritnikom iz Otošč sodelovala v več akcijah. Ena izmed njih je bila, ko sva na več mestih uničila telefonsko linijo, ki so jo postavili od Podnanosa do Razdrtega. Ko so jo spet potegnili, sva jo znova uničila. Iz zasede sva tudi s kamenjem napadala osebna vozila fašistov.

V tem času so se širile govorice o partizanih, največ pa o Janku Premrlu. Ravno ko je odhajal v partizane, sva se srečala, vendar mi o tem ni ničesar povedal. To sem zvedel šele čez nekaj dni, ko so bili po zidovih razobešeni plakati z njegovo sliko in razpisano nagrado 50 000 lir za njegovo glavo. Kljub tako visoki nagradi pa ga niso dobili. Približno takrat, ko je Vojkov vod napadel vojaški tovornjak na cesti za Nanos, so fašisti razsajali, zverinsko mučili in morili ter požigali v Podgriču, Lozicah, Otoščah in bližnji okolici.

Naslednji dan, 21. julija 1942, so me prijeli in me gnali petnajst minut od hiše. Med potjo so me s puškinimi kopiti in z bajoneti suvali, mi pljuvali v obraz, me izzivali, me postavili pred strojnico in zasliševali. Spraševali so me o 'banditih', vendar niso od mene ničesar zvedeli...¹⁵

Jože Bevk, rojen 16. marca 1923 v Ravnah pri Cerknem, se takole spominja tistih časov:

»... Prvi organizator NOG na Cerkljanskem se mi je že maja 1942 zaupal ter me vključil v aktivno in organizirano delo za NOV. To je bil Jaka Štucin-Cvetko. Poklical me je k sebi in mi razložil, v kaj me vključuje in kakšne so moje naloge. Takrat sem postal aktivist za naše partizansko gibanje.

¹⁵ »Življenjepis od 1941 dalje« (rkp. v mapi Slovenski borci – grški partizani, v PAK).

Skupina političnih internirancev slovenske, hrvatske in italijanske narodnosti na krovu potopljene italijanske ladje »V. Pisani« v bližini grške luke Argostolion, kjer so delali kot luški razkladalci; Ivan Turković iz Raše (1), Elio Sfligoj iz Krmina (2), Mario Radetič iz Trsta (3) in Andrej Smudin iz Porožine (4) na Malem Lošinju; slikano oktobra 1942

Moje prvo delo je bilo raznašanje literature, navodil in drugega gradiva (Rafaelu v Orehku, Rudolfu v Jesenici), zbiranje denarja in orožja ter širjenje idej OF zanesljivim osebam, ki so se kasneje prav tako vključile v aktivistično delo. Nobena naloga mi ni bila pretežka.

To sem opravljal vse do dneva, ko so me italijanske oblasti iznenada mobilizirale in me 8. septembra 1942 odpeljale v posebni kazenski bataljon. Prav takrat sem bil že pripravljen, da odidem v partizane. Ko sem odhajal od doma, sem se s tovarišem Jako dogovoril, da pojdem od doma, kot bi šel v italijansko vojsko; v Gorici naj bi me čakal nekdo iz ilegale in me od tod vodil do partizanov. Razpoznavno znamenje bi bil rdeč nagelj.

Žal pa tistega človeka na železniški postaji ni bilo. Čakal sem ga do pozne ure ponoči, vse dokler me italijanski orožniki niso opazili in ugotovili, da sem mobiliziranec; takoj so me spravili na vlak in poslali v Asti. Pozneje

sem od doma zvedel, da je bil tisti človek zadržan na nekem ilegalnem sestanku in da ni mogel priti na dogovorjeni kraj. Vsa ta akcija je bila organizirana zato, da ne bi v naši vasi aretirali vseh moških zaradi mojega odhoda v partizane . . . »¹⁶

Že decembra 1941 v akciji

Jože Mohorič, rojen leta 1923 v Jelendolu pri Sovodnju, je o svojem zgodnjem sodelovanju z OF med drugim zapisal tole:

». . . Šestindvajsetega decembra 1941 sem po nalogu Pavleta Mravljeta iz Ledinice, ki je zbiral orožje, opravil prvo akcijo. Opazil sem, kje pušča orožje italijanski karabinjerski podoficir, ki je hodil k nekemu dekletu v vas, mu pobral vse orožje in strelivo ter ga izročil sodelavcu.

Drugo akcijo sem izpeljal v začetku januarja 1942 v Osojnici, kjer je bila italijanska carinarnica in kjer so bili karabinjerji in financarji. S hriba sem zatrkjal velik kamen proti spodnjemu kamnolomu, oddaljenem kakih 70 metrov od vojašnice, kjer so bile razmeščene italijanske straže. Velika skala je sprožila kamenje v kamnolomu in povzročila silen strah med stražarji, tako da so začeli kot zmešani streljati proti kamnolomu, s tem pa sprožili novo kamenje. Streljanje je trajalo od polnoči pa vse dokler se ni zdani-
lo . . . »¹⁷

Franc Pegan, rojen 29. avgusta 1923 v Senožečah, pravi o začetku vključevanja v NOG med drugim:

». . . Šestnajstega avgusta 1939 sem se preselil v Volče, p. Košana pri Šempetru (zdaj Pivka), h kmetu Antonu Žetku-Mrkuzu, kjer sem bil do 25. oktobra 1942 kot kmečki delavec. V februarju 1942 me je gospodarjev brat Franc vključil v gibanje proti okupatorju. Po njegovih navodilih sem hodil k Antonu Sotlarju-Triglavu, pokojnemu Antonu Erjavcu in pokojnemu Niku Šturmu-Tarzanu; slednji se je kot partizan zadrževal na Vremščici. Od enega do drugega sem prenašal zaupno pošto, npr. načrt za likvidacijo italijanske protiletalske postojanke nad Senožečami. Tako sem tudi ob prihodu novih partizanskih enot obveščal ljudi, da so organizirali zbiranje hrane. Zbrano hrano sem pogostoma nesel tudi sam ali jo peljal do Nika Šturma-Tarzana.

Petindvajsetega oktobra 1942 sem že spet prišel v Senožeče in prinesel pošto Triglavu. Mimogrede sem se oglasil doma in tam prespal, toda tu me je zalotila prisilna italijanska mobilizacija. Odpeljali so nas v Italijo, v mesto Asti v Piemontu . . . »¹⁸

¹⁶ Podatki iz vloge za obnovo postopka za uveljavitev posebne dobe iz NOB, ki je v mapi Slovenski borci – grški partizani, (v PAK).

¹⁷ Življenjepis (rkp. v PAK).

¹⁸ Življenjepis (rkp. v PAK).

Skupina primorskih Slovencev slikana v Italiji leta 1941 pred odhodom na Kefalonijo; s puščico je označen Alojz Bolčina, doma s Črnega vrha nad Idrijo, pripadnik odreda ELAS na Kefaloniji, nemški ujetnik, pripadnik 6. čete 1. bataljona 33. brigade ELAS na območju Karpenision-Larisa, v Tarantu vključen v 8. britansko armado in nato v 1. brigado 2. divizije KNOJ

Podobnih izpovedi, pripovedovanj in izjav o sodelovanju naših fantov z NOG pred nasilno mobilizacijo sem slišal v Astiju še mnogo, zlasti od tovarišev, ki so bili v skupini iz Šempasa, Ozeljana in od drugod. Za zmeraj mi je ostalo v spominu, s kakšnim zanosom so pripovedovali o tem sodelovanju.

Še vedno mi je pred očmi nepozaben lik Bratka Lenščaka, ki je pozneje v Grčiji padel, ne da bi mogel še enkrat videti svoje vaščane in zreti proti Čavnu, kamor se je tudi v italijanskem zaporu na grški Kefaloniji ob vsakem pripovedovanju vedno vračal, poln ljubezni do domače zemlje. Med takimi fanti res ni bilo težko začeti z organiziranjem narodnoosvobodilnega gibanja.

Tako zbrane in presortirane nas je iz Gorice odpeljal pod stražo poseben vojaški vlak. Ko smo naslednji dan prispeli v Asti, smo doživeli »presenečenje«. Kljub dežju, ki je lil kot iz škafo, nas je na železniški postaji pričakala vojaška godba. Napravili smo kolono: pred nami vojaška godba, ki nam je igrala koračnice, nato mi, »zvesti rekruti«, in na repu kolone italijanski stražarji.

V mestu Asti so nas pridružili 29. pehotnemu polku kot posebni kazenski bataljon, ki so ga sestavljale 215., 216. in 217. posebna kazenska četa. V

njih so bili mladeniči iz Postojne in okolice Ilirske Bistrice, iz Bovca, s Krasa, iz Spodnje Vipavske doline (Šempas, Ozeljan, Branik, Kromberk), iz Goriških Brd, Idrije ter srednje in jugozahodne Istre, pa tudi iz Pulja in Zadra. Po socialni sestavi so bili med nami povečini kmetje, koloni in delavci, vmes pa tudi peščica slovenskih študentov oziroma dijakov. Skoraj vsi smo bili rojeni leta 1923. V to enoto pa so poslali tudi Staneta Ambrožiča, sicer rojenega leta 1911, po rodu iz Postojne. Nemci so ga izgnali iz Maribora, in ko se je vrnil v domačo Postojno, so ga italijanske oblasti določile za Asti, kljub temu da je bil rezervni kapetan bivše jugoslovanske vojske. Ni pa bilo v teh kazenskih četah nobenega vojaškega obveznika iz Gorice, Trsta ali z Reke.

Organiziranje Osvobodilne fronte

Takoj mi je postalo jasno, da so ti mladi fantje doma predvsem iz krajev, kjer se je močnejše razvila organizacija OF in kje delujejo

partizanske enote. Potemtakem so jih odpeljali zato, ker so jim bili sumljivi in so v njih gledali bodoče sodelavce narodnoosvobodilnega gibanja.

Po pogovorih, v katerih je večina teh fantov z zanosom pripovedovala o partizanskih akcijah in delu, ki so ga tudi že sami opravljali v domačih vaseh za NOG, sem spoznal, da nimam kaj odlašati, ampak da je nujno treba organizirati OF v obliki trojk, da se je treba povezati z organizacijo Osvobodilne fronte na Primorskem in se začeti pripravljati na izpolnjevanje njenih nalog, predvsem pa delovati proti fašističnim oblastem in organizirati skupine, ki bi zbežale iz italijanske vojske in se pridružile slovenskim partizanom.

Misliti je bilo treba tudi na sodelovanje in na zvezo z drugimi Slovenci, ki so jih na enak način kot nas polovili, v Mestrah odklopili vagone, s katerimi so jih peljali, in jih napotili, kot smo zvedeli pozneje, v Pistojo. Tudi tam so namreč sestavili posebni kazenski bataljon s tremi četami naših rojakov.

V Astiju sem bil skoraj edini iz Zgornje Vipavske doline, zato nisem imel, razen nekaj izjem, znanih tovarišev ali prijateljev že od prej. Poznal sem Toneta Winklerja iz Solkana, Dušana Turela iz Volčje drage, Ivana Faganela iz okolice Gorice in Matijo Burgerja iz Postojne: kot dijaki smo v Gorici sodelovali in kot mladi protifašisti krepili svojo narodno zavest, še posebno v okviru študentskega gibanja.

V Astiju sem spoznal tudi Slavka Ličena iz Branika, ki je v 3. razredu liceja zapustil semenišče v Gorici, in Dušana Čehovina, ki je maturiral na klasični gimnaziji v Trstu in bil kot Slovenec iz Brance prav tako poslan v Asti. Ti in še nekateri drugi tovariši so bili začetno jedro naše tamkajšnje protifašistične organizacije. Z njo smo postavili na noge Osvobodilno fron-

to. Mnogi izmed naših fantov so bili tako ali drugače povezani z njo že v domačih krajih, tam začeto delo pa smo zdaj nadaljevali v novih razmerah.

Med tovariše v organizaciji smo sprejeli tudi Hermana Posego iz Postojne in mu zaupali, da naj bratu, ki ga je prišel obiskat, izroči kopijo šifer, ki naj bi jih izročil organizaciji OF v Postojni, da bi od nje dobivali navodila ter ji poročali o stanju v vojašnici in o izpolnjevanju nalog. Prav v trenutku, ko je bratu izročal šifre, pa je k mizi v gostilni planila vojaška oficirska patrolja, material zaplenila in oba zaprla.

Ker sem šifre sestavil jaz, bi me morali zapreti, če bi me bil Posega izdal. Vendar me ni. Posego so zadržali v zaporih vse do kapitulacije Italije. Ko smo pozneje skušali ugotoviti, kako je prišlo do tega spodrsllaja, smo prišli do sklepa, da je Posega opozoril fašiste nase s tem, ko je iz vojske pisal sorodnikom, kako je srečen, ker Rommlove in italijanske čete tako bežijo v Afriki. Zato so ga postavili pod posebno nadzorstvo. To je bil hkrati tudi prvi dokaz, da nas Italijani zasledujejo. Kljub temu smo dejavnost nadaljevali.

Razgibana dejavnost sredi sovražnika

Pridobivali smo simpatizerje OF, širili njeno organizacijo ter zbirali tovariše, ki so se odločili pobegniti iz Astija in se pridružiti primorskim partizanom. Širili smo propagandne spise, razpečavali slovenske in jugoslovanske razglase in publikacije OF; iz raznih primorskih krajev so nam jih prinašali sorodniki mobiliziranih vojakov, ki so že doma bili aktivisti.

Širili smo novice o uspehih zavezniških vojsk ter o nesmiselnosti vojne, ki jo nadaljujeta fašizem in nacizem.

Skušali smo se povezati z drugimi kazenskimi četami, predvsem s tovariši, ki so jih odpeljali v Pistojo.

Navezovali smo še tesnejše sodelovanje z organizacijo OF na Primorskem, v najrazličnejših oblikah, da bi premostili ovire, ki smo jih občutili zaradi oddaljenosti od doma, nadziranja po fašistih, in tudi zaradi organizacijskih napak, katerim se nismo mogli izogniti. To je omogočilo že omejeno prinašanje literature po sorodnikih, ki so prihajali na obisk k našim fantom in od katerih smo zvedeli veliko novega. Z njimi smo se dogovarjali tudi o vzpostavljanju novih poštnih in osebnih zvez, pa tudi o možnostih za pobeg posameznih naših skupin v partizane.

Med naše organizirano delo so sodile tudi razne sabotažne akcije proti fašističnemu vojaškemu stroju. Prva taka poskusna akcija je bila speljana tako, da so nekateri organizirani člani OF iz naših trojk odlomili puškam, s katerimi smo vadili, udarne igle. Tega dejanja niso nadrejeni oficirji in podoficirji nikoli odkrili.

Skupina primorskih Slovencev, slikana februarja 1943 v Astiju, ob obisku domačih (sester in zaročenk), pred odhodom v Grčijo; z leve proti desni: stojijo sestra Alojza Ravbarja, Jurij Bevk, sestra Karla Guština, Stanko Grčić (doma iz Velikega Dola; ni bil v posebni kazenski enoti, padel kot partizan 1944), Marija, zaročenka Karla Guština, in Karlo Guštin; z leve proti desni klečijo Alojz Ravbar, Albin Gomizelj in neznanec; vsi so nato vstopili v ELAS in NOVJ

Omeniti je treba tudi zbujanje simpatij med tistim delom prebivalstva Astija, ki je bilo usmerjeno protifašistično.

Tako je na prelomu let 1942/43, sredi osovražene italijanske fašistične vojske in okupacije nastala naša organizacija Osvobodilne fronte. Če že nismo imeli vedno pri roki natančnih navodil, smo v srcu čutili, da delujemo po načelih OF, ki vodijo k uresničenju dolgoletnih teženj primorskega in istrskega človeka. Hkrati pa smo vsaj podzavestno čutili, da s tem uresničujemo tudi naše globoke želje po boljših socialnih razmerah.

Nastanek mlade organizacije, ki nas je združevala in navdihovala v Astiju, si je mogoče razlagati tudi tako, da smo delali na lastno pobudo, s skromnimi obeti, da bi bilo na hitro mogoče doseči kaj »velikega«. Vztrajali smo z lastno iznajdljivostjo in s prilagojevanjem razmeram, sredi katerih smo se znašli po prisilni italijanski mobilizaciji. Da se medtem doma že do-

gajajo pomembne akcije in da se nezadržno širi duh vseljidskega odpora, so nam potrjevali tudi povračilni ukrepi, ki smo jih občutili na lastni koži: prepovedali so nam vse dopuste, češ da »je v naših krajih nevarno . . .«. Tudi v takih ukrepih italijanskih vojaških oblasti smo videli eno izmed sredstev obveščanja.

Sredi tega dogajanja je konec februarja 1943 stekla naša druga velika akcija. Na dogovorjeni dan je šlo po 18. uri nekaj sto organiziranih pripadnikov naše organizacije in njenih simpatizerjev na ulice Astija. Razbijali smo slike fašističnih veljakov v lokalih in izložbah ter prevračali avtomobile pred sedežem fašistične stranke. V dolgih povorkah skozi mesto smo tudi prepevali slovenske borbene pesmi in vzklikali fašizmu sovražne parole.

Taki odločnosti in solidarnosti se vojaške in druge patrolje po mestu ni- so upale postaviti po robu in so se raje umaknile. Tako so naše skupine do- besedno zasedle glavne ulice Astija. To je trajalo do poznih nočnih ur. Med najbolj borbenimi tovariši so bili Bratko Lenščak, Cveto Čančula, Tone Winkler, Jože Rijavec, Dušan Tavčar, Alojz Lisjak in še drugi.

»Ribelli . . .«

Ludvik Sanabor iz Kopra se takole spomi- nja tistih dni:

» . . . Posebni kazenski bataljon so sestavljale 215., 216. in 217. posebna kazenska četa. S hudo disciplino, poniževanjem in pomanjkanjem so nas hoteli čimbolj pritiskati. Zato se je med nami kmalu začel organizirati od- por, ki je dobival vse bolj oprijemljive oblike. Na stenah v vojašnicah, pa tudi po mestu, so se začeli pojavljati razni protifašistični napisi, pa tudi črki OF. Zlasti fašistično usmerjeni oficirji so delali preiskave, vendar niso mog- li zaslediti krivcev, ker smo delali zelo previdno, povezani v skupinah po tri do pet. Jaz sem bil v trojki, ki je njen vodja bil Slavko Ličen, tretji član pa je bil Franc Družina.

Razni protifašistični izpadi so se vrstili, ne da bi bili koga od njihovih po- vzročiteljev odkrili. Da bi nas bolj osamili, so nas iz vojašnice preselili v ba- rake zunaj mesta in nam za nekaj časa povsem prenehali izdajati dovoljenja za izhod. Razmere so se tako zaostrole, da smo februarja 1943 naredili prav- cati upor. Domenili smo se, da se v skupinah razkropimo po mestu in po- vzročimo izgrede; v nekaj lokalih so naše skupine snele s sten Mussolini- jeve in kraljeve slike ter jih raztrgale. Pri izgredih je bilo razdejanih tudi ne- kaj lokalov, posebno tistih, o katerih smo vedeli, da so njihovi lastniki za- grizeni fašisti. Oblasti so naredile red tako, da so mesto prekrizarile vojaške patrolje. Nekaj članov našega kazenskega bataljona so patrolje prijele in jih zaprle, večini pa nam je le uspelo, da jim nismo prišli v roke. Potem so naš bataljon imenovali »ribelli«. Prepovedali so nam sleherni izhod v mesto.

Ves ta odpor je organiziral Srečko Likar*, med njegovimi ožjimi sodelavci pa sta bila tudi Slavko Ličen in Stane Ambrožič . . .¹⁹

Upor in demonstracije v Astiju so imeli med prebivalci v mestu dokajšen odmev, saj jih ni bilo mogoče prikriti ali zamolčati. Kako so hoteli npr. tudi gostilničarji in lastniki raznih lokalov »poračunati« z našimi uporniki, je zanimivo popisal Oskar Harej.²⁰

Nekaj dni po teh dogodkih, ki so sprožili sila poostrene ukrepe, je ponoči skupina organiziranih fantov pod vodstvom Jožeta Mohoriča-Pepeta izpraznila posebna vprežna vozila, polna parmezana. Sir je bil iz rezerve živil, ki so bila namenjena gorskim topničarjem med njihovim premikom na francosko zasedbeno ozemlje. Naši fantje so ves sir zmetali v vrtačo sredi zaraščenega grmovja. Akcija je bila tako hitra in učinkovita, da njenih povzročiteljev niso nikoli odkrili.

Zastraženi v Grčijo

Revolucionarni duh članov naše organizacije in njihove akcije so vplivali tudi na prebivalce Astija. Novica o demonstracijah kot obliki upora pa se je močno razširila med prebivalstvom, vse tja do Alessandrije in Torina, o čemer so nas obvestili Slovenci, ki so bili v teh mestih vojaki in so prišli na obisk k svojim rojakom v Asti.

O zavednosti naših fantov in njihovi pripadnosti ciljem OF govori tudi tole:

¹⁹ »Odpor je stopil v našo družino« (rkp. v PAK).

²⁰ Oskar Harej je v sestavku »Moj kratek življenjepiš« (rkp. v PAK) z dne 15. februarja 1983 takole podoživel upor v Astiju:

» . . . Prve dni po prihodu v 215. posebno kazensko četo smo sklepali zveze in prijateljstva, kar pa se je spreminjalo v organizacijo OF. Prvi stiki, ki se jih spominjam, so bili s tovarišema Ličenom iz Rihenberka (zdaj Branik) in Likarjem iz Ajdovščine, ki sta me seznanila z organizacijo in nalogami, predvsem o sabotajah, uničevanju vojaške opreme in orožja ter o pripravah za pobeg iz Astija v partizane. Prav tako sta me seznanila z načinom delovanja in organiziranostjo Osvobodilne fronte.

V februarju 1943 smo zvedeli, da nas bodo odpeljali v Grčijo. Nekaj dni pred odhodom sem sodeloval v večernih in nočnih demonstracijah po mestu Asti. Naša naloga je bila narediti čimveč škode. V tej akciji smo jo zares naredili veliko: razbili smo več javnih lokalov, gostiln, izložbenih oken in avtomobilov. Pisali smo protifašistične parole, uničevali Mussolinijeve slike in slike drugih fašističnih kolovodij. Zaradi tega je bilo nekaj naših fantov aretiranih; pozneje sem zvedel, da jim je v Rimu sodilo posebno vojaško sodišče.

Drugi ali tretji dan zatem so lastniki lokalov prišli v vojašnice, da bi prepoznali posamezne naše fante, ki so razbijali in »kradli« po gostilnah. Prišle so tudi ženske (natakarice), ki so si nas ogledovale, ko smo stali v stroju. Enoglasno smo začeli vpiti: »Vogliamo nude con le mani in tasca!« (Hočemo gole z rokami v žepih!). To je povzročilo tak spletni smeh, da je bila preiskava kaj hitro končana . . .«

Jeseni 1942 in v začetku leta 1943 so zavezniška letala preletala Asti. Tedaj smo morali vsi v zaklonišča, pravzaprav v obokane kleti v vojašnici. Tam se nas je zbralo kakih 500 primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov. Zvečine smo v skupinah prepevali, da je kar odmevalo; oficirji si niso upali prepovedati našega petja, hkrati pa so tarnali, kaj letala počno z ubogimi mestnimi četrtmi.

Prav zaradi tega so fašistične oblasti poskrbele, da so nas na hitro premestili. To je bilo tudi sicer v skladu z njihovimi načrti, da bi odstranili ali zmanjšali nevarnost krepitve partizanskega gibanja, brezplačno delovno silo primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov pa čimbolj izkoristili. Tako je prišlo povelje, da moramo Asti zapustiti.

Od Staneta Ambrožiča, ki je delal kot pisar pri blagajni 29. pehotnega polka, smo zvedeli, da nas bodo s posebno zastraženim vlakom odpeljali v Grčijo. Spričo te novice smo bili kar zadovoljni, saj smo upali, da nam bo prevoz čez slovensko ozemlje omogočil to, kar je bil ves čas naš cilj: pridružiti se slovenskim partizanom.

Sestavili smo takle načrt: obvestiti moramo primorske partizanske postojanke oziroma obveščevalce, da nas bodo fašistične oblasti peljale v zastraženem vlaku čez Kras in Notranjsko ter da naj partizani vlak napadejo in zaustavijo; za to, kako bomo zbežali in se jim pridružili, bo poskrbela naša organizacija. Skrb, da o tem obvesti postojnsko organizacijo OF, je prevzel Viktor Fajdiga,²¹ ki je prav tedaj šel v Postojno zaradi smrti v družini in je bil preverjen član naše organizacije. Ko se je vrnil v Asti, nam je sporočil, da bodo partizani vlak ustavili.

Da bi naša organizacija nalogo lahko uresničila, je bilo treba ugotoviti, kakšna bo vlakovna kompozicija, kako bomo v njej razporejeni in kje bo orožje. Sklenili smo, da bo vsak izmed nas obveščen o svojih dolžnostih na vlaku samem, že med vožnjo.

Ko je prišel 6. marec 1943, dan našega odhoda, smo bili kot vedno razporejeni v tri čete brez orožja, ob strani pa so nas spremljali oboroženi vo-

²¹ Viktor Fajdiga piše v svoji vlogi z dne 28. decembra 1966 za priznanje posebne dobe od novembra 1942 do 16. junija 1945 med drugim tole:

»... Oktobra 1942 sem bil nasilno odpeljan v Italijo, v Asti, v posebni kazenski bataljon. Tu sem bil v ilegalni organizaciji OF zadolžen za vzdrževanje zveze med protifašistično organizacijo v Astiju in organizacijo OF v Postojni, za prenašanje navodil in propagandne literature, obveščanje o partizanskih akcijah, za priprave pri pobegu tistih, ki so nameravali pobegeti.

V dejavnosti trojke sem bil povezan s tovarišem Slavkom Ličenom in sem izvrševal vsa dela v organizaciji. Med sodelavci so bili tudi: Slavko Ličen, Srečko Likar, Ivan Fabčič, Marko Obid, Franc Pegan in drugi. Naše delo je obstajalo v širjenju protifašistične propagande na vseh mestih, v dviganju moralne zavesti primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, v uničevanju orožja fašistov in v zbiranju orožja, da bi bili ob odhodu v partizane oboroženi ...» (rkp. v PAK).

jaki. Na postaji je čakala kompozicija, sestavljena predvsem iz vagonov brez oken in brez klopi; bili so vagoni, namenjeni za prevoz živine. Nekaj metrov od njih so se zvrstili italijanski vojaki s puškami in nasajenimi bajoneti, ki so jih uperili v nas, kot da se pripravljajo na juriš. Tokrat nas ni čakala vojaška godba. Naše dotedanje zavestno delo nam je prineslo novo »priznanje«: fašistični nasilniki nam niso več pravili »alloglotti«, pripadniki tujih jezikovnih skupin, ampak »ribelli«, uporniki. Za nas je bil to trden dokaz, da delo naše organizacije v skladu z izhodišči in navodili OF ni jalovo.

Drugi dan dopoldne se je vlak ustavil; odprla so se vrata, v vagone je posijalo nekaj svetlobe. Izkricali so nas in razvrstili. Bili smo v Mestrah. Opozorilo, kaj čaka tiste, ki ne mislijo biti poslušni, nam je v prostaških in oholih izrazih odbrenkal neki major karabinjerjev. A že nas je čakala nova vojaška kompozicija; pomešali so nas med druge italijanske vojake. Bilo nam je jasno, da smo spet pod posebnim nadzorstvom. Takole opisuje dogodke tistih dni Rudi Budihna iz vasi Budihni pri Dornberku:

». . . V Mestrah so nas iztovorili iz živinskih vagonov in nas potisnili za krajši čas na neko dvorišče, kjer so bili karabinjerji. Pričel nam je govoriti neki njihov major. Rekel nam je, da naj se zavedamo, kakšni časi so, in da se njihovi oficirji bojijo biti z nami. Če se bomo zoperstavljali, nas bodo postavili pred zid in postrelili. Nato so prišli iz naših vrst žvižgi, kar je majorja močno razburilo. Začel je preklinjati, mi pa smo še bolj brlizgali. On pa: „Kdor je tak junak, naj se javi, ga bomo že spametovali!“

V Mestrah so nas strpali v najslabše vagone, na vsakem drugem vagonu pa se je peljal oddelek fašistov, ki so nas stražili. Na vagonih so pobrali vse kljuke od vrat, tako da nismo mogli več z vlaka. Kjerkoli se je vlak ustavil, so fašisti skočili z njega in ga takoj močno zastražili . . . »²²

Naše orožje, ki so nam ga v Mestrah odvzeli (bile so stare puške z bajoneti, a brez streliva), je bilo naloženo v posebnih vagonih, ki so jih priključili vlakovni kompoziciji. Ko smo prispeli na Kras, smo ugotovili, da je železniška proga zavarovana. Na vsakih nekaj sto metrov vzdolž nje so bile skupine italijanskih vojakov s puškomitraljezi.

Proti večeru smo se peljali skozi Postojno. Pot od Postojne do Ljubljane se nam je zdela neznansko dolga. Bili smo kot na trnju. Vsak je imel določene naloge v akciji, katere potek je bil zamišljen tako, da bi partizani napadli in ustavili vlak, mi bi se po skupinah osvobodili stražarjev, napadli vagon, kjer so hranili naše orožje in municijo, se hitro oddaljili od vlaka in se čimprej združili s partizani.

Poudariti je treba, da je bilo naše zaupanje zelo močno, saj smo bili trdno prepričani, da bodo naš vlak napadli oziroma zaustavili. Zato tudi nismo pomislili na možnost, da bi sami poskusili zaustaviti vlak.

²² Rokopis »Moji spomini na zadnjih 40 let« z dne 11. februarja 1983 (PAK).

Razočarani smo se pripeljali v Ljubljano. Vlak se je za trenutek ustavil. Zaprti v vagonih smo videli, da je vse zastraženo. Ob meni sta stala dva italijanska oficirja. Naš načrt se je izjalovil.²³

Zveze so bile torej pretrgane, teren vse manj znan. Kljub vsej zmešnjavi pa je upanje še vedno telo; preraščalo je v prepričanje, da vse le še ni izgubljeno.

Na dolgi poti do Aten smo ob železniški progi na številnih mestih opazili ostanke prevrnjenih vlakovnih kompozicij. Že med Zagrebom in Beogradom smo ob progi videli prevrtnjen nemški vlak, ki nas je nekaj ur pred tem prehitel. To nam je utrjevalo spoznanje, da imamo povsod odločne, organizirane somišljenike – bojvnike proti fašizmu.

»V Atenah mijavkajo mačke . . .«

Že pred prihodom v Atene, potem ko se je vlak ustavil v severnem delu mesta, se mu je približala množica revno oblečenih otrok ter močno podhranjenih starčkov in žensk, ki so nas prosili kruha.²⁴ Bila je pretresljiva slika, kako je okupator v kratkem času ponižal tako ponosen narod, kot so Grki.

V Atene smo prišli 15. marca 1943. Dovolili so nam, da se oprhamo in da si v spremstvu celó ogledamo Akropolo. Kasneje so nas spet natovorili na vojaški vlak, ki je bil namenjen proti pristaniškemu mestu Patras v zahodni Grčiji.

Kljub temu da je pokrajina izredno lepa in zanimiva, na desni strani gorovje, ob progi ravnina, obmorski borovci, oljčni nasadi in vinogradi ter

²³ Ivan Cijan je v svojih spominih na življenje v posebnem kazenskem bataljonu in v grških partizanih z dne 8. februarja 1983 med drugim zapisal o tem dogodku tole:

» . . . V Astiju so nas hoteli ukrotiti z vojaško disciplino. Toda to ni prav nič pomagalo, kajti pisanja po zidovih, parol, petja v slovenskem jeziku in sabotaž ni manjkalo. Vedel sem, da pripravljajo beg iz Astija v Trnovski gozd. Povedal mi je Jože Rijavec iz Borovnice. Marca 1943 so nas odpeljali v Grčijo v zastraženih živinskih vagonih do Mestre, nato pa brez vsakega orožja naprej proti Jugoslaviji in Grčiji. Vedel sem, da nameravajo partizani v okolici Postojne napasti vlak, tako da bi lahko tudi mi odšli v partizane. Toda do tega ni prišlo . . .« (rkp. v PAK).

²⁴ » . . . Potovanje proti Grčiji je bilo zelo počasno. Upali smo, da bodo vlak od Postojne naprej ustavili partizani, a naši upi se niso izpolnili. Obupani smo se vozili naprej, ne da bi smeli z vlaka. Še vedno se spominjam, kako nam je neki fašist dopovedoval, da bomo tedaj, ko se bo vlak približal mestu Atene, slišali, kako mačke mijavkajo. Vprašal sem, ali je tam dosti mačk. Odgovor je bil: 'Boste že videli!' Ko se je vlak ustavil, smo začuli mrmranje: 'Signore, prego pane, signore, prego pane!' (Gospod, prosim kruha). Šli smo na okna ter videli množico mater z otroki in starčke, ki so dvigali roke k našemu vlaku in prosili za kruh. Sami smo bili v pomanjkanju, a vseeno smo metali med ljudi kose kruha ali prepečenca. Ko so naši stražarji to videli, so poskakali z vlaka in s puškinimi kopiti preganjali ljudi . . .« Tako Rudi Budihn v rokopisu »Moji spomini na zadnjih 40 let« (rkp. v PAK).

Panorama mesta Argostolion na otoku Kefaloniji v Jonskem morju

Korintski prekop, pa vsega tega nismo mogli opazovati kot zvedavi potniki, temveč kot kaznjenci, ki jih nenehno preganja krčevita želja po osvoboditvi. Takrat seveda nismo vedeli, da se peljemo proti Patrasu, saj nismo niti vedeli, kam gremo. Tudi nismo vedeli, da so odklopili del vlakovne kompozicije, v kateri so bili naši tovariši iz 216. posebne kazenske čete; priključili so jo k vlaku, ki je peljal v smeri Tripolisa na Peloponezu.

Tako sta v Patras prispeli samo 215. in 217. posebna kazenska četa. Tu smo noč prespali v barakah. Kmalu popoldne pa so nas postavili v vrste in nam z dvignjenim glasom sporočili, da mesto Patras zapuščamo, da se bomo prepeljali na otok Kefalonijo, naši tovariši iz 217. posebne kazenske čete pa na otok Krf.

Po nekaj urah pozibavanja in vožnje po Jonskem morju smo z ladje zagledali v daljavi otok Kefalonijo ali, kot ga Grki imenujejo, Kefalinia. Njegovi obrisi so postajali vse bolj razločni. Najprej smo ugotovili, da je zelo gorat; le pobočja najvišjih hribov so bila proti vrhu bolj temna oziroma pokrita z grmičevjem ali z gozdovi iglavcev. Opazili smo tudi, da se hribovje dviga in nato strmo spušča proti rtu Mounda, ki je najbližja točka proti Peloponezu in Patrasu. Južni del obale do zaliva Lundata-Spilja se nam je zdel bolj raven.

Dobro uro pred zatonom sonca smo prispeli v zaliv Argostolion. Na levi strani smo opazili pristaniško mesto Lixourion. Pred rtom Katavatres je ladja zavila v desno in zagledali smo glavno mesto otoka Argostolion. Tu nas nihče še opazil ni, kaj šele da bi vzbujali pozornost. Na otok smo prišli 19. marca 1943.

Razmestitev posebnega kazenskega bataljona primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov v Grčiji

Čete posebnega kazenskega bataljona, ki je matično še vedno spadal pod 29. pehotni polk v Astiju, so v Grčiji razporedili takole:

– 215. posebna kazenska četa: otok Kefalonija; podrejena je bila 17. pehotnemu polku italijanske divizije »Acqui«;

– 216. posebna kazenska četa: mesto Pilos na Peloponezu; podrejena je bila diviziji »Cagliari«;

– 217. posebna kazenska četa: otok Krf; podrejena je bila 18. pehotnemu polku divizije »Acqui«.

Te posebne kazenske čete smo sestavljali primorski Slovenci in istrski Hrvati, ker so nas Italijani šteli za »allogene« (tujerodce) in »alloglotte« (pripadnike tujih jezikovnih skupin). Ker so nas nenehno sumili sodelovanja z narodnoosvobodilnim gibanjem, ali simpatiziranja z njim, so nam pravili tudi »ribelli«, uporniki.

Namen ustanovitve teh posebnih kazenskih bataljonov in čet je bil onemogočiti, da bi se naši ljudje doma pridružili NOV ali kakorkoli delovali za partizane, daleč od njihovih domov pa jih izrabljati kot brezplačno delovno silo, ki je bila podvržena posebni vojaški zakonodaji. To je bila nekakšna nova oblika suženjstva: človeka so kot brezpravno bitje premeščali sem in tja, mu nalagali delo brez plačila in ga oropali temeljnih človekovih pravic.

Vsako četo so na cilju razdelili na vode in delovišča. Naši fantje so kmalu spoznali, da so kruto vpreženi v fašistični vojaški stroj, ki se je v strahu pred zavezniško invazijo na Balkan hitel utrjevati na strateško pomembnih otokih. Pri tem so vojaške oblasti 215. posebno kazensko četo na Kefaloniji uporabile pri gradnji obalnih utrd; na Krfu je 217. posebna kazenska četa delala na velikem vojaškem letališču, člani 216. posebne kazenske čete pa so trpeli na Peloponezu pri številnih najtežjih težaških delih.

Vsaka posebna kazenska četa je imela tudi svoj »inquadramento«, italijansko oboroženo posadko, ki je zagotavljala uresničevanje režima v četi. V njej je bilo po navadi pet ali več oficirjev (nekaj tudi karabinjerskih), nekaj podoficirjev (starejših letnikov) ter po dvajset in več oboroženih vojakov, ki so stražili taborišče, skladišče itd.

Od kod so bili doma nasilno mobilizirani pripadniki 215. posebne kazenske čete? Po spominu in pogovorih s soborci lahko ugotovimo, da smo bili iz tehle krajev:

Ajdovščina in okolica	2	Kras-Sežana	25
Dornberk in Rihenberk		Postojna	7
(zdaj Branik)	7	Šempas	3
Goriška Brda in Posočje	22	Šmarje pri Kopru	6
Idrija-Cerkno	10	Tolmin-Gornjesoška dolina	7
Ilirska Bistrica	9	Pulj-Pazin	28
Okolica Gorice (Sovodnje,		Zadar z okolico	5
Miren, Solkan itd.)	27	Skupaj	158

Oficirji in podoficirji v četi so bili vsi vdani fašističnemu režimu, povezani z določenimi službami in s fašisti; v četi je bilo pet oficirjev ter približno petnajst podoficirjev in drugih.

Posebnosti in znamenitosti Kefalonije Pred prihodom v Patras nismo ne jaz ne moji tovariši vedeli skoraj nič o otoku Kefalonija in seveda tudi ne o njegovih prebivalcih. Iz šol smo vedeli le to, da imajo Grki slavno zgodovino in da so imeli veliko kulturo že v davni preteklosti, da so se v vojnah tega stoletja bojevali na strani Srbije in v drugi svetovni vojni na strani zaveznikov.

Kot smo lahko ugotovili pozneje, spada otok Kefalonija v skupino Jonških otokov in je največji med njimi (781 km²). Dolžina njegovih obal znaša 280 km, na njem pa živi približno 80 000 ljudi. Na severu mu je najbližji otok Lefkas, na severovzhodu otok Itaka in na jugu otok Zakintos. Glavna mesta in pristanišča so Argostolion, Lixourion in Sami. Otok je gorat, posebno v notranjosti; najvišja vrhova sta Enos Oros (1620) in Mavro vouni (1615 m). Tla sestavljajo pretežno fliš in apnenec, odtod tudi kraški pojavi. Vzhodni del otoka z vojaškega stališča ni pomemben (visoka obala, strmine).

Klima je mediteranska: dežuje v novembru, decembru in januarju, sušna doba pa traja od maja do oktobra, z visoko vročino v poletnih mesecih. Prebivalstvo goji v dolinah oljko, trto, južno sadje, tobak in žitarice, razviti pa sta tudi ovčereja in kozjereja; ukvarjajo se tudi z ribolovom in s pomorstvom.

Kefalonija ima ime po mitološkem junaku Kefalosu, ki so ga z Atike izgnali na Kefalonijo pod obtožbo, da je med lovom ubil svojo ženo Pokris. Odiseja štejejo za njegovega potomca in po Iliadi so ga na poti proti Troji spremljali »Kefalonci velikosrčni« na dvanajstih ladjah. Najdeni ostanki in izkopanine omogočajo sklepanje, da so za časa Troje imeli visoko kulturo.

Od micenske dobe je bil otok razdeljen na štiri območja; vsako je bilo neodvisno in je imelo svoje institucije ter svoje glavno mesto, ki še danes

nosi tedanje ime: Sami, Palis, Cranea in Pronni. Na otoku so razni ostanki micenske dobe, zidovje Kiklopov, rimske podrtije, mozaiki in benečanske utrdbe. Perzijske vojne niso Kefalonije skorajda nič prizadele. Za časa peloponeške vojne je bila Kefalonija na strani Atencev. Leta 216 pr. n. š. jo je napadel Filip V. Makedonski, a so ga odbili.

Leta 187 pr. n. š. so Rimljani napadli mesto Sami in ga zavzeli po štirih mesecih bojev. Trdnjave, ki so omogočale tak odpor, so še danes ohranjene. Pozneje so Rimljani zasedli vsa mesta na otoku. Od 12. stoletja dalje so na Kefaloniji znani začetki krščanstva. Ob razdelitvi rimskega cesarstva je prišla Kefalonija pod Bizanc in bila pod njim do leta 1082, ko so jo okupirali Franki. Od leta 1155 do 1478 sta otoku vladali italijanski rodbini Orsini in Tocchi, Turki pa so mu gospodovali od 1479 do 1500. Od leta 1500 do 1797 so bili njeni gospodarji Benečani, in sicer v obliki fevdalne vladavine; v tem času so močno razvili poljedelstvo in trgovsko mornarico. Benečanom so sledili Francozi, v letih 1809–1864 pa so otoku vladali Angleži.

Kljub gmotnemu napredku pa so si ljudje želeli predvsem narodne svobode in tako so se po letu 1864 priključili Grčiji. Leta 1941 so otok zasedle italijanske okupacijske sile, ne da bi pri tem uporabile orožje, po 22. septembru 1943 pa so ga po težkih bojih zasedle nemške enote. Septembra 1944 so otok osvobodile enote ELAS.

Med posebne znamenitosti otoka kaže šteti Mazarakato (micenski grobovi), Kastro (trdnjava St. Georgios, do 1757 glavno mesto otoka), planino Enos (koča in razgled z višine 1200 m), Sami (kiklopsko zidovje), Argostolion katavathres (mlinska kolesa, ki jih zaradi plime in oseke poganja morska voda).

Razmere na otoku v letu 1943

Prebivalstvo na Kefaloniji je med drugo svetovno vojno živelo v zelo težkih ekonomskih razmerah, vendar je bilo manj odvisno od okupatorjeve milosti kot prebivalstvo večjih grških mest, zlasti pa manj kot meščani Aten. Največje pomanjkanje so domačini čutili pri obutvi in obleki, slaba je bila tudi preskrba s škrobi in sladkorjem. Oljkovi nasadi, ovčereja in ribarjenje pa so skoraj v zadostni meri pokrivali potrebe po maščobah in beljakovinah. Vinogradništvo je dajalo dovolj vina in rozin.

Prebivalstvo otoka je bilo zvečine narodno zelo zavedno, enotno in ponosno. Strankarska pripadnost tedaj ni rušila te enotnosti. Najbolj agilni so bili predstavniki organizacij EAM, ELAS in EPON.

Politične razmere pa so se bistveno poslabšale, ko so otok po hudih bojih v jeseni 1943 zasedle nemške sile in se je nanj s padali spustila zavez-

Elio Sfiliogj, leta 1941 konfiniran na otok Kefalonija, od aprila 1942 dalje član EAM, odreda »Nikis« 5. brigade ELAS, odreda partizanske mornarice ELAN pri 7. brigadi Jonskih otokov, udeleženec državljanske vojne v Grčiji od oktobra 1944 do aprila 1945, nato v internaciji do 22. julija 1945; slikan marca 1940 v vojni luhi La Spezia

niška vojaška misija. Tedaj se je začela močna cepitev sil, pa tudi neposredno in posredno sodelovanje z okupatorjem.

Kefalonija je bila v načrtu obrambe nacistične Nemčije in fašistične Italije na območju Jonskega morja njuna najvažnejša postojanka na južnem in jugovzhodnem krilu, poleg Krete in Rodosa ter drugih otokov Dodekaneza. Ta vloga je postala še pomembnejša, ko so zavezniki zavzeli Sicilijo in napredovali v južnem delu italijanskega polotoka. Kefalonija je bila steber, ki ščiti Patraški zaliv in Korintski prekop in s tem dohod do Aten, hkrati pa vključuje možnost, da se Peloponez odreže od kopnega dela Grčije. S tem pa bi bila dana tudi možnost, da se fronta v Italiji združi s fronto na Balkanu, z vsemi posledicami za nemške vojaške enote, ki so bile ob Črnem morju in na južnem Balkanu. Upoštevati je treba tudi možnost, da bi se oskrbovanje Nemčije s surovinami prek Turčije prekinilo.

Slovenska pesem nam je odpirala grška srca

Dvajsetega marca 1943 je bila 215. posebna kazenska četa razdeljena po vodih. Tako razdeljene so nas poslali v razne kraje otoka, da bi tam opravljali fizična dela, kot so kopanje jarkov, popravljanje cest, postavljanje protitankovskih ovir in pod., hkrati pa so nas še bolj razdrobili v manjše skupine. V prvem času naše razdelitve na otoku smo bili v tehle krajih:

Prvi vod je bil na Kastru nad vasjo Peratata, v razdejani utrdbi, zidani še za časa beneške vladavine na otoku. Drugi vod so poslali blizu mesteca

Lixourion, tretji vod v bližino pristanišča Sami, četrti pa v bližino Nea Skala.

Že prve dni se je uresničilo, kar so nam naduti častniki ves čas obetali: »Zdaj boste brez obotavljanja plesali tako, kot bomo hoteli mi!« Prišli smo v docela novo okolje, poznali nismo ne otoka ne njegovih ljudi in njihovega jezika, niti njihove preteklosti, vere, navad, običajev in politične usmerjenosti. Prav tako nismo imeli podatkov o številu, moralnopolitičnem stanju in moči italijanskih vojakov. Bili smo postavljeni pred kopico neznank. Razen tega pa smo bili oddaljeni več tisoč kilometrov od doma, razbiti v majhne skupine, osamljeni in nadzorovani.

Vendar smo le imeli neko prednost: bili smo mladi, stari okrog dvajset let, trdno odločeni nadaljevati boj za cilje, ki nam jih je pokazala OF. Bili smo tudi navajeni potrpeti, saj nam v življenju dotlej ni bilo posejano z rožicami, v nas pa je bila tudi nekakšna samoobrambna trma in upornost.

Takoj smo začeli vzpostavljati medsebojne stike, da smo lahko s pomočjo članov naše organizacije spremljali dogodke. Na Kastru je začel prepevati naš kvartet, ki ga je z vso ljubeznijo do slovenske pesmi vodil in uril Slavko Ličen iz Branika. Tega nam fašistične vojaške oblasti niso mogle prepovedati. Kastro je bil kakih sto metrov višje od okolice, med utrdbo in morjem, zato se je naša pesem razlegala daleč naokrog. Prebivalce-domačine je takoj opozorila, da se besedila, melodija in vzdušje naših pesmi bistveno razlikujejo od pesmi, ki so jih peli okupatorjevi vojaki.

Do otrok in domačinov smo bili še posebno vljudni in pozorni. Kadar so se nam otroci približali na delovišču, smo jim dali kakšno drahmo ali košček kruha in jim povedali, od kod smo doma, da smo Slovenci in da se čutimo Jugoslovane. Toda veliko prebivalcev tega ni razumelo. Ko pa smo nekoč to dopovedali nekemu bolj razgledanemu moškemu, je presenečen vzkliknil: »Potemtakem ste Srbi!«²⁵

Tako se je kot blisk raznesel po otoku glas, da so na Kefaloniji rekrutirani »Srbi, preoblečeni v italijanske vojaške uniforme, s posebnimi oznakami pod zvezdicami, in da imajo puške brez streliva . . .« Grk, ki je vzkliknil »Potemtakem ste Srbi!«, je bil mlinar Stamatis iz Peratate, vasi pod Kastrom; pozneje je bil, vse do kapitulacije Italije, naša zveza z glavnim organizatorjem ELAS in s predstavniki EAM na otoku. To so bili: odvetnik Angisilaos Miliariesis, poročnik ELAS in španski borec, ki je pred odhodom v Španijo končal študij na Sorbonni v Parizu; Kavadias, aktivni podpolkovnik bivše grške vojske in zdaj ELAS, in Diomidis Thanos, kapetan

²⁵ Grki so bili v času svojih bojov za narodno osvoboditev izpod Turkov tesno povezani s Srbijo. Zlasti preprosti grški ljudje so zelo cenili Srbe in pravili, da so njihovi »adelfja«, bratje. Ves čas bivanja v Grčiji so primorski Slovenci in istrski Hrvati vedno znova doživljali, da so jih Grki imenovali »Servi«.

Trdnjava Sv. Georgija na otoku Kefaloniji v Jonskem morju

ELAS, ki je nekaj mesecev poprej pobegnil iz zaporov v mestu Patras in je zdaj ilegalno živel na otoku.

»To so Srbi, naši bratje!« Na veliko noč 1943 so bila vhodna vrata trdnjave Kastro zaprta. V mestece pod našim bivališčem nismo mogli iti. Bili smo nezadovoljni, vsak po svoje smo se prekladali s skale na skalo. Nenadoma pa se je izza borovca prikazal desetleten fantiček, ki je strmo obzidje trdnjave preplezal s košaro, v kateri je imel velik kos ovčjega sira, steklenici vina in steklenko olivnega olja. Ponudil mi je velikonočno darilo prebivalcev Peratate, da bi »bratje Srbi lahko praznovali«. Iskrive dečkovne oči so povedale še mnogo več.

Vsi člani organizacije na trdnjavi smo bili zelo zadovoljni; to je bilo znamenje, da Grki zdaj vedo, da smo Jugoslovani in da z nami simpatizirajo. Peli smo seveda še naprej. Zdaj smo čutili, da nismo več tako osamljeni; Kefalonci so bili z nami.

Naslednjo nedeljo popoldne smo spet imeli prost izhod. Zbral se je naš zborček in še dva druga člana organizacije; odšli smo v Peratato. Nekaj Gr-

Otok Kefalonija v Jonskem morju

kov nas je že čakalo. Takoj so nas povabili v gostilno in zaprosili, da zapojemo kakšno našo pesem. Radi smo jim zapeli, oni pa so nam ob ploskanju prinašali vina in sira. Vaščani so nato ob spremljavi kitare zapeli grške pesmi. Nabralo se je kar precej ljudi, morda kakih sto, tako da je vse skupaj čedalje bolj postajalo podobno manifestaciji prijateljstva. Mi smo spet zapeli, Grki pa so vzklicali: »Eine Servi, den ehun sferes, adelfia, adelfia!« (To so Srbi, nimajo streliva, bratje, bratje!).

Vsakdo nas je hotel v znamenje naklonjenosti potprepljati po ramenih. Nekateri so nas želeli povabiti na svoje domove. Ob meni in Slavku Ličenu se je držal mlinar Stamatis in kmalu sva zaslutila, da želi zvedeti kaj več o nas. Taka je bila seveda tudi najina želja; Slovenci smo že taki, da ob kozarčku postanemo bolj zgovorni, Grki pa tudi za vsako besedo radi vrnejo dve. V takem ozračju smo kaj kmalu našli skupen jezik; govorili smo, da bodo fašistične sile vojno izgubile, da se narodi na zasedenih ozemljih upirajo in podobno. Izmenjali smo si poglede o stvareh, ki so bile že kar konkretne, vendar še ne politično organizacijske narave.

Ko smo se razšli, je veselje, podobno manifestaciji, še kar trajalo. Vse se je mirno izteklo. Vrnili smo se v trdnjavo. Ta večer je bil dovolj, da so

se o našem srečanju z domačini razširile vesti po vsem otoku. O teh prvih stikih z grškimi domoljubi pripovedujeta Tone Kržišnik in Jule Ogrič takole:

»... V Peratati smo prepevali slovenske pesmi. Ljudstvo nas je z zanimanjem gledalo in spraševalo, od kod smo, ker tako lepo pojmemo, in kakšen jezik je to, ki ni italijanski. Spraševali so nas, zakaj nimamo streliva in zakaj imamo drugačne oznake kot drugi vojaki.

Pojasnili smo jim, da smo Slovenci in Jugoslovani, da nismo oboroženi kot italijanska vojska, temveč da nosimo le orožje brez streliva, samo zato, da bi bili videti kot italijanski vojaki. Povedali smo jim, da smo bili nasilno mobilizirani oziroma aretirani in poslani v posebni kazenski bataljon v Grčijo, kakor tudi, da smo stalno pod nadzorstvom oboroženih italijanskih vojakov. Ko smo jim to pojasnili, je dobilo grško ljudstvo v nas zaupanje in nas je spraševalo še več. Prišlo je do pogovorov o raznih vojnih dogodkih, pripovedovali smo jim, da se je tudi v naši domovini ljudstvo dvignilo in da se bori za svobodo, da so našo deželo prav tako zasedli italijanski in nemški fašisti, ki nas iztrebljajo.

Skupina primorskih Slovencev, pripadnikov 215. posebne kazenske čete; iz nje so oblikovali Samostojno slovensko partizansko četo »Primorje« pri ELAS in bili nato kadrovsko jedro pri ustanovitvi 1. samostojnega slovenskega bataljona GŠ JA za Makedonijo; slikana 10. junija 1943 v bližini Lixouriona na otoku Kefaloniji

Tako se je utrjevalo bratstvo med nami in preprostim grškim ljudstvom. To so nam oni dokazovali tudi z dejanji. Ob raznih priložnostih so nam zbrali živeža in pijače ter na skrivaj poslali v grad. Nekoč, potem ko so nam že dalj časa prinašali hrano in zaradi čedalje tesnejših stikov z grškim ljudstvom, so to opazili italijanski stražarji. Čudili so se, kako je to mogoče, kajti nje je ljudstvo zaničevalo. Ta vest je prišla tudi v štab, ki nam je nato prepovedal vsak stik z Grki; zatem so nas premestili na drugo stran otoka, v mesto Sami . . . »²⁶

Mlinar Stamatis

S Stamatisom sva se domenila za sestanek v istem tednu, da bi se o nekaterih stvareh podrobneje pogovorila. Ko sva se spet srečala, me je seznanil s tem, da deluje na otoku protifašistična organizacija, ki ima razvejano mrežo in je povezana z vodstvom ELAS na kopnem. Povedal sem mu, da imamo tudi med nami organizirane protifašiste, tako na tem otoku, kakor tudi na Krfu in v Pilosu na Peloponezu, medtem ko so naše skupine na Kefaloniji na delu še v Samiju, Lixourionu in Skali. Tako so domoljubi na otoku zvedeli za našo organizacijo.

Grki so povečini pravoslavne vere. Da bi se prebivalcem še bolj približali, smo sklenili, da se bomo naslednjo nedeljo udeležili njihovega poldanskega verskega obreda v cerkvi domače vasi. Bilo nam je kar nekoliko nerodno, saj zvečine nismo poznali njihovih navad in poteka slavnostnega obreda, Primorci še sploh ne. Tako smo dobili priložnost, da prvič v življenju vidimo bradatega papasa, kot Grki pravijo pravoslavnemu duhovniku.

Stamatis je bil z nami in zato je bilo za papasa in vernike razumljivo, da smo »izvirne pravoslavne korenine«. Po obredu smo se napotili nazaj v Peratato, kjer smo naročili »mia oka krasi« (eno oko vina),²⁷ seveda za vsako omizje posebej. Že med tednom mi je Stamatis sporočil, da so vzpostavili zvezo z odgovornimi člani naše organizacije v omenjenih krajih. Isti dan sva se tudi dogovorila, da bi se pridružili grškim partizanskim enotam, da bodo oni poskrbeli za naš prevoz na kopno, k enotam ELAS. Za vodnike od povesod, kjer so bili člani naše organizacije, bi poskrbeli Grki.

Zbrali naj bi se na območju nasproti otoka Itake. Nedoločena sta ostala samo še dan in kraj odhoda, oboje pa je bilo odvisno od tega, kdaj bo ELAN (grška narodnoosvobodilna mornarica) določila dan in kraj vkrcanja in izkrcanja. Grki pa so uresničenje tega načrta odlagali z izgovorom, češ da nimajo trenutno na voljo dovolj ribiških ladij.

²⁶ Tone Kržišnik in Jule Ogrič, v skupnem odgovoru na vprašanje Toneta Gošnika (pismo-rokopolis z dne 20. novembra 1949 v PAK).

²⁷ Oka: utežna in votla mera v Turčiji in sosednih deželah, prejšnje čase tudi na Balkanu. Ena oka je 1,28 kg. Vino so v vseh grških gostilnah točili po okah.

Dejstvo je, da so se člani naše organizacije OF aprila 1943 enodušno izrekli za pobeg iz italijanske vojske in za sodelovanje z ELAS. Zaradi naše popolne odvisnosti od Grkov pa je žal ostalo samo pri čakanju. To je pri posameznih članih naše organizacije vzbudilo celó rahlo nezaupanje v vodstvo organizacije, saj je bilo obljub že kar preveč.

Ob padcu fašizma še vedno v zaporu!

V aprilu 1943 je po dogovoru sledila še zadnja manifestacija prijateljstva med ljudstvom otoka in nami. Priredili smo pravcati miting s petjem in veseljem. Karabinjerji in razni ovaduhi so se na vse načine trudili, da bi odkrili naše povezave in člane organizacije, a zaman.

Bližal se je prvi maj 1943. Vse kaže, da Italijani niso hoteli presenečenj, kajti 30. aprila so me zaprli, razen mene pa še Bratka Lenščaka iz Šempasa pri Gorici, Srečka Della Santa iz Trsta in Antona Banovca iz okolice Vižinade. Še isti večer so nas pripeljali v jetnišnico v mestu Argostolion, kjer smo ostali pod nadzorstvom karabinjerjev.

Jetnišnica v glavnem mestu otoka je bila trdnjava posebne vrste, zgrajena v okrogli obliki. Zunanje obzidje je bilo visoko dvajset metrov. Na vrhu je bil hodnik s stražarskimi mesti, znotraj, kakih deset metrov od glavnega zidu, pa je bila razpeljana bodeča žica. Vsenaokrog so bili kot kosi topljenega sira zidani enonastropni oddelki, grajeni v obliki trikotnika. V teh oddelkih so bile zaporniške celice. Zid vsake celice je bil debel več kot meter, celica pa zaprta z dvojnimi vrati: železnimi in debelimi lesenimi, kjer sta skozi kakih deset centimetrov veliko odprtino prihajala v celico zrak in svetloba. To je bilo bivališče obsojencev na dosmrtno ječo ali dolgoletne zaporne kazni.

Nas, zapornike iz 215. posebne kazenske čete, so ločili in posebej zasliševali. V našem oddelku so bili zaprti tudi grški politični osumljenci: dva dijaka zadnjega letnika liceja, organiziran politični aktivist in papas, grški pravoslavni duhovnik. Tu so bili zaprti tudi italijanski vojaki oziroma financarji, ki so jih obtoževali trgovanja z orožjem ali podobnega trgovanja s civilnim prebivalstvom.

Z Grki smo med sprehodom vzpostavili stike. V zaporu smo čez tedne izvedeli, da je fašistični režim padel, da so Mussolinija zaprli in da je predsednik vlade postal maršal Pietro Badoglio.

Pred vojaško sodišče so nas pripeljali že po padcu fašističnega režima. Obremenilna priča je bil podporočnik Giuseppe Giraudi, po vojni vrsto let senator demokrščanske stranke Italije za območje Piemont-Asti, zdaj župan mesta Asti. V zaporu v Argostolionu smo primorski Slovenci našli že

Skupina primorskih Slovencev, pripadnikov 215. posebne kazenske čete, ki se je ob kapitulaciji oborožila, preimenovala v Samostojno slovensko partizansko četo »Primorje« 7. brigade ELAS in se udeležila bojev, nato se je vključila v 1. samostojni slovenski bataljon v Skopju. Slikana 15. avgusta 1943 ob prevozu na delo za popravljajanje ceste Lixourion-Argostolion na otoku Kefaloniji

od 6. aprila 1943 zaprtega tovariša Toneta Kržišnika, člana naše organizacije.

Vojaško vodstvo na otoku ni imelo proti nam nobenih dokazov, vedeli pa so, da nekaj naklepamo, zato so bili nestrpni. Edino, kar nas je na procesu bremenilo, je bil očitek, da smo protifašističnega duha, da se izogibamo rednemu delu ter da smo izjavili, kako bo v primeru izkrcanja Angležev zavihrala na Kastru bela zastava. Kaj vse jim je še služilo za pretvezo, je Tone Kržišnik opisal takole:

». . . Spominjam se, kako smo v Peratati delali neke utrdbe in hodili po kamenje in kako je začel Savko Željko²⁸ govoriti, da smo Slovenci malo-vredni. Željko se je stalno družil z italijanskimi fašisti; nas je mrzil, češ da smo banditi. Odgovoril sem mu po hrvaško, da naj gre zafrkavat druge, on pa je zahteval, naj mu odgovorim po italijansko, čeprav je dobro razumel hrvaško, ker je bil Istran. Jaz pa italijansko nisem dobro znal. Vprašal sem ga, ali se zaveda, da ga je rodila hrvaška mati in ga učila govoriti v mate-

²⁸ Savko Željko, vojak 215. posebne kazenske čete, je vohunil za poveljstvo čete oziroma za njegove organe; bil je doma iz Pazina.

rinem jeziku. Spet je stopil predme in me ponovno vprašal, kaj sem rekel. Dobesedno sem ponovil iste besede; že je dvignil roko, da bi me udaril, toda jaz sem skočil po nož in ga nastavil proti njemu. To je videl podporočnik Giuseppe Giraudi, ki me je zgrabil in mi nož odvzel. Potem smo delo nadaljevali.

Zvečer, ko smo se vrnili v taborišče, me je poklical komandant taborišča in me dal odpeljati v zapor...²⁹

Programa OF pa fašisti niso dobili v roke

Javni tožilec je za vsakega izmed nas zahteval po tri leta in šest mesecev zavora, sodišče pa nam je dosodilo štiri leta strogega zavora,

ki naj bi ga prestali v trdnjavi Gaeta ob Tirenskem morju. Toda kazni meni in Kržišniku ni bilo treba prestajati, ker naju je po končani razpravi tožilec izpustil. Spet sva s Kržišnikom prišla v četo, vendar so naju ločili od drugih tovarišev, ki so delali na že omenjenih deloviščih. Ves čas sva bila pod nadzorstvom komandirja čete in njemu najbližjih vojakov.

Iz zavora do komande čete me je po končani obravnavi spremljal podporočnik Giraudi. Po poti sva se sporekla, ker je hotel, da priznam, da sem ves čas, tudi med bivanjem v mestu Asti, bil povezan s protifašističnim gibanjem, oziroma da delam proti italijanski državi. Ker mu tega nisem hotel priznati, čeprav sva bila sama in je fašistični režim uradno že padel, je bruhal in pravi bes: »Tepec, ali res misliš, da smo taki idioti? Ves čas ti sledimo!« Jaz pa nazaj: »Vse to je brez pomena.«

Takoj po prihodu na komando čete sva s Kržišnikom dobila vsak svoj šotor. Med mojim bivanjem v zaporu v Argostolionu je načrt za dogovorjeni pobeg prek Samija na Itako miroval.

Treba je še povedati, da so oficirji štaba 17. pehotnega polka napravili preiskavo zgodaj zjutraj 1. maja 1943, torej takoj naslednji dan po tem, ko so nas aretirali in odpeljali v Argostolion. Ob zori so morali vsi pripadniki 215. posebne kazenske čete v Peratati zapustiti šotore in se postaviti v vrste sredi taborišča. Pregledali so jim vso prtljago, vsa pisma, skratka, vse borno premoženje.

Na otok smo prinesli tudi tiskan program OF, ki ga je hranil Oskar Harej. K sreči je bil toliko priseben, da si ga je neopazno stlačil v usta in ga pogoltnil. Da je ravnal tako priseben in dejstvo, da je program OF prišel iz Slovenije na tisoče kilometrov oddaljeni grški otok, dokazuje, kaj je program pomenil mladim primorskim Slovencem in kako trdoživa je bila naša osvobodilna organizacija. Harejevo dejanje samo po sebi res ni bilo veliko,

²⁹ Tone Kržišnik v pismu Tonetu Gošniku z dne 20. novembra 1949 (rkp. v PAK).

Skupina pripadnikov 215. posebne kazenske čete na delu na cesti, ki povezuje kraja Lixourion-Argostolion na otoku Kefaloniji; celotna kazenska četa je ob kapitulaciji Italije zgrabila za orožje, oblikovala Samostojno slovensko partizansko četo »Primorje« pri ELAS in se udeležila bojev proti Nemcem

bilo pa je zelo pomembno, ker je razodevalo našo neomajno vero v lepšo prihodnost.

Novi stiki z ELAS na otoku

Nekaj dni po odpustu iz zapora, ko je bil padec fašističnega režima že mimo, me je Stamatīs obvestil, da bi se rad sestal z menoj tovariš Miliaresis, poročnik enot ELAS. Da bi se jaz lahko neopazno oddaljil iz taborišča, je Tone Kržišnik opazoval gibanje in početja nadrejenih v četi. Uspelo mi je, da sem se splazil čez polje protitankovskih min in prišel na dogovorjeno mesto.

Miliaresis je najprej želel razčistiti, na kakšni ideološki osnovi deluje naša organizacija. Ko sem mu odločno povedal, da na dogovorjenih načelih, ki jih je sprejela tudi KP Jugoslavije, je bil zelo zadovoljen. Lotila sva se obravnavanja konkretnih vprašanj. Med pogovorom sva se zedinila o naslednjem: načrt, da se prepeljemo na kopno, opustimo zaradi spremenjenih političnih razmer; enote ELAS bodo Grki zdaj ustanovili tudi na otoku; ELAS bo poskrbel, da se bodo člani naše organizacije pravočasno oborožili in da bo ustanovljena bojna enota primorskih Slovencev, ki smo jo zdaj tako tudi

Skupina pripadnikov 215. posebne kazenske čete; ob kapitulaciji Italije so zgrabili za orožje in ustanovili Samostojno slovensko partizansko četo »Primorje« pri ELAS na Kefaloniji; čez Grčijo in Albanijo so prispeli v Skopje in kot kadrovsko jedro oblikovali 1. samostojni slovenski bataljon GŠ JA za Makedonijo, slikano poleti 1943 na otoku Kefalonija v Grčiji

začeli imenovati; njene dolžnosti, obveznosti in pravice, o katerih sva se domenila, so bile pozneje, septembra 1944, pismeno dopolnjene v »Listini obveznosti in dolžnosti enote PRIMORJE«; o vseh pripravah me bodo pravočasno obveščali, saj so se razmere bliskovito spreminjale; o naši organizaciji in najinem dogovoru bodo obvestili svoje voditelje na Krfu in Peloponezu, da se bodo povezali z našimi tovariši v 216. in 217. posebni kazenski četi (dali smo jim imena tistih, ki so bili v teh dveh posebnih kazenskih enotah odgovorni za organizacijo OF).

Na naslednjem sestanku me je Miliareisis obvestil, da vse poteka zadovoljivo. S tem je imel v mislih tudi to, da ELAS pridobiva za svojo stvar italijanske vojake in tudi nekatere njihove oficirje, še posebno pripadnike mornarice in topništva.

V akcijo za pridobivanje somišljenikov so se vključili vsi člani naše organizacije. To delo pa je naletelo na plodna tla in na odziv tudi med italijanskimi oboroženimi vojaki; nad tem smo bili prijetno presenečeni. Res pa je, da si Italijani niso želeli boja, ampak so predvsem želeli iti domov.

Da bi bilo vojaško in politično stanje na otoku sredi leta 1943 razumljivejše, je treba dodati tole:

Med prebivalci Kefalonije je bila leta 1943 enotna težnja, da bi se aktivno ali kako drugače borili proti okupatorju in se osvobodili. Ta težnja se je iz dneva v dan stopnjevala. Zanimivo je, da so takšno stališče zastopali tudi tisti, ki so bili na otoku bolj naklonjeni zahodnim zaveznikom ter da med njimi in drugače usmerjenimi domačini ni bilo očitnih sporov. Najbolj znana, množična in med ljudstvom zakoreninjena je bila dejavnost organizacij EAM, ELAS, pa tudi EPOM in EKK.³⁰

Na otoku so se po padcu fašizma v Italiji izkrcale nacistične nemške oborožene sile: 966. grenadirski trdnjavski polk, ki so ga sestavljali 909. in 910. pehotni grenadirski bataljon, 202. samohodna jurišna baterija (6 topov 75 mm, 3 topovi 105 mm) in inženirska četa. Enota je ob prihodu štela 1800 mož, od tega 25 oficirjev. Te nemške enote so bile po komandni shemi pod poveljstvom komandanta italijanske divizije »Acqui« generala Gandina, ki je bil za svoje zasluge za sodelovanje z nacisti že prej odlikovan z nemškim železnim križcem. Tako je bil nemški komandant podpolkovnik Hans Barge formalno podrejen italijanskemu poveljstvu na otoku, sicer pa je bil njegov poveljnik general Alexander von Löhrr,³¹ komandant grupe E na Balkanu. V to grupo je bila vključena tudi divizija »Acqui«.

Prihod nemških čet na Kefalonijo v začetku avgusta 1943 je bil izveden v skladu z nemškim načrtom o razorožitvi italijanskih sil na Balkanu, imenovanim »Fallachse«,³² ki ga je nemško vrhovno poveljstvo pripravilo že v maju 1943 za primer, če bi v Italiji prišlo do prevrata. Nemci so na otoku zasedli mesto Lixourion in polotok Paliki, s tem pa hkrati vse strateško važne točke, ki so jim dajale možnost za razoroževanje italijanskih enot, hkrati pa jim jamčile, da bi v primeru potrebe obdržali vse pomembne položaje, ki bi jim omogočali naknadno izkrcanje novih enot. Takoj pa niso mogli zavzeti le treh važnih položajev: Kardakata, prelaza Kolumi in mostišča Kimoniko.

³⁰ EAM: Etnikon apeleuterotikon metopon (Grška narodnoosvobodilna fronta), organizirana v septembru 1941;

ELAS: Etnikos laikos apeleuterotikos stratos (Grška narodnoosvobodilna vojska), oborožena moč EAM, ustanovljena decembra 1942;

EPON: grška mladinska organizacija;

EKK: (H)elleniko komunistiko komma (Grška komunistična partija).

³¹ Alexander von Löhrr, nemški general, pri napadih na Poljsko, Francijo, Jugoslavijo, Grčijo in Sovjetsko zvezo poveljnik 4. letalske armade. Vodil je napad nemškega letalstva na Beograd in zavzetje Krete v maju 1941. Od januarja 1943 je bil poveljnik nemških sil na Balkanu. Načrtoval je četrto in peto ofenzivo proti NOVJ in leta 1944 vodil umik skupin armad E iz Grčije. V bojih z JA je bil maja 1945 ujet v Sloveniji, obsojen kot vojni zločinec in ustreljen.

³² Operaciji »Fallachse« naj bi načeloval poveljnik za zahodni Balkan, nemški general Lothar Rendulic.

Prvi naj bi Nemce napadli mi

V takih okoliščinah je prišlo sporočilo, da je Italija kapitulirala.

To obvestilo mi je prinesel Stamatis, ves nasmejan in prijetno vznemirjen, ko je prišel na dogovorjeno mesto za sestanek. Novica je sprožila med pretežnim številom italijanskih vojakov veliko veselje in seveda upanje, da se bodo lahko čimprej vrnili domov. To so izražali s petjem in streljanjem v zrak. Grško ljudstvo je tudi praznovalo in se veselilo skorajšnje svobode; ljudje so peli, zvonili in kurili kresove.

Drugi dan, 9. septembra 1943, sem imel sestanek z Miliariesisem. Obvestil me je o naslednjem: italijanskih enot ne napadati, temveč sodelovati z njimi; obveščati italijanske vojake: če jih bodo nacisti razorožili, bodo napravili z njimi karkoli bodo hoteli; italijanske vojake obveščati, da bodo Nemci uporabili vse mogoče ukane, da bi jih razorožili, toda vrnitev v Italijo jim je zagotovljena le, če bodo svobodni. Svobodo pa lahko dosežejo samo z orožjem v rokah. Sestanem naj se s komandirjem artilerijske baterije kapetanom Amosom Pampalonijem, ki sodeluje z ELAS (in ki je bil, kot sem ugotovil kasneje, tudi član ilegalnega sveta divizije »Acqui«; ta svet je bedel nad početjem bivših fašistično usmerjenih oficirjev v diviziji in delal na tem, da divizija ne bi izročila orožja nemški vojski). Pampaloni je bil tedaj komandir 1. baterije 33. topniškega polka. Z njim so se predstavniki ELAS dogovorili, da bo poslal pome in nekaj naših sodelavcev, da bi se dogovorili o potrebni količini streliva, ki nam ga bo dal na voljo. Naša organizacija, ki je postala bojna enota, mora po dogovoru z ELAS prva napasti nemško vojsko v Argostolionu.

Takoj naslednji dan nas je avtomobil pripeljal h kapetanu Pampaloniju. Prvo srečanje z visokim, slokim, zelo dostojnim svetlolasim človekom z očali je bilo zelo prijetno, čeprav sem bil spočetka rahlo nezaupljiv. Tedaj si nisem mislil, da sem se srečal s človekom, ki je duša odpora divizije »Acqui« na Kefaloniji.

Po kratkem pogovoru je kapetan Pampaloni ukazal, da so nam dva manjša tovornjaka naložili z ročnimi granatami in strelivom za puške. Na kratko sva izmenjala nekaj misli o nastalem položaju. Govoril je umirjeno, odločno in v lepi italijanščini. Potožil je zaradi neodločnosti in zavlačevanja v vodstvu divizije, kar da lahko samo okrepi položaj Nemcev.

Obšlo me je zadovoljstvo, ko sem pomislil: tokovi enake usmerjenosti so na grških tleh združili tri protifašiste treh različnih narodnosti: Miliariesisa – Grka, Pampalonija – Italijana in mene – Slovenca, ki se borimo za iste cilje.

Naslednji dan popoldne sta prišla k meni v Kokolato grški podpolkovnik Kavadias in poročnik Miliariesis ter prinesla sporočilo, da ne bomo prvi napadli mi, Slovenci (tudi ta dva sta nas imenovala »Servi«), ker nas čaka še dolga bojna pot do domovine, temveč da bo prva napadla Nemce druga

Artilerijski kapetan Amos Pampaloni, rojen 1910 v Firencah, slikan leta 1942 na otoku Kefalonija, takratni član KPI, eden od vodij upora v italijanski vojski na otoku Kefaloniji proti Nemcem; v sporazumu z vodstvom naše čete in EAM je omogočil oborožitev 215. posebne kazenske čete, ki se je nato v sklopu ELAS udeležila bojev proti Nemcem; je nosilec italijanske srebrne medalje in član centralnega vodstva ANPI-VZIP v Rimu

skupina pripadnikov divizije »Acqui«. Tako ni prišlo do uresničitve dogovora, da bi Nemce na otoku prvi napadli slovenski partizani.

Hkrati smo sklenili, da vodov naše enote ne bomo premeščali, da se jim bodo na položajih pridružili pripadniki grških bataljonov ELAS in da se bomo mi v sodelovanju taktično prilagajali enotam ELAS in borbenim nalogam divizije »Acqui«. Drugačna rešitev bi lahko v tedanjih okoliščinah povzročila nepotrebne zaplete. Tudi drugi primorski Slovenci, starejši letniki, ki smo jih spoznali na Kefaloniji, kamor so prišli z raznimi enotami italijanske vojske in so se že pred kapitulacijo Italije povezali z nami, so tako ostali v krajih in enotah, kjer so že bili. Med njimi so bili tovariši Anton Živic, Jože Gerbec, Franc Benedejčič, Emil Čopič, Karel Furlan, Rudi Cenčič, Jože Rebec, Janko Hvala, Jože Torkar, Ivan Leban, Jakob Bergoč, Franc Rejc, Pavel Čufarin, Izidor Remec, Karel Mlekuž (povezan s Čopičem) in še nekateri drugi.

Razmestitev vojaških oboroženih enot

Obrambni sistem otoka je bil tak, da je bila pred argostolionskim zalivom postavljena daleč v morje segajoča vrsta podmorskih

min. Na otoku so bili razporejeni močno obalno topništvo, protiletalsko topništvo in taktično topništvo, dva pehotna polka in druge manjše enote, vse pa je združevala divizija »Acqui«. To območje naj bi po zamisli osnih sil v primeru prvega udara zavezniških armad varovalo še 300 nemških letal, razmeščenih na letališču v Patrasu, Agrinionu in Prevezi. Po padcu fa-

šističnega režima so se v skladu s pripravljenim načrtom nemškega vrhovnega poveljstva izkrcale na otoku nemške enote, ki smo jih že omenili.

Divizija »Acqui« je imela na otoku 11 525 mož, od teh 526 oficirjev. Imela je hrane za tri mesece, pa tudi veliko drugih zalog, zlasti streliva. Povedati je treba, da so nemške čete že takoj po prihodu zasedle vse najvažnejše taktično-strateške točke, razen Kardakate, večjega dela Argostoliona in prelaza Kolumi, tako da so lahko zagotovile variantno obrambo razorožitve in dodatno izkrcaje lastnih sil s kopnega (zaliv Mirta, Lixourion, okolica Argostoliona). Divizija je sodila pod poveljstvo italijanske 11. armade v Atenah. Poveljnik divizije je bil divizijski general Antonio Gandin, poveljnik pehote brigadni general Luigi Edoardo Gherzi, poveljnik mornarice kapetan fregate Mario Mostrangelo, poveljnik topništva polkovnik Mario Romagnoli, poveljnik nemških enot pa podpolkovnik Hans Barge.

Padec fašističnega režima v Italiji je povzročil med moštvom divizije »Acqui« v prvem trenutku nekakšno hitro streznitev. Težnjo po vladanju drugim narodom je kaj hitro spodrinila želja po vrnitvi v rodne kraje. To so na glas izražali vojaki in nižje starešine, predvsem pa tisti, ki so komaj prišli na otok in niso imeli nič skupnega s prejšnjim osvajanjem Grčije, zlasti še topničarji in pomorščaki. Med mnogimi, posebno višjimi častniki pa je prevladala zmedenost in neobčutljivost. Spodbude so prihajale predvsem od spodaj navzgor.

Lahko trdimo, da do odločne volje, da bi sovražniku o pravem času onemogočili zavzetje otoka, le ni prišlo, kljub temu da je bilo razmerje v številčnem stanju na začetku bojov 6 : 1 v korist divizije »Acqui«; razen tega pa je ta divizija imela v svojih rokah topništvo vseh vrst, za sabo pa tudi grško prebivalstvo ter enote ELAS in EAM. Res pa je, da ni imela nobene podpore letalstva, da je bila odrezana od svojega zaledja, da je njena bojna moč upadala in da je v njej vladala dokajšnja zmedenost, slednja je delno izvirala tudi iz izvajanja sklepa zaveznikov, da naj divizija sama poračuna, kot ve in zna, z nemškimi silami na otoku.

Kot smo že navedli, je bilo na dan kapitulacije Italije številčno razmerje sil na otoku 6 : 1, z močno topniško premočjo v korist divizije »Acqui«. Nemci so sicer razpolagali le z 2000 možmi, pretežno pehote in nekaj samohodnega topništva, ter z inženirsko četo, imeli pa so velike vojaške izkušnje, saj so njihovo moštvo zvečine sestavljali vojaki, ki so se že borili na vzhodu in na zahodni fronti. Imeli so boljše oborožitev ter so bili povezani z močnimi silami na kopnem in morju. Močno letalstvo je lahko ščitilo njihove obrambne položaje in sodelovalo v napadih (zlasti letala štuke, meseršmiti). Njihova moč je zaradi možnosti povezav z zaledjem in enotnega poveljevanja stalno naraščala. In nemški vojaki so bili tedaj zvečine še vedno prepričani v zmago nacistične Nemčije.

Usodni septembrski dnevi Grško ljudstvo je od veselja prepevalo in spodbujalo italijanske vojake k sodelovanju, hkrati pa jim želelo srečno vrnitev v domovino. EAM in ELAS sta imela v ljudstvu vsestransko podporo. Ustanavljala sta oborožene bataljone prostovoljcev, ki so bili povezani tudi z enoto primorskih Slovencev in z nekaterimi topniškimi oficirji, podoficirji in vojaki divizije »Acqui«. Šele ti so postali odločujoč dejavnik tako v propagandi kot v vojaškem ukrepanju, da ni prišlo do razorožitve divizije in da se je njeno moštvo uprlo Hitlerjevi vojski na otoku. Veliko in nadvse pomembno vlogo je v začetni fazi imel, hkrati pa bil duša upora in povezave z ELAS in primorskimi Slovenci, napredni italijanski topniški kapetan Amos Pampaloni.

Omenili smo že, da so imele nemške sile načrte z večvariantno taktiko, da bi tudi v primeru morebitnih spopadov bile trdno zasidrane v najvažnejših izhodiščnih položajih, ki naj bi jim omogočali začasno obrambo, povezano z glavninami, in po potrebi tudi napad. Na otoku so se izkrcale avgusta 1943 in so bile razporejene tako, da bi lahko razorožile pripadnike »Acqui« in zasedle ves otok.

Ko je prišlo do kapitulacije Italije, so nemške enote začele uresničevati svoje načrte. To je trajalo do 15. septembra 1943. Pretežni del vodstva italijanske divizije je skušal zahrbtno izpeljati z Nemci dogovor o vdaji. Ko se mu to zaradi upora topništva in mornarice ni posrečilo, so se znova začeli dogovarjati z nemškimi silami na otoku.

Ko so se odporniške sile tudi zoperstavile, se je general Gherzi odločil za referendum med vojaki, ki naj se izrečejo za to, ali se spustijo v boj z Nemci; in šele zdaj je vodstvo divizije »Acqui« sprejelo odločitev, da se bo divizija Nemcem uprla. Medtem pa je bilo izgubljenega veliko dragocenega, odločilnega časa.

Druga faza bojov, razen začetnih spopadov, je pomenila razbijanje udarne moči divizije na številne časovno in krajevno neusklajene akcije, ki so glede na vrsto terena, čas, ko so bile izvedene, in tudi morálo nekaterih enot bile dovolj nazoren zgled, kako se ne bi smeli bojevati.

Da bi to lažje razumeli, si na kratko oglejmo potek dogodkov:

EAM in ELAS kot odgovorna organizatorja enote PRIMORJE sta si nenehno prizadevala, da do vdaje divizije »Acqui« ne bi prišlo. Njune akcije so imele zelo močan odmev med moštvom divizije. Tako bataljon ELAS kot naša enota sta se oborožila iz skladišč divizije. ELAS je predlagal sodelovanje in skupno fronto v boju proti nacifašizmu za osvoboditev otoka.

9. septembra 1943: Nemci so tipali, ali obstaja možnost, da bi okrepili moč nemške posadke v Argostolionu, ki je takrat imela 500 mož, tako da bi del vojakov in topništva prepeljali iz Lixouriona.

10. septembra: z ELAS (poročnik Miliaris in podpolkovnik Kavadias) smo se dogovorili, da določeni člani slovenske enote napadejo Nemce; ka-

petan Amos Pampaloni je dal enoti PRIMORJE na voljo dva polna tovarnjaka ročnih bomb in nabojev na podlagi predloga in dogovora z ELAS; poveljnik nemških sil na otoku je v imenu vrhovnega poveljstva zahteval, naj divizija »Acqui« položi vse orožje do naslednjega dne, 11. septembra do 10. ure; poveljnik divizije je takoj sprejel pogoj za izročitev kolektivnega orožja, glede drugega pa je prosil za odlog; vojni svet divizije, ki so ga sestavljali general Gandin, general Gherzi, poveljnik 17. in 317. pehotnega polka in poveljnik inženirije, so izglasovali sklep, da se italijansko orožje izroči Nemcem; proti temu sklepu sta se izrekla le poveljnik mornarice in poveljnik topništva; general Gandin je nestrpno hitro izdal ukaz, naj 3. bataljon 317. pehotnega polka zapusti mesto Kardakato in njegov okoliš, ključno točko za obrambo otoka, to pa je bilo za divizijo »Acqui« pogubno; nemške sile so z dvema grenadirskima bataljonomata takoj zasedle ključne položaje (grebene) v smeri severovzhod (Kardakata–Agonas–Kimoniko) in v smeri jugozahod (Kardakata–Koruklata–Farsa), tako da je zaliv Kiriaki ostal nekontroliran in je bila pot proti Argostolionu odprta; nezaščitene so ostale tudi topniške enote na polotoku Paliki; pripadniki divizije »Acqui« sploh niso opazili nemške zasedbe novih položajev, Nemci pa so medtem s pomočjo letal dovažali pomoč v orožju in moštvu.

Vojaki in del nižjih oficirjev so dobro razumeli nizkotno ravnanje svojega poveljstva. Kapetan Pampaloni je zbral oficirje topniškega polka, ki so sklenili, da bodo v primeru, če bi Nemci zahtevali izročitev orožja, odgovorili z ognjem. Temu sklepu se je pridružilo tudi drugo topništvo (protiletalsko, obalno in druge enote). Nemško poveljstvo pa je zahtevalo odgovor: ali z Nemci ali proti njim, ali pa položiti orožje. Poveljnik italijanske divizije ga je bil v noči med 10. in 11. septembrom že pripravljen položiti.

Prav v noči na 11. september je prispela novica, da so na otoku Levkada Nemci z ukano razorožili vse italijanske vojake in jih odpeljali na kopno, poveljnika pa ustrelili. Na naše in ELAS prizadevanje so karabinjerji izpustili politične zapornike in uničili dokumentacijo. Tedaj so bili izpuščeni tudi člani naše organizacije Bratko Lenšček, Srečko Della Santa in Anton Banovac.

12. septembra: Nemci so zahtevali, da dve italijanski bateriji na polotoku Paliki izročita orožje. Vdaja Kardakate je bila kriva, da ti dve bateriji nista bili terensko zaščiteni, to pa je nemški pehoti omogočilo, da ju je obkolila. Bateriji sta se vdali.

V Argostolionu je italijansko-slovenska skupina v obrambi ubila fašistično usmerjenega oficirja za propagando v diviziji, ker je zaviral izpeljavo ene izmed bojnih nalog. Vojaki so napadli avtomobil poveljnika divizije, strgali z njega zastavico in poveljnika zmerjali z izdajalcem. Kljub temu pa

je ta dan poveljnik divizije Gandin obljubil nemškemu poveljniku, da bo naslednji dan izročil orožje.

Pogumno dejanje Amosa Pampalonija

Kapetan Pampaloni je skupaj z drugimi poveljniki topništva zahteval sprejem pri poveljniku divizije, toda sporočili so mu, da izročitev orožja brez odpora in bojev ne pride v poštev. Vsak poskus Nemcev, da bi spremenili dejanski položaj, bi zatrl z oboroženo silo. To je hkrati pomenilo, da so bile topniške enote v stalni pripravljenosti najvišje stopnje.

Napetost in nezaupanje do štaba divizije sta naraščala. Vsem je postalo jasno, kako Nemci le taktizirajo, da bi dobili nepokvarjeno orožje in drug material, vojake pa odposlali na suženjsko delo.

13. septembra 1943: Nemci, vkrcani na treh desantnih plovilih, so ob zori poskušali priti na pomoč nemški posadki v Argostolionu. Kapetan Pampaloni je bil odločen, da to prepreči, in se je po telefonu dogovoril z drugimi topniškimi oficirji. Ukazal je streljati na nemške plovne objekte. O tem mi je kot sodelavcu povedal tole:

»... Ko me je dežurni oficir in opazovalec obvestil, da se naši obali približujejo tri nemške oborožene desantne ladje, sem z daljnogledom ugotovil, da prevažajo tanke in vojaštvo v polni bojni opremi. Nastopil je trenutek dramatične odločitve. Dovoliti jim, da se izkrcajo, bi pomenilo spremeniti razmerje sil v korist nemške strani, posebno če upoštevamo, da smo bili na otoku izolirani in obkoljeni z vseh strani. Posledice so mi bile jasne.

Takoj sem se po telefonu posvetoval s kolegi oficirji, o katerih sem vedel, da so protinacisti, in ki so mi izrazili pripravljenost, da se Nemcem uprejo za vsako ceno. Ko sem slišal njihovo mnenje, sem jim povedal o moji odločitvi, da bom streljal na nemška plovila in jim onemogočil izkrcanje v Argostolionu. Mnenje kolegov mi je bilo v veliko pomoč in tako sem izdal ukaz za topniški napad na nemške desantne objekte.

Ko sem se približal položaju, so bili že vsi topničarji na svojih mestih, ob orožju. Strelom naše baterije so sledili strelji vseh drugih baterij, razmeščenih ob zalivu. Čez nekaj trenutkov pa nas je začelo obstreljevati nemško samohodno topništvo iz Argostoliona. Tako smo imeli že pred 8. uro prvega ranjenca v krvavi bitki za Kefalonijo. Dva desantna objekta smo potopili, tretji, zadet, pa se je pravočasno zakril za rtom Argostolionskega zaliva. Ukazal sem prekiniti ogenj. V zalivu je nastala tišina.

To naše odločno dejanje je dalo poveljstvu divizije oporo, da je bilo v pogajanjih z Nemci bolj odločno. Vendar pa nadaljnja tišina tega dne ni obetala nič dobrega. Za naše dejanje nas poveljnik divizije ni klical na odgovornost, bili pa smo poklicani na posvet h generalu poveljniku, ki nam je rekel, da smo si s tem nakopali na glavo vse nemške sile, razmeščene na

Balkanu, še posebej pa močno nemško letalstvo. Rekel nam je, da imamo tri možnosti: pridružiti se Nemcem, oddati orožje ali pa se upreti. Ob slovesu je obljubil, da si bo prizadeval omogočiti nam vrnitev v domovino.

Pripadniki ELAS so po prenehanju topniškega ognja napadli nemško inženirsko enoto, zajeli njeno poveljstvo, 12 mož in padlega nemškega poročnika, poveljnika enote, ter jih izročili pripadnikom divizije ‚Acqui‘.³³

Ultimat generala Lanza

Trinajstega septembra je na Kefalonijo prišel nemški odposlanec iz Aten polkovnik Busch in zahteval, naj se italijanska divizija z vsem orožjem in oskrbovalnimi sredstvi umakne na območje Sami-Poros. To bi pomenilo, da je privolila v koncentracijsko taborišče z vsemi možnostmi nemškega napada. Rok za premislek je bil 24 ur. Brž zatem pa je na otok prišel tudi general Lanz,³⁴ poveljnik nemškega 22. planinskega armadnega korpusa, in postavil, kot je razvidno iz vojnega dnevnika korpusa, poveljniku divizije ‚Acqui‘ naslednji ultimat:

»1. Diviziji ‚Acqui‘ ukazujem, da takoj položi orožje, razen osebnega orožja oficirjev, in sicer nemškemu poveljniku podpolkovniku Bargeju, kot je bilo to sicer že izvedeno na vseh področjih 8. in 22. armadnega korpusa.

2. V primeru, da orožje ne bo izročeno, bodo nemške oborožene enote uporabile silo, da se izroči.

3. Obenem izjavljam, da je divizija ‚Acqui‘, ki je pod vašim poveljstvom, danes zjutraj ob 7. uri, ko je odprla ogenj na nemške vojake in dve ladji, ubila 5 in ranila 7 vojakov ter s tem storila očitno sovražno dejanje.«³⁵

General Gherzi je nato zahteval od vojakov divizijske pehote, naj se izrečejo ali za boj proti Nemcem, za sodelovanje z Nemci ali za izročitev orožja. Vsi vojaki so se izrekli za boj proti Nemcem.

Poveljstvo divizije »Acqui« je 14. septembra 1943 sporočilo nemškemu poveljstvu, da orožja ne bo izročilo. Nemci so si izgovorili rok za odgovor do 9. ure 15. septembra, pozneje pa so zahtevali odlog še do 14. ure.

³³ Amos Pampaloni, izjava Srečku Likarju, jeseni 1944 na Kefaloniji; članek A. Pampalonija v časopisu Unità z dne 17. septembra 1965 in ponovitev izjave Srečku Likarju ob srečanju borcev samostojne čete »Primorje« v Lipici, 28. junija 1982.

³⁴ General Lanz, poveljnik nemškega 22. planinskega armadnega korpusa, je bil po vojni pred nürnberškim sodiščem obsojen kot vojni zločinec na dvanajst let ječe. Zapora ni v celoti prestal, ker so ga Američani prej izpustili.

³⁵ Iz vojnega dnevnika nemškega 22. planinskega armadnega korpusa.

Začetek bojev na Kefaloniji

Bitka za Kefalonijo je trajala od 14. ure 15. septembra do 16. ure 22. septembra 1943.

Nemci so 15. septembra pred napovedano uro s približno 30 letali (štukami) odvrgli bombni tovor na artilerijske položaje nad Argostolionom.

Že pred tem, 10. septembra, takoj po odhodu 3. pehotnega bataljona 317. polka divizije »Acqui«, so, kot smo že omenili, zasedli vozlišče Kardakata, kjer so kot jedro za manevriranje in zasledovanje pustili 909. grenadirski bataljon. Hkrati so v okolici Agonas z eno četo 910. bataljona ščitili važen prehod, most Kimoniko in zaliv Kiriaki, ki sta imela v poznejšem poteku bitke zelo pomembno vlogo.

Drugi dve četi 910. bataljona in samohodno topništvo so zasedli rajon Kondugarata–Farsa–Aklevuni. Aklevuni je skoraj nedostopna točka, ki obvladuje pomembno zvezo proti Argostolionu in Kuruklati, soteski in Farso. Te položaje so Nemci zasedli, kot rečeno, že 10. septembra, ne da bi jih štab divizije »Acqui« sploh opazil. Na teh položajih so vztrajali do 21. septembra, dokler se niso spojili s tremi bataljoni divizije gorskih lovcev, ki so jim prišli na pomoč.

Prav zaradi nepoznavanja položaja se je predhodnica 3. bataljona 317. pehotnega polka pred Farso eno uro pred začetkom napovedanih operacij spopadla z nemško predhodnico. V tem boju je bil smrtno ranjen Alojz Bajc s Cola nad Ajdovščino, član naše organizacije. Bil je prva smrtna žrtev v bojih z Nemci na Kefaloniji.

Nemci so nato napredovali na črto Kardakata–Argostolion. Letala (štuke) so to napredovanje nenehno podpirala ter napadala 3. bataljon 317. pehotnega polka pred Farso eno uro pred začetkom napovedanih operacij 2. bataljon 17. pehotnega polka na črti Razata–Faraklata in napredoval od Davgate proti Farsi. Napredujoči Nemci so se potem umaknili nazaj v Farso, da ne bi bili odrezani. To je bil dan dvobojev med italijanskim topništvom in nemškim letalstvom. Dan se je končal brez uspeha, tako za Nemce kot za vojake divizije »Acqui« in partizanskih enot.

Bitka za Telegrafos

Boj se je začel 15. septembra ob 16. uri. Drugi bataljon 17. pehotnega polka je s pomočjo topništva in minometov napadel prvo četo nemških trdnjavijskih grenadirjev, baterijo samohodnega topništva in nemško inženirsko enoto. Nemcem je nenehno pomagalo letalstvo, vse do sončnega zahoda. Ob zatonu sonca, ko letala ponavadi niso več napadala, se je v napad vključil 3. bataljon 17. pehotnega polka in omogočil zasedbo vrha Telegrafos.

Nemci so se postopoma umikali in čakali, da pride pomoč. Iz Lixouriona je res prispelo 15 plovnih objektov, ki so skušali izkrcati kakih 350 mož

za hrbtom italijanskih položajev. Ko so njihov namen in položaj odkrili, je v akcijo stopilo italijansko topništvo in vse potopilo. Rešilo se je le približno 30 ranjenih nemških vojakov. Preostali del Nemcev je po hudem odporu zaprosil ob enajstih ponoči za vdajo, za katero so se dokončno dogovorili 16. septembra ob 2. uri zjutraj.

Izgube Nemcev so bile znatne: 400 mož in 63 ranjenih, 500 ujetnikov, četa tankov, 40 tovornjakov in veliko orožja. Zmaga je bila izbojevana ponoči, ob mesečevem svitu, ko letala niso mogla posegati v boj. To bi bilo moralo voditi italijansko poveljstvo tudi pri snovanju taktičnih zamisli na preostalem območju, ki so ga Nemci že zasedli, upoštevajoč posebnosti kraškega zemljišča ter podporo enot ELAS in grškega prebivalstva. Glede na to, da je v času, ko so se začeli boji, bila divizija »Acqui« izolirana, bi se bila morala izogibati prednostim, ki jih je imel sovražnik, ugotoviti njegove načrte in možnost uresničitve, hkrati pa bi morala izkoristiti svoje prednosti ter zlasti sodelovanje enot ELAS in domačega prebivalstva.

Kot pa se je pokazalo v naslednjih dneh, je bilo ravnanje divizije prav nasprotno: svoje udarne moči je razpršila, svoje sile je močno izpostavljala sovražnikovemu letalstvu, njene akcije niso bile usklajene, z vsem tem pa je svoje sile močno utrujala ter vse premalo upoštevala sovražnikove moči, zlasti v njegovem zaledju. Popolnoma je tudi zanemarjala moralnopolitični dejavnik v boju proti nacistom.

V bojih proti izkrcevanju Nemcev z ladij je sodeloval tudi član naše organizacije Jože Gerbec, ki je z italijanskima tovarišema Langhijem in Mossijem streljal nanje s protitankovskim topom 75 mm. Ladjice so bile oddaljene kakih 500 do 800 metrov, top pa je bil postavljen na odprti cesti poleg pristanišča, tako da je bil ves čas pod najhujšim ognjem 20 mm nemških strojnic z desantnih ladjic. Z neposrednim streljanjem iz pristanišča je Jože Gerbec ob tej priložnosti potopil štiri nemške ladjice.³⁶

Boji za Kardakato

Šestnajstega septembra je bil načrtovan napad s severa na odseku Divarata–Kimoniko–Angon–Kardakata (kot vozlišče). Izvedla naj bi ga 1. bataljon 317. pehotnega polka in 1. topniška baterija (za napad na most Kimoniko). Napad naj bi se začel ob 6. uri z juga, na odseku Farsa–Kuruklata–Kondugarata–Kardakata. Napadla naj bi 1. in 2. bataljon 317. polka, tri baterije 33. topniškega polka pa naj bi se približale nemškemu položaju.

Da bi nalogo lahko uresničili, bi bilo treba pred tem prepeljati enote 1. bataljona 317. polka z območja Sami v bližino mesta Kimoniko. Bataljon

³⁶ »Predlogi za odlikovanja«, ki jih je štab 1. samostojnega slovenskega bataljona v Skopju 10. maja 1945 oddal glavnemu štabu JA za Makedonijo.

bi moral biti pripravljen za odhod ob 6. uri; toda kolona avtomobilov, ki naj bi ga prepeljala, je prišla na dogovorjeno mesto šele ob 10. uri; imela pa je tudi premalo vozil, saj so jo med potjo napadle nemške štuke. Zakaj teh priprav niso opravili ponoči ali že prejšnji večer? Zakaj časovno neskladje med ukazom o začetku napada in sporočilom o odhodu bataljona? Zakaj niso računali z možnostjo novih letalskih napadov, saj so Nemci zemljišče nenehno nadzirali, ga bombardirali in enote mitraljirali? In zakaj italijansko poveljstvo ni izkoristilo noči?

Vse to je povzročilo, da je bataljon prišel namesto ob 6. uri zjutraj šele ob 18. uri, in to komaj do vasi Divarata, ki je bila še osem kilometrov oddaljena od cilja. Nemci so bili o teh premikih obveščeni in so omenjeni most razstrelili, ko je bataljon s spremstvom prišel do mostu, ni mogel čezenj in je bil prisiljen čakati v koloni; čezenj je prišla le ena italijanska četa.

V južnem delu fronte sta 1. bataljon 17. polka in 2. bataljon 317. polka zavzela južne grebene hribovja Kozuli nad Farso, vendar Farse nista mogla zavzeti.

Posledica naštetih napak je bila, da so nemška letala ob zori odkrila na severnem sektorju položaje 1. bataljona 317. polka z vsemi sredstvi, ki so ga spremljala in označevala te položaje. Takoj nato so priletela nemška letala in tri ure brez prediha bombardirala in mitraljirala italijanske enote. Tudi četa, ki je že bila na drugi strani mostu Kimoniko, in divizijsko topništvo sta bila tarča nenehnih bombnih napadov, tako da so Nemci začeli napredovati. Tiste, ki niso pobegnili, so pobili ali ranili in jih nato postrelili; bil je pravi pomor ljudi in živali, kup razbitin, razmetanih topniških delov in avtomobilov.

Tako se je načrtovano zavzetje Kimonika in Kardakate klavrno končalo. Preživeli vojaki razbitih enot so nato zavzeli obrambne položaje na odseku Kimonika–Divarata, kjer pa so napredovanje Nemcev le delno zadržali. Pridodani dve četi 17. polka pa sta vsaj začasno zadržali nemški naval pred Samijem, na položajih Divarata–S. Eufemia.

Nemci so na južnem odseku napadali z dveh strani, a s spremenljivo srečo. Sedemnajstega septembra so še zadržali Farso, a naslednji dan so jo morali zapustiti. Tako so se boji za Farso končali. Kardakate niso osvojile ne enote južnega ne enote severnega sektorja. Te dni so padli ali bili ustreljeni tudi člani naše enote oziroma organizacije Hubert Frantan, Janko Hvala (iz Mrzle rupe – Vojsko) in Anton Krota. Posebno junaško se je boril Izidor Remec, ki je streljal do zadnjega naboja.

Šestnajstega septembra je Pavel Goja iz Koštabone³⁷, borec enote PRIMORJE, pri Divarati zelo drzno napadel z bombami nemško mitralješko gnezdo. Čeprav je bil ranjen v roko, je iz boja izločil več nemških vojakov.

³⁷ Glej opombo št. 22!

Nemško letalstvo je hkrati podpiralo svoje sile na severnem in južnem odseku fronte. S pomočjo radijskega usmerjanja s tal in z vidno označbo nemških položajev je lahko zelo natančno bombardiralo in mitraljiralo uporniške položaje, tako da je v mnogih primerih prikovalo italijanske sile in pripadnike enot ELAS k tlom. Obenem se je s tem odpiralo pot nemškim silam. Edina opora italijanskih enot je bilo njihovo topništvo.

Prva bitka ni bila uspešna niti na južnem, niti na severnem sektorju.

V teh dneh so uporniške sile imele zelo velike izgube. Kot je potek dogodkov pokazal kasneje, je bil namen Nemcev oslabil upornike, zadržati položaje in pridobiti na času, da bi lahko izkrcali sveže sile, ki so jih pripravljali na kopnem in bi se izkrcale v severnem delu otoka. Lahko celo trdimo, da so te sile že začele prihajati na Kefalonijo, ne da bi uporniške sile in enote ELAS bile o tem obveščene. Opazovalna in obveščevalna služba je popolnoma odpovedala. K temu so verjetno pripomogli tudi prevzetost, podcenjevanje ter zavračanje pomoči in sodelovanja, ki so ga pokazali nekateri odgovorni voditelji divizije »Acqui«, zlasti do enot ELAS in do prebivalstva. Sodelovanje italijanskega topništva očitno ni zadostovalo, ni pa bilo tudi dovolj usklajeno.

Medtem ko so odgovorni dejavniki divizije še naprej drobili svoje sile z napadi na utrjeni položaj rta Mounda in tudi tu delali enake napake (kasnili z napadi in pod.), so Nemci že od 15. septembra dalje izkrcavali sveže planinske enote tudi na območju Kiriaki, z namenom, da bi 18. septembra znova prešle v napad. Ta napad pa je bil najbrž ob velikih izgubah, ki jih je imelo nemško letalstvo zaradi obsežnega bombardiranja zavezniških sil na letališče v bližini Patrasa, odložen.³⁸

Skupno število enot, ki so jih Nemci izkrcali na otok do 19. septembra, je bilo približno takšno: trije bataljoni planinskih lovcev in dva divizionarskega topništva. Te enote so bile sodobno oborožene in na hribovitem zemljišču izredno gibčne. Uporabljale so predvsem živinsko vleko, kar jim je zelo ustrezalo glede na terenske razmere.

Črni dan:

21. september 1943

Štab italijanske divizije je pripravil nov napad, da bi zavzel Kardakato samo z juga, tako da bi 3. bataljon s kote Dafni z vzhodne strani obkolil levi bok nemških sil, 2. bataljon 17. polka pa naj bi napadel z območja Kozuli. Dve četi 17. polka sta zasedli Kozuli in Dikuli (prej raz-

³⁸ Za potrebe na Balkanu so Nemci dodelili takoj po kapitulaciji Italije 300 svojih letal in jih razmestili po raznih grških letališčih. Tudi dve diviziji, ki sta bili namenjeni v Italijo, so preusmerili na Balkan; bili sta prilagojeni za vojskovanje na kraškem in hribovitem terenu, kot je bila Kefalonija.

Ivan Sirk, pripadnik Samostojne slovenske partizanske čete »Primorje« pri ELAS na otoku Kefaloniji in zatem nemški ujetnik, umrl 1. decembra 1943 na otoku Kefaloniji v nemškem ujetništvu

porejeni na Diravati), tri baterije divizijskega topništva pa so se premaknile bliže Kardakati, na območje Dilinate. Topništvo je začelo streljati 21. septembra ob štirih zjutraj, medtem ko naj bi se ofenziva začela istega dne ob 6. uri.

Toda ob 5. uri zjutraj so to akcijo prehiteli s svojo ofenzivo nemški planinski lovci, v sodelovanju z enotami, ki so jih imeli ves čas na položajih pri Kardakati. Ob 7. uri zjutraj se je 3. bataljon 317. polka, ki je imel pri tem napadu najvažnejšo nalogo, v celoti vdal, ker je bil obkoljen. Zdaj so nemške enote s pomočjo letalstva hitro prodrle in razbile razpored uporniških sil na jugu, hkrati pa je 1. bataljon planinskih lovcev zavzel vse položaje na severnem odseku in prodrl do Samija. Tako so Nemci tega dne v tesnem sodelovanju z močnim letalstvom hitro napredovali prek Dilinate in prelaza Kolumi do Francate–Valsamate. Druge kolone so dosegle Kuruklato in Farso.

To je bil za uporniško vojsko najbolj črn in krvav dan. Nemci niso priznavali ujetnikov: kdor ni padel v boju, so ga ujetega ustrelili. Na krvave gmote pobitih so zmetali še ročne bombe ali aktivirali protitankovske mine. Ta dan so padli ali bili ustreljeni naslednji člani slovenske osvobodilne organizacije, pripadniki enote, ki je bila tako kot čete ELAS vključena v boje z Nemci: Jakob Bergoč (Razdrto, padel 21. septembra v okolici Kimoniko–Sami); Venčeslav Čelik (Ravna, Cerkno, ustreljen 20. septembra v okolici Sami); Pavel Čufarin (Kanalski vrh–Kanal, ustreljen 20. septembra); Franc Družina (Tatre pri Materiji, padel 19. septembra na položaju pri Sami–Kimoniko); Karel Košuta (Sv. Križ pri Trstu, ustreljen 20. septembra

na območju Kimoniko-Sami); Izidor Hvala (Vojsko nad Idrijo, padel 21. septembra v Frankati); Ivan Leban (Volarje, Tolmin, vztrajal z minometom in puškomitraljezom do zadnjega; Nemci so ga ujeli 21. septembra in od besa razrezali); Štefan Leban (Volče pri Tolminu, padel 21. septembra pri Kimoniko-Sami); Jože Torkar (Podbrdo, Tolmin, ranjen 19. septembra, Nemci so ga odvlekli iz bolnišnice in nato ustrelili).

V bolnišnici sta umrla Ivan Sirk (Dobrovo, umrl 1. decembra 1943); Richard Vidic (Komen, umrl 20. oktobra 1943).

V bojih na območju v Frankati se je zlasti izkazal Rudolf Cenčič iz Volč pri Tolminu. Uspešno je napadel Nemce z bombami. Devetnajstega septembra 1943 je vztrajal od 17. ure na položaju na cesti, skupaj še z 11 Slovenci, ter z lahko in težko strojnico še do 10. ure naslednjega dne, potem ko je italijanski bataljon že zapustil svoje položaje. Nemci so bili tu odbiti z velikimi izgubami. Tu so padli trije primorski Slovenci, osem pa so jih Nemci pozneje zajeli.

Nemške sile so 21. septembra zavzele Kastro, Pederja-Prokupa-ta-Razata in prelaz Kolumi. Uporniških vojakov, ki niso padli v bojih, niso pustili živih: množično so jih postrelili. Tiste, ki so bili ranjeni, a še živi, so z raznimi ukanami izvabili izpod mrličev in nanje zmetali ročne bombe. Tako so Nemci tiste dni ravnali v vseh delih kefalonske fronte. Mrličev niso pustili niti pokopati, češ da so bili uporniki.

Kruto nemško maščevanje Vsak ranjenec ali ujetnik je tiste septembrske dni 1943 doživel na Kefaloniji svojo tragedijo. Nekaj primerov nam to morilsko slò Nemcev na otoku nazorno predstavi.

Amos Pampaloni,³⁹ kapetan topništva, sodelavec ELAS in slovenske enote PRIMORJE ter duša upora v diviziji »Acqui«, je doživel naslednje:

»... Dan za dnem so nemška letala (štuke) neprestano bombardirala položaje na otoku, hkrati pa tudi mitraljirala. Naše izgube so naraščale iz trenutka v trenutek. Ranjencev je bilo na tisoče, mrličev iz minute v minuto več. V takem stanju nas je zatekla noč 20. septembra. Nemci so bili prepričani, da so omajali naše obrambne sposobnosti, zato so v vzhodnem delu otoka izkrcali močne sile. Med njimi so bili tudi pripadniki divizije 'Edelweiss' (Planika), ki so jo v dobrem delu sestavljali gornjeadiški in avstrijski vojaki.

Ob zori 21. septembra se je začelo strašno klanje. To je bil začetek tri-dnevnege pobijanja ljudi na otoku. Drugega za drugim so obkoljene oddel-

³⁹ Glej opombo št. 19!

ke italijanske vojske in drugih uporniških enot ELAS, razporejene v okolici Argostoliona in v drugih predelih otoka, zdesetkali letalski napadi v preteklih dneh. Enote niso imele zveze z nadrejenimi poveljstvi, nemške enote pa so bile sveže, dobro opremljene. Vojake in oficirje divizije so razorožili in postrelili.

Tudi mojo baterijo, ki je na koncu zožene doline branila dostop do Argostoliona, so močnejše nemške sile obkolile. Ukazal sem, da se branimo. Ko smo topovom odvzeli zapiracle in jih skrili, smo postavili edini dve strojnici, ki smo ju še imeli, in se začeli pripravljati na obrambo. Po kratkem odporu smo ugotovili, da nismo kos navzkrižnemu ognju nemških minometalcev in da imamo že veliko ranjenih, zato smo se vdali.

Ukazali so nam, naj orožje odložimo. Avstrijski kapetan mi je prišel naproti in mi s pomočjo prevajalca ukazal, naj izročim zapiracle topov. To sem zavrnil. Medtem so nas tudi že okradli; pobrali so vse, kar smo imeli na sebi kaj vrednega: ure, denarnice in prstane, mnogim tudi pasove za hlače.

Nemški kapetan je vztrajal, naj mu pokažem kraj, kjer sem skril zapiracle topov. Ko je ugotovil, da iz tega ne bo nič, je ukazal, naj se drug za drugim postavimo v vrsto. Menil sem, da so nas tako razporedili zato, da nas bodo poslali v kakšno taborišče za ujetnike. Protestiral sem, ker so enako ravnali tudi z ranjenci, posebno še zaradi tistih, ki so bili hudo ranjeni. Toda kapetan mi ni odgovoril; postavil se mi je ob bok in mi ukazal, naj hodim.

Nisem še napravil koraka, ko sem začutil strašen udarec po tilniku. Ustrelil je vame s pištolo. Padel sem in napol izgubil zavest. Mislili so, da sem mrtev. Nisem se ganil. Čutil sem le toplo kri, ki mi je curljala po prsih in tilniku. Hkrati sem zaslišal rafal strojnic, ki so jih postavili ob strani naše razvrstitve. Začul sem glasove svojih vojakov-soborcev, ki so klicali svojo mater. Nato je nastopila strašna, mučna tišina, ki so jo motila le odsekana povelja. V tišini, ki je nato nastopila, sem slišal, kako se Nemci, pojoč, oddaljujejo.

Čez nekaj časa sem prišel k sebi. S težavo sem se dvignil. Pred seboj sem zagledal grozen prizor: pred mano so ležala postreljena in razmrčvarjena trupla mojih vojakov in oficirjev, bili so mrtvi. Odvlekel sem se proti italijanski bolnišnici, ko mi je prišla naproti skupina grških partizanov, ki so se na tem območju že dlje časa borili. Potem ko so mi dali prvo pomoč, so me zaprosili, naj grem z njimi.

Naslednji dan so Nemci zasedli bolnišnico, kljub znamenju Rdečega križa; od tod so odpeljali vse ranjene oficirje in tudi nekatere vojake ter jih pomorili. Ostal sem nekaj dni v oskrbi družine in zaupnikov grškega papasa (duhovnika), ki je bil patriot; dali so mi vse, kar so imeli, in mi skušali vsestransko pomagati. Skoraj oboževali so me, kot da imajo pred sabo nekoga, ki je vstal od mrtvih.

Čez nekaj dni so me prepeljali h grškim partizanom, kjer sem se ponovno srečal z Miliariesisem. Potem ko sem bil nekaj časa na okrevanju, sem z barčico ilegalno prišel na grško kopno. Tam sem ostal v sestavi enot ELAS in se z njimi vred boril do novembra 1944. Že 1. oktobra 1943 sem se udeležil bojev proti Nemcem v bitki za Pantolovico. Bil sem med drugim tudi v bojih za Aios Vlosios in za Amfilohijo.

Sedemnajstega septembra 1944 sem se znova izkrcal na Kefaloniji in s pomočjo pripadnikov divizije 'Acqui', ki so ostali na otoku, usposobil topniško baterijo in z njo potopil štiri nemške motorne čolne, ki so zapuščali Sami in Fiskardo. Tako sem ponovil dejanje, kakršno je pred letom dni sprožilo upor na Kefaloniji. Ob tej priložnosti sem bil vnovič ranjen, tokrat v nogo.

Na podlagi poznejših temeljitih pregledov v domovini so bili vsi zdravniki edini, da sem imel izredno srečo, kajti nemška krogla mi je obšla hrbtenico in glavno ožilje. Kaj takega se zgodi le v enem od deset tisoč primerov . . .⁴⁰

Vstala od mrtvih

Med tistimi, ki so bili ustreljeni na Kefaloniji in ki so, kot včasih pravimo po domače, »vstali od mrtvih«, sta bila tudi dva primorska Slovenca.

Karlo Mlekuž je bil v 317. pehotnem polku na Kefaloniji, z organizacijo OF pa je bil povezan prek sovaščana Jožeta Čopija iz Čezsoče, enega izmed organizatorjev OF v 215. posebni kazenski četi. Mlekuž se spominja, da je bilo v 317. polku približno 50 Slovencev, ki bi bili morali biti repatriirani iz Grčije, ker so kot »alloglotti« bili za italijansko vojsko nezanesljivi. Ob prihodu 215. posebne kazenske čete na otok so bili italijanski vojaki obveščeni, da je to »nezanesljiva enota«, pri tem pa so navedli tudi nekaj imen. Prav na ta način je Mlekuž tudi dobil stike s sovaščanom Jožetom Čopijem.

Karlo Mlekuž se je udeleževal bojev na Kefaloniji do 21. septembra 1943; dva podoficirja, ki sta bila ob njem, sta padla. Mlekuž je vzel strojnico in z njo razpršil Nemce. Tega dne je bil v vasi Frankata zajet in ustreljen. Vendar je bil le hudo ranjen in je pod mrtvimi ležal 24 ur. Ko so drugi dan

⁴⁰ Junija 1982 se je Amos Pampaloni kot ožji član ANPI-VZPI v družbi s predsednikom ANPI-VZPI udeležil proslave naših herojev na Bazovici, 28. junija 1982 pa je bil na srečanju vseh članov enote »Primorje« v Lipici. Bil je presenečen, ko je znova videl borce naše samostojne čete iz leta 1943 in 1944, saj je bil tesno povezan z vsemi načrti, ki smo jih kovali skupaj z ELAS in z njim v boju za svobodo. Občutek zadovoljstva je ob tem preveval tudi vse borce čete »Primorje«, ko smo znova ugotovili, da smo takrat, čeprav tako mladi, neizkušeni in daleč od domovine, polagali tudi temelje mednarodnemu sodelovanju.

prišli, da jih pokopljejo, so bili trije vojaki živi. Dva sta kmalu nato umrla, Mlekuž pa je ostal živ.⁴¹

Karlo Furlan, rojen 13. julija 1923 v Vojščici pri Gorici, borec enote PRIMORJE, je med streljanjem ostal živ samo zaradi svoje prisebnosti. Takole med drugim opisuje tragično doživetje na Kefaloniji:

»... Po krvavih bojih smo se že zdesetkani umaknili nazaj v vojašnico; bilo nas je 78, med nami samo dva podoficirja. Triindvajsetega septembra 1943 ob 10. uri so prišli Nemci s tanki v vojašnico in pričeli streljati. Čeprav smo bili oboroženi in se nismo takoj vdali, smo bili proti tankom brez moči. Tako so nas polovili in razorožili. Ko so nas vse pregledali, so nas razvrstili in pod stražo peljali v пристanišče Argostolion. Tam so nas strpali na neko dvorišče.

Mislili smo, da bomo počivali; a ni preteklo niti deset minut, ko so Italijani začeli vsevprek kričati. Obrnil sem se, pogledal proti vhodu in videl, da leži mitraljezec pripravljen za streljanje. V hipu sem se vrgel na desno stran na tla in obležal. Toda že je rafal zaregljal nad menoj in pokrila so me trupla zadetih. Kakšne pol ure sem ležal pod mrtvimi.

Ko je bilo vse tiho, sem trupla previdno odmaknil in pogledal okrog sebe. Bilo me je groza. Potem sem videl, da prek zidu pleza neki preživeli Italijan. Hitro sem se dvignil in ves okrvavljen splezal tudi jaz prek zidu. Zatekel sem se v neko hišo, ki je bila prazna...

Naslednji dan so mi bolniške sestre iz bolnišnice prinesle za hišo kruha in vode. Popoldne sem slišal, da me nekdo kliče. Bil je preživeli Italijan, že v civilni obleki; bil je ranjen v roko. Rekel mi je, da naj grem z njim na kopno, da se bova pridružila partizanom.

Šla sva iz mesta, in ko sva že hodila nekaj časa, sva srečala motorizirane italijanske vojake, ki so se bili vdali Nemcem. Nekako sredi kolone pa je moj novi tovariš, preživeli Italijan skočil na enega od avtomobilov, tako da sem ostal spet sam. Nadaljeval sem pot. Čez nekaj časa je po cesti prišla druga motorizirana kolona. Ko sem jih vprašal, od kod prihajajo, so me pognili na tovornjak in mi povedali, da so za njimi Nemci; zagotovo da me bodo ubili, če jim padem v roke. Na tovornjaku so me hitro preoblekli v uniformo. Tako sem že drugič šel kot ujetnik v taborišče. To je bilo v moji bivši vojašnici.

Takrat že niso več streljali ujetih italijanskih vojakov, ampak samo oficirje. Tu, v taborišču, je bilo precéj ujetnikov, med njimi tudi nekaj primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, s katerimi sem se takoj ob prihodu seznanil. To so bili Rudi Budihna, Jože Erjavec, Oskar Harej, Ivan Cijan in drugi...⁴²

⁴¹ Izjava v arhivu enote »Primorje« v PAK.

⁴² Odlomek iz rokopisa »Vstal od mrtvih« z dne 15. februarja 1983 (izvirnik v PAK).

V dopolnilu svojega opisa, kako so ga Nemci streljali, je Karlo Furlan dodal še tole:

»... Ko je strojnica na tistem dvorišču, kjer so nas streljali, utihnila, so Nemci streljali naprej še s puškami, če bi morda kdo še živel. Nazadnje so tudi na tisti kup, pod katerim sem bil jaz, vrgli še ročne bombe. Od ene sem dobil drobec zadaj v glavo; tovariši v vojašnici so mi pozneje rano očistili in obvezali...«

To je seveda le drobec iz usod protifašistov – Grkov, Italijanov, primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov z otoka Kefalonije v septembru 1943. Še več bi lahko o vsem tem trpljenju in srečanju s smrtjo povedali vsi tisti, ki jih ni več med nami.

Usoda, ki je doletela na Kefaloniji grške, predvsem pa italijanske protifašistične borce, je tu opisana le bežno. Njihove protifašistične in človekoljubne organizacije so o tem že precéj napisale, marsikaj pa bodo gotovo še zbrale. Borci samostojne slovenske čete PRIMORJE iz ELAS cenimo njihove žrtve, saj nas nenehno spominjajo, da moramo krepiti medsebojno razumevanje, prijateljstvo in sodelovanje. In če le mimogrede povemo, da imajo vsi pripadniki divizije »Acqui« s Kefalonije status borcev enot ELAS tedaj tudi to prepričljivo dokazuje, kako čvrsto je tovarštvo skovano v vojni in v boju za svobodo.

Kar štirje Odiseji ...

Enaindvajsetega septembra 1943 je nemški planinski bataljon, ki se je izkrcal na območju zaliva Mirta, zavil proti pristanišču Sami, razbil zadnji odpor 1. bataljona 317. polka, partizanskih enot ELAS in tudi odpor Slovencev, vključenih v boje na tem odseku.

Navedli smo že, da so nekateri pripadniki naše organizacije oziroma ustanovljene enote PRIMORJE pri tem padli, drugi bili zajeti ali pa se jim je posrečilo skriti v skalnatem hribovju nad zalivom Sami. Med tistimi, ki so v okolici Samija lahko zbežali na varno v hribe, so bili Dušan Tavčar iz Krepelj pri Dutovljah, Miroslav Peric iz Dola pri Opatjem selu, Jože Tušar in Anton Stranščak iz Tater v Brkinih.

Skriti v hribih so sklenili, da bodo zbežali prek morja, na otok Itako. Najbolj med vsemi je znal plavati Miroslav Peric, Dušan Tavčar je kot Kraševce plaval, približno tako tudi Anton Stranščak, Jože Tušar pa se v vodi ni znašel. Vendar je obveljal pogum; vsi štirje so ga imeli dovolj, zato niso hoteli odstopiti od cilja. Za vsako ceno so hoteli priti na kopno in od tod s pomočjo grških partizanov v NOV Jugoslavije. Vendar kako? Razmišljali so, da bi se na kopno morda lahko prepeljali s kakim ribiškim čolnom.

Po naključju so srečali nekega Grka, ki sicer ni bil pripadnik ELAS, a je le objubil, da bo poskrbel za prevoz, če mu ga seveda plačajo. Fantje pa

niso imeli denarja, niti kakih vrednostnih predmetov. Grk jim je tedaj rekel, da jim bo preskrbel prevoz, če mu izročijo svoja oblačila in obutev; da bo dobil ribiča, ki bi bil pripravljen tvegati.

Tako so ostali v kraškem skalovju v obleki, v kakršni so bili prišli na svet. Čakali so več ur, vendar se ni nihče prikazal. Grk jih je prevaral. Nazadnje so se odločili, da bodo vseeno tvegali. Ko so bosí in krvavih nog prišli do morja, so na obali našli nekaj podrtih borovcev in jih z žico povezali. Tavčar in Peric sta se s takim splavom vrgla v morje: bo, kar bo! Stranščak pa je s Tušarjem ostal na obali, v upanju, da ju bo morda le kdo prepeljal in da se bosta s tovarišema spet srečala na Itaki.

Po večurnem napornem plavanju in čofotanju ob splavu sta naša »brodarja« prispela na obalo Odisejeve domovine. Popolnoma izčrpana sta pristala in nekaj dni čakala na sotovariša. In res, tudi Stranščak in Tušar sta srečno prišla na Itako; prepeljal ju je neki Grk s čolnom.

Z Itake so se naši štirje borci s pomočjo ELAS prepeljali na grško kopno, kjer so se od javke do javke po več tednih prebili do Karpenisiona, kjer je tedaj bil glavni štab ELAS. Kljub želji grških tovarišev, da naj bi ostali v njihovih osvobodilnih enotah, je naše ljudi gnala neizmerna želja, da bi se čimprej pridružili enotam NOVJ. To so tudi dosegli, ko so prispeli na območje, kjer se je borila 1. makedonsko-kosovska udarna brigada, kateri so se priključili.⁴³

Konec bitke za Kefalonijo

Bitka, ki se je začela 21. septembra, je iz boja izločila uporniške enote na področju Sami, kjer je napredovala nemška enota planinskih lovcev v rangju bataljona. Po zavzetju pristanišča Sami je imela prosto pot, da se čez prelaz Kolumi združi z bataljonom planincev in divizionom minometalcev, ki sta čez planinski predel Vrachona prišla italijanski razporeditvi za hrbet in napredovala čez prelaz Kolumi proti vasi Frankati in Valsamati. Na tej poti so nemški vojaki postrelili na tisoče upornikov, s pripadniki divizijskih baterij vred, ki sta jim poveljevala Pampaloni in Apollonio.

Tretja kolona, ki je šla mimo enot 2. bataljona 317. polka, se je združila z nemškimi enotami, ki so držale svoje položaje že od 15. septembra. S temi svežimi silami je sodelovalo nemško letalstvo, in to z izredno učinkovitostjo in z mnogimi letali, tako da je bilo na nebu dostikrat hkrati tudi do 30 letal (štuk) in 20 bombnikov, ki so tolkli po določenih točkah. Letala so ves čas sodelovala z enotami, ki so napadale, z njimi so imele neposredne radijske

⁴³ »S Kefalonije na Itako na splavu iz borovcev septembra 1943« (rkp. z dne 8. decembra 1949 v PAK).

zveze, sporazumevali pa so se tudi z raketami in z označevanjem zemljišča z dogovorjenimi razpoznavnimi znaki.

Dvaindvajsetega septembra 1943 sta enoti, ki sta prešli prelaz Kolumi, šli čez Trojanato in Peratato, prišli za hrbet vsem enotam protiletalskega in obalnega topništva divizije ter od tod napredovali proti Argostolionu. Tam sta se združili z nemškimi enotami, ki so napredovale ob obali Farsa-Argostolion.

Dvaindvajseti september je pomenil popolno razbitje in razsulo položajev vseh uporniških sil in enot. Nemci so svoj upeh sklenili z neverjetno krutostjo in maščevalnostjo, saj so vse tiste, ki so jih zajeli 21. in delno še 22. septembra, postrelili, še prej pa jih oropali osebnih predmetov; mrtve so pustili v gomilah ali posamič po gmajnah ali pa jih zmetali v vodnjake. Trupla, ki so začela zaudarjati in so bila že nabrekla ali načeta od raznih živali, so polili z nafto in jih sežgali. Najkrvoločnejši med njimi so bili planinski lovci, ki jim je poveljeval major Hirschfeld.

Nemško vrhovno poveljstvo je 24. septembra 1943 sporočilo, da je bila uporniška divizija »Acqui« na otoku Kefaloniji v bojih uničena. Hitlerju, ki se je osebno zanimal za potek dogodkov na frontah ter je tem otokom in Balkanu pripisoval izreden pomen, je bilo zadoščeno.⁴⁴

⁴⁴ »Völkischer Beobachter«, glasilo nacionalsocialistične stranke Nemčije, je 25. septembra 1943 objavil članek pod naslovom »Nemški opomin vsem izdajalcem. Italijanska uporniška divizija Acqui na Kefaloniji uničena«. V njem med drugim piše:

»... Uničenje uporniške italijanske divizije 'Acqui' na Kefaloniji v Jonskem morju, ki je odklonila vdajo in ponudila izkrcevalno mostišče za osvojitve Peloponeza sovražniku, je oster in zgleden opomin vsem izdajalcem in banditom ...

... Skupno z otokom Kreta, ki ga zasedajo množične nemške sile, je otok Kefalonija pravi zid za obrambo Grčije pred sovražnikovimi vpadi. Izročiti ta branik zaveznikom in s tem zlomiti naš obrambni sistem je bil zločinski načrt italijanskih in grških banditov-komunistov, ki pa je zaradi odločnega posredovanja močnih oboroženih udarnih nemških sil propadel.

Potem ko je uporniško poveljstvo na otoku zavrnilo izročitev te vojaške utrdbe nemškim silam, so stopile v akcijo udarne kopenske in zračne sile Tretjega rajha, da bi upornike uničile. Več dni zapored so naša letala tolkla po utrdbah in vojaških napravah Kefalonije z bombami vseh kalibrov. Na koncu, ko so se naše sile izkrcale na zahodni strani otoka, in skupaj s tistimi, ki so že bile tam, začele pohod proti notranjosti, je bila po srditem boju obramba upornikov zlomljena.

Sovražnikovo topništvo je bilo med nenehno silovito akcijo naših bojnih letal, štuk' popolnoma uničeno. Poslednje uporniške postojanke domišljave divizije so naši strmoglavci uničili 22. in 23. septembra, tako da so lahko nemški grenadirji strli še ostali del divizije, ki se ni hotel vdati.

K tej hitri, zmagoviti vojaški bitki so pripomogle predvsem zračne sile, ki so s transportnimi in bojnimi letali dovažale na bojišče sveže nemške enote, potrebni material in strelivo, gorivo in hrano.

Otok je zdaj s svojim glavnim mestom in pristaniščem Argostolion trdno v nemških rokah ...«

Nemci pa so postopoma le nehali streljati vojake. Začeli so jih prepeljavati v zbirna taborišča ob obali, kjer so jih pustili tudi po več dni brez hrane in vode. To med drugim na kratko opisuje tudi naš borec Karlo Furlan:

»... V taborišču smo imeli težko življenje. Ni bilo ne hrane ne vode, najtežje pa nam je bilo, ker smo bili v tem vročem podnebjju brez vode. Spominjam se, da je sredi dvorišča stal vodnjak, v katerem je bilo nekaj vode, pomešane s krvjo; ker ni bilo druge, smo pili tudi to...«⁴⁵

V gneči in slabih higienskih razmerah je začela med ujetniki razsajati krvava driska. Tu in v civilnih zaporih v Argostolionu je bilo natlačenih 6000 italijanskih ujetnikov. V bojih je padlo (ali pa so jih Nemci postrelili) 4750 vojakov in podoficirjev ter 155 oficirjev.

Štiriindvajsetega septembra, približno med 9. in 13. uro, so Nemci na dvorišču neke rdeče pobarvane hiše ustrelili še 260 oficirjev. Ujetnike, ki naj bi jih na treh starih ladjah prepeljali na kopno, so potopili na morju; tiste, ki so se skušali rešiti, so pobila nemška letala. Tako je umrlo še približno 3000 ujetnikov. Skupaj je na Kefaloniji padlo, bilo postreljeno ali potopljeno okrog 9000 vojakov in podoficirjev ter 406 oficirjev.

Koliko je padlo v bojih pripadnikov ELAS in civilnega prebivalstva, nam ni znano. Nemci so imeli naslednje izgube: 1500 vojaških oseb, 19 letal in 17 manjših motornih ladij.

Uporniške sile so imele prve dni po kapitulaciji Italije dobro priložnost, da bi premagale nemške sile, če bi bile nastopile odločno in nasprotnike razorožile. Na njihovi strani je bilo več prednosti: številčno razmerje je bilo 6 : 1 v italijansko korist. Imele so močno in dobro topništvo ter dovolj streliva in zalog hrane, podpirali pa so jih prebivalstvo otoka in sile grškega odporiškega gibanja. Nemci so bili prav v tem času močno zaposleni z razoroževanjem italijanskih sil na kopnem.

Prednosti nemških okupatorjev pa so bile v tem: bili so veliko bolj izurjeni in borbeni, tudi zagrizeni in nepopustljivi. Imeli so močno letalstvo in zaledje na kopnem. Ob začetku bojev so že podrobno izdelali variantne načrte za napad ter na kopnem razorožili veliko enot italijanske 11. armade. Imeli so odlične zveze in trdno sodelovanje med enotami in rodovi vojske, enotno poveljstvo in voljo ter predvidene ukrepe za primer, če bi Italija kapitulirala.

V čem so bile pglavitne napake vodstva divizije »Acqui«, ki so imele usodne posledice za vse uporniške sile na otoku? Lahko bi jih strnili v naslednje ugotovitve: začetno kapitulantstvo (13. september 1943) in prepustitev pomembnih položajev sovražniku; zavlačevanje z razorožitvijo sovražnika, ko je bila še možna; pomanjkanje osnovne analize sovražnikovih načrtov; vodenje napada s postopnim uvajanjem enot, predvsem manj

⁴⁵ Glej opombo št. 28!

Srečko Likar, organizator Samostojne slovenske čete »Primorje« v ELAS, govori 29. marca 1978 na hribu Kastro na otoku Kefalonija skupini 250 prekomorcev-borcev NOVJ, ki so obiskali otok Kefalonijo in prizorišča bojov naših ljudi v letu 1943. Za njim je Stojan Troha (drži mikrofona), predsednik odbora za izvedbo izleta na Kefalonijo

izkušenih, kar je sile drobilo, udeležence bojov pa utrujalo in demoraliziralo; izvajanje napadov v času, ko je sovražnik gospodaril na nebu in nadziral vsak premik italijanskih enot; slaba ali nikakršna služba zvez, obveščanja in protiobveščanja; podcenjevanje sodelovanja z ELAS, tj. grško NOV.

Tako nekateri napadi enot divizije »Acqui« niso bili dodelani in tudi ne izpeljani s potrebno odločnostjo. Del poveljniškega kadra zaradi politične zaslepljenosti in trenutne mlačnosti ni znal pravilno vrednotiti odločnosti in zagrizenosti ter ciljev nemških sil na otoku.

Divizija »Acqui« kot glavnina, bataljoni ELAS in primorsko-istrski oddelki enote PRIMORJE kot enote NOV so na otoku Kefalonija bitko z Nemci sicer izgubili, vendar je bila moralnopolitična zmaga vendarle na strani uporniških sil. Med Grki, Slovenci, Hrvati in Italijani je to skupno dejanje utrdilo tovarštvo, skovano s krvjo v boju proti nacifašističnemu nasilju. Zaveznikom pa je bitka na Kefaloniji zaradi nemških izgub, olajšala položaj. Zanje je bilo ugodno tudi to, da so Nemci preusmerili dve svoji diviziji namesto v Italijo na Balkan.

Sklep OF v taborišču: boj nadaljevati!

Povedati je treba, da je nemška vojska začela ujetnike, med njimi naše tovariše, razvažati na kopno v skladu s svojimi načrti.

Organizacija OF v naših vrstah pa je zaradi takih novih okoliščin sklenila na ožjem sestanku vodstva v taborišču, da je treba boj proti nacifašizmu nadaljevati in da mora vsak član organizacije narediti vse, da ga Nemci ne bi prepeljali v Nemčijo, kajti sicer ne bo imel več možnosti, da bi se pridružil partizanom. Vsak član organizacije mora tudi v novem kraju, kamor bo prišel, poiskati zvezo in se pridružiti partizanom. Sedanja povezava med nami se ukine, tovariši pa naj vzpostavijo nove medsebojne stike glede na krajevne in druge možnosti.

Na odločilnem sestanku je bil tudi Slavko Ličen, ki vsekakor zasluži nekaj vrstic.

Pravili smo mu »rihemberški slavček«; ni namreč veliko storil samo za našo politično organizacijo in njen razvoj, ampak se je zlasti izkazal v kulturnoprosvetnem delu, še posebej pri organiziranju in delovanju našega pevskega zbora. Vedno je nosil s seboj žepno izdajo Prešerna in Gregorčiča. Bil je med nami najboljši poznavalec stare grščine, Homerjevega jezika, in njegovih zgodb. In zdaj je bil tu, v njegovi domovini, skupaj z njegovimi potomci: kot brat med brati se je bojeval za Kardakato in Sami, sodeloval z domačini v boju za svobodo. V bojih je doživel krutost razčlovečenih Hitlerjevih zločincev, izmučila pa ga je tudi malarija, ki si jo je nakopal prav na tem otoku. Vendar ob ločitvi od njega nisem slutil, da se ne bova več videla. Bilo mu je komaj enaindvajset let, ko smo ga izgubili v zahodni Grčiji.

Kako so člani naše organizacije uresničevali sprejete sklepe, naj pove nekaj primerov:

Ko je Bratko Lenščak ugotovil, da je na transportu, ki je namenjen v Nemčijo, je na jugoslovanskih tleh skušal skočiti med vožnjo z vlaka. Toda rafal nemških stražarjev ga je smrtno zadel. Tako je dal svoje mlado življenje tudi naš zvesti tovariš Bratko, ki nam je v sočnem šempaskem narečju tolikokrat pripovedoval o podvigih partizanov na Čavnu. Bil je do kraja vdan idejam NOG in svojim ljudem, poštenjak in korenjak, ki smo ga bili zmeraj veseli.

Viktor Fajdiga iz Postojne pripoveduje:

»... Januarja 1944 so me Nemci odpeljali iz taborišča na otoku na grško celino in potem dalje proti Sarajevu. Med potjo sem pobegnil in padel v bližini Ilidže v ustaško zasedo. Ustaši so me odvedli v zloglasno taborišče Jasenovac, od koder nas je proti koncu januarja 1945 med zadnjimi 80 preživelimi, do skrajnosti izčrpanimi in izmučenimi, osvobodil jurišni bataljon 29. udarne brigade. Zatem so me zdravili v sarajevski bolnišnici. Od tod so

me 6. junija 1945 poslali domov v Postojno. Posledice trpljenja občutim še danes . . . »⁴⁶

Boris Karbič iz Sežane navaja:

» . . . V Ribnici pri Kraljevu sem pobegnil Nemcem in se vključil v 2. proletarsko udarno divizijo. Z njo sem sodeloval v bojih v Srbiji: v Trsteniku, Vrnjački Banji, Kraljevu, Čačku; nato v Sremu: v Šidu, Ilaku, Nemcih; v Mačvi: v Loznici, Banji Koviljači; v Bosni pa v Janji, Bijeljini, Suhem polju, Čeliku, Brčkem in Orašju. Tretjega maja 1945 so me zaradi malarije poslali v bolnišnico . . . »⁴⁷

V Srbiji so po Karbičevi izjavi padli naslednji primorski Slovenci, ki so se na Kefaloniji bojevali kot člani oddelkov PRIMORJE: Franc Dekleva, Franc Dolgan, Miloš Križaj, Rudi Malnarič, Edo Ostrouška, Franc Šabec, Jože Štok in še nekateri drugi.

Alojz Lisjak, zdaj v Mariboru, je opisal svoje zelo zanimive doživljanje v posebnem kazenskem bataljonu in pot v partizane v prispevku, ki ga pod naslovom »Z otoka Kefalonije do Trsta« prav tako objavljamo v tej knjigi.⁴⁸

Jože Bevk iz Raven pri Cerknem pripoveduje:

» . . . Z otoka so nas odpeljali v sredino Grčije, nato v Albanijo, naposled pa v Srbijo. Komaj tu se mi je posrečilo priti do nekega domačega mlinarja, ki nam je pokazal pot do partizanov. Dvajsetega oktobra 1944 smo Nemcem pobegnili, toda še isti večer so nas ujeli četniki. Sedem nas je bilo. Rekli so nam, da moramo stopiti v njihovo vojsko. Izgovarjal sem se, da ne znam uporabljati orožja, da sem bil v italijanski vojski samo delavec brez orožja. Prepričani smo bili, da nas bodo postrelili, vendar se je na koncu izteklo tako, da so nas zaposlili na polju. Bil sem za pastirja pri nekem kmetu, ki je tudi bil četnik. V tem kraju sem počasi spoznal okolje in končno se mi je 27. decembra 1944 posrečilo pobegniti; priključil sem se 3. srbski udarni brigadi 2. proletarske udarne divizije. S to enoto sem se udeležil številnih bojev, tako za Čačak, Užice, Tuzlo, Zvornik, Vinkovce in Slavonski Brod . . . »⁴⁹

Že iz teh nekaj pričevanj je razvidno, kako so se posamezni člani naše organizacije OF in udeleženci bojev na Kefaloniji v jeseni 1943 vedli pozneje, ko so jim nove okoliščine omogočile, da tako ali drugače uresničujejo sklepe, ki smo jih sprejeli med nemškim ujetništvom 1943 in 1944 na Kefaloniji. Nekateri izmed njih so za uresničitev teh sklepov žrtvovali tudi življenje.

⁴⁶ Glej opombo št. 7!

⁴⁷ Izjava v PAK.

⁴⁸ Izvirnik rokopisa v PAK.

⁴⁹ Glej opombo št. 2!

Zmage in umiranje naših ljudi na Krfu

Omenili smo že, da so italijanske fašistične oblasti po našem prihodu v пристanišče Patras marca 1943 našo 217. posebno kazensko

četo prepeljale na otok Krf, da bi tam opravljala razna težka dela pri utrjevanju otoka. Tudi v 216. in 217. posebni kazenski četi je bil organiziran odbor OF z nalogami kot v omenjeni naši četi. Ker smo v 215. posebni kazenski četi na Kefaloniji hitro vzpostavili zvezo z EAM in ELAS, smo predstavnika teh organizacij (poročnika Miliariesisa) zaprosili, naj obvesti vodje EAM in ELAS na otoku Krfu, pa tudi v mestu Pilos na Peloponezu, o 216. posebni kazenski četi ter da naj se povežejo z našimi fanti, ki so usklajevali delo organizacije OF v teh enotah. Dali smo tudi imena, na katera naj se njihovi predstavniki obrnejo z geslom »Srečko«. Poudariti je treba, da so tako na Peloponezu kot na Krfu razdelili obe četi v manjše skupine, prav tako kot na Kefaloniji, in jim ukazali opravljati razna težka dela.

V zvezi z delom ELAS na Krfu navaja Franc Marinšek, zdaj v Kopru, med drugim tole:

»... Povezavo z ELAS smo dobili že pred kapitulacijo Italije...«⁵⁰

Na otoku Krfu je organizacijo odpora vodil Papas Spiru. Takoj pa je bilo vzpostavljeno sodelovanje med poveljnikom otoka italijanskim polkovnikom Lusignanijem in poveljstvom ELAS. Odnos do Nemcev na otoku so opredelili takole: z njimi nobenih pogajanj in nobenega kompromisa!

Poveljstvo italijanske mornarice je iz Barija poslalo na pomoč dve torpedovki: SIRTORI in STOCCO. Druge italijanske ladje so prepeljale v Italijo več kot 6000 vojakov in celó zajete Nemce z otoka, ker so v septembru 1943 nemško postojanko takoj likvidirali. Na otoku so v prvi fazi bojov zavzeli vseh pet nemških utrjenih postojank in jih tako v celoti odpravili.

Nemci so se skušali s pomočjo letalstva dvakrat izkrcati, vendar jih je obramba otoka zavrnila; izgubili so 10 do 15 izkrcevalnih plovil. Pri poskusu izkrcanja so imeli več kot 100 mrtvih vojakov, ki so pripadali 99. polku planinskih lovcev. Tako se je 13. septembra 1943 postopoma vdalo vseh 500 Nemcev; nato so jih, med 14. in 23. septembrom 1943, prepeljali skupaj z več kot 5000 italijanskimi vojaki vred v Italijo, hkrati z evakuiranimi civilnimi italijanskimi uradniki.

Nemško letalstvo je stalno bedelo nad premiki na otoku in ga iz dneva v dan srditeje bombardiralo. Za Krf so Nemci žrtvovali 17 letal, italijanske sile odpora pa 4 hidroplane.

Štiriindvajsetega septembra 1943 ponoči so se Nemci izkrcali na otoku in tudi tu, kot na Kefaloniji, z močno in nenehno podporo letalstva nezadržno napredovali. Šestindvajsetega septembra 1943 je bila bitka za otok Krf končana. Tudi tu so Nemci ustrelili poveljnika in načelnika štaba ter

⁵⁰ V obrazložitvi k prošnji za priznanje posebne delovne dobe (kopija v PAK).

Kulturniška skupina 6. srbske brigade 2. proletarske divizije, slikana aprila 1945 v kraju Bogatić v Srbiji; prvi z leve (s svetlim ovratnikom) stoji Karlo Guštin, ki je bil pripadnik ELAS na otoku Krfu in nato nemški ujetnik, a je iz ujetništva pobegnil in se vključil v 3. četo 3. bataljona 6. srbske brigade

topniške oficirje. Druge ujetnike in oficirje so zbrali na letališču, kjer jih je kmalu nato bombardiralo zavezniško letalstvo, ki pa se za časa bojov ni prikazalo.

In kaj se je zgodilo s primorskimi Slovenci in istrskimi Hrvati v 217. posebni kazenski četi? O tem piše med drugimi Anton Tominc*, zdaj v Se-medeli v Kopru, takole:

»... Stike z osvobodilnim gibanjem odpora (EAM in ELAS) smo vzpostavili kmalu po prihodu na otok, posebno še po padcu fašizma v juliju 1943. Ko so nas septembra 1943 na otoku zajeli Nemci, so me odpeljali v mesto Agrinion na kopno. V tem taborišču sem dobil zveze z grškimi partizani in 4. aprila 1944 sva z Antonom Pavšičem iz Bukovice pri Gorici pobegnili k njim. Bil sem dodeljen v 13. divizijo ELAS, ki se je bojevala v severni Grčiji. Ko so decembra 1944 prišli v Grčijo Angleži, so nas odpeljali v Italijo in nam ponujali, naj ostanemo v njihovih vrstah. Tega nisem sprejel, pač pa sem pobegnil in iz partizanskega tabora NOVJ v Gravini pri Bariju prišel z ladjo 'Ljubljana' v Split, kjer sem se vključil v 5. prekomorsko brigado. Udeležil sem se vseh njenih bojov, do Črnomlja. Iz Gubčeve bri-

Elio Sfiligoj govori pred spomenikom srbskih vojakov na otoku Krfu; levo (z naočniki) je Albert Klun, organizator in vodja izleta 250 prekomorcev; slikano leta 1978

gade, v katero sem nato prišel, pa sem bil demobiliziran 31. maja 1946 s činom kapetana . . .⁵¹

Franc Rejc iz Idrije je med drugim zapisal:

» . . . Na otoku so se pojavili grški partizani, s katerimi smo primorski Slovenci in istrski Hrvati navezali stike. Lopate in krampe smo zamenjali za puške, toda zaradi slabšega poveljevanja italijanskih generalov in neenotnosti italijanskih oficirjev je naš odpor proti Nemcem propadel. Moč grških partizanov na otoku je bila tako neznatna, da smo morali popustiti z Italijani vred. Nemška maščevalnost je zatem sejala smrt po otoku; le redki so imeli srečo, da so se rešili smrti ali ujetništva.

Jaz sem skušal bežati s skupino Grkov, a se nam beg ni posrečil. Kot vojnega ujetnika so me Nemci odpeljali s Krfa na celino. Proti koncu, po večkratnih poizkusih se mi je 25. avgusta 1944 le posrečilo pobegniti iz nemškega ujetništva. Hotel sem se pridružiti partizanom; skrival sem se pred sovražnikom, iskal zvezo s partizani in taval po vaseh Makedonije. Končno sem v vasi Peč le dobil zvezo s 1. kosovsko brigado, v katero sem

⁵¹ Izjava v PAK.

se takoj vključil. Kot pešec in mitraljezec sem bil 2. aprila 1945 ranjen v Slavonskem Brodu . . . »⁵²

Že omenjeni Franc Marinšek, je o tem še zapisal:

» . . . Pred kapitulacijo Italije so Nemci imeli po otoku svoje raztresene postojanke. V odporišnem gibanju in potem v bojih smo sodelovali Slovenci, Italijani in domači grški partizani. Otok Krk je bil nekaj časa popolnoma osvobojen od Nemcev. Po mesecu dni bojev pa so Nemci uporniške sile razbili in vaščane poslali v koncentracijsko taborišče. V bližini letališča na Krku je bilo skladišče bomb. To je bilo verjetno tudi cilj zavezniškega letalstva, toda žal so zavezniki bombardirali kar letališče, kjer je bilo zbranih več kot 10 000 ujetnikov. Tu je padlo tudi veliko Slovencev; imen se žal ne spominjam . . . »⁵³

Od tod so Nemci ujetnike, med njimi tudi Franca Marinška, odpeljali do Soluna. »Po nekaj dnevih mučnih pohodov in siljenja, naj stopim v nemško vojsko, sem zaradi posledic bivanja v Grčiji zbolel za malarijo. Nemci so me prepeljali v bolnišnico. Ker pa tudi tam nisem hotel privoliti, da bi vstopil v njihovo vojsko, sem moral v internacijo. Najprej so me poslali v mesto Stara Vilna v Litvi, od tod pa na Poljsko, v okolico Varšave. Iz Varšave so me z drugimi ujetniki vred poslali v Minsk, kjer nas je Rdeča armada osvobodila 7. julija 1944. V Sovjetski zvezi sem ostal vse do 15. novembra 1945«, piše med drugim Franc Marinšek v svoji obrazložitvi k prošnji za priznanje posebne delovne dobe zaradi sodelovanja v ELAS in NOV.

Slovenski fantje, ki so pripadali organizaciji OF v Asti, so potemtaka tudi na Krku našli povezavo z grškim partizanskim gibanjem. Tu je značilno dvojje: Nemci ujetih italijanskih vojakov niso več streljali, pač pa so postrelili vse višje oficirje.

ELAS je v trenutku, ko so bili naši fantje v najhujši stiski in so se želeli vključiti v nadaljnji odporiški boj, žal odpovedal. Za svojevrstno »pomoč« pa so poskrbeli še zavezniki z bombardiranjem letališča na Krku, kjer so bili zbrani prav vsi tisti ujetniki, ki so se prej borili proti Nemcem.

O tem, kako različna so bila pota naših fantov, potem ko so jih Nemci ujeli, in po kako različnih poteh so hodili, da so spet prišli do partizanov, nam nazorno govoré že navedeni opisi njihovih doživetij. Znova nam potrjujejo, kako globoko so bila v njihovi zavesti načela OF. Naši ljudje, primorski Slovenci in tudi istrski Hrvati, so jih poskušali uresničiti v najrazličnejših, še tako zapletenih in težkih razmerah. Žal sta organiziranost in medsebojna pomoč, ki sta bili postavljeni že v mestu Asti v Italiji, v obdobju po končanih bojih na Krku, odpovedali.

⁵² Izjava v PAK.

⁵³ Izjava v PAK.

Tudi s Peloponeza so vodile poti v svobodo

Na Peloponezu je bila razmeščena, kot smo že omenili, 216. posebna kazenska četa na območju mesta Pilos, ki je bilo pod poveljstvom italijanske divizije »Cagliari«. Tu so bile razmeščene še druge tri divizije: nemška 1. oklepna divizija, nemška 117. lovška divizija in italijanska divizija »Piemonte« s sedežem v Patrasu. Vse te divizije so spadale v okvir 18. armadnega korpusa, ki je bil pod nemškim poveljstvom.

Tudi tu so italijanske fašistične oblasti uporabile za posebne kazenske čete enako taktiko: razdelili so jih na vode in poslali v razne kraje, kjer so naši rojaki opravljali težka dela. Na podlagi dogovora z ELAS na Kefaloniji smo poslali navodila za zvezo s pripadniki ELAS tudi v Pilos, na Peloponez. Grki na Kefaloniji so nam obljubili, da bodo te zveze vzpostavili. O tem piše Franc Pegan iz Izole med drugim tole:

»... V Grčijo smo šli 6. marca 1943, in sicer v Pilos-Navarino na Peloponezu. Tam so nas razdelili po četah in nas krajevnost ločili. Kljub temu pa smo vzdrževali zvezo med seboj in pridobili tudi prijateljstvo grških domačinov. V Pilosu smo delali utrdbe proti sovražniku. Nekaj časa smo zidali skladišča za strelivo. Ko je bilo to dokončano, smo iz drobcev opeke naredili srp in kladivo ter ju vzidali v zid skladišča. Drugi dan je italijanska policija zaprla mojega tovariša.

Srečko Likar je po naših kurirjih pošiljal obvestila o partizanskem gibanju v domovini in o gibanju zavezniških front ter pozival v partizane. Jaz sem se odločil za beg ob preseljevanju v Tripolis 6. septembra 1943. Ko smo z vlakom krenili po ozkotirni železniški progi v hribe Messinije in je vlak vozil počasneje, sem skočil iz vagona in pobegnil v hribe. Zavetišče sem dobil pri grških pastirjih, ki so me odvedli do vasi Megala; tam so me povezali z grškimi partizani, z enotami ELAS. Bil sem v več akcijah, med drugimi tudi v bojih za Sparto, Argos, Meligolo in Kalamato.

Osmega decembra 1944 so me Angleži prepeljali v Italijo, v Bari. Nato sem prišel v tabor Carbonara, kjer sem se takoj vključil v NOVJ. Osmega decembra 1944 sem se v Splitu pridružil 3. prekomorski udarni brigadi...⁵⁴

Prav tako je pred 35 leti opisal svojo pot v ELAS na tem območju Ivo Faganel, doma iz okolice Gorice, ki je bil odgovoren za del naše organizacije OF v 216. posebni kazenski četi. Na tem območju so se septembra 1943 italijanske enote brez odpora vdale Nemcem. Žal o tem in o delu članov naše organizacije nimamo podrobnejših podatkov, ker so Dušana Turela, odgovornega za organizacijo, Nemci zajeli in ga poslali v taborišče v Nemčiji.

Iz povedanega pa vendarle lahko upravičeno sklepamo, da so tovariši, ki so bili v 215., 216. in 217. posebni kazenski četi in so bili tam, nekateri

⁵⁴ Iz življenjepisa (izvirnik v PAK).

Vrnitev grške partizanske enote ELAS iz boja, v kraju Psari na Peloponezu; tu je bila tudi 216. posebna kazenska četa primorskih Slovencev, ki so ob kapitulaciji Italije odšli med grške partizane ELAS

pa že tudi prej doma, vključeni v delo in naloge Osvobodilne fronte, napravili tudi v Grčiji vse, kar so jim tamkajšnje okoliščine omogočale, da bi se pridružili gibanju EAM in enotam ELAS ter sodelovali z njimi. Predvsem pa so se vsi želeli priključiti NOV Jugoslavije, in to ne glede na žrtve.

Med nemško okupacijo

Kot smo že omenili, je nemško vrhovno poveljstvo v sistemu obrambe Balkanskega polotoka ter svojega jugovzhodnega krila namenilo otokom Kefaloniji, Kreti in Rodosu prvenstveno vlogo. Z izpadom italijanskih enot iz te obrambe so morali Nemci tu okrepiti svoje sile z novim sistemom utrd, s preureditvijo mornarice in z močnim letalstvom.

Da bi lahko uresničili te naloge, je na Kefaloniji zavzela položaje nemška trdnjavska brigada. Vseh ujetnikov in tudi zaplenjene opreme (težkih tovornjakov in pod.) niso odpeljali na kopno. Na otoku so zadržali nekaj sto ujetnikov, ki so morali kopati podzemne rove, utrdbe, usposabljeni opremo in podobno. Med temi je ostalo tudi približno sto primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov. Kot med italijansko okupacijo otoka smo bili tudi zdaj razdeljeni v več ločenih delovnih mest. Delovne zahteve so bile večje, odnos Nemcev do ujetnikov grob in nasilen, hrana pa nezadostna. Naša edina sreča je bila v tem, da podnebje ni bilo ostro.

Grška partizanska kolona ELAS na pohodu v kraju Pentina, slikana leta 1943

Preostali člani OF, ujetniki na otoku, smo se morali med seboj povezovati na različne načine, ki so omogočali večjo konspirativnost (manj pogostno, neskupinsko sestajanje, stiki od človeka do človeka, nobenih izgrediv, da bi nacistov ne opozorili nase, in podobno). Naš cilj je bil: biti organiziran in politično povezan, za okupatorja delati čim manj ter opravljati sabotaže, čeprav previdno in s sodelovanjem z EAM in pod.

Med nemško zasedbo otoka so se začele spreminjati tudi politične razmere na Kefaloniji; prebivalstvo ni bilo več enotno v boju proti okupatorju. Začeli so ustanavljati izdajalske skupine, ki so neprikrito sodelovale z Nemci, vodil pa jih je gestapo. Gestapovstvo na otoku je vodil neki Nemec, ki je dolga leta živel v Solunu in je obvladal grščino. Z njim je sodeloval neki grški študent, ki je bil germanofil, na tega pa je bila navezana grška vo-hunska mreža. »To tagma asfalia«, varnostni bataljon, je bil samo njihovo orodje. Z gestapom so bili povezani tisti nemški vojaki, ki so bili preverjeni člani nacionalsocialistične stranke; ti so nadzirali druge nemške vojake.

Naša organizacija je z največjo previdnostjo le delovala, seveda, to je treba ponovno poudariti, v veliko težjih razmerah. Po preživelih septembrski tragediji smo bili zelo previdni, čeprav še vedno vztrajni. Tako smo gr-

ško organizacijo lahko opozarjali na pripravljanje nemških hajk po vaseh, na vrsto orožja in količine streliva, ki so jih imeli Nemci itd., skratka, tovariše v vodstvu EAM smo obveščali o vsem, kar smo opazili ali zvedeli. Zveze so vzdrževali Grki, ki so vojakom v enotah ponujali paradižnik ali nastopali kot branjevci.

Primer, kako smo lahko nadaljevali delo, je opisal borec naše enote PRIMORJE Jože Mohorič iz Javorjevega dola, Sovodenj; med drugim pravi tole:

»... Na otoku je bilo med nemško okupacijo in našim ujetništvom naše poglavitno delo v tem, da smo pod nadzorstvom stražarjev, ki so nas pripeljali na delo, prekladali, sortirali in čistili pehotno in topniško strelivo, ki so ga Nemci na otoku dobili kot vojni plen. V isti stavbi je bilo tudi skladišče ročnih bomb. Naskrivaj in postopoma sem začel, kljub smrtni nevarnosti, odstranjevati detonatorje iz ročnih bomb, 'breda', ki smo jih lahko uporabljali tudi za miniranje. Detonatorji iz bomb 'balilla' in 'società romana' pa niso bili uporabni za miniranje in sem jih skrivaj metal v morje, medtem ko sem uporabne detonatorje izročal organizaciji EAM oziroma ELAS.

To sem delal nekaj mesecev, tako da se je nabralo že kar precéj zabojev bomb brez detonatorjev, ko je prišel na ogled odgovorni Nemec za strelivo. Ukazal mi je, naj v njegovi navzočnosti vržem v morsko skalovje nekaj bomb. Verjetno je hotel preveriti, ali so uporabne, saj so bile vojni plen. Vzel sem za preizkus polovico vsakih, tako da so ene eksplodirale, druge pa ne. Nemec je bil zelo jezen.

Naslednji dan je prišel s komisijo, v kateri so bili tudi oficirji; zahteval je enak preizkus. Vzel sem štiri slabe in dve dobri bombi. Rezultat je bil tak, kot sem si ga želel; zato so odredili, naj se strelivo v celoti uniči. To pa je bilo nekaj vagonov ročnih bomb. Eksplozija je bila zaradi velike količine tako močna, da so popokale šipe celo v mestu Lixourion, na nasprotni strani zaliva...⁵⁵

Nemci so se zavedali, da bodo pripravljenost in utrjenost otoka pred kapitulacijo Italije težko nadomestili, tako glede števila vojakov kakor tudi moči orožja in drugega, saj so zdaj namesto prejšnje italijanske divizije in nemškega polka imeli v obrambi le eno trdnjavsko brigado. Zato so tudi tu uveljavili enaka načela kot na zahodni fronti: manj vojakov, utrjeni obrambni položaji, mobilno letalstvo in možnosti za manevriranje s silami v zaledju. Prav zaradi tega so zasedli vse jonske, egejske in skoraj vse dalmatinske otoke (razen Visa). Zapolnili so praznine, ki so na tem območju nastale po kapitulaciji Italije. V takih razmerah je bila naša naloga sporočati vodstvu EAM in ELAS važne podatke o nemških utrdbah, njihovi oborožitvi, številu moštva in pod.

⁵⁵ Izjava v PAK.

Kako smo Grkom rešili pristanišče Argostolion

V prvi polovici 1944 so zavezniki s padali spustili na otok Kefalonijo zavezniško vojaško misijo, dva oficirja grškega rodu, ki sta dobro govorila grški jezik. Načelo naše organizacije je bilo tolči sovražnika na vsakem koraku in v vsaki možni obliki, vendar s previdnostjo in potrebno preudarnostjo. Izkušenj z britansko obveščevalno službo pa dolej seveda nismo imeli.

Takoj, ko smo na otoku dobili zvezo z misijo (takrat sem delal v nemškem skladišču bencina, skupaj z nekaterimi drugimi italijanskimi ujetniki), smo začeli sodelovati z njo in pripravljati dogovorjene sabotaže. Med najvažnejšimi nalogami, ki smo jih opravljali, je bila ta, da smo zaveznikom sporočili, kje imajo Nemci skrite rezerve goriva. Tako so zavezniki bombardirali okolico Argostoliona. Vendar sta prišli tja le dve letali, ki sta bombe odvrgli kar dva kilometra stran od skladišč . . . Izročili so nam magnetne tempirne bombe, da bi z njimi potopili ladje v pristanišču Argostolion. Toda ukaza za akcijo ni bilo; nasprotno, naprave smo morali vrniti . . . Nekaj časa pred odhodom Nemcev z otoka so nam izročili posebne eksplozivne mehanizme, ki naj bi jih vtikali v sode z gorivom (bencinom). Bili so tempirani in tako ozki, da smo jih lahko spustili v sod. Do eksplozije naj bi prišlo, ko bi bilo plovilo sredi morja. Pri tem je bilo najpomembnejše, da bi mehanizem nastavili glede na predvideni čas odhoda ladje. Toda ko smo zvedeli, da so nekatere nemške enote začele odhajati, sta člana britanske vojaške misije zahtevala, naj jima vrnemo tudi te eksplozivne naprave . . .

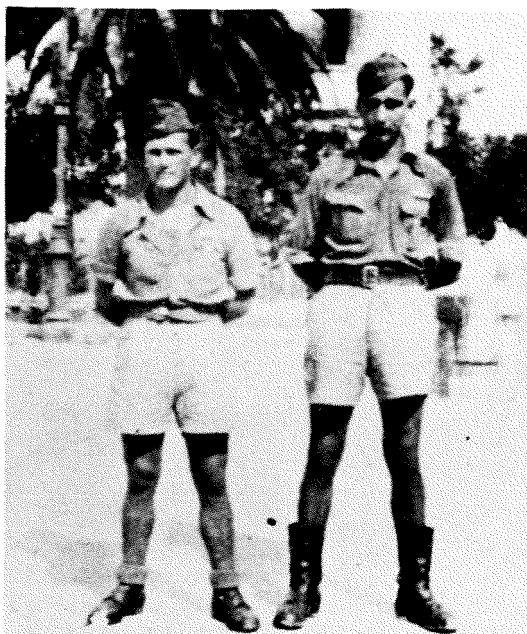
Med številnimi manjšimi sabotažnimi dejanji, ki so po svoje krhala nacistični vojni stroj, velja omeniti, da so člani naše organizacije OF Tone Kržišnik, Jule Ogrič in Darko Rusjan na lastno pobudo in v sodelovanju s tremi italijanskimi ujetniki preprečili, da se Nemcem ni posrečilo minirati pristanišča v Argostolionu in nekaj kilometrov dolgega mostu, ki povezuje obalo mesta z nasproti ležečim delom obale. Če se jim ne bi posrečilo preprečiti načrtovano eksplozijo tik pred odhodom Nemcev, bi eksplozija porušila tudi velik del glavnega mesta Kefalonije. To dejanje opisujejo omenjeni trije člani naše organizacije takole:

». . . Fronta, ki se je približevala z vzhoda, je Nemce na otoku spodbudila, da so se začeli pripravljati na umik. V zvezi s tem so imeli namen minirati pristanišče Argostolion in vse pristaniške naprave, da bi po njihovem odhodu čez most v argostolijskem zalivu vse zletelo v zrak.

V trenutku, ko so se Nemci začeli pripravljati za odhod, smo zvedeli, da so v nekaterih skladiščih še vedno živež, oblačila in razni drugi materiali. Tako smo skladišča zastražili.

Ko so zadnji Nemci odhajali čez most in so se pripravljali, da sprožijo mine in razstrelijo pristaniške naprave, smo se zavedali nevarnosti, ki v pristanišču preti nam in prebivalstvu. Pognali smo se k zažigalniku in vrvi-

Levo Anton Živec, desno Emil Čopič, slikana na trgu Valionos v mestu Argostolion, oktobra 1944, takoj po osvoboditvi otoka Kefalonije; bila sta pripadnika Samostojne slovenske partizanske čete »Primorje«

cam ter jih s kamenjem in železjem presekali. Tako smo pristanišče rešili pred uničenjem. Nato smo ga zastražili.

Nemce so ob njihovem umiku napadle grške partizanske enote, da bi jim preprečile odhod. Ko so se Nemci v pristanišču Sami vkrcali na ladje, so jih napadle s topovi in težkimi strojnimi, tako da so se zvečine potopili. Mi pa smo varovali pristanišče Argostolion in tamkajšnje skladišče, dokler ju nismo izročili grškim enotam . . .⁵⁶

Tako so člani naše organizacije OF v zadnjem trenutku rešili Grkom pristanišče in most v Argostolionu.

Nemci so v septembru 1944 zasedali na otoku le še pristanišče Sami in Fiskardo ter čakali na priložnost, da bi se prepeljali na kopno. S seboj so vzeli le tipizirano vojaško opremo. Drugo, v septembru 1943 zaplenjeno opremo so skušali uničiti ali poškodovati. Naša naloga je bila, da bi to opremo kar najbolje obvarovali, predvsem pa, da bi znova postavili na noge našo,

⁵⁶ Tone Kržišnik in Jule Ogrič, Idrja: »Spomini na čase, ko smo bili pri grških partizanih – ELAS«. Izvirnik rokopisa (odgovori na vprašanja Toneta Gošnika z dne 20. novembra 1949) je v PAK. – Darko Rusjan, Medana: »Grkom smo rešili argostolionsko pristanišče. V nabojnicah smo nosili milo«. Življenjepis borca enote »Primorje« je v izvirniku z dne 25. februarja 1983 v PAK.

že septembra 1943 organizirano in oblikovano enoto, ki je že tedaj imela, čeprav »uradno« še ne, ime PRIMORJE. To ime smo izbrali zato, ker so enoto sestavljali samo primorski Slovenci in ker smo obenem želeli poudariti, da se tudi ta partizanska četa bojuje za združitev Slovenskega primorja z matično Slovenijo in novo Jugoslavijo. Enoto pa so sestavljali sami odločni in preizkušeni prostovoljci.

Omenili smo že, da smo Slovenci, ki so nas Nemci med svojo okupacijo Kefalonije zadržali na otoku kot ujetnike, ostali povezani in smo še naprej sodelovali na podlagi načel OF in posebnih dogovorov znotraj organizacije. Med nemško okupacijo pa je na otoku le ostalo nekaj predstavnikov ELAS, tako da zveza z njimi in sodelovanje nista bila prekinjena. Načrta, da bo ELAN (grška narodnoosvobodilna mornarica) prepeljala člane naše organizacije na kopno, pa po zatrdjevanju ELAS še vedno ni bilo mogoče uresničiti.

Poglavitna naloga članov slovenske organizacije na otoku je bila tudi povezovanje z Italijani, ki so bili nacistom sovražni, in opravljanje sabotажnih akcij. Povedati je treba, da smo vse akcije, ki smo si jih zamislili na lastno pobudo, tudi izpeljali, medtem ko tiste, ki smo jih pripravljali v sodelovanju z zavezniško vojaško misijo, niso bile dosledno uresničene.

Na otoku so nekateri Grki začeli aktivnejše sodelovati z Nemci (deli tako imenovanih »tagmata asfalja« ali ralides), to pa je vodilo k vse večji razcepljenosti domačinov. Čedalje bolj so poskušali omalovaževati sposobnost EAM in ELAS in vse manj so spoštovali dogovorjena načela. Imeli smo tudi vtis, da zavezniška vojaška misija na otoku ni v prvi vrsti zato, da bi podpirala prizadevanje za boj proti okupatorju, temveč da bi poskušala uporabiti sile čimbolj odriniti in jim preprečiti, da bi prevzele oblast.⁵⁷

V prvi fazi je EAM s prihodom enot ELAS na otok jeseni 1944 vendarle prevzel funkcije oblasti. Za prefekta otoka je bil izvoljen inženir Menagias. Tiste, ki so odprto sodelovali z okupatorjem, so pozaprl. Zvedeli smo, da zavezniška vojaška misija ni dovolila, da bi zadnje Nemce na štirih trajektih, ki so 17. septembra 1944 zapuščali otok, Apollonio napadel s topništvom. Ne glede na to pa jih je s partizanskim topništvom potopil kapetan Pampaloni, ki se je 17. septembra z enoto ELAS izkrcal na otoku. Takrat je bilo v pristanišču Sami in Fiskardo še kakih 1500 Nemcev, ki so čakali na vkrcanje.

Toda vrnimo se k 8. septembru 1944! Tako piše o njem zdaj upokojeni italijanski armadni general Renzo Apollonio:

»... Osmega septembra 1944 popoldne, potem ko je bila protisabotažna akcija čudovito izpeljana in je bil pristaniški kompleks Argostoliona ohra-

⁵⁷ Takšno ravnanje je bilo, kot smo zvedeli šele mnogo pozneje, posledica spora na Jalti.

Albert Klun (na desni), sekretar osrednjega odbora prekomorcev-borcev NOVJ in Federico Vincenti, predsednik pokrajinskega odbora ANPI (vsedržavnega združenja partizanov Italije) Furlanije-Julijske krajine, slikana 3. novembra 1978 na ladji »Sla-vija I«, ko je plula ob otoku Kefalonija

njen, akcija, ki je preprečila, da ni bilo obenem porušeno tudi mesto, je skupina ‚banditov Acqui‘ stopila v osvobojeno mesto Argostolion . . .⁵⁸

V teh generalovih besedah seveda zaman iščemo imena treh glavnih akterjev opisane akcije, slovenskih partizanov Toneta Kržišnika, Juleta Ogriča in Darka Rusjana.

Devetega septembra 1944 zjutraj je na sestanku v Argostolionu, na katerem so bili navzoči tudi predstavniki grške civilne oblasti (tiste, ki so bile

⁵⁸ Izjava kapetana Apollonia Renza v knjigi »Sull'arma si cade ma non si cede«, Genova 1965, stran 185. Vsebinsko povezavo je najti v navedbah v knjigi: Albert Speer, Spomini, 2. del, Ljubljana 1972, stran 81, kjer piše:

» . . . Spominjam se edinega primera, ko je Hitler molče, četudi nerad, privolil v dogovor z nasprotnikom. Pozno jeseni 1944 je britansko brodogovje odrezalo nemškim četam na grških otokih sleherno zvezo s celino. Navzlic popolni britanski prevladi na morju so nemške enote nemoteno prepeljali na celino; deloma so plule celo tako, da so jih videli z britanskih ladij. Za uslugo je nemška stran privolila, da bo s temi četami tako dolgo branila Solun, dokler ga ne bodo zasedle britanske sile. Ko je bila akcija, ki jo je predložil Jodl, končana, je Hitler izjavil: ‚To je bil edini primer, da smo se spustili v kaj takšnega.‘«

sestavljene po željah zavezniške vojaške misije) in zavezniške vojaške misije, novi prefekt Nikolopoulos s pomočjo prevajalca dr. Sklavosa izrazil priznanje in hvaležnost grškega naroda za prispevek italijanskih rodoljubov v bojih proti Nemcem na otoku. Na Slovence, ki so akcijo v pristanišču izpeljali ter z njo domačinom ohranili pristanišče in mesto, so seveda tudi tukaj pozabili. Prefekt je zagotavljal, da bodo grške oblasti predlagale kapetana Apollonija Renza in tiste, ki so se v letu bojov izjemno izkazali, za visoka grška ali zavezniška odlikovanja . . .

»Primorje« – čvrsta vojaška enota

S prihodom enot ELAS na otok septembra 1944 so sem znova prišli tudi poročnik Miliarsis, sekretar komiteja EKK Jonskih otokov Argiris, doma z otoka Lefkade, podpolkovnik Kavadias, kapetan ELAS Diomidis Thanos in Kristos Franguli, v glavnem naši sodelavci že pred padcem fašističnega režima in pred kapitulacijo Italije v letu 1943. Naše sodelovanje se je zdaj nadaljevalo; odnosi so bili zelo tovariški, vsakodnevno tesno sodelovanje na ravni poveljstva ELAS na otoku pa jih je še poglobljalo.

Enota PRIMORJE, ki je med nemško okupacijo otoka formalno prenehala obstajati kot partizanska enota v sestavi uporniških sil ELAS, se je zdaj vojaško-organizacijsko znova in dokončno izoblikovala kot samostojna četa v sestavi grških sil ELAS.

Tone Gošnik, pripadnik NOG od 1941 dalje, Jonskega odreda ELAS na Kefaloniji, politični komisar Samostojne partizanske čete »Primorje« in 1. samostojnega slovenskega bataljona GS JA za Makedonijo; slikan marca 1945 v Skopju

Komandant narodnoosvobodilne vojske (ELAS) Grčije general Stefanos Safaris in zavezniški oficirji na obisku v oficirski šoli ELAS, v kraju Pentina v Grčiji; slikano leta 1944

Pogoji za sprejem v enoto pa so bili: da borec vstopi vanjo prostovoljno, da je pripravljen na vse žrtve, da se čuti za pripadnika narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije pod poveljstvom maršala Tita, da bo sodeloval v bojih skupaj z enotami ELAS, ki nas bodo približale Jugoslaviji.

V enoti so bili sami člani naše organizacije OF, sodelujoče po vodih v skladu s sprejetimi sklepi iz septembra 1943, in ki so bili njeni člani že prej, že od novembra 1942 povezani z nalogami OF v 215. posebni kazenski četi.

Enoti se je v začetku septembra 1944 pridružil tudi Tone Gošnik, ki je avgusta 1944 pobegnil iz nemške 5. čete protiletalske baterije 617. oddelka mornariškega obalnega topništva, kamor je prišel novembra 1943 kot prisilno mobilizirani Štajerec iz zbirnega taborišča obalnega topništva v Memelu (Klajpedi). Že spomladi 1944 je poiskal prve zveze s posameznimi primorskimi Slovenci, ki so bili skupaj z italijanskimi ujetniki v isti protiletalski bateriji kot on, nad mestom Argostolion. S pomočjo grških domačinov je avgusta 1944 pobegnil iz nemške vojske in se skrival na otoku. Po odhodu Nemcev sva se s pomočjo naših fantov seznanila in takoj je začel aktivno sodelovati pri oblikovanju samostojne čete »Primorje«, najprej kot njen borec, kmalu nato pa kot moj namestnik in zatem politični komisar enote. Kot zavednega Slovenca in Jugoslovana smo ga z veseljem sprejeli v naše vrste.

Omenili smo že, da smo imeli s predstavniki EAM in ELAS zelo dobre stike. Glede na okoliščine, ki so nastale konec septembra 1943, ko so grške enote ob koncu nemških sklepnih operacij enostavno zginile oziroma se umaknile in so bili naši fantje prepuščeni na milost in nemilost okupatorju, pa smo zdaj želeli, da se že tedaj obstoječe medsebojne obveznosti in pravice naše enote zapišejo. Tako je iz potrebe, pa tudi zaradi naše previdnosti nastala zgodovinska listina »Pravice in dolžnosti slovenske enote ,PRIMORJE' pri ,ELAS'«. Tu jo navajamo dobesedno, kot smo jo sestavili okoli 10. septembra 1944 na Kefaloniji in podpisali 15. septembra 1944 v štabu 7. grške brigade ELAS:⁵⁹

ETNIKOS STRATOS ELAS
VII TASIARHIA
D/SIS IONIN NISON
Arit. prot. 676

PRAVICE IN DOLŽNOSTI SLOVENSKE ENOTE »PRIMORJE« PRI »ELAS«

Mi, pripadniki oddelkov maršala Tita, se obvežemo za skupen boj proti fašizmu in nacizmu v vrstah ELAS. Pri tem nas vežejo enake dolžnosti in pravice, kot jih imajo grški pripadniki ELAS.

Pogoji so naslednji:

1. Vsi moramo ostati združeni pod skupnim vodstvom tovariša Srečka Likarja, ki je odgovoren vrhovnemu poveljstvu ELAS. V primeru njegove smrti ali odsotnosti prevzame vodstvo enote tovariš Tone Gošnik.*
2. Vsem pripadnikom te enote je dovoljeno nositi znak pripadnosti k vojski maršala Tita in znak priključitve k četam ELAS.
3. Poveljstvo ELAS se obveže, da bo to enoto združilo z vojsko maršala Tita. Dalo ji bo vso možnost za združitev in dovoljenje za prestop z vsem orožjem enote.
4. Poveljstvo ELAS se obveže, da bo enoti zaupalo vojne operacije, s katerimi se bo pridružila četam maršala Tita.
5. Za preskrbo z živežem in drugimi potrebščinami bo z enoto sodeloval od ELAS postavljeni »kapetanios«.

Argostolion, 15. septembra 1944

⁵⁹ Izvirnik listine je v IZDG v Ljubljani, tu priobčeni prepis listine pa je 18. julija 1945 potrdil major Janez Kramar, načelnik zgodovinskega oddelka štaba 4. armade JA.

Na otoku Kefaloniji: skupina izletnikov slikana 3. novembra 1978 na trdnjavi, ob obisku 250 prekomorcev-borcev NOVJ in njihovih družinskih članov; z leve proti desni: Elio Sfiligoj, Albert Klun, paznik trdnjave (bivši grški partizan) in Srečko Likar

Za »PRIMORJE«:
Srečko Likar, l. r.

Za »ELAS«:
Pečat: Diomidis Thanos

Edo i VII Tasiarhia
S. Zaharias l. r.

Dia tin akrivelan
o ispasistis
Miliaresis l. r.
ipolgos

Pečat: ETNIKOS STRATOS ELAS
VII TASIARHIA

Pečat: ETNIKOS STRATOS ELAS
VII TASIARHIA D/SIS
ION. NISON

**Čemú zapisane
pravice in dolžnosti?**

V čem je izreden pomen tu navedene listine
iz septembra 1944?

Listina v pisni obliki potrjuje, čigavi
pripadniki smo bili že od časa prihoda na otok in tudi potlej, tj. pripadniki
narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije pod vodstvom maršala Tita.
Čeprav smo bili daleč od domovine, od svojega Primorja, na tujem otoku

v Jonskem morju, smo vedeli, da tudi s to listino terjamo priznanje, kam spadata Primorje in Istra.

Poveljstvo in znaki samostojne čete so bili jasno opredeljeni. To je pomenilo, da od enote nihče ne more zahtevati ničesar mimo dogovorjenega, to pa je zagotavljalo, da se enota ne bo oddaljila od osnovnih ciljev, kot si jih je bila določila ob svoji ustanovitvi, ter da se v njeno ureditev in notranje življenje ne more nihče vmešavati.

Tudi določilo, da bo ELAS zaupal enoti operacije, ki ji bodo omogočile, da se čimprej združi z NOV Jugoslavije, je značilno za osnovne težnje čete »Primorje«. Poudariti je treba, da so Grki to obveznost iz listine najmanj spoštovali.

Vzrok za odlašanje našega pohoda proti domovini moramo iskati predvsem v tem, da so bili posamezni štabi in borci ELAS z nami zelo zadovoljni in ponosni na skupno sodelovanje, kajti bili smo jim opora in dokaz zavezništva med NOVJ in ELAS. Pri tem je treba tudi omeniti, da je grško ljudstvo zelo cenilo in spoštovalo Jugoslovane, NOVJ in še posebno tovariša Tita. Ljudje so bili v večini krajev, kjer smo hodili zelo navdušeni; ko so nas videli, so tudi v zelo oddaljenih hribovskih vaseh krepko nazdravljali prijateljstvu in tovarštvu naših narodov. Razen tega pa je bil ELAS zaradi nedosledne politike svoje EKK in stališč zaveznikov mnogokrat v kočljivem položaju in je oporo močno potreboval.

Določilo o prehodu enote iz sestave ELAS v NOVJ z vsem orožjem je bilo znamenje priznanja, samostojnosti in spoštovanja suverenosti enote »Primorje«, prav to pa je v marsičem prispevalo v skupnem boju proti sovražnikom.

Določilo pod številko 4 hkrati jasno nakazuje, da bo enota »Primorje« šla svojo pot v novo Jugoslavijo prek Grčije, ne pa z Angleži in Italijani prek Barija. To je bila naša osnovna skrb. S tem smo se za vselej rešili potrebe, da bi se s kom prepirali ali koga prepričevali oziroma mu pojasnjevali, zakaj si primorski Slovenci želimo združitve z matično domovino in zakaj imamo vse pravice do nje. Glede tega so bili tudi nekateri sicer dobri italijanski tovariši dokaj neobveščeni, da o drugih ne govorimo. Res pa je tudi, da takrat na Kefaloniji nismo ničesar vedeli o tem, da predstavniki NOV Jugoslavije ustanovljajo v južni Italiji naše partizanske enote, naše prekomorske brigade in druge prekomorske enote NOVJ.⁶⁰ Obljubam britanskih oficirjev, da bomo s Kefalonije odšli z angleškimi ladjami hkrati z Italijani, preprosto

⁶⁰ Tako je 7. decembra 1943 kot organizirana enota nastala v partizanskem taboru Gravina (južna Italija) tudi 3. prekomorska brigada. Takrat je tam obstajal samostojni bataljon NOVJ (brez oznake), ki se je po sporočilu, da so na srednjedalmatinskih otokih preosnovali 1. prekomorsko brigado in ustanovili dve brigadi (1. prekomorsko na Korčuli in 2. prekomorsko na Hvaru), preimenoval v 1. bataljon 3. prekomorske brigade. Ustanovitev 2. bataljona brigade je zlasti pospešil hiter dotok no-

nismo mogli verjeti. Odločili smo se za boj skupaj z grškimi tovariši, za boj, ki je bil stvaren in s katerim smo se srečali že takoj ob prihodu na kopno.

Določilo, da bo glede preskrbe sodeloval med enotami ELAS in enoto »PRIMORJE« grški »kapetanios«, je bilo potrebno. Šlo je v bistvu za stalnega »oficirja za zvezo«, ki pa je imel odločilno vlogo tudi v intendantskih vprašanjih. Na to mesto so določili Kristosa Frangulisa, ki je bil doma z otoka Lefkade, člana grške KP iz leta 1920. Bil nam je odličen tovariš in dober prijatelj, tudi med preprostimi grškimi ljudmi zelo priljubljen. Izredno nas je cenil in občudoval kot »Titove vojake«. Vedno je bil rad z nami, saj nas je spremljal podnevi in ponoči. Storil je vse, kar je mogel. Ko smo zapuščali otok, je bil ob slovesu ves ginjen, čeprav je bil že stara grča. Tik pred slovesom mi je v knjižico napisal svoj naslov: »Da se bomo lahko še srečali...«

Omeniti je treba še to, da je bilo vendarle nekaj primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, ki so se z Angleži in Italijani 11. novembra 1944 odpejali s Kefalonije v Bari, kjer so zvečine stopili v NOVJ.

Glede članov v naši bojni enoti, samostojni četi »Primorje«, velja omeniti, da smo jih sprejemali z zelo strogimi merili; pripadnik čete je moral biti vdan njenim ciljem. Naša moč je bila prav v tovarštvu, enotnosti in vztrajnosti. Član enote se je moral izkazati v bojih že prej, v letu 1943. Biti je moral tudi telesno vzdržljiv, odporen in odločen.

V četi je bilo 56 borcev, od teh:

delavcev	37 oziroma	66 odstotkov
kmetov	17 oziroma	30 odstotkov
uslužbencev	1 oziroma	2 odstotka
študentov	1 oziroma	2 odstotka
56 oziroma		100 odstotkov

vih borcev iz posebnih kazenskih enot v južni Italiji. Tretji bataljon je nastal proti koncu leta 1943, v januarju 1944 pa je vanj prišlo še nekaj borcev 2. bataljona. Četrti bataljon se je dokončno oblikoval v prvi polovici februarja 1944. Vlogo poveljstva je opravljala komanda tabora, ki ji je poveljeval dr. Francé Hočevar.

Konec decembra 1943 je bilo v brigadi 1100 borcev. V začetku marca 1944, ko je brigada prišla na Vis, je štela 1880 borcev (1120 Slovencev, 450 Hrvatov, predvsem Istranov in Dalmatincev, 150 Italijanov, 125 Črnogorcev, 15 Srbov, 3 jugoslovanske Žide, po enega Španca in Francoza ter 15 drugih. Komandant je bil Božo Blažević, politični komisar dr. Francé Hočevar. Skozi enote brigade je šlo kakih 4300 borcev, od katerih je bilo več kot tri četrtine primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov. V bojih je žrtvovalo življenje 858 borcev.

Brigada je prehodila 4300 km dolgo pot po Jugoslaviji in 1800 km po Italiji; njena skupna bojna pot obsega kar 6100 km. Brigada je bila odlikovana z več odlikovanji. Oktobra 1944 je bila razglašena za udarno. Sodelovala je pri obrambi otoka Visa in pri osvobajanju otokov Korčule, Brača in Palagruže, polotoka Pelješca ter Makarske, Splita, Kaštelov, Trogira, Šibenika, Knina, Mostarja, Lapca, Gospića, otoka Krka, Klane, Istre in Slovenskega primorja.

Po krajevni pripadnosti smo bili iz naslednjih krajev:

Celje	1	2 odstotka
Goriška Brda	11	17 odstotkov
Gorica (samo okolica)	8	15 odstotkov
Idrija z okolico	6	10 odstotkov
Ilirska Bistrica (z okolico)	2	4 odstotke
Koper (samo okolica)	6	8 odstotkov
Kras	3	10 odstotkov
Postojna (z okolico)	3	5 odstotkov
Soška dolina	9	16 odstotkov
Vipava (Spodnja vipavska dolina)	5	9 odstotkov
Vipava (Gornja vipavska dolina)	2	4 odstotke
56 oziroma		100 odstotkov

Zgledno tovarištvo

Organiziranju samostojne čete »Primorje« v sestavi grških enot ELAS na Kefaloniji smo v septembru 1944 namenili največ skrbi. Vsak dan smo z vojaškimi vajami utrjevali njeno bojno pripravljenost, se urili z orožjem in v raznih spretnostih, si s telesnimi vajami krepili moč, opravljali stražarske in druge naloge v zvezi s potrebami enot ELAS na otoku ter izpolnjevali naloge, ki jih je dobivala četa. Od prvih dni dalje smo političnemu in kulturnoprosvetnemu delu ter utrjevanju morale namenjali prav toliko skrbi kot vojaškim nalogam. Preveval nas je ponos, saj smo cilje, postavljene v prvih zametkih organizacije OF, dosegli že v pozni jeseni 1942.

Omeniti je treba tudi nekatere prednosti, ki jih je naša četa imela na Kefaloniji v zgodnji jeseni 1944. Po svoji urejenosti, opreми (iz vojaških skladišč smo z vednostjo poveljstva ELAS na otoku dobili prvovrstno orožje in dovolj streliva, ročnih bomb, strojnic in drugega materiala), vojaški izurjenosti, politični in kulturnoprosvetni dejavnosti smo bili že po nekaj tednih na izredni ravni. Četa je imela v svoji sestavi zelo sposobne in marljive posameznike, ki so imeli razen vojaških nalog še druge obveznosti. Imela je poklicnega čevljarja, krojača, mizarja, ključavničarja, peka, zidarja, brivca, pevovodjo in harmonikarja, stenodaktilografa in kulturnopolitičnega referenta.

Vsak član je razen železne rezerve v hrani, ki smo jo smeli uporabljati samo v izjemnih okoliščinah in le po izrečnem sklepu in ukazu vodstva enote, nosil s seboj obvezno strelivo (ponavadi do 60 nabojev za puško, še posebej pa strelivo za strojnice), osebno opremo in tudi nekaj delov opreme obrtniških »mojstrov« v četi. Enota je nosila s seboj tudi majhen pisalni stroj, nujni sanitetni material in harmoniko. Vsak borec je imel puško in

Grški partizanski enoti govori general Stefanos Safaris, komandant narodnoosvobodilne vojske Grčije (ELAS); slikano leta 1944

več ročnih bomb. V četi smo imeli štiri do pet puškomitraljezov, občasno tudi po eno ali dve strojnici, včasih tudi minomete in živinčeta za prenašanje tovora. Ponavadi smo korakali v takem razporedu, da smo lahko vsak trenutek razvili formacijo romba, na katerega vogalih so bili puškomitraljezi. Tako je četa mogla hitro odgovoriti na napad s katerekoli strani in se je brž razvrstila na položaje, kot so jih narekovale bojne razmere.

Borci samostojne čete »Primorje« smo gojili samodisciplino, ki je slonela na visoki zavesti ter na medsebojnem spoštovanju in priznavanju dolžnosti. Vsi borci so dobro vedeli, da je v naši trdni enotnosti moč in jamstvo za obstoj enote. Živeli smo v zglednem tovarištvu. Nepotrebne ukazovanja sploh ni bilo, večino nalog smo uresničevali prostovoljno, samoiniciativno; to se je v najrazličnejših oblikah kazalo tudi na skupnih zborih čete, v predlogih, mnenjih in sklepih. Pobude posameznikov, njihovi predlogi v zvezi z nalogami, ki so bile pred nami, globoka zavest, da je pred nami še dolga pot do domovine in da bomo le čvrsto združeni prišli v Titovo vojsko, vse to je bilo neizčrpen vir naše notranje moči in zagnanosti. Bili smo skoraj vsi enake starosti; rasli smo v skoraj podobnih razmerah in okoljih, to pa nas je še bolj povezovalo.

Na skupnih posvetovanjih, zborih čete ali na sestankih in pri pogovorih vodnih političnih delegatov smo kritično pregledovali dobre in slabe strani

Komandant ELAS general Stefanos Safaris govori v kraju Kerasovon v Grčiji; slikano leta 1943

našega delovanja in hkrati ugotavljali, kaj bi se dalo še izboljšati. V kritiki ni bilo zlonamernosti, niti težnje, da bi kdo hotel prevladati iz osebnega prestiža. Vsak pameten predlog smo vedno z veseljem sprejeli. Občutek, da je sleherni ukrep ali dejanje, ki ga izvajamo, izraz naše skupne volje, nam je vlival velikansko moč.

Prehrana je bila v tistem času skromna, a še kar zadostna; z uniformami, s perilom, čevlji, z nahrbtniki in drugim smo bili dokaj zadovoljni, saj so nam jih zagotavljala skladišča s še kar bogato »izbiro« med ostanki italijanske in nemške opreme.

Grški tovariši so nas zaradi vsega tega in zaradi naše nenehne delavnosti zelo spoštovali. V marsičem smo jim nehote bili za zgled. S tovariši iz enot ELAS smo imeli zelo dobre odnose, še posebej v času, ko smo bili na otoku. Imeli smo tudi dobre stike s komitejem grške komunistične partije. Grški jezik nam je seveda kljub dobri volji, da bi se ga naučili, delal resne težave.

V septembru 1944 in po njem so bile v vsej vzhodni in zahodni, pozneje pa tudi v severni Grčiji številne nemške enote in grške čete njihovega sodelavca polkovnika Zervasa. Mi pa smo že prve dni po ustanovitvi samostojne čete »Primorje« prosili poveljstvo ELAS na Jonskih otokih, naj nam takoj omogoči prevoz na kopno, da bi tako uresničili določila iz spredaj navedene listine. Toda z razočaranjem smo morali (po grškem ukazu »od zgo-

raj») čakati; začasno smo namreč bili zaščitna četa komande Jonskih otokov in smo morali opravljati svojo nalogo.

Čar Prešernovih Poezij

Kljub temu da je četa »Primorje« v primerjavi z grškimi enotami ELAS bila v prenekaterem pogledu drugačna od njih, je bila naša nenehna želja, da se v vojaških veččinah in tudi na političnem in kulturnoprosvetnem področju še izpopolnimo. Nekateri izmed nas smo bili zaradi dolgoletnega fašističnega zatiranja potrebni posebne pomoči v slovenščini, zgodovini in tudi splošni izobrazbi. Pri tem nam je s političnim in izobraževalnim delom na popoldanskih in večernih urah veliko pomagal Tone Gošnik.

V neprisiljene oblike izobraževalnega dela sva s političnim komisarjem čete vlagala vse najino znanje. Marsikaj koristnega je Tone Gošnik lahko borcem podal tudi iz svojih dragocenih izkušenj v nekdanji skavtski organizaciji, predvsem glede opazovanja, orientacije, prve pomoči, higiene, življenja v naravi in podobnega. S seboj je imel žepno izdajo Poezij dr. Franceta Prešerna; ta, v rdeče usnje vezana knjižica, ki jo je pred vojno izdala Akademsko založba v Ljubljani, je kar romala iz rok v roke. Mnogim so bile Prešernove pesmi pravo razodetje; bile so tudi edino slovensko branje, ki smo ga imeli v Grčiji.

Nekega poznega popoldneva, menda je bilo že novembra 1944, je Tone Gošnik zalotil borca Hermana Srebrniča, ki je sedel za lopo ob stavbi, v kateri smo takrat zasilno stanovali, in jokal. Na vprašanje, zakaj joče, mu je Srebrnič pokazal Prešernove Poezije in hlipaje izdaval: »... Ko je pa tako lepo...«⁶¹

Slovenski materini besedi smo v programu kulturnoprosvetnega in izobraževalnega dela v četi posvečali izredno skrb: poleg političnih ur so bili to za borce čete najlepši in najzanimivejši trenutki, polni plodnih pogovorov, obujanja spominov in kovanja načrtov za čas, ko bo nastopila svoboda.

Zaradi takega načina dela in nenehnih stikov s slehernim izmed borcev smo v samostojni četi »Primorje« v zelo kratkem času dosegli visoko bojno pripravljenost in politično razgledanost. Borci grških enot so imeli veliko manj vojaškega in kulturnopolitičnega dela in izobraževanja; zdeli so se nam prepuščeni sami sebi. Prav tedaj pa bi jim bilo takšno delo najbolj potrebno. Pri njih so se namreč kazali pojavi, ki si njihovega vzroka nismo znali razlagati.

⁶¹ Miniaturka Prešernovih Poezij, ki jih je Tone Gošnik imel s seboj ves čas svoje prisilne mobilizacije v nemški vojski, nas je spremljala od ponovnega rojstva čete »Primorje« v septembru 1944 na Kefaloniji vse do prihoda v Ljubljano junija 1945. Knjižico ima še zdaj nekdanji politični komisar naše samostojne čete, saj je njemu in nam vsem eden izmed najlepših spominov na čas, prebit med grškimi partizani.

Mimohod enote ELAS na paradi, ki so jo priredili v čast komandanta ELAS generala Stefanosa Safarisa in zavezniških oficirjev; slikano leta 1944

Tako so si nekateri borci enot ELAS takoj po osvoboditvi Kefalonije začeli šivati na kape srp in kladivo; toda vodstvo ELAS na Kefaloniji jim je prepovedalo nositi take našitke. Tudi naš kapetanios Kristos Franguli je bil zavljo take prepovedi izredno vznemirjen, vendar je na koncu, zaradi discipline, le klonil. Ker si mi nismo smeli našiti na kape rdečih zvezd, smo na njih nosili našitek z napisom »Elas« na rdeči podlagi, pa še k temu smo slišali pripombe, da to »ni primerno«, da ne kaže dajati po nepotrebnem povoda nasprotnikom; ELAS bi namreč lahko označili kot vojsko, ki se ne bori za narodno osvoboditev, ampak predvsem za svoje revolucionarne cilje . . .

Poveza naše enote s partijskimi organizacijami v vrstah EKK v enotah ELAS je na Kefaloniji in kasneje vse do našega odhoda iz Grčije obstajala v tem, da sem bil kot poveljnik samostojne čete osebno povezan s političnimi in vojaškimi funkcionarji nam nadrejenih grških štabov oziroma enot. Vojaška vprašanja in naloge enote smo reševali na kratkih posvetih v štabu brigade.

Kljub pomanjkljivi medsebojni povezavi glede organizacijskih nalog, ki jih je reševala grška KP v enotah ELAS, in čeprav nismo dobili nobene pomoči za propagandno delo, zlasti ne pri delu z mladino (enoto so sestavljali

Načelnik generalštaba grških partizanov ELAS polkovnik N. Papostamatis (v sredini) v pogovoru s članoma sovjetske vojaške misije pri ELAS; slikano 1944

pretežno mladinci), smo v četi sami poživili kulturnoprosvetno delo z najrazličnejšimi predavanji, referati, razpravami, političnimi urami in z vsakodnevno razlago dogodkov na frontah, zlasti v Jugoslaviji; vesti smo dobivali s poslušanjem in stenografiranjem radia v šestih jezikih.⁶² Pri tem smo glavno skrb posvečali uspehom NOV in POJ ter vojaškemu in političnemu dogajanju v Grčiji. V kulturnoprosvetnem in političnem delovanju je bila četa popolnoma samostojna. Ta dejavnost je vsak dan potekala do poznih večernih ur. Odsotnost s politične ali kulturnoprosvetne ure zaradi obveznosti pri stražarjenju, patroljiranju ali podobnem je slehernega borca bolela, saj je moral zamuditi to, kar ga je najbolj zanimalo in privlačevalo.

Iz ohranjenih zapisov o delu v četi naj navedem le nekaj primerov:

9. oktobra 1944: zjutraj telovadba, nato vojaške vaje (taktični napad s strojnici); popoldne vaje o raznih oblikah vojaškega pozdravljanja, nato

⁶² Pozno zvečer in ponoči sva s Tonetom Gošnikom lovila radijske vesti v srbskohrvaškem, slovenskem, italijanskem, nemškem, francoskem, ruskem in grškem jeziku; Gošnik jih je sproti stenografiral. Iz najinih beležk sva vsak dan sproti obveščala borce v četi o najnovejših dogodkih na domačih in svetovnih bojiščih. Te novice so nam kar dobro nadomeščale časopis, saj so bile vedno sveže; najbolj pa smo se veselili poročil iz jugoslovanskih krajev.

politično predavanje »O sodobnih revolucijah« in »O 26-letnici sovjetske države«; poročila o dogodkih na bojiščih v Jugoslaviji; pogovor o pojavih fašizma v jugoslovanskih pokrajinah in boju proti njemu.

16. oktobra 1944: proslava v spomin pesnika Simona Gregorčiča; nato predavanje poročnika Miliariesisa »O balkanski federaciji ter o ciljih in enotnosti naših bojov« (iz francoščine sem Miliariesisovo predavanje sproti prevajal v slovenščino); zvečer: sodelovanje na velikem protifašističnem mitingu na glavnem trgu v Argostolionu, kjer je poleg zavezniških zastav bila izobešena tudi zastava nove Jugoslavije.

29. oktobra 1944: novice iz Bele krajine in s slovenskega osvobojenega ozemlja.

7. novembra 1944: sodelovanje na proslavi v Argostolionu, ob obletnici oktobrske revolucije, in parada enote »Primorje«.

Družabnotovariška srečanja s pripadniki ELAS in EAM so bila občasno tudi ob tabornem ognju, če je za to bila ugodna priložnost. Nepozabno je, kako so se med delovanjem naše enote na Kefaloniji vsi vodilni grški tovariši navduševali nad zmago jugoslovanskih partizanov pri majskem desantu Nemcev leta 1944 na Drvar, ko so nemške sile, ki so hotele zajeti Tita, ostale praznih rok. Na vsako zmago NOV Jugoslavije so grški partizani gledali kot na svojo zmago.

Partijske literature takrat nismo mogli dobiti, pa tudi prave pomoči od partijskih organizacij EKK nismo imeli. Kar sami smo si zato na primer prevedli v slovenščino nekaj Leninovih tez o partiji, in to iz grščine in italijanščine. O takratnih razmerah govori prevod, ki ga objavljamo v tej knjigi med dokumenti.⁶³

Pri snovanju partijske celice (nekaj sestankov smo imeli kar sami med seboj) nam partijska organizacija pri poveljstvu Jonskih otokov, ni prav nič pomagala, prav tako tudi ne pozneje pri štabu 7. brigade. Zato v četi »Primorje« legalno ustanovljene partijske organizacije ni bilo. Kljub temu pa je politično ter vzgojno in kulturnoprosvetno delo v četi potekalo tako po vsebini kot po oblikah popolnoma pravilno. To smo ugotovili, ko smo prišli v novo Jugoslavijo.

Nosilec italijanskega upora na Kefaloniji

Italijanski uporniki, ki so se jeseni 1943 v sestavi bivše divizije »Acqui« bojevali proti nemški vojski, so se med upravo EAM jeseni 1944 na otoku razdelili v dve skupini.

⁶³ »Komunistična stranka«, prevod iz grščine in italijanščine, dokument Samostojne partizanske čete »Primorje« pri 7. brigadi ELAS iz jeseni 1944. Izvirnik listine v IZDG v Ljubljani, fotokopija v PAK.

Prva skupina, ki ideološko ni bila opredeljena, je bila v večini; njeni pripadniki so se bojevali proti nemškim vojakom in so hoteli ta boj nadaljevati tudi doma, v Italiji. Na čelo te skupine se je postavil kapetan Renzo Apollonio, ki je na raznih shodih, na katerih naj bi se italijanski vojaki opredeljevali, izjavljal, da ni komunist, vendar pa so njegove ideje zelo blizu socialističnim. Zavezniška vojaška misija na otoku je bila na strani te skupine.

Na čelu druge skupine je bil kapetan Amos Pampaloni, ki je poleg uniforme nosil okrog vratu rdečo ruto; bil je zelo zavzet propagator komunističnih idej, ko je na raznih mitingih govoril v grščini borcem ELAS in domačinom.

Imeli smo dobre odnose z obema skupinama, pa tudi osebno z Renzom Apollonijem in Amosom Pampalonijem, saj sta oba bila za odločen boj proti nacizmu. Seveda smo bili s Pampalonijem povezani tesneje: izmed predstavnikov italijanske vojske na otoku je prvi oborožil našo četo v septembru 1943 in skupaj z njim smo se bojevali proti nemškemu okupatorju. V njegovi skupini so bili tudi tisti Italijani, ki so se z njim nepretrgoma bojevali že na grškem kopnem.

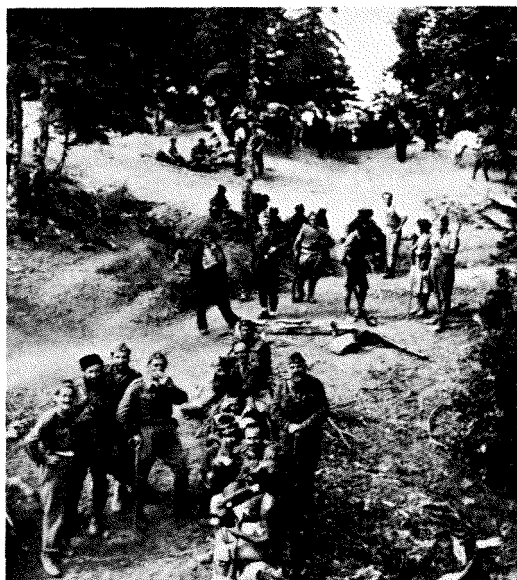
Enajstega novembra 1944 je na Kefalonijo priplulo pet zavezniških ladij in dve italijanski vojni ladji. Obred slovesa od italijanskih soborcev je potekal po vseh vojaških pravilih in borci ELAS so lepo počastili italijanske tovariše.

Na pomolu sta se naslednji dan od njih poslovila tudi zavezniška vojaška misija in inženir Menagias, prefekt otoka, izvoljen med časom, ko je otok upravljal EAM. Prav gotovo je bilo italijanskim soborcem ob slovesu tiste dni hudo pri srcu, saj so na otoku ali v morskih globinah okrog njega pustili od 11 500 vojakov svoje nekdanje divizije kar približno 9000 padlih ali umorjenih, ki so jih doma njihove družine zaman pričakovale.

Ob prihodu v Bari so italijanske oblasti kapetana Amosa Pampalonija, poveljnika nosilca italijanskega upora proti Nemcem na otoku Kefaloniji in resničnega junaka med Italijani, zaprle, kapetan Renzo Apollonio pa je nadaljeval boj proti Nemcem v še okupirani Italiji. To je bilo leta 1944. Leta 1955 pa so Amosu Pampaloniju podelili v Italiji srebrno medaljo, po stopnji drugo najvišje italijansko odlikovanje.

Boj za oblast

Omenili smo že, da je bilo grško ljudstvo na otoku med italijansko okupacijo dokaj enotno v boju proti okupatorju. Po kapitulaciji Italije in propadli bitki za Kefalonijo, ki so se je udeležile vse svobodoljubne sile na otoku, pa se je ta enotnost začela krhati. Pojavile so se grške kvizlinške agenture, ki so sodelovale z novim okupatorjem, pa spet druge, ki so zagovarjale geslo »ča-

Kratek počitek enote grške narodnoosvobodilne vojske ELAS; slikano leta 1944

kanja». Postopoma se je vse bolj kazalo, da se proti nemškemu okupatorju borijo samo sile gibanja EAM, ki pa so prav zaradi tega tudi bile poglavitna tarča okupatorjevih pregonov in napadov.

Zavezniška vojaška misija se je na otok spustila s padali v drugi polovici prvega polletja 1944. Glede na njeno delo v zvezi z dogajanjem na otoku, lahko sklepamo, da se na otok ni spustila samo zato, da bi podprla boj proti okupatorju, ampak si je tudi prizadevala, da bi na otoku pomagala ustvariti razmere, v katerih bi vpliv EAM in ELAS med ljudstvom ne bil odločilen; hkrati naj bi pripomogla k ugledu sil, ki so se zavzemale, da bi se na oblast vrnili njeni predvojni predstavniki.

Novembra 1944 so na otok prišle angleške in italijanske ladje. Angleške so iz Egipta pripeljale predstavnike grške kraljevske vlade in angleškega polkovnika, italijanske ladje pa naj bi odpeljale Italijane, ki so sodelovali v boju proti nemškemu okupatorju.

Med približevanjem ladij pristanišču, ki so ga rešili, kot že omenjeno, slovenski tovariši, se je zbrala od glavnega trga do pristanišča v Argostolionu velika množica ljudi, še večja od tiste, ko smo v glavno mesto otoka vkorakali partizani ELAS. Sprejem je potekal približno takole:

Na čelu so bili predstavniki grške pravoslavne cerkve, predstavniki ELAS in EAM, anglofilske skupine na otoku in jaz kot poveljnik slovenske enote »Primorje« ter hkrati predstavnik vojske nove Jugoslavije. Poleg

Grške partizanske enote ELAS odhajajo v boj; slikano leta 1944

drugih zastav je bila na trgu izobešena tudi jugoslovanska. Ko so se poglavitni predstavniki pojavili pri izhodu in približali grški zemlji, je minister pokleknil in poljubil tla; tedaj ga je cerkveni dostojanstvenik blagoslovil. Hkrati so se oglasile ladijske sirene in zvonovi v mestu.

Povorka pisane oblasti je nato krenila do guvernerjeve palače na glavnem trgu, izbrani predstavniki pa smo odšli na njen balkon. Tu je bilo razgibani množici izrečenih veliko pozdravov in tudi obljub; zastopnik grške vlade v tujini se je še posebej zahvalil Veliki Britaniji, ki da je osvobodila Grčijo. Potem so nas povabili na kosilo v neko vilo.

Kot smo že omenili, so na Kefaloniji po prihodu enot ELAS s pomočjo organizacije EAM izvolili za guvernerja otoka inženirja Menagiasa; nato so bili postavljeni tudi izvršni organi. Takrat so zamenjali tudi okupatorjeve sodelavce, orožnike, policaje in podobne organe. Tiste, ki so bili najbolj odgovorni za sodelovanje z okupatorjem in za zločine, so zaprli in jih obtožili.

Predstavniki grške kraljevske vlade je ob podpori angleškega polkovnika takoj po prihodu na otok zahteval, naj izpustijo vse priprte žandarje in policaje, prav tako pa tudi pripadnike oboroženih Ralisovih oddelkov (grške bele garde, ki se je skupaj z okupatorjem udeleževala oboroženih napadov na prebivalstvo), češ da bo okupatorjevim sodelavcem sodilo sodišče tedaj, ko se bo kraljevska vlada vrnila v Atene in se bo vzpostavila prejšnja oblast.

V pogovorih z vojaki enot ELAS in z drugimi ljudmi smo že na Kefaloniji opazili, da narašča vznemirjenost in napetost zaradi bodočega razvoja, kot ga je nakazoval predstavnik grške vlade.

ELAS pa ni mogel ničesar ukrepati, in sicer zaradi sprejetih obveznosti (t. i. libanonskega sporazuma, s katerim so v grško vlado v tujini sprejeli tudi predstavnike EAM, in sporazuma v Caserti). Tako je imel EAM zavezane roke. CK Komunistične partije Grčije pa je vseskozi menil, da se vprašanje oblasti ne sme reševati s silo.

Prihod grškega predstavnika vlade iz Kaira je kmalu pokazal svoje posledice. V pogovorih s kapetaniosom Kristosom Fraguliem, oficirjem za zvezo v naši enoti, in z drugimi oficirji smo zvedeli, da nezadovoljstvo med ljudstvom narašča; toda EAM je moral priznavati zakonite predstavnike vlade, v kateri so bili tudi njegovi člani in ki jo je prav tako priznal CK EKK.

Tako je tudi lažje razumeti, zakaj protisabotažne akcije, ki so jo izpeljali člani naše organizacije Tone Kržišnik, Jule Ogrič in Darko Rusjan, ko so Grkom tik pred odhodom Nemcev s Kefalonije rešili pristanišče, niso hoteli priznati nam. Pač pa so kapetanu Renzu Apolloniju sporočili: »Pravkar sprejemamo sporočilo vrhovnega zavezniškega poveljstva za Srednji vzhod, kjer čestitajo k vaši uspešni sabotaži na pomolu pristanišča v Argostolionu. – Podpisan: Bug, MMA.«⁶⁴

Propaganda proti enotam ELAS na otoku po prihodu »nove grške oblasti« je kmalu razkrila svoj namen. Znova so se začeli oglašati razni tipi, podobni proslulemu Zisimu, ki je bil na otoku eden izmed organizatorjev fašistično nastrojenih organizacij in znan kot okruten morilec. Taki ljudje so po oktobru 1944 začeli na Kefaloniji znova ustvarjati svojo organizacijo proti grški NOV in NOB.

Četrtega in petega oktobra 1944 smo sodelovali v akciji v vasi Metaksati in njeni okolici, kjer smo enotam ELAS pomagali razorožiti in zajeti nekaj nevarnih zločincev. Naši nasprotniki na otoku so začeli zbirati orožje. Šestega oktobra 1944 pa so se v Argostolionu pojavili lepaki, s katerimi se je guverner otoka zahvaljeval Angležem »za osvoboditev«.

Odhod Italijanov

Angleži na otoku so nas jeseni 1944 večkrat vabili, naj bi se z njimi odpeljali v Italijo in se tam pridružili drugim zavezniškim silam v boju proti Nemcem. Naša četa pa se je odločila čvrsto spoštovati določbe že omenjene listine, obveznosti, ki smo jih sprejeli do ELAS. Za odhod so se odločili le štirje Poljaki, Jan Kolodziej, Wladislav Miszk, Wladislav Sobkoviak in Josef Weber, ki so bili, kakor so zatrjevali, nasilno mobilizirani v nemško vojsko in so v prvih dneh

⁶⁴ Glej opombo št. 44!

septembra 1944 pobegnili iz nemške mornariške obalne težke baterije v severnem delu Kefalonije, 15. septembra 1944 pa smo jih sprejeli v našo enoto »Primorje«. Toda zdaj jih nismo več zadrževali, ker smo videli, da so si rajši izbrali pot v Italijo.⁶⁵

Vsi italijanski vojaki in z njimi tudi omenjeni štirje Poljaki so se 12. novembra 1944 odpeljali s Kefalonije v južno Italijo.

Kakšen je bil odnos Angležev oziroma zavezniške vojaške misije na otoku do nas Jugoslovanov, je razvidno tudi iz izjave, ki mi jo je 15. novembra 1944 dal oficir te misije. V Argostolionu mi je namreč izročil potrdilo, na katerem je pisalo, da sem kot »the bearer private« (navaden vojak prinašalec) med nemško okupacijo Kefalonije pomagal zavezniški vojaški misiji, čeprav sem od njega zahteval, naj mi napiše potrdilo, da sem misiji pomagal kot Jugoslovčan in Titov borec. Oficir mi je odgovoril, da mi takega potrdila ne more izstaviti, ker sem iregularen (nereden) jugoslovanski vojak. Ko sem mu znova pojasnil, da sem Slovenec in Jugoslovčan, pripadnik Titove narodnoosvobodilne vojske, doma med Gorico in Postojno v Sloveniji, ter ga prosil, naj v potrdilu navede, da sem Jugoslovčan, mi tega ni hotel napisati z že omenjeno utemeljitvijo. Tudi to mi je potrdilo, da smo ravnali prav, ko smo se odločili, da se bomo v domovino prebili čez kopensko Grčijo. Tudi v Grčiji so imeli, kot je videti, zahodni zavezniki do nas nenavaden odnos; ta se je pozneje pokazal tudi pri delovanju naše delegacije na mirovnih pogajanjih v Parizu.⁶⁶

Na grško kopno in v prve operacije

Na naše ponovne zahteve pri štabu poveljstva Jonskih otokov, da želimo oditi na kopno, in kljub pomoči poročnika Miliarsisa pa smo nenehno dobivali odgovor, da »... čaka štab v Argostolionu na dovoljenje za odhod naše čete in na odgovor, ki naj bi ga glede nje dala 8. merarhija (divizija)«. Znova so nam zagotovili, da bo o listini, podpisani z ELAS 15. septembra 1944, obveščen tudi zastopnik NOV in POJ, ki da je pri glavnem štabu grške NOV.

Čas, ko smo na otoku čakali na prevoz na celino, smo sicer temeljito izrabili za pripravljanje na prihodnje naloge; vendar nam je bilo težko, ker nam niso že takoj po ustanovitvi enote dali priložnosti za bojno udejstvo-

⁶⁵ Devetindvajsetega septembra 1945 sva s Tonetom Gošnikom obvestila g. Jana Karla Vendeja, poljskega veleposlanika v Beogradu, o usodi štirih Poljakov, ki so jeseni 1944 bili dva meseca borci naše samostojne partizanske čete v vrstah ELAS na Kefaloniji. Konzularni oddelek poljskega veleposlaništva se je za obvestili zahvalil 16. oktobra 1945. – Izvirnik listine je v IZDG v Ljubljani, fotokopija pa v PAK.

⁶⁶ Izvirnik dokumenta »To whom it may concern« z dne 15. novembra 1944 je v IZDG v Ljubljani.

Oborožena ladja (pomorska enota) grške narodnoosvobodilne mornarice ELAN, slikana leta 1944 v Jonskem morju

vanje. Res je, da je imelo poveljstvo 7. brigade ELAS, ki je delovala na območju pokrajin Ksiromero in Valtos, prav v tistem času več kot dovolj zahtevnih organizacijskih nalog; pa vendarle bi bili Grki naše trimesečno čakanje za prevoz s Kefalonije na celino tudi v takratnih razmerah lahko skrajšali.

Med grškim ljudstvom in borci enot ELAS smo na vsakem koraku in ob vsaki, tudi najmanjši priložnosti poudarjali solidarnost med jugoslovanskimi narodi in grškim narodom. Borca naše čete Tone Kržišnik in Jule Ogrič med drugim takole opisujeta slovo naše čete iz Argostoliona:

»... Midva sva prišla iz pristanišča k drugim tovarišem naše čete potem, ko smo tamkajšnjo zasedo izročili Grkom in smo se Slovenci združili pod vodstvom Srečka Likarja in Toneta Gošnika s partizanskimi enotami ELAS. Imeli smo trdno disciplino in smo grškim borcem tako pokazali, da imamo enake cilje, da je njihov boj tudi naš boj. Med nami in grškimi borci se je utrjevalo iskreno tovarištvo. Prepričani smo bili, da bomo s skupnim bojem premagali okupatorja in domače izdajalce in se lahko čimprej vrnili v domovino. Toda to nam je oviralo grško vodstvo in ob vsaki priložnosti zavlačevalo naš odhod.

Ko smo se pripravljali za odhod iz Argostoliona, nas je ljudstvo prisrčno pozdravljalo. Tudi kapetanios, ki je bil vedno z nami in nas je spremljal še nekaj časa, je bil ginjen, ko smo se poslavljali od njega. Rekel je, da ga veseli, ker je bil med nami, ker je videl našo disciplino in tovarišstvo, kakršno se je kovalo med grškimi in jugoslovanskimi partizani. Izjavil je, da nikoli ne bo pozabil dni, ki jih je preživel z nami . . .⁶⁷

Prav tako se je od nas toplo poslovil poročnik Miliareisis, španski borec in član KPG. Ponovil nam je, da je naša enota dokaz sodelovanja med narodi. Poudaril je, da morajo biti komunisti prvi, ki bodo delali za uresničitev balkanske zveze.

Petnajstega novembra 1944 je štab ELAS v Argostolionu izdal borecem samostojne čete »Primorje« potrdila, ki naj bi jim bila osebni dokument za nadaljnje gibanje po grški celini. Znova so nam zagotovili, da bomo odpovali v najkrajšem času.⁶⁸

Končno smo 2. decembra 1944 le zapustili Argostolion, glavno mesto otoka Kefalonije; pospremili so nas z vsemi vojaškimi častmi. Naslednji dan smo se iz malega пристanišča Sami odpeljali na partizanskih barkah mimo bajeslovnega otoka Itake v mestece Astakos, na grško kopno.

Da bi izkazali svojo hvaležnost in izrazili priznanje zaslugam naše enote in organizacije OF, so mi Grki podarili nož z vgraviranimi črkami ELAS. Prav tak nož z nožnico so podarili tudi političnemu komisarju čete Tonetu Gošniku.

Kljub temu priznanju in spoštovanju pa smo Kefalonijo zapustili žalostnih src: na otoku je bila za boljšo prihodnost, za svobodo prelita tudi slovenska kri. Tam smo tudi mi, slovenski partizani, za zmeraj pustili vrsto naših dobrih tovarišev. Bili pa smo hkrati tudi ponosni: padli primorski Slovenci na Kefaloniji so bili pričevalci naših zahtev po združitvi z matično domovino in solidarnosti z grškim narodom.

»Telome tin laiki demokratija!«

Na celini smo se takoj napotili proti Amfilohiji, na južnem robu zaliva Arte, kjer je bil sedež štaba 7. brigade.

Že v prvi, požgani vasi Mahera, kamor smo prišli pozno ponoči, nas je ljudstvo sprejelo nadvse prijazno. Iz beležnice, v katero sem občasno vpisoval razne podatke in datume, je razvidno, da sem ta sprejem kratko opisal takole:

⁶⁷ Tone Kržišnik in Jule Ogrič, oba iz Idrije, v skupnem odgovoru na vprašanja Toneta Gošnika. Glej pismo-rokopis z dne 20. novembra 1949 (izvirnik v PAK).

⁶⁸ Več takih izvirnih potrdil poveljstva 7. brigade ELAS s Kefalonije je med dokumenti samostojne čete »Primorje« v PAK.

»... Kasno je, še vedno korakamo. Okoli nas je gozd. Prišli smo v prvo požgano vas. Prvi borec ELAS, ki nas je zagledal, je skočil k meni in me objel. Veselje pa jih je prevzelo, ko so zvedeli, da smo Jugoslovani. Zapeli smo nekaj pesmi. Ljudstvo je bilo navdušeno in kričalo: 'Telome tin laiki demokratija!'. . . Ta klic (Hočemo ljudsko demokracijo!) smo v naslednjih tednih slišali še neštetokrat v grških vaseh in mestih, kjer smo hodili.

Še isto noč smo prišli v drugo požgano vas, v Babuni. Sprejela in pozdravila nas je vsa vas. Spet smo sredi noči zapeli nekaj pesmi. Ljudstvo je bilo z nami nepopisno ljubeznivo. Sprejeli so nas po hišah, nam dali hrane, tobaka in prenočišče. V hiši, kjer nas je več prenočilo, nam je gospodar, preprost grški kmet, rekel med drugim: '... Šli bomo za našim ciljem naprej in ne bomo odnehali! To, kar je dosegla Jugoslavija s svojim junaštvom pod Titovim vodstvom, pa bo zapisano z zlatimi črkami . . . ' To je bila le ena izmed stoterih izjav o Jugoslaviji in Titu, ki smo jih slišali med našim bivanjem in našimi boji v Grčiji med grškim ljudstvom in njegovimi borci.

'Sinagonisti Tito!' (tovariš Tito!) Kadarkoli smo na Grškem slišali, kako ljudje spoštljivo izrekajo ime našega voditelja, smo bili za korak bliže domovini. Tudi v tej vasi so nam ljudje pripovedovali o svojem življenju in bojih s fašisti. Zatrjevali so nam, kako bodo dali vse svoje moči, da se uresničijo cilji grške NOB. Tudi tu so s silnim spoštovanjem govorili o tovarišu Titu.

Četrtega decembra 1944 ponoči smo prišli v Amfilohijo. Štab brigade je določil, da bomo ostali nekaj dni v mestu. V Atenah so bile tiste dni velike demonstracije. Tudi v Amfilohiji je ljudstvo 5. decembra 1944 demonstriralo in pridružili so se mu še okoliški vaščani. Po ulicah so nosili zastave, slike in parole ter vzklikali: 'Dol s kraljem, dol z izdajalsko vlado!' in podobno.

Sedmega decembra 1944 je bilo alarmno stanje. Dobili smo še drugi minometalec, komandant brigade pa nam je pokazal obrambne položaje okoli mesta in nam dal naloge. Naslednje dneve smo preživeli v pričakovanju bojev z Angleži in izdajalcem Zervasom, grškim Mihailovićem.⁶⁹

Razpoloženje v enotah ELAS je bilo zelo borbeno. Devetega decembra 1944 je angleško letalo vrglo na Amfilohijo letake britanskega generala Scobija s pozivom, naj se partizani vdajo. V Atenah je medtem prišlo do hudih bojev. V štabu brigade pa so nam povedali, da Angleži ne morejo doseči vidnih uspehov.

Enajstega decembra 1944 smo končno odšli s štabom 7. brigade v gore, proti masivu Pinda, in čez nekaj dni zavili proti Arti. Do 22. decembra 1944

⁶⁹ Napoleon Zervas je bil nekdanji grški politik in steber raznovrstnih predvojnih grških režimov. Po okupaciji Grčije je postal odkrit italijanski in nemški sodelavec, od leta 1942 dalje pa je bil vodja grških četnikov. Tolpe plačancev njegove EDES so dostikrat vodili vohuni gestapa, za svoje izdajalsko delo pa so Zervas in njegovi pajdaši prejemali od begunske kraljevske grške vlade plačilo v zlatu.

smo s štabom brigade prehodili obsežno območje s kraji Domnitsa, Volmado, Floriado, Koboti in 22. decembra 1944 prispeli nad Arto. Naslednji dan jo je osvobodila 8. divizija, sosednja divizija pa je osvobodila Iannino. Naša četa je bila v razporedu določena za zavarovanje štaba 7. brigade.

Med borci ELAS sta v tistih dneh silno zrasla samozaupanje in borbenost. Po dolgem času so prešli v ofenzivo in zadali Zervasu resne udarce. Toda na nasprotni strani zaliva so se zbirali ostanki monarhofašistov in »policijskih bataljonov« Rallysa,⁷⁰ ki so se zatekli pod okrilje svojega zaveznika Zervasa. Zdaj so zapuščali Prevezo in pri tem zažgali več objektov, tako da smo videli velikanske oblake dima. Zervas je vse dotlej vladal v severno-zahodni Grčiji in nemoteno organiziral svoje vojaške enote. Po sporazumu v Libanonu (v maju 1944) pa je moral ELAS do takrat spoštovati »vlado nacionalne enotnosti« in oborožene formacije reakcionarne EDES, ki jim je poveljeval Zervas.

To, kar bi bilo moralo vodstvo ELAS narediti že leta 1943, je naredilo šele čez leto dni, toda tokrat prepozno. V silnem naletu obeh grških divizij ELAS je bila namreč vsa severozahodna Grčija v nekaj tednih očiščena ostankov tujih okupatorjev in domačih izdajalcev. Ofenzivno delovanje obeh divizij ELAS in njuno tesno sodelovanje je bilo kronano s popolnim uspehom.

Osvoboditev otoka Levkade Šestindvajsetega decembra 1944 smo se v pospešenem pohodu vrnili v Amfilohijo, že naslednji dan pa odšli ob levi strani Artaškega zaliva proti Vonici in naprej k otoku Levkada. Ponoči 28. decembra 1944 smo po nadvse napornem dolgem pohodu zasedli položaje pred otokom, ki ga od kopnega loči ozek preliv.

⁷⁰ Grški fašistični diktator Metaksas, ki je 4. avgusta 1936 izvedel državni udar, razpustil parlament in prepustil deželo najhujšemu nasilju, je tako kot fašistični režimi v sosednjih balkanskih deželah pripravljaj izdajo svoje domovine. Ko pa so v grških vladajočih krogih začeli prevladovati vplivi britanske politike, je Mussolini poslal Metaksasu ultimatum in 28. oktobra 1940 napadel Grčijo.

Čeprav je Metaksas zaprl najzavednejše grške rodoljube, je ljudstvo v bojih proti italijanskim osvajalcem pokazalo izredno junaštvo in pognalo Mussolinijeve čete nazaj na njihovo albansko izhodišče. Grška vojska se je brez višjih oficirjev sama bojevala proti italijanskim fašistom. Ko so aprila 1941 prihiteli Italijanom na pomoč Nemci, je poveljnik grške armade v Albaniji in bodoči predsednik kvizlinške vlade Tsolacoglu kapituliral. Grčijo so si razkosali italijanski, nemški in bolgarski okupatorji. Generala Tsolacoglaja, ki ga je grški nadškof Damaskinos blagoslavljal za »drzno pobudo«, je v vladi pozneje zamenjal Rallys; ta je postavil na noge posebne »policijske bataljone«, strah in trepet dežele. Nad grškim ljudstvom so »ralisti« zagrešili najhujše zločine; skupaj z Zervasovimi plačanci so bili morilci naprednih ljudi svoje dežele.

Naša četa je bila razdeljena na tri vode, pomešane z grškimi enotami. Naslednje jutro smo začeli s kombiniranim napadom na utrjeni grad, ki leži na polotočku med celino in glavnim mestom Levkas; grad in kvizlinške položaje za mestom smo obstreljevali s topovi in težkimi strojnici. Naslednjo noč pa se je del naše enote in Grkov prepeljal na otok in zavzel mesto Levkas. Naša borca Jule Ogrič in Tone Kržišnik se takole spominjata teh bojev:

». . . Tista skupina, ki je bila v vasi, se je v pozni noči prepeljala čez morje in zasedla mesto Levkas. Fašisti so medtem širili med ljudstvom govorice, da so v bližnji okolici Bolgari in da naj ne klonijo, kajti sicer jih bodo ti vse poklali.

Toda ko smo zasedli mesto in je ljudstvo videlo, da smo Jugoslovani, nas je sprejelo z navdušenjem in nas obsulo s cvetjem. Kmalu so bili po zidovih napisi: 'Tito – Jugoslavija – ELAS'. Dali so nam, kar so imeli, hrano, pijačo in drugo.

Iz njihovih besed in dejanj smo videli, da so srečni, ker so med njimi borci Titove vojske. Monarhofašiste na gradu smo večkrat pozvali, naj se vdajo, ker so obkoljeni. Ko so izgubili vsako upanje na pomoč od zunaj, so se drugo noč vdali. Takoj smo sestavili skupino dveh Grkov in osmih Slovencev, ki so šli v grad in jih razorožili. Drugi smo postavili zasede za primer morebitnega presenečenja. Tisto noč smo vse razorožili in jih pripeljali v zapor, grad pa zasedli.

Zgodaj zjutraj je prišla fašistom pomoč: tri ladje, da bi jih odpeljale v neznano smer. Ustavile so se kak kilometer od obale, s čolnom pa so poslale kraljevega vojaka v grad, da pogleda, kakšen je položaj. Ker smo bili tam že mi, nas je vprašal, kaj je z edesovci. Povedali smo mu, da so se vdali in da smo jih odpeljali v zapor. Vrnil se je k ladjam, ki so se potem razmaknile ter odprle ogenj na nas in na obalo. V zasedi smo ostali sami.

Na gradu smo zaplenili lahko in težko orožje britanskega izvora. Naleteli smo tudi na raznovrstno hrano, npr. belo moko, makarone, sladkor, vino in oblačila, ter na nekaj zlatega denarja. Po enournem obstreljevanju naših položajev pa so se ladje umaknile. Ujetniki, ki smo jih dobili v roke, so bili člani izdajalskih tolp Zervasa in Rallysa vsi močno kompromitirani ljudje. Drugi dan po osvoboditvi Levkade smo se vrnili v Amfilohijo in ostali tam nekaj dni . . . »⁷¹

Ujetnike so medtem čete ELAS odpeljale v Amfilohijo. Da je reakcija vneto zasledovala gibanje enot ELAS, smo opazili že prve dni v Amfilohiji. V Levkadi pa nam je odkrila svoje pravo lice. Izrabila je priložnost in raznesla propagando, da z enotami ELAS hodijo »Vulgari«, ki da vse pokolje-

⁷¹ Jule Ogrič in Tone Kržišnik v skupnem odgovoru na vprašanja Toneta Gošnika; glej pismo z dne 20. novembra 1949 (izvirnik v PAK).

jo. Bali so se povedati, da gre za Jugoslovane, ki so zaradi junaških bojev v svoji domovini uživali med domačini pa vsej Grčiji veliko naklonjenost. Ob tem so se spomnili bolgarskih carskih enot, ki so že v prvi svetovni vojni napravile grškemu narodu mnogo zla.

Ob osvoboditvi otoka Levkade je bilo očiščeno vse območje okoli Iannine, Arte, Preveze in drugih mest. Ostanki Zervasovih kvizlinških enot so deloma pobegnili v svoje zadnje prebivališče, na otok Krf. Med borci in poveljniškim kadrom v enotah 7. brigade pa smo v decembrski ofenzivi vedno znova opazali, kako v njih raste navdušenje za nove akcije. Hvalili so nas za uspešne boje in pogum v akcijah pri Levkadi, še posebej pa so poudarjali hrabrost naših borcev.

Ubežni jugoslovanski kralj in ukradeno zlato na travi v Agrinionu

V tistih dneh nismo imeli jasne podobe, kakšne so razmere v Atenah. Ko smo 5. januarja 1945 v pospešenem pohodu odšli proti srednji Grčiji, smo se z borci enot ELAS vred vzradostili v pričakovanju novih ofenziv. Ko pa smo prišli v Agrinion, smo se morali tu ustaviti, namesto da bi nadaljevali hiter pohod proti Atenam. Širile so se razne govorice: da pripravljajo velik napad na britanske sile v Atenah in na kraljevo vojsko, ki da se je medtem že izkrcala v Atenah. Hkrati smo slišali, da so boji že prenehali in da je ELAS v Atenah kapituliral.

V enotah ELAS okoli nas nismo v tem času opazili nobene posebne propagande ali politične dejavnosti v zvezi z razmerami v deželi. Štab brigade, ki smo mu bili podrejeni, pa ni potrjeval ne enih ne drugih vesti.

V Agrinionu so nas namestili v nekem velikem skladišču, kjer smo čakali vse do 23. januarja 1945. Medtem, 13. januarja, je angleško lovsko letalo mitraljiralo cesto v neposredni bližini našega skladišča. Razen stražarske službe in patrolj v Agrinionu nismo imeli drugih vojaških dolžnosti. Spet smo izrabili čas za vsestransko politično in vzgojno delo v četi. Znova so se izkazali tudi naši »mojstri-obrtniki«; tega njihovega dela se Tone Kržišnik spominja takole:

»... Ta čas, ko smo bili v mestu Argostolion in drugje, smo se izpopolnjevali vojaško in politično. To nam je koristilo pozneje. Obenem smo izkoristili v četi tudi znanje iz raznih poklicev, kar je pač kdo znal. Ivan Remic, doma iz Zavrata, je bil krojač. Nekje je dobil eno ali dve padali in nam je napravil nekaj srajc, popravljal pa je tudi obleke, tako da nismo bili strgani.

Matija Zdravje, doma iz Bovca, je bil mehanik. Poiskal je nekega civilista, ki je imel kovaško orodje. Napravil je odlično čevljarско trinožno železno taco, tako da smo jo po potrebi lahko razstavili na tri dele. Kadar smo

bili na pohodu, smo si jo razdelili, da je vsak nekaj nosil. To železno taco sem uporabljal jaz, ker sem bil čevljar. Prepričan sem bil, da jo bom, če bom ostal živ, odnesel s seboj domov; bila bi mi ljub spomin iz grških partizanov, kako sem tam popravljajl čevlje. Ko smo prišli v Skopje, sem taco odložil v čevljarstvo delavnico, ko pa smo odhajali, sem jo pozabil vzeti s seboj.

Naj se povrnem v mesto Argostolion! Spominjam se, kako smo iskali čevljarški material in orodje. Prvi material je nabavil naš politični komisar Tone Gošnik; to so bili podplati in žblji. Poiskal sem čevljarja-civilista, ki je premogel dosti orodja, saj je pred vojno imel več pomočnikov. Tam sem popravljajl čevlje, dokler smo bili v Argostolionu. Pri njem sem dobil nekaj orodja in smole, v zameno pa smo mu dali nekaj mesnih konzerv.

Tudi drugi tovariši so pomagali pri iskanju čevljarškega orodja. Dobil sem tudi špice od dežnika, ki sem jih potreboval za šila. H grškim pekorn sem hodil po nemške vreče od moke. Nemci so namreč uporabljajli vrsto vreč, ki so imele zelo gladke niti. Tako smo vreče razparajli, niti navijli v klobčič in iz njih sem delajl čevljarstvo dreto. Kjerkoli smo hodili, smo iskajli tudi material, ki smo ga potrebovali. V tem je bil zelo spreten Jože Mohorič iz Osojnice pri Žireh; imel je nos, kje je moč kaj dobiti, bil je iznajdljiv v vsakem pogledu. Ko smo prišli v neko večje naselje, je tam izsledil italijansko prikolico za prevoz topov na dveh kolesih; znotraj je bila obložena z gumo, debelo kak centimeter. Nabral je nekaj te gume in iz nje sem delajl podplate na čevljih. Gumo sem prišil na čevlje in tako sproti popravljajl obutev in drugo. Kadar smo se kje ustajili za kak dan, je že bilo na vrsti tudi popravljanje obutve in obleke. Tako je bilo vse do prihoda v domovino, v Skopje.

Zavedajli smo se, da smo daleč od doma, da si moramo med seboj pomagati. Predvsem smo imeli dobro organizacijo in vodstvo, na čelu s komandirjem enote in političnem komisarjem. Po možnosti sta nas vedno sproti obveščajla, kaj se dogajaj po svetu. Obenem smo se izobraževali politično in vojaško...⁷²

V tem času smo se čudili oficirjem ELAS, ko so o makedonskih enotah, ki so z vso naglico prihiteje s severa v srednjo Grčijo, izjavljajli, da so to »grške enote s severa«. Grške Makedonce so šteli za Grke. Nismo se čudili, ko nas je preprosto ljudstvo, z njim vred tudi borci ELAS, nenehno nazivalo s »Servi«; pod tem so si ljudje predstavljajli Jugoslavijo. Čudili pa smo se izobraženim oficirjem ELAS, da so bili tako slabo poučeni o narodih Jugoslavije in da so imeli »Serve« za edini jugoslovanski narod. Znova smo spoznajli, da o nacionalnem vprašanju v Jugoslaviji vedo prav malo ali pa

⁷² Tone Kržišnik, življenjepis z dne 17. maja 1983: »Trije bratje so mi padli v NOV« (rkp. v PAK).

sploh nič. Nihče izmed njih nam ni nikoli pojasnil, kako gledajo na Egejsko Makedonijo. Komunistična partija Grčije ni s temi vprašanji seznanjala svojih članov, niti jih ni poučila, kako je treba reševati to bistveno, osnovno vprašanje.

To so nam potrdila tudi doživetja v okolju, v katerem smo živeli. V dneh, ko smo v Agrinionu prisilno čakali na razplet dogodkov in na nove akcije, ki naj bi nas vodile naprej proti severu, smo pri nekem slaščičarju Makedoncu, ki je v tem mestu živel že dolga leta pred vojno, zvedeli, da se je aprila 1941 v Agrinionu ustavil na begu iz Jugoslavije kralj Peter. Na letališču, odkoder so z avtomobili prepeljevali generale v mesto, se je pri prenašanju prtljage strgal eden izmed kovčkov, iz njega pa so padli v travo kosi zlata. Jugoslovanski oficirji so še istega dne zvečer spraševali po mestu, kje so javne hiše. Ljudje v Agrinionu so se o razsutem zlatu in bežečem mlademu kralju še dolgo pogovarjali.

Med borci ELAS je bilo vedno več šušljanja, da z vodenjem vojaških operacij nekaj ni v redu. Zastoj v Agrinionu je sprožil najrazličnejša ugibanja. Zavlačevanje in odlašanje akcij je vzbujalo tudi med borci naše čete resne dvome, da bo sploh prišlo do kake nove ofenzive.

Ko smo se 27. januarja 1945 morali vrniti v Amfilohijo, nam je bilo jasno, da je bila decembrska ofenziva sicer zmagovita, vendar ni ji sledil načrtovani pohod na Atene, dasiravno bi prav nova, učinkovita in hitra ofenziva lahko popravila in bistveno spremenila razmere v Grčiji. EDES je bil skorajda likvidiran, prav tako »tagmata asfalija«, Rallysovi varnostni bataljoni in Angleži so bili samo v Atenah in okolici ter na Krfu; toda centralni komite KP Grčije, vodstvo EAM, kjer je takrat najbolj deloval Parcialidis, in poveljstvo ELAS so klonili po neuspešnih pouličnih bitkah v Atenah. Namesto ofenzivnih akcij je znova začelo veljati načelo »teritorialnega varovanja osvobojenega ozemlja«. Razen tega pa so bile govorice o bližnji likvidaciji narodnoosvobodilnega gibanja vedno glasnejše.

Likvidacija ELAS

Sledili so napeti dnevi. Znova smo bili prisiljeni čakati. Čeprav sem po 27. januarju 1945 spet nenehno interveniral pri štabu 7. brigade v Amfilohiji, da bi naši četi dovolili oditi proti severu, so mi odgovorili, da moramo počakati na ukaz, ki da bo prišel za nas iz vrhovnega štaba ELAS. Pri ljudeh v štabu brigade smo opazili zbranost, ki je dajala slutiti, da se bližajo izredni dogodki.

Vendar pa v tistih kritičnih dneh nikakor nismo mogli dobiti natančnih vesti in poročil o resničnih razmerah v deželi. Imeli smo vtis, kot da se posamezni oficirji ELAS sramujejo z nami odkrito govoriti o dogodkih, ki so bili že v teku. Ko so nam v Amfilohiji povedali, da je poveljstvo ELAS pod-

pisalo sporazum o izročitvi orožja, smo menili, da kaj takega ni mogoče. Zahteva vlade, da naj bi približno 100 000 borcev ELAS izročilo svoje orožje dvema kraljevima brigadama (orinji taksiarhia), ki so ju v deželo pripeljali Angleži, nam je bila več kot nerazumljiva. ELAS bi bil namreč lahko gospodar Grčije, saj so imeli Angleži kot že omenjeno, v rokah samo Atene z okolico in otok Krf.

Borci čet ELAS v začetku tem novicam niso verjeli. Prišlo je do protestnega mitinga v Amfilohiji, na katerem so borci odločno izjavljali, da orožja ne bodo oddali. Nižji komandni kader z borci vred je bil v prvih februarških dneh leta 1945 pripravljen na vse. Nikakor tudi nismo mogli razumeti, zakaj taka naglica z ukrepi, ki so jasno napovedovali konec grške NOV, narodnoosvobodilnega gibanja in mlade ljudske oblasti. Ko je okoli 12. februarja 1945 prišlo povelje, da naj enote ELAS pripravijo orožje za izročitev zastopnikom kraljeve vojske, smo razumeli, da sta bila kapitulacija in likvidacija ELAS načrtno pripravljeni.

Kakor obsojenci so tiste dni hodili okoli nas borci ELAS v Amfilohiji. Solznih oči so pripravljali orožje, ki naj bi ga oddali, čeprav so se z njim mnogi leta in leta bojevali za svobodo, ga tudi s krvjo iztrgali iz rok fašističnih okupatorjev. Zdaj, tik pred osvoboditvijo dežele, pa so bili z enim samim podpisom uničeni vsi njihovi napori in žrtve. Podoficir Fotis, vodnik pri štabu 7. brigade, nam je prizadeto zatrjeval, da bodo oddali samo najslabše orožje, dobrega pa poskrili.

K nam, ki smo vedno odločneje zahtevali dovoljenje za odhod proti domovini, so prihajali znanci-borci iz enot ELAS. Videli smo, kako težko in s kakšnim razočaranjem so oddajali orožje. Pravili so nam, da smo srečni, ker gremo v domovino, ki ima takó močno vojsko, trdno osvobodilno fronto in dobro vodstvo. Poslavljali so se od nas in nam govorili: »Toliko let smo se bojevali za svobodo, zdaj pa moramo orožje izročiti. Ves naš boj je bil, vsaj za zdaj, zaman . . .«

Čez grško-albansko mejo

Devetega in 15. februarja 1945 sem znova prosil višjega oficirja Epiritarihisa, načelnika štaba brigade, da naj štab brez odlašanja dovoli slovenski partizanski četi oditi proti severu, kot nam to zagotavlja sporazum, podpisan s poveljstvom ELAS. Odločno sem mu sporočil tudi naš nepreklicani sklep, da orožja v nobenem primeru ne bomo oddali. Ponovno sem ga spomnil na listino z dne 15. septembra 1944 in na obveznosti, ki jih je poveljstvo ELAS sprejelo s tem dokumentom.

Štirinajstega in 15. februarja 1945 je bil sestanek partijskega komiteja 7. brigade. Nanj je prišel tudi Argiris, sekretar komiteja KPG za Jonske otoke. Srečala sva se in ob tej priložnosti sem ga spomnil na dogovor s Kefalonije

Štab 1. samostojnega slovenskega bataljona; levo (sedi) Tone Gošnik, politični komisar bataljona, v sredini Srečko Likar, komandant bataljona, na desni Bronislav Vrhunec, pooblaščenec generalštaba JA; slikano v vojašnici v Skopju, maja 1945

in na neutemeljeno zavlačevanje našega odhoda. Poslušal me je z resnim obrazom in mi obljubil, da »bodo to še danes uredili«.

Argiris je ostal mož beseda: 15. februarja 1945 so nam sporočili, naj se četa »Primorje« pripravi za odhod.

Devetnajstega februarja 1945 smo se poslovili od štaba v Amfilohiji. Rekli so nam, da bomo »ukaz za odhod« dobili med pohodom; vendar ga nikoli ni bilo. Kot dokument za pot skozi severno Grčijo je četa dobila »Listino o sodelovanju in vedenju«, ki sta jo 18. februarja 1945 za štab 7. brigade ELAS podpisala S. Aretas in S. Zaharias.⁷³ Na obrazih oficirjev in borcev smo videli, da jim je hudo, ko nas vidijo odhajati svedbi naproti, medtem ko je nje čakala le negotovost.

V Arti je bil tedaj sedež 8. divizije ELAS. Tu smo se za trenutek ustavili. Borci divizije so nas obdarili s pomarančami, meni pa so sporočili, da želi govoriti z menoj poveljnik, še predvojni general Karkeres. Ob tem sem se nehote zbal, da nas bodo hoteli spet zadržati. Toda moj strah je bil odveč. General, možakar pri kakih šestdesetih letih, mi je samo želel stisniti roko in zaželeti srečno pot. Dejal mi je: »Srečni ste, ker imate Tita!«

Ob tem je general spregovoril o mnogih napakah, ki jih je ves čas vstaje in partizanske vojne proti okupatorjem v Grčiji delalo grško vodstvo. Tako ni bilo prav, da je bilo vodstvo grške komunistične partije ves čas v Atenah, ker je, tako kot vodstvo KP Bolgarije, bilo mnenja, da so revolucionarna gibanja lahko uspešna samo v mestih, kjer je veliko delavcev (kar so Angleži seveda izrabili, se izkrcali prav v Atenah in upor zadušili). Vodstvo grške KP ni bilo pri štabu ELAS in zato ni vzporedno z njegovimi vojaškimi zmagami načrtno gradilo ljudske oblasti, pa tudi ni moglo upoštevati krajevnih posebnosti in novih okoliščin. Štab ELAS so sestavljali general Saffaris kot vojaški strokovnjak, Haris Veluhiotis kot prvi organizator partizanskih odredov v Grčiji in Andrea Džimas kot predstavnik EAM. ELAS je že v fazi bojov proti okupatorjem sprejel uzde, ki so mu jih nataknili Angleži; postal je v bistvu le »vojaško sredstvo« za miniranje železniških prog v korist vojaških operacij zavezniškega poveljstva na Srednjem vzhodu.

Prav general Karkeres je v decembrski ofenzivi 1944 pregnal polkovnika Zervasa, vodjo grških četnikov, in ga vojaško strl. Zervas je že leta 1943 podpisal z Nemci v Grčiji sporazum o premirju, ki je veljal od novembra 1943 do septembra 1944.⁷⁴

⁷³ Izvirnik dokumenta »Listina o sodelovanju in vedenju slovenske čete „Primorje“ pod vodstvom tovariša Srečka Likarja« je v IZDG v Ljubljani, prepis listine pa v PAK; 18. julija 1945 ga je potrdil major Janez Kramar, načelnik zgodovinskega oddelka štaba 4. armade JA.

⁷⁴ »Zervas je novembra 1943 sklenil s poveljnikom 22. planinskega armadnega korpusa sporazum o premirju, ki so ga sile EDES spoštovale v celoti do julija 1944. Dvajsetega avgusta pa je obvestil nemško poveljstvo, da v naslednjem obdobju ne

Štab bataljona s skupino borcev 1. samostojnega slovenskega bataljona. Tovarišica na sliki v sredini je Mira Tolazzi, sekretarka SKOJ bataljona, desno od nje je Srečko Likar, desno od njega Tone Gošnik; slikano v Skopju, aprila 1945

Ponovno smo videli, da je mnoge Grke sram govoriti o likvidaciji ELAS. Sramovali so se zaradi kapitulantskega stališča centralnega komiteja grške komunistične partije, ki je s podpisom v Varkizi zamenjal revolucionarnost in borbenost s skrajnim oportunizmom.

Osemnajstega februarja 1945 smo prispeli v Ioannino, kjer pa nam štab divizije ni hotel ali pa ni več mogel pomagati naprej s prevozom. Vsi so bili nervozni in zbegani. Znamenja dezorganizacije so kazala, da se ELAS prav zares razhaja.

Naslednji dan smo prišli do samostana Vela, 21. februarja 1945 pa po težkem, napornem pohodu do vasi Burazani. Iz bližnjega večjega kraja, Konitse, smo drugi dan dobili nekaj suhe hrane. Borci naše čete so ponoči pomagali partizanom ELAS zakopati večjo količino orožja v gozdu blizu vasi Burazani. Naslednje jutro so mnogi izmed njih rekli, da bi radi šli z na-

bo mogel več obdržati nevtralnega stališča, ker »ne more več preprečiti bojnega delovanja svojih enot...« (Schramm, Kriegstagebuch der OKW, knjiga IV/1, str. 670, 674 in 680, povzeto po delu »Drugi svetski rat«, Pregled ratnih operacija, 4. knjiga Vojnoistorijski institut, Beograd 1967).

Skupina pripadnikov 1. samostojnega slovenskega bataljona. V sredini stoji Mira Tolazzi, sekretarka SKOJ bataljona, desno od nje Srečko Likar, komandant bataljona, levo Tone Gošnik, politični komisar bataljona; slikano maja 1945 v Skopju

mi v Albanijo in potem naprej v Jugoslavijo, vendar niso smeli zapustiti obmejnih postojank.

Triindvajsetega februarja 1945 popolde smo goli in do kraja prezebli prebredli ledeno obmejno reko Sarandaporos na grško-albanski meji. Morali smo precéj pregovarjati albansko obmejno stražo, da je končno le telefonirala v požgano vas Leskovik, ležečo na 930 metrov visokem hribu nad mejo. Če straži ne bi vedno znova omenjal tovariša Tita in Jugoslavije, čez mejo sploh ne bi prišli, saj prepričevanje v grščini, italijanščini in francoščini sploh ni zaleglo. Potem ko sva z borcem Jožetom Kovačinom že na albanski strani obmejne reke le prepričala stražarja, da smo Jugoslovani, ki smo na poti v domovino, je po dolgih urah nestrpnega čakanja prišlo iz Korčë dovoljenje za prestop meje. S Kovačinom sva mokra in prezebla zakurila borcem čete na desnem bregu reke velik ogenj. Borci so se slekli, dvignili orožje in opremo visoko nad glavo, se držali za roke in prebredli pekoče ledeno vodo. Ob ognju smo se nato pogreli in si malo presušili obleke. Albanski stražar pa je jokal od sreče, ko so mu nekateri naši borci dali nekaj prgišč streliva za italijansko puško.

Pozno ponoči smo prišli v požgani obmejni Leskovik v Albaniji. Tu so nam albanski oficirji in borci navdušeno pripovedovali o velikodušni pomoči, ki jo Albanci dobivajo od Jugoslavije v prehrani, kadrih, orožju in drugem. Niso skrivali globoke hvaležnosti Titovi Jugoslaviji; še in še so nam zagotavljali, da ne bodo tega nikoli pozabili.

Medtem je prišlo iz Korčë v Leskovik telefonsko obvestilo, da mora četa »Primorje« potovati skozi Albanijo samo ponoči, in sicer »zaradi ukaza zavezniške vojaške misije, da ne sme Albanija sprejeti nobenega borca ELAS, če bi pribežal čez mejo . . .« Nismo vedeli, ali je bil to res ukaz »zavezniške vojaške misije« ali pa le ukrep albanskih oblasti. Dejstvo je, da smo skozi Albanijo potovali le ponoči, tudi skozi do treh metrov visoke snežne zamete do Korčë, od tod pa s tovarnjaki do Struge.

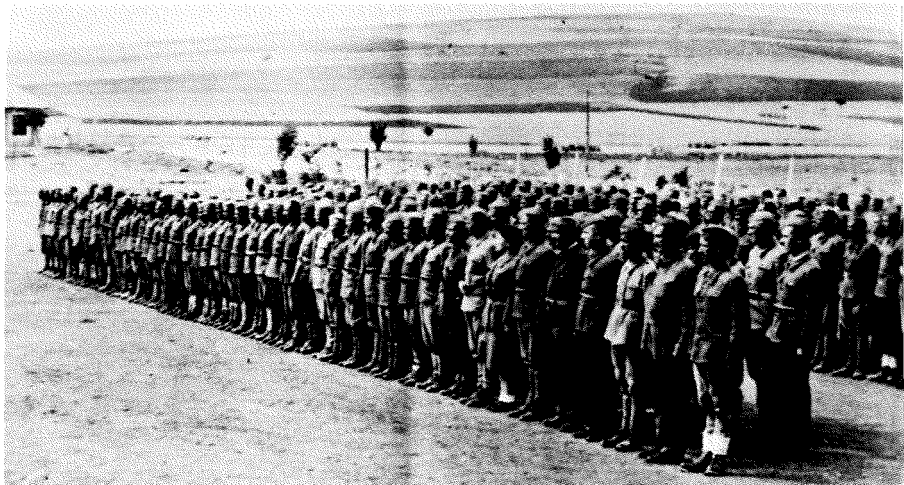
V Leskoviku so 23. februarja 1945 obležali zaradi popolne izčrpanosti, krčev in visoke vročine borci Ludvik Sanabor, Ivan Pribac in Jože Rijavec, zaradi hujšega vnetja kolena pa se jim je pridružil tudi politični komisar čete Tone Gošnik. V tej požgani vasi so nekaj dni počivali in nabirali moči za nadaljnji pohod proti domovini.

Na svobodna tla nove Jugoslavije je četa »Primorje« prišla 26. februarja 1945 v Strugi, od koder je nadaljevala pot po makedonskih cestah in 6. marca 1945 prišla v Skopje. Bolniki iz Leskovika so prišli v Strugo šele čez nekaj dni. Sedmega marca 1945 se je enota sešla v prvotni sestavi, kakor se je bila septembra 1944 oblikovala v Argostolionu na Kefaloniji. Ta dan smo se prijavili glavnemu štabu JA za Makedonijo. Razen pušk in zadostne količine streliva smo prinesli s seboj tudi štiri lahke strojnice.

Obisk Mihe Marinka in Ivana Potrča v Skopju

Naša četa je nato postala jedro novega Slovenskega bataljona oziroma brigade »Franc Rozman«. Konec marca 1945 nas je v vojašnici na Kačaničkem drumu v Skopju obiskal Miha Marinko, ki je takrat deloval kot inštruktor CK KP Jugoslavije pri vodstvu makedonske komunistične partije. Z njim je bil tudi pisatelj Ivan Potrč, takrat dopisnik Borbe v Beogradu; od pomladi 1942, ko so iz koncentracijskega taborišča Mautausen od 251 političnih jetnikov Nemci izpustili kakih 130 še preživelih Slovencev, se z našim političnim komisarjem Tonetom Gošnikom nista več videla. Srečanje obeh nekdanjih zapornikov iz taborišča smrti je bilo zelo ganljivo.

Borcem čete sta Miha Marinko in Ivan Potrč dolgo govorila o razmerah v Sloveniji in Jugoslaviji ter razložila naloge, ki še čakajo narodnoosvobodilno gibanje Jugoslavije tik pred skorajšnjim koncem vojne. Miho Marinka smo še posebej prosili, naj bi se zavzel za našo premestitev v Slovenijo, da bi se lahko udeležili zadnjih bojov za osvoboditev ožje domovine.

Zbor enot 1. samostojnega bataljona v vojašnici »Nova Jugoslavija« v Skopju, april-maj 1945

Dogodki pa se zdaj niso več sukali po naših željah. Čez čas smo zvedeli, da nas ne bodo poslali v Biograd na moru, kjer bi se še lahko vključili v boje za osvoboditev Slovenskega primorja s Trstom. Dobili smo nove naloge. Štiriindvajsetega aprila 1945 je organizacijski oddelek generalnega štaba JA izdal ukaz komandi mesta Beograd, naj iz nastajajočega Slovenskega bataljona v Skopju ustanovi nov samostojen bataljon, ki se bo imenoval »Prvi samostojni slovenski bataljon«. Pravico do nadzora nad delom, urjenjem, disciplino in glede drugih vprašanj v bataljonu je dobil glavni štab JA za Makedonijo, ki je s tem postal neposredno nadrejeni organ novega bataljona. Vendar je ta trdi ukaz še predvideval, da naj bi bataljon po končanem oblikovanju in oskrbi z opremo ter potem, ko bi bilo končano potrebno vojaško urjenje, poslali v bazo glavnega štaba Slovenije v Dalmaciji.

Bolj kot naše želje po hitri vključitvi v enote slovenske narodnoosvobodilne vojske so spomladi 1945 v Skopju govorila zoper to nekatera druga dejstva: izčrpanost, večletna podhranjenost, napor dolgotrajnih in težkih pohodov v zadnjem polletju, posledice malarije in drugih bolezni so se zdaj očitno pokazale na naših borcih, ki so se v Makedoniji morali zateči k zdravniški pomoči. Precéj članov bivše Samostojne partizanske čete »Primorje« se je zdaj zdravilo v skopskih bolnišnicah, marsikdo izmed njih pa je bil tudi sicer potreben okrevanja, da bi si opomogel po vsem, kar je črta prestala od septembra 1943 dalje, posamezni njeni borci pa že prej, v posebnih kazenskih četah italijanske vojske.

Tragične zmote

Zlitje samostojne partizanske čete »Primorje« v nov »Samostojni slovenski bataljon« GŠ JA za Makedonijo v Skopju spomladi 1945, njegovo kratko življenje in razpust že konec junija oziroma v začetku julija 1945 v Ljubljani pri Komandi ljubljanskega vojnega področja so še posebej opisani v zaključnem poglavju tega sestavka.

Dogodkom v Grčiji po likvidaciji njene narodnoosvobodilne vojske in revolucionarnega gibanja februarja 1945 in ustoličenju monarhistične vladavine, za katero je bila med zavezniki dogovorjena delitev interesnih območij na Balkanu, je jeseni 1949 sledila druga likvidacija junaškega upora grškega ljudstva.

Kot udeleženca NOG v Grčiji in aktivna partizana v vrstah ELAS sva s Tonetom Gošnikom tudi potem, ko je večina borcev samostojne čete »Primorje« v poletju 1945 odšla iz Ljubljane v najboljše brigade in divizije JA, v Istro, cono B in drugam, mnogi pa so dobili posebne dolžnosti, kjer so dosegli tudi oficirske čine in prejeli številna priznanja za svojo medvojno hrabrost, prizadevno spremljala vse dogodke in razvoj političnega življenja v sosednji Grčiji.

Začudena sva bila, ko si je Zahariades, sekretar KP Grčije, že na 12. plenarnem zasedanju CK KP Grčije v juliju 1945 prizadeval prikazati, da so vzroki za poraz KP Grčije v narodnoosvobodilnem boju izven njenega vodstva. Nam, ki smo se skupaj s poštenimi in skromnimi, predanimi grškimi

Prvi samostojni slovenski bataljon odhaja iz vojašnice v Skopju; na čelu kolone je Srečko Likar, komandant bataljona; slikano maja 1945

Čelo kolone 1. samostojnega slovenskega bataljona v prvomajski paradi v Skopju leta 1945; na čelu kolone je Srečko Likar, komandant bataljona, sledijo zastavonoše itd.

borci za svobodo leta 1943 in spet pozneje v letu 1944/1945 bojevali na skupni fronti, taki izgovori grškega partijskega vodstva niso mogli zamegliti dejanske resnice.

Ko pa je bil junaški boj grškega ljudstva za nacionalno in socialno osvoboditev ter za zgraditev nove, zares demokratične Grčije v jeseni 1949 ponovno likvidiran, sva decembra 1949 s političnim komisarjem naše samostojne čete »Primorje« Tonetom Gošnikom poslala centralnemu komiteju Komunistične partije Jugoslavije daljšo analizo, v kateri sva želela našemu partijskemu vodstvu pojasniti nekatera dejstva v zvezi z zmotami, oportunistom in kapitulantvom vodstva grške KP v usodnih dneh. Prepričana sva bila, da lahko četa »Primorje« kot živa priča dogodkov in okoliščin, v kakršnih je živela naša samostojna partizanska enota pri grški 7. brigadi 8. divizije ELAS po 15. septembru 1944, do prehoda grško-albanske meje v februarju 1945, posebej pa še zaradi izkušenj med tesnim sodelovanjem članov naše protifašistične organizacije OF z organi EAM in ELAS od marca 1943 do septembra 1944 na Kefaloniji, pove marsikaj, kar je vodstvo grške KP poskušalo svojim članom in svetu prikriti.

Leta 1949 se je vodstvo KP Grčije pridružilo zloglasni resoluciji Informbiroja, čeprav šele dobro leto po njenem »formalnem« sprejetju.

Navzlic jasnim dokazom, komu je služila »kapitulantska politika CK KP Grčije vsa leta osvobodilnega boja grškega ljudstva, so takrat vodstva Sovjetske zveze in dežel tako imenovane ljudske demokracije poizkušala z vsemi propagandnimi sredstvi dokazati svetu, da je za likvidacijo osvobodilnega boja v Grčiji odgovorna nova Jugoslavija.

Zaradi vsega že povedanega sva se s Tonetom Gošnikom čutila tudi po letu 1945 duhovno povezana s številnimi vprašanji v zvezi z grškim NOG ter njegovimi političnimi in vojaškimi organizacijami. Zato sva kot nekdanja borca enot ELAS pripravila omenjeno poročilo za CK KP Jugoslavije, kot enega izmed številnih dokazov, da so jugoslovanski narodi bili in tudi ostali v revolucionarnem boju grškega naroda njegovi iskreni prijatelji.⁷⁵ Decembra 1949 sva poročilo iz julija 1945 razširila in v njem zapisala tudi tole:

»Ko izročava to, širše poročilo, oprto na dokumentirana dejstva in izjave borcev naše enote, delava to z željo, da bi tudi ta skromni prispevek pomnožil bogato zgodovinsko in dokumentarno gradivo, ki ga CK KPJ že ima v svojih rokah . . . Vemo, kdo so bili grobarji svobode grškega ljudstva in kakšna je bila dejanska pomoč narodov Jugoslavije grškemu narodu v njegovem boju za boljšo prihodnost. Da bi bila ta pomoč čimbolj vsestransko osvetljena, izročava kot priči likvidacije ELAS v letu 1945 to poročilo . . .«⁷⁶

Titova priljubljenost

Kamorkoli smo med našim pohodom po Grčiji prišli in se seznanili z ljudstvom, sta nas presenečala njegova izredna naklonjenost narodom Jugoslavije in globoko spoštovanje tovariša Tita. Ko smo ob večernih ognjih ali na pohodih zapeli naše pesmi, so vzklikali tudi narodom Jugoslavije in Titu ter nas pristrčno pozdravljali. Po vaseh Grčije in Albanije smo po zidovih hiš srečevali napisano ime TITO. Tako se je kovala solidarnost med nami in grškim narodom.

Ljudstvo se je v decembru 1944 razveselilo bojne pobude in ofenzive, v kateri so zervasovci in Angleži bežali pred elasovci, ni pa moglo razumeti

⁷⁵ Tone A. Gošnik in Srečko L. Likar, Poročilo o ustanovitvi in delu slovenske partizanske enote »Primorje« v vrstah ELAS v letu 1944/1945. Dokumenti k likvidaciji ELAS v februarju 1945. Poslano CK KP Jugoslavije v Beograd decembra 1949. Prepis je v IZDG v Ljubljani, drugi prepis pa v PAK.

⁷⁶ Tone Gošnik in Srečko Likar, Poročilo o delovanju slovenskih primorskih fantov, ki so jih leta 1942 italijanske vojaške in fašistične oblasti nasilno odvedle v delavske čete. Ustanovitev in delovanje samostojne slovenske partizanske enote »Primorje«. – Sestavljeno 19. junija 1945 v 1. samostojnem slovenskem bataljonu v Skopju, v Ljubljani osebno izročeno zgodovinskemu oddelku 4. armade. – Izvirnik v IZDG v Ljubljani, prepis v PAK.

umika tik pred zmago in likvidacije gibanja prav takrat, ko bi bilo moralo vzeti oblast v svoje roke.

Politični komisar poveljstva Jonskih otokov in eden prvih grških partizanov Diomidis Thanos je ob neki priložnosti jeseni 1944 na Kefaloniji dejal Srečku Likarju: »Prav je imel Tito, ko je razbil Mihailoviča in njegove sile; mi smo pa Zervasa pustili in imamo danes hudiča nad glavo! To, kar mi poskušamo reševati zdaj, ste vi rešili že zdavnaj!« A ne le politični komisar poveljstva Jonskih otokov, temveč prenekateri oficir, podoficir in borec ELAS nam je v času, ko smo bili z njimi, govoril o svojem razočaranju nad partijo.

Kapitulantski duh se je nevarno širil od vrha navzdol. Neredkokrat smo slišali, kako so vrata v partijo odprta tudi vsem bivšim kraljevim oficirjem v ELAS, in teh je bila ogromna večina na vseh odgovornih mestih. Oficirji, ki so izšli iz ljudstva, so ponavadi zadržali nižje funkcije ter živeli in delali med borci; nikoli pa nismo višjega oficirja ELAS srečali med preprostimi borci. Okostenelost in neljudskost, tako značilni za stari oficirski kader, se kapitulanstvu seveda nista upirali.

Ko so enote ELAS na ukaz samega CK KPG morale oddati orožje, je bil med ljudstvom in vodstvom grške partije že globok prepad. Dogodki, ki so sledili letu 1945, so potrdili, da je vodstvo Komunistične partije Grčije pripevalo, da se je ta prepad še poglobil.

Časten prispevek

Nekdanji borci NOVJ pri ELAS, ki smo tudi po koncu vojne spremljali napore grškega naroda, da bi zaživel v resnični svobodi, smo ponosni, da smo s skromno pomočjo prispevali k osvobodilnemu boju grškega naroda v vrstah ELAS. Prispevek, ki smo ga dali v skupnih naporih z Grki, je bil le naša dolžnost, izvirajoča iz čuta mednarodne solidarnosti.

Borci Samostojne partizanske čete »Primorje«, katere ustanovitev in delovanje sta temeljila na idejah OF, čete, ki smo jo oblikovali proti koncu 1942 v Astiju in utrjevali na otoku Kefaloniji, smo se po prihodu v domovino vključili v redne enote Jugoslovanske armade. Prijetna je bila naša zaveza, da smo se z vsemi svojimi močmi in voljo dostojno pridružili skoraj četrstoletnemu odporu primorskega ljudstva proti fašističnemu nasilju. Vsak izmed nas je takrat doživljal največjo srečo v življenju: bil je svoboden Slovenec v novi, svobodni Titovi Jugoslaviji. Doživljal je izpolnitev želja, ki jih je prej samo tiho nosil v sebi, a so zdaj postale uresničeni sen naše mladosti.

Samostojni slovenski bataljon v Makedoniji*

Hude izgube na sremski fronti

V Prvi krajiški proletarski udarni brigadi je deloval tudi Slovenski bataljon,⁷⁷ sestavljen v okviru Osvobodilne fronte slovenskega naroda za Srbijo iz vrst prostovoljcev, leta 1941 v Srbijo izgnanih Slovencev iz Štajerske. Ta bataljon pa je v dneh od 25. do 27. decembra 1944 doživel na sremski fronti vojaški zlom. To se je zgodilo predvsem zaradi nepazljivosti njegovih sosednjih bataljonov na bojni črti Opatovac–Lovas–Tovarnik–Đeletovci–Nijemci–Komletinci. Bataljon je pri tem utrpel zelo hude izgube, saj je imel 98 mrtvih, 292 ranjenih, 84 ozebljih in 10 pogrešanih. Za bojevanje še sposobne borce so nato priključili predvsem 1. jugoslovanski brigadi, oblikovani v ZSSR.

Za slovenske prostovoljce iz Srbije se je bojevanje na sremski fronti končalo 26. aprila 1945, ko so jim v Pakracu v štabu 1. armade ukazali, naj prek Madžarske odpotujejo v Prekmurje kot kadrovska osnova za ustanovitev nove brigade JA.

Peti bataljon Prve krajiške proletarske udarne brigade, ki je bila v sestavi 1. proletarskega korpusa NOVJ, je bil popolnoma slovenska enota. Že po nekajmesečnih bojih na sremski fronti je od njegovih 420 slovenskih prostovoljcev padlo kar 29 odstotkov borcev. To je bil velik krvni davek, ki so ga slovenski prostovoljci dali za svobodo domovine.

Januarja 1945 je predsedstvo OF slovenskega naroda za Srbijo v osvojenem Beogradu odločilo, da iz preostalih borcev, ki so jih s fronte vrnili v zaledje, ter z mobilizacijo Slovencev v Srbiji, Vojvodini in Makedoniji us-

* Avtor Bronislav Vrhunec.

⁷⁷ »Slovenski bataljon Prve krajiške proletarske udarne brigade«. Oris bojne poti in spomini. Samozaložba, Ljubljana 1980. Kratak oris bojne poti borcev Slovenskega bataljona v brigadi je napisal Milan Peroci.

Bronislav Vrhunec, odposlanec generalštaba JA v 1. samostojnem slovenskem bataljonu; njegova zasluga je, da je celotno slikovno dokumentarno gradivo o bataljonu shranjeno v Muzeju ljudske revolucije Slovenije; slikan v Skopju, maja 1945

tanovi novo vojaško enoto, brigado, ki naj bi bila nameščena v Šabcu. Priprave zanjo pa so se precéj zavlekle, vse dokler ni bilo končno s soglasjem komande zaledja JA, ki ji je poveljeval general Jaka Avšič, določeno, da naj se nova slovenska bojna enota namesti v Skopju.

Kot šef vojaškega odseka Osvobodilne fronte slovenskega naroda za Srbijo sem dobil ukaz, naj 10. marca 1945 odpotujem v Skopje h glavnemu štabu Makedonije, kjer naj bi pripravil vse potrebno za ustanovitev nove slovenske bojne enote. Spremljal me je kurir, pokojni Slavko Faletov. V Skopju sva se javila v glavnem štabu Makedonije, ki naju je napotil na komando mesta Skopje; z njeno pomočjo naj bi uresničili postavljeno nalogo. Hkrati sem se povezal s centralnim komitejem Komunistične partije Makedonije, v katerem je takrat kot inštruktor deloval Miha Marinko.

Srečanje s četo »Primorje«

Na komandi mesta Skopje so me obvestili, da je v eni izmed skopskih vojašnic, ki so bile takrat večinoma prazne, že nekaj dni partizanska enota, sestavljena izključno iz Slovencev in ki se imenuje »Samostojna partizanska četa Primorje«. Prišli da so pred dnevi iz Grčije in hočejo oditi proti Sloveniji oziroma na fronto. Zato sva 13. marca 1945 že pozno proti večeru odšla s kurirjem v vojašnico, v kateri je bila ta četa.

V vojašnici sva naletela na 56 slovenskih partizanov v italijanskih uniformah; na levi strani bluz so imeli našitek s slovensko trobojnico in petokrako zvezdo. Fantje so bili dobro razpoloženi, čeprav so bili videti telesno

Skupina pripadnikov 1. samostojnega slovenskega bataljona, slikana v Skopju, 26. junija 1945, pred odhodom v Ljubljano; tretji z leve proti desni Bronislav Vrhunec, odposlanec generalštaba JA za oblikovanje slovenske brigade »Franc Rozman« oziroma 1. samostojnega slovenskega bataljona

hudo izčrpani. Kot njihov komandir se mi je predstavil Srečko Likar, kot politični komisar pa Tone Gošnik; slednji je bil med njimi edini doma iz Celja, medtem ko so bili vsi drugi primorski Slovenci.

V pogovoru z njima sem zvedel, da so prišli iz Grčije, kjer so po kapitulaciji Italije ustanovili samostojno slovensko partizansko četo, ki se je borila za cilje Osvobodilne fronte. Povedala sta mi tudi, kako so že med fašistično okupacijo delovali na otoku Kefalonija v Jonskem morju in še prej doma oziroma v Italiji. Poiskali so stike z organizatorji EAM, grškega narodnoosvobodilnega gibanja v Grčiji, in z ELAS, grško partizansko vojsko. Na kratko so mi opisali svojo dotedanjo bojno pot in mi tudi izrazili željo, ki sem jo občutil skoraj bolj kot zahtevo, da bi jih čimprej poslali v Slovenijo, na bojišče za osvoboditev Primorske.

Predstavil sem se jima kot vojaški odposlanec Osvobodilne fronte slovenskega naroda za Srbijo in kot delegat komande zaledja JA iz Beograda ter jima izjavil, da bom skušal kar se dá upoštevati njihove želje. Toda hkrati sem ju opozoril, da je enota zdaj v vojaški pristojnosti OF za Srbijo oziroma komande zaledja JA. Dodal sem še, da bom njihove želje sporočil tudi

tovarišu Mihi Marinku, ki deluje pri CK KPM v Skopju, in pristojnim organom v Beogradu. Prosil sem ju, naj počakajo na ustrezno odločitev.

Naslednji dan sem s pomočjo komande mesta Skopje preskrbel četi vojašnico, v kateri so bili edina vojaška enota, zvečer pa sem odpotoval v Beograd poročat. S seboj sem nosil tudi priporočilo Mihe Marinka, da naj ta partizanska četa, ki se je dve leti bojevala v Grčiji ter bila v organizacijskem pogledu sestavni del ELAS, sicer pa popolnoma samostojna, postane jedro ustanavljajočega se novega slovenskega odreda v Skopju.

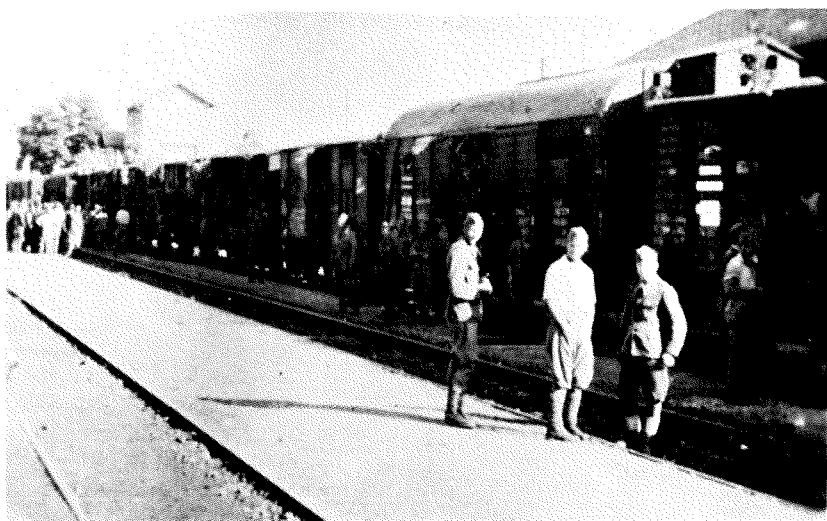
Nova slovenska brigada

Toda pristojni vojaški organi v Beogradu so odločili, da naj partizanska četa »Primorje« ostane v Skopju in da bo osnova za novo slovensko partizansko enoto, ki je s soglasjem Mihe Marinka dobila ime »Brigada Franc Rozman«.

Ko sem to odločitev kmalu nato v Skopju sporočil tovarišema Srečku Likarju in Tonetu Gošniku vpričo vse čete, sem na obrazih borcev razbral prizadetost. Toda kot zvesti partizanski borci so se ukazu podredili. Razložil sem jim, da se mora iz prestavljenih borcev Slovenskega bataljona Prve krajiške proletarske udarne brigade in iz mobilizirancev-Slovencev v Srbiji, Vojvodini in Makedoniji ustanoviti nova slovenska brigada, ki naj bi nosila ime pokojnega komandanta slovenske partizanske vojske Franca Rozmana. Jedro nove brigade pa bodo prav borci dosedanje Samostojne partizanske čete »Primorje«, ki je prišla iz Grčije. Borci so bili videti zadovoljni, ko sem jim povedal, da bo brigada, brž ko bo imela zadostno število borcev in se bojno izurila, premeščena v Biograd na moru, od koder naj bi šla v boj za osvoboditev zadnjega, še neosvojenega dela Jugoslavije, predvsem Slovenskega primorja s Trstom vred.

Nastajajoča nova vojaška enota je v vojašnici ob Kačanički cesti v Skopju najprej odstranila s stene bolgarski carski grb, ki so ga bile zapustile bolgarske kvizliške enote, potlej pa so se njeni pripadniki zagnano lotili obnovitvenih in drugih del, da so prej zanemarjeno in pusto vojašnico uredili v prijeten dom vedno večjega števila z vseh strani prihajajočih Slovencev. Precēj dela je zahtevalo tudi organizacijsko utrjevanje nove brigade, ki se je sproti dopolnjevala, hkrati pa glede na pisano sestavo novih ljudi nenehno spreminjala. Tako so prišli v brigado tudi nekateri borci in borke nekdanjega Slovenskega bataljona Prve krajiške proletarske udarne brigade, potem ko so zapustili bolnišnico. Med njimi so bili Adolf Breznik, Vekoslav Faletov, Edo Glušič, Katica Horvat-Antolin, Metka Lešnik, Alojzija Ocvirk in Rajko Pogačnik.⁷⁸ Z njimi je prišla tudi Mira Tolazzi, ki je bila na sremski fronti dvakrat ranjena.

⁷⁸ »Slovenski bataljon Prve krajiške proletarske udarne brigade«, stran 87.

Vojaški transport 1. samostojnega slovenskega bataljona na poti iz Skopja v Ljubljano; slikan pred odhodom 26. junija 1945 na železniški postaji v Skopju

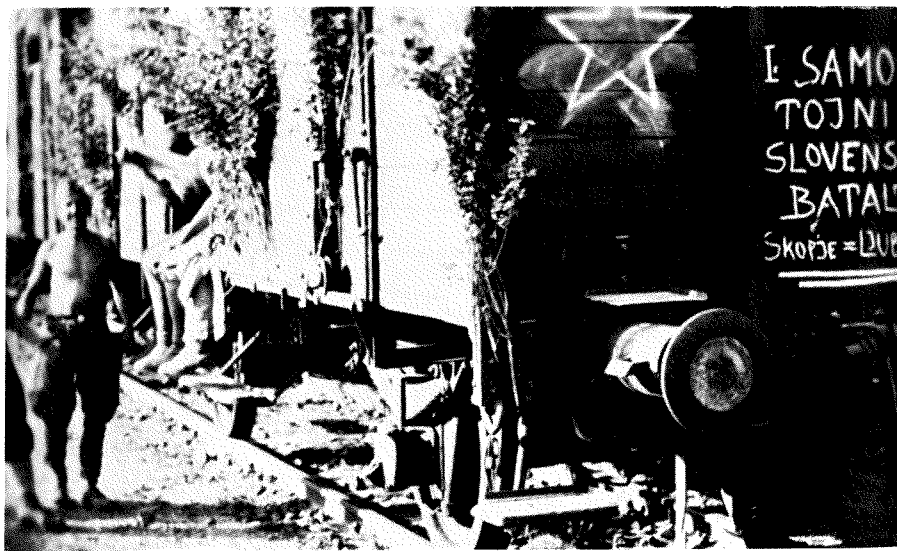
Iz raznih krajev Srbije, Vojvodine in Makedonije so zdaj v Skopje prihajali mobilizirani Slovenci, ki so bili tam v raznih dopolnilnih brigadah in rekrutnih središčih, pa tudi številni povratniki slovenske narodnosti, interniranci, nekdanji vojni ujetniki in prisilno odpeljani na delo, fantje in možje, ki pa so še imeli mobilizacijsko obveznost. Med njimi je bila vrsta zelo sposobnih prosvetnih in drugih delavcev, mladincev raznih tehničnih poklicev, dijakov in vajencev raznih strok.

Vse to je omogočilo, da se je v novi vojaški enoti razvilo vsestransko razgibano življenje. Zlasti prizadevna je bila kulturnoumetniška sekcija nove brigade, v Skopju takrat ena izmed najmočnejših in najdejavnějšíh.

Živahno je bilo tudi politično delo, s številnimi dnevnimi informacijami in sestanki, predavanji, nastopi raznih skupin in pevskega zbora iz vrst borcev; odmeve takega dela je bilo čutiti tudi med prebivalci mesta Skopje.

Znatno je pri političnem delu nove enote pomagala Ančka Uršič, zlasti pri vzpostavljanju SKOJ v brigadi, skrbela pa je tudi za povezavo brigade z vodstvom makedonske mladinske organizacije.

Tone Gošnik je vzdrževal stike s tovarišem Miho Marinkom pri CK KP Makedonije; njegove dragocene nasvete za politično delo v mladi brigadi smo sproti uresničevali. Miha Marinko se je sploh zelo zanimal za razmere v enoti in nas opozarjal zlasti na vrsto podrobnosti, ki lahko vojaku-borcu življenje močno olajšajo, lahko pa mu ga tudi po nepotrebnem zagrenijo.

Vagoni vojaškega transporta, ki je prevažal enote 1. samostojnega slovenskega bataljona, so bili popisani s parolami, ki so izražale izredno veselje borcev, da se po dolгих letih vračajo v ožjo domovino, Slovenijo; slikano 26. junija 1945 na železniški postaji v Skopju

1. samostojni slovenski bataljon

Glede na hitre uspehe Jugoslovanske armade na severnih bojiščih spomladi 1945, deloma pa tudi zaradi tedanjih političnih razmer v Skopju je bilo odločeno, da nova, nastajajoča brigada ne bo odšla v Biograd na moru, temveč da bo do nadaljnjega ostala v Skopju pod poveljstvom komande zaledja JA.

Štiriindvajsetega aprila 1945 pa je generalni štab ministrstva narodne obrambe izdal ukaz, da se »... iz dosedanjega Slovenskega bataljona v Skopju ustanovi samostojni bataljon, ki se bo imenoval »1. samostojni slovenski bataljon« in bo v vsakem pogledu neposredno podrejen glavnemu štabu JA za Makedonijo.⁷⁹ Za komandanta bataljona je bil imenovan Srečko Likar, za političnega komisarja Tone Gošnik, za intendanta pa Bronislav Vrhunec. Med drugim je bilo z ukazom določeno, da bodo z območja Srbije, mesta Beograda in Vojvodine mobilizirani vsi Slovenci v starosti od

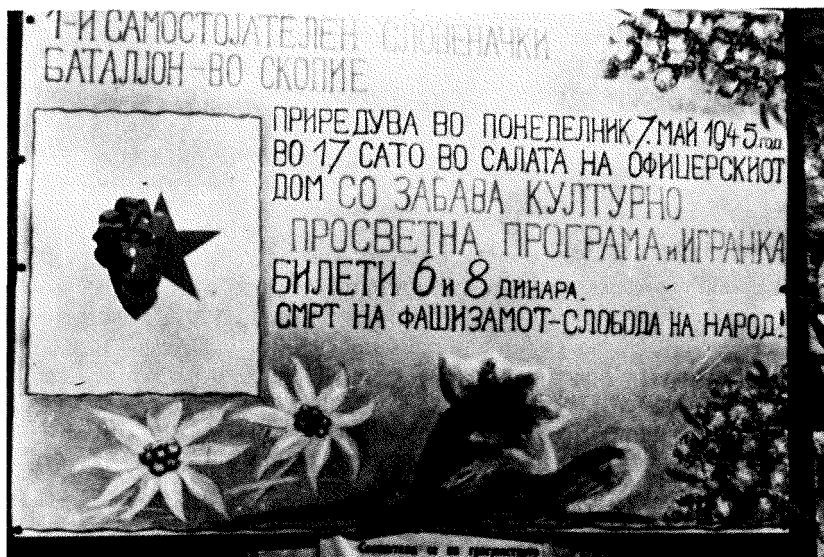
⁷⁹ Ukaz o ustanovitvi Prvega samostojnega slovenskega bataljona v Skopju. – Izvirnik hrani podpolkovnik v pokoju Srečko Likar, Ljubljana, Rojčeva 20, fotokopija pa je v mapi osrednjega odbora prekomorskih brigad, ki ga hrani PAK.

18 do 40 let, sposobni za vojaško službo. Te nove mobilizirance je bilo treba napotiti v Prvi samostojni slovenski bataljon v Skopje. Dotok novih borcev se je v aprilu in maju 1945 močno povečal, tako da je novi bataljon imel v začetku junija 1945 že 476 borcev, s tem pa seveda tudi ustrezno vojaško ureditev.

Borce bataljona so oskrbeli z novimi uniformami JA in s takrat modernim orožjem. Nekdanja Samostojna partizanska četa »Primorje« je zdaj zamenjala svoje italijansko orožje, ki ga je bila prinesla še iz Grčije. Tako je Prvi samostojni slovenski bataljon na prvomajski paradi 1945 v Skopju korakal pod poveljstvom komandanta Srečka Likarja kot elitni bataljon. Na tribunah, na katerih je bil poleg predstavnikov makedonskih družbenopolitičnih vodstev, vlade, glavnega štaba JA za Makedonijo in drugih tudi tovariš Miha Marinko, ki je ob tej priložnosti govoril, ter vzdolž ulic in cest v Skopju je naš strumni bataljon požel izreden aplavz.

Na velikem javnem mitingu, ki so ga ob osvoboditvi Ljubljane priredili v Skopju, je sodeloval tudi naš bataljon, in sicer s pozdravnim nagovorom političnega komisarja bataljona Toneta Gošnika in s kulturnim nastopom naših borcev.

Nestrpno pričakovanje, kdaj bomo odšli v zdaj že osvobojeno Slovenijo, pa se je stopnjevalo iz dneva v dan; to si je še zlasti želelo vseh 56 partiza-

Lepak za akademijo 7. maja 1945, ki so jo pripadniki 1. samostojnega slovenskega bataljona pripravili v oficirskem domu v Skopju

Skupina pripadnikov 1. čete 1. strelskega bataljona ljubljanskega vojnega področja, slikana 13. oktobra 1945 v Št. Jakobu pri Ljubljani; peti spodaj z desne proti levi čepi Anton Živic, ki je bil v grških partizanih, nato pa vodnik v omenjenem bataljonu. Na sliki so tudi drugi borci iz prejšnjega 1. samostojnega slovenskega bataljona

nov, ki so s četo »Primorje« prišli v Skopje iz Grčije in ki so bili tako dolgo ločeni od svojih domačih krajev.

V Ljubljano!

Triindvajsetega junija 1945 je končno le prišel tako težko pričakovani ukaz, s katerim je bil bataljon premeščen v Ljubljano. Šestindvajsetega junija 1945 je prispel v slovensko glavno mesto in bil dodeljen komandi ljubljanskega vojnega področja. Tu so ga kmalu nato razformirali v strelske bataljone KLVP, posamezne borce so poslali na razne dolžnosti tudi drugam. Številni borci in podoficirji iz nekdane Samostojne partizanske čete »Primorje« so zdaj prišli kot dopolnitev tudi v 26. dalmatinsko udarno divizijo oziroma v 3. prekomorsko udarno brigado v zahodni Istri, v 6. proletarsko brigado, v 1. dalmatinsko proletarsko udarno brigado, v 1. proletarsko divizijo in v razne druge enote JA, v katerih so posamezniki ostali tudi vse do konca leta 1946. Komandant in politični komisar 1. samostojnega slovenskega bataljona pa sta julija 1945 prevzela novi dolžnosti pri mobilizacijskem oddelku okrožnega in okrajnega narodnoosvobodilnega odbora v Novem mestu.

Seznam borcev Samostojne partizanske čete »Primorje«*

- ANTONČIČ ALOJZ, r. 10. januarja 1923 Tomaj, b. Sežana, Kajuhova 1 (I, II)
BAJC ALOJZ, r. 1923 Col – Ajdovščina, p. 15. septembra 1943 na otoku Kefaloniji (I)
BAN RUDOLF, r. 1923 okolica Trsta (I)
BATISTA ANTON, r. 17. januarja 1923 Zarečje, b. Zarečje 4, Ilirska Bistrica (I, II)
BELINGAR IVAN, r. 1923 Kromberk – Nova Gorica (I)
BENEDEJČIČ FRANC, r. 3. oktobra 1913 Dolje, b. Dolje 6, Tolmin (I, II)
BERCE EMIL, r. 1923 Dutovlje, b. Dutovlje 4, Sežana (I)
BEVK CIRIL, r. 1923 Spodnji Novaki – Cerkno (I)
BEVK JOŽE, r. 16. marca 1923 Ravne, b. Ravne 23, Cerkno (I)
BIZAJ JOŽE, r. 1. marca 1923 Podsabotin, b. Podsabotin 40, Kojsko (I, II)
BRIC ALOJZ, r. 1923 Dornberk – Nova Gorica (I)
BUDIHNA RUDI, r. 15. marca 1923 Budihni, b. Budihni 7, Dornberk (I, II)
CENCIČ RUDOLF, r. 27. marca 1917 Središče ob Dravi, Ormož, b. Volče, Tolmin (I, II)
CIJAN IVAN, r. 5. oktobra 1923 Peč pri Gorici, b. Sovodnje ob Soči, Ulica Nazario Sauro 8/B (I, II)
ČANČULA CVETO, r. 1923 Hruševje, Postojna (I)
ČELIK VENČESLAV, r. 1923 Ravne – Cerkno, p. 19. septembra 1943 na otoku Kefaloniji (I)
ČOPI JOŽE, r. 12. marca 1923 Čezsoča, b. Čezsoča, Bovec (I, II)
ČOPIČ EMIL, r. 9. aprila 1917 Vrtovin, b. Vrtovin 35, Črniče (I, II)
ČUFARIN PAVEL, r. 1923 Kanalski vrh, p. 19. septembra 1943 na otoku Kefaloniji (I)
DEKLEVA VEKOSLAV, r. 17. aprila 1923 Mala Pristava – Postojna, p. 17. januarja 1945 pri Opatovcu na sremski fronti (I)
DELLA SANTA SREČKO, r. okolica Trsta (I)
DOLGAN FRANC, r. 1923 Štorje, b. Štorje 47, Sežana (I)
DRUŽINA FRANC, r. 1923 Tatre – Sežana, p. 19. septembra 1943 na otoku Kefaloniji (I)
FABČIČ IVAN, r. 13. oktobra 1923 Otošce – Senožeče, b. Ajdovščina, Grivška pot št. 32 (I, II)
FERLETIČ MILOŠ, r. 1923 Miren, b. Miren 244, Nova Gorica (I)
FRANK JOŽE, r. 1923 Brezovo brdo, b. Ilirska Bistrica, Rozmanova 13 (I)
FRATON HUBERT, r. 1923, p. 20. septembra 1943 na otoku Kefaloniji (I)
FURLAN KARLO, r. 13. julija 1923 Vojščica – Nova Gorica, b. Maribor, Tekstilna št. 9/a (I, II)
GERBEC JOŽE, r. 19. oktobra 1919 Štanjel, b. Štanjel 1, Sežana (I, II)
GLAVINA IVAN, r. 23. aprila 1923 Šmarje – Koper, b. Izola, Ob starem zidovju 3 (I, II)
GOJA PAVEL, r. 15. januarja 1923 Koštabona, b. Koštabona 62, Šmarje (I, II)
GOLOB JOŽE, r. 27. julija 1923 Solkan – Nova Gorica, b. Izola, Trg JLA 1 (I)
GOMBAČ JOŽE, r. 1923 Postojna (I)

* Abecedni seznam borcev Samostojne partizanske čete »Primorje« ELAS (1943–1945); v njem navajamo pod rimsko številko I borce, ki so bili pri oblikovanju čete ob kapitulaciji Italije, pod rimsko številko II pa borce, ki so se vključili v četo ob njenem ponovnem oblikovanju septembra 1944.

GOMIZELJ ALBIN, r. 1923 Trst (I)

GOMIZELJ DANILO, r. 10. februarja 1921 Dutovlje, b. Dutovlje 43, Sežana (I)

GOŠNIK TONE, r. 9. maja 1921 Celje, b. Novo mesto, Mestne njive 12 (II)

GREGORIČ RUDOLF, r. 28. februarja 1923 Bukovica, b. Pristava 12, Šempeter (I)

HAREJ OSKAR, r. 12. novembra 1923 Zalošče, b. Ajdovščina, Grivška pot 21 (I, II)

HROVATIN VINCENC, r. 27. novembra 1921 Fernetiči, b. Sežana, Jožeta Pahorja št. 2 (I, II)

HVALA IZIDOR, r. 1920 okolica Gorice, p. 22. septembra 1943 na otoku Kefaloniji (I)

HVALA JANKO, r. 1923 Mrzla rupa – Vojsko, p. 18. septembra 1943 na otoku Kefaloniji (I)

HVALA VINCENC, r. 18. januarja 1918 Šebrelje, b. Šebrelje 61, Idrija (I)

JUG MIRKO, r. 1923 Solkan – Nova Gorica (I)

KANCLER ROBERT, r. 29. junija 1923 Laško – Celje, p. novembra 1944 Parmenac pri Čačku (I)

KARBIČ BORIS, r. 24. januarja 1923 Orehek – Postojna, b. Sežana, Pinka Tomažiča 2 (I)

KARIŽ ALBIN, r. 20. februarja 1923 Sežana, b. Sežana, I. Turšiča 6, Dom upokojen-
cev (I)

KARIŽ ALOJZ, r. 8. januarja 1923 Štorje, b. Štorje 37, Sežana (I, II)

KEBER MIRKO, r. 27. septembra 1923 Medana, b. Plešivo 15, Dobrovo v Brdih (I, II)

KEMPERLE JUSTIN, r. 1923, Rut – Grahovo ob Bači, b. Belca pri Jesenicah (I)

KLANČIČ MILAN, r. 1923 Gornji Novaki – Cerkno (I)

KLINEC CVETKO, r. 4. julija 1923 Medana – Ceglo, b. Dobrovo v Brdih, Grajska 17 (I, II)

KOGOJ VINCENC, r. 17. julija 1921 Most na Soči, b. Nova Gorica, Rutarjeva 3 (I)

KOMAC JOŽE, r. 7. decembra 1923 Soča, b. Soča 145, Tolmin (I, II)

KOMEL NATALE, r. 1923 Ajševica, b. Gorica, Strada Campo Basso 3 (I)

KOREN BRUNO, r. 1920 Trst, umrl leta 1944 v koncentracijskem taborišču Zheitlin v Nemčiji (I)

KOŠUTA KAREL, r. 2. januarja 1922 Sv. Križ – Trst, p. 19. septembra 1943 na otoku Kefaloniji (I)

KOVAČIN JOŽE, r. 14. decembra 1923 Sovodnje, b. Sovodnje 140, Gorica (I, II)

KRAVANJA ANTON, r. 7. januarja 1923 Soča, b. Bovec 323, Tolmin (I, II)

KRISTANČIČ ALOJZ, r. 20. marca 1923 Medana, b. Plešivo 25/a, Dobrovo v Brdih (I, II)

KROTA ANTON, r. 1923 Topolovec – Koper, p. 18. septembra 1943 na otoku Kefaloniji (I)

KRŽIŠNIK ANTON, r. 21. decembra 1920 Jelični vrh – Idrija, b. Idrija, Rudarska 22 (I, II)

KUMAR VINCENC, r. 13. maja 1923 Kromberk, b. Kromberk 7, Solkan (I, II)

LAZAR MIRKO, r. 13. oktobra 1923 Solkan, b. Nova Gorica, Pionirska 1 (I)

LEBAN IVAN, r. Volarje – Tolmin, p. 21. septembra 1943 na otoku Kefaloniji (I)

LENŠČAK BRATKO, r. 1923 Šempas – Nova Gorica, ustreljen na begu iz ujetništva med prevozom v Nemčijo 1944 na jugoslovanskih tleh (I)

LESJAK CVETKO, r. 23. aprila 1923, Koritnica, b. Grahovo ob Bači 15, Tolmin (I)

LIČEN SLAVKO, r. 22. avgusta 1922 Branik – Nova Gorica, p. 10. aprila 1944 v kraju Amfilohija v Grčiji (I)

LIKAR SREČKO, r. 14. januarja 1922 Otlica – Ajdovščina, b. Ljubljana, Rojčeva 20 (I, II)

LISJAK ALOJZ, r. 1. januarja 1923 Kopriva – Sežana, b. Maribor, Gosposvetska 35 (I)

MALIČ LENART, r. 1913 Peč pri Gorici, b. Miren (I)

MALNARŠIČ RUDOLF, r. 30. aprila 1923 Matenja vas – Postojna, p. 17. januarja 1945 Opatovac na Sremski fronti (I)

MARCINA ANDREJ, r. 13. novembra 1923 Straža – Cerkno, b. Spodnja Idrija 120 (I, II)

MARKOČIČ BOGOMIL, r. 10. avgusta 1923 Šmartno, b. Deskle, Srebrničeva 20 (I, II)

MARKOVIČ RUDOLF, r. 6. aprila 1923 Medana – Kojsko, b. Volosko, Supilova obala 14 (I, II)

MAVRIČ AVGUST, r. 21. oktobra 1923 Medana, b. Plešivo 36, Dobrovo v Brdih (I, II)

MELIHEN STANKO, r. 2. marca 1923 Čezsoški log, b. Škofja Loka, Frankovo naselje št. 8 (I, II)

MEZEK RUDOLF, r. 1923 Gornji Novaki – Cerkno (I)

MIKLUŠ ALOJZ, r. 4. februarja 1923 Pevma, b. Oslavje 2, Gorica (I, II)

MIKUŽ KARLO, r. 19. maja 1917 Podkraj, b. Podkraj 69, Col (I)

MILJKOVIČ RUDI, r. 1917 okolica Trsta, p. 20. septembra 1943 na otoku Kefaloniji (I)

MOHORIČ JOŽE, r. 15. februarja 1923 Osojnica – Idrija, b. Javorjev dol 4, Sovodenj, Škofja Loka (I, II)

MOHORIČ VIKTOR, r. 10. maja 1922 Cerkno, b. Kočevje, Trg Svobode 6 (I, II)

MORGAN IVAN, r. 1. januarja 1923 Grintovec, b. Grintovec 1, Šmarje pri Kopru (I, II)

MUGERLI IVAN, r. 16. aprila 1923 Ročinj, b. Ročinj 126, Nova Gorica (I, II)

MUHA ZDRAVKO, r. 22. julija 1923 Brezovica, b. Brezovica 2, Materija (I, II)

OBID MARKO, r. 17. aprila 1923 Cerkno, b. Cerkno 185, Idrija (I, II)

OGRIČ JULE, r. 2. februarja 1923 Idrija, b. Idrija, Triglavska 19 (I, II)

OREL MARJAN, r. 1923 Šempeter – Nova Gorica (I)

OSTROUŠKA EDO, r. 1923 Povir – Sežana, p. 10. novembra 1944 med Čačkom in Gornjim Milanovcem (I)

PAVLIN RADOSLAV, r. 1923 Šempas – Nova Gorica (I)

PERIC MIRKO, r. 9. marca 1923 Doberdob, b. Gorica, Via Fabrizio 33/a (I)

PILEPIČ ALCID, r. Reka, p. 16. septembra 1943 na otoku Kefaloniji (I)

PODGORNIK JOŽE, r. 4. januarja 1917 Nemci pri Trnovem, p. 22. junija 1944 na Karaorman planini (I)

POHLEN FAUST, r. 1922 Gropada – Trst, p. 19. septembra 1943 na otoku Kefaloniji (I)

PRIBAC IVAN, r. 5. februarja 1923 Puče, b. Puče 57, Šmarje pri Kopru (I, II)

PUŠNAR FRANC, r. 21. julija 1923 Cerovo, b. Cerovo 60, Kojsko (I, II)

RADETIČ JOŽE, r. 14. februarja 1923 Tržič (Monfalcone), b. Jamlje, Piazza di Libertà 2 (Doberdob) (I, II)

REBEC JOŽE, r. 2. marca 1920 Miren, b. Miren 232, Nova Gorica (I, II)

REJEC FRANC, r. Idrija (I)

REMEC IZIDOR, r. Šempas – Nova Gorica, p. 19. septembra 1943 na otoku Kefaloniji (I)

REMIC IVAN, r. 22. junija 1923 Zavratec – Idrija, b. Ljubljana, Triglavska 21 (I, II)

RIJAVEC JOŽE, r. 1923 Šempas – Nova Gorica (I)

RIJAVEC JOŽE, r. 31. decembra 1923 Dornberk, b. Dornberk 11, Nova Gorica (I, II)

RUSJAN DARKO, r. 11. avgusta 1923 Medana, b. Medana – Ceglo 4/a, Dobrovo v Brdih (I, II)

SANABOR LUDVIK, r. 13. aprila 1923 Razguri – Sežana, b. Koper, Puntarjeva 11 (I, II)

SIRK IVAN, r. 11. novembra 1923 Dobrovo v Brdih, umrl 1. decembra 1943 v ujetništvu na otoku Kefaloniji (I)

SMET IVAN, r. 25. decembra 1923 Šempas, p. 17. januarja 1945 pri Opatovcu na sremski fronti (I)

SMRDEL MAKŠ, r. 1923 Kal – Pivka (I)

SREBRNIČ HERMAN, r. 2. maja 1923 Medana, b. Števerjan, Grajska ulica 11 (I, II)

STANIČ ALBERT, r. 7. oktobra 1923 Prvačina, p. 6. februarja 1944 Oraov Dol pri Prilepu v Makedoniji (I)

STRANŠČAK ALOJZ, r. 31. avgusta 1920 Tatre – Sežana, b. Škofije 7, Koper (I)

ŠKAPIN JOŽE, r. 16. januarja 1923 Kazle, b. Kazle 16, Sežana (I, II)

ŠTOK JOŽE, r. 1923 Sežana, p. 17. januarja 1945 pri Opatovcu na sremski fronti (I)

ŠVAGELJ ALOJZ, r. 19. aprila 1923 Ponikve, b. Ponikve 14, Sežana (I)

TAVČAR DUŠAN, r. 1923 Kreplje – Sežana, b. Lienz, Salurnerstrasse 21 (Avstrija) (I)

TOMŠIČ VILKO, r. 1923 Sovodnje – Gorica

TORKAR JOŽE, r. Podbrdo – Tolmin, p. 19. septembra 1943 na otoku Kefaloniji (I)

TUŠAR DUŠAN, r. 1923 Mazura – Cerkno, p. 11. februarja 1944 na bogomilskem pohodu v Makedoniji (I)

URŠIČ PAVEL, r. 17. januarja 1923 Krajna vas, b. Skopo 31, Dutovlje (I, II)

VIDIC RIHARD, r. 1923 okolica Kamne Gorice, p. 20. septembra 1943 na otoku Kefaloniji (I)

VIDMAR ALOJZ, r. 1923 Dornberk – Nova Gorica (I)

VODOPIVEC ALBERT, r. 24. junija 1923 Dornberk, b. Dornberk 12, se izselil v Avstralijo (I, II)

VOUK ALOJZ, r. 1923 Merče – Sežana (I)

VUGA FRANC, r. 3. julija 1923 Vedrijan – Nova Gorica, b. Izola, Drevored 1. maja št. 8 (I, II)

ZDRAVJE MATIJA, r. 1. marca 1923 Bovec, b. Koper, Srebrničeva 12 (I, II)

ZGAGA FRANC, r. 1923 Podbrdo – Tolmin (I)

ZUKIJATI DARKO, r. 1923 Medana, b. Medana 117, Dobrovo v Brdih (I)

ŽIDANIK MATIJA, r. 2. januarja 1923 Slap ob Vipavi, se izselil v Avstralijo (I, II)

ŽIVIC ANTON, r. 14. maja 1917 Dolenja vas – Senožeče, b. Spodnje Škofije 252 (I, II)

Še nekaj pričevanj

Z OTOKA KEFALONIJE DO TRSTA*

Mobiliziranje na Primorskem

Kakor mnoge primorske fante je tudi mene doletela usoda, da so me 24. septembra 1942 miobilizirali v delavsko kazenski bataljon,

in sicer v 215. četo v mestu Asti. Takrat so mobilizirali v redno italijansko vojsko. Ker pa je bila naša družina z očetom na čelu zelo znana slovensko zavedna družina, so me namesto v redno vojsko poslali v kazenski bataljon. Tako sem bil v vasi Kopriva prvi, ki sem se znašel v kazenskem bataljonu.

Že pred tem smo se fantje doma sestajali in pogovarjali o partizanih in kako bi se jim pridružili. Slišali smo že za nekatere partizanske akcije, ki so nas zelo navduševale, vendar pa pravih možnosti za odhod v partizane ni bilo. OF je sicer delovala, toda zelo konspirativno, ker je bila fašistična mreža zelo razpredena.

Spominjam se, kako sva s starejšim bratom Rafaelom, ki je bil nesposoben za vojaško službo, govorila o tem, da bi šla v partizane. Toda sklenila sva, da počakava, saj bi sicer postavila usodo vse družine na kocko; Italijani bi jo odpeljali ali pa naredili z njo še kaj hujšega.

Pozneje sem od sestre zvedel, da so kmalu po mojem odhodu v Asti fašisti nekega večera obkolili našo hišo in jo temeljito preiskali. Od očeta so zahtevali, naj jim pove, kje so partizani. Oče je trdil, da ne ve nič. Preiskali so vse in vse premetali, tudi v hlevu in na seniku, kjer so z vilami prebadali seno. Toda našli niso ničesar. Na srečo je znala sestra govoriti italijansko in jih je nazadnje le prepričala, da pri nas ni partizanov. Žalostno pri tem pa je bilo, da sta dva slovenska fašista med vso preiskavo hodila gor in dol po ulici mimo naše hiše in smeje se pričakovala rezultate.

V Astiju sem se hitro znašel. V začetku se mi je zdelo čudno, da smo skupaj samo primorski Slovenci in istrski Hrvati. A kmalu sem razumel,

* Avtor Alojz Lisjak.

zakaj. Nekaj fantov sem poznal že od doma, tako na primer Dušana Tavčarja, Pavla Uršiča in še nekatere. Hitro sem se spoznal tudi s tovariši Srečkom Likarjem, Ličanom, Gregoričem, Sanaborjem, Harejem in mnogimi drugimi fanti.

Srečko Likar je postal tu naš vodja. S pomočjo drugih je začel organizirati politično delo med nami. Dajal nam je navodila, kako moramo delati in kako se moramo vesti. Kaj hitro smo bili dobro organizirani in pripravljeni na akcijo, če bi se pokazala potreba. Organizacija OF je delovala zelo zanesljivo. Postal sem vodja trojke. Zbirali smo vedno več zanesljivih fantov, ki so se z veseljem vključevali v delo OF. V februarju 1943 smo organizirali in dobro izvedli akcijo po mestu. Trosili smo letake, trgali plakate, prevračali avtomobile fašistov itd. Spominjam se, kako so po tej akciji govorili, da je radio London poročal, da je v mestu Asti izbruhnil upor. Nas pa so Italijani nato na hitro pripravili za pot v Grčijo. Vendar se je naši organizaciji posrečilo pred odhodom sporočiti v Slovenijo, naj bi vlak, ki nas bo peljal proti Grčiji, ustavili. Vsi smo bili navdušeni in smo komaj pričakovali trenutka, ko nas bodo slovenski partizani osvobodili. Vendar ni bilo iz tega nič. Vzroka še danes ne vem.

Pot v Grčijo

Tako smo v marcu 1943 prispeli v Grčijo, na otok Kefalonijo. Tam so nas uporabljali za razna težaška dela, na katera so nas vodili pod stražo. Toda dejavnost naše organizacije ni zamrla, temveč se je še nadaljevala z večjo vnemo. Organizacija se je še bolj utrdila in razširila.

Ko so domačini ugotovili, da nismo Italijani in kako ravnajo z nami, smo si pridobili njihovo zaupanje. Tako se je Likarju posrečilo vzpostaviti zvezo z grško organizacijo ELAS in EAM na otoku. Ker sam ni mogel vzdrževati vseh stikov, smo ob raznih priložnostih tudi drugi hodili na zvezo. Pogosto je to bilo v večernih urah. Tako smo bili obveščeni o vseh najnovejših dogodkih.

V nas pa je naraščalo upanje, da bomo lahko odšli v grške partizane. Toda pred nami je bila velika ovira: bili smo na otoku. Priložnost se nam je ponudila ob kapitulaciji Italije. Takrat je Likar večkrat osebno zahteval pri italijanskih oficirjih, naj nam dajo orožje za našo obrambo; ker pa nam niso zaupali in so se tudi bali, da bi nanje streljali, nam ga seveda niso hoteli dati.

Ko je Likar posredoval še pri artilerijskem kapetanu, smo orožje končno le dobili. Ker je bilo v italijanski vojski nekaj protifašistično usmerjenih oficirjev, so ti pripomogli, da se je Nemcem na otoku uprla in ni hotela položiti orožja. Tako smo sodelovali mi, grško odporniško gibanje in italijanska vojska.

V začetku je že kazalo, da bodo Nemci premagani in da bo otok osvobojen; toda Nemci so dobili pomoč in so ga z močno vojsko začeli osvajati. Italijanska vojska pa zaradi neenotnosti in izdajstva oficirjev ni zdržala pritiska. Več kot dve tretjini od 12 500 italijanskih vojakov in oficirjev so Nemci postrelili in tudi naših fantov je precéj padlo. To je bil pravi pokol. Nemci so se maščevali zaradi upora in zaradi tega, ker je v začetku bojev padlo precéj Nemcev. Dve njihovi ladji je potopilo italijansko topništvo.

Tako se je za nas začela nova kalvarija. Padli smo v nemško ujetništvo. Kako se nam je tam godilo, spričo nemške podivjanosti ni treba pripovedovati. Hrana je bila izredno pičla in slaba. Mnogo naših fantov je zbolelo za grizo. Tu je bila vsaka misel na pobeg neuresničljiva, saj za to ni bilo nobenih možnosti. Jaz sem imel (vsaj po svojem mnenju) srečo, da sem bil med tistimi ujetniki, ki so nas Nemci prepeljali z otoka v Grčijo, na celino. Upal sem, da se mi bo tam ponudilo več možnosti za beg.

Tu so nas Nemci uporabljali za razna dela, največkrat za popravljanje cest. Spominjam se, kako so nas neki dan, to je bilo v mestu Agrinion, odpeljali s tovornjakom na pokopališče in nas tam razložili. S seboj smo imeli tudi krampe in lopate. V nas je nastal nemir in strah, začeli smo se spogledovati, kaj to pomeni. Razdelili so nam lopate in krampe ter nas postavili v vrsto. Nato so nas gnali naprej. Ustavili smo se pred grobovi. Kaj bo sedaj? Nemci so si ogledovali grobove in nekatere zaznamovali. Kaj hitro so nas razporedili k označenim grobovom in nam ukazali, naj začnemo kopati. Kopali smo in kopali, dokler nismo prišli do krste. Tedaj so nas zaustavili in ukazali, da pridemo iz jame. Odpeljali so nas na drugo mesto, kjer ni bilo grobov, in nam spet zarisali, kje moramo kopati.

Nazadnje smo med kopanjem jam le ugotovili, da bomo prekopavali mrliče. In res je bilo tako. Padle nemške vojake, ki so bili pokopani na raznih koncih pokopališča, smo morali združiti na enem kraju in jih postaviti lepo v vrsto.

Naslednji dan se je to ponovilo. Dobili smo več poguma, in ko so Grki, predvsem ženske, prihajali na svoje grobove ter, kot je tam v navadi, prinašali nanje hrano za pokojnike, so jo ponudili tudi nam. Začuda so nam Nemci dovolili, da jo lahko vzamemo. To je bil za nas nepričakovan priboljšek in po dolgem času smo se lahko najedli do sitega. To se je ponavljalo več dni; prav z veseljem smo hodili na pokopališče, ker smo se tam lahko najedli. Če pa Grkov ni bilo na pokopališču, smo kar sami hodili na grobove po hrano, ki so jo puščali za pokojnike.

Vendar tu nismo ostali dolgo. Nemci so nas potrebovali drugje; premestili so nas v kraj Sinopi, ki leži med mestoma Arto in Prevezo. Tam v bližini so Nemci delali utrdbe, mi smo pa morali v glavnem popravljati cesto, ker je bila zelo slaba. Ker Nemci niso imeli dovolj svojih tovornjakov, so mobilizirali tudi grške civilne prevoznike. Tako se nam je ponudila prilož-

nost, da pridemo v stike z Grki. Na srečo sem znal nekaj grščine, ker sem se je učil na otoku Kefaloniji in sem se lahko vsaj za silo sporazumel z domačini. Že prvi stiki z grškimi šoferji so pokazali, da mi zaupajo. Povedal sem jim, da nisem Italijan, čeprav nosim italijansko uniformo, temveč da sem Slovenec oziroma Jugoslovan. To je v njih še bolj podkrepilo zaupanje.

Težka pot k partizanom

Ko pa sem izrazil željo, da bi rad pobegnil h grškim partizanom, so mi takoj povedali, da to ni mogoče, ker na tem območju deluje vojska generala Zervasa (tj. vodja EDES, proangleškega gibanja). Ta vojska pa se bori za kralja. Sicer je maloštevilna (kakor sem zvedel pozneje, je štela le okrog 10 000, morda tudi 20 000 pripadnikov), vendar je zasedala območje vse od hribov v zaledju Sinopija do Arte in severneje od mesta Ioannina. Vse drugo grško gorsko ozemlje so zasedle čete ELAS; tudi številčno je bil ELAS močnejši, saj je grških partizanov bilo leta 1944 že nekaj sto tisoč.

Kljub takim razmeram pa nisem odnehal s pripravami na beg. Treba je še povedati, da je bilo v Grčiji zelo, zelo težko pobegniti v partizane. V Sloveniji si se odločil za partizane in si lahko kar odšel, če si imel zvezo, včasih so celo partizani prišli domov pote. Tam pa si se lahko stokrat odločil, a nisi mogel ničesar narediti, ker nisi vedel kam iti. Razen tega je bilo v tem kraju še težje priti do prave zveze, ker je v zaledju deloval general Zervas. Vendar je bila želja po svobodi močnejša od težav in ovir.

Nekega dne sva z Rudijem Gregoričem dobila zvezo in sva se odločila, da pobegneva. Pripravila sva še nekega Italijana, ki je bil doma iz Postojne. Vendar se nam pobeg ni posrečil, ker Grkov ni bilo na zvezo. Znašli smo se v zadregi. Vedeli smo, da v zaledju delujejo pristaši Zervasa. Kaj zdaj? Vedeli nismo ne kam ne kod. Odločili smo se, da se vrnemo, čeprav je bilo to življenjsko nevarno. Nemci bi nas takoj postrelili, če bi odkrili naše priprave na beg.

Beg

Ker se pobeg v dvojce ni posrečil, sem se odločil, da pobegnem sam. Po vztrajnem iskanju sem dobil zvezo pri nekem šoferju zasebniku, ki je vozil kamenje na cesto, kjer smo delali. Dogovorila sva se o vseh podrobnostih. Tako se je zgodilo, da sem moral pobegniti podnevi. Ko so bile vse zveze urejene, sem 21. avgusta 1944, ko je tovornjak izpraznil kamenje, splezal na drugi strani nanj, voznik pa je odpeljal, kakor da nič ne ve. Ko je pripeljal v predmestje Preveze, je po dogovoru na ovinku zmanjšal hitrost. Tam sem skočil s tovornjaka in začel opazovati, ali gre res za zvezo, ker sem se bal, da ne bi bil

znova prevaran. Zveza je res bila. Tudi dogovorjeno znamenje sem spoznal.

Grk, ki me je čakal, je zaradi varnosti hodil kakih dvajset do trideset metrov pred menoj; tako sva nadaljevala pot, dokler nisva prispela v neko utico, stoječo sredi vrtov na robu mesta. Tu sem si prvič malo oddahnil. Nato sva se dogovorila, da tu počakam do naslednjega dne, ko bodo vse zveze za naprej urejene. Ker sem bil oblečen v italijansko uniformo, ki sem jo imel še iz italijanske kazenske čete, mi je obljubil, da mi bo prinesel civilno obleko, ker bi bilo sicer prenevarno nadaljevati pot. Dal mi je še nekaj za pod zob in nato odšel.

Tisto noč sem zelo malo spal, saj sem bil v napetem pričakovanju, kako se bo nadaljevalo. Naslednjega dne je sonce že visoko sijalo, ko se je Grk pojavil v utici. Dal mi je civilno obleko in takoj sem se preoblekel. Dogovorila sva se, kako bo moja pot v partizane nadalje potekala. Potem sva se odpravila na pot; zaradi nevarnosti je on še zmeraj hodil pred mano. Ker smo lahko prišli k partizanom le po morju (v zaledju so delovali pripadniki Zervasa), me je odpeljal skozi mesto Preveza do plaže. Tam sva se slekla in se delala, kakor da sva se prišla kopat. Sreča je bila, da sem se lahko vsaj nekoliko sporazumeval v grščini, kajti tam so se kopali še drugi, med njimi verjetno tudi Nemci.

Čez nekaj časa je mimo pripeljal majhen čoln; dogovorjeno je bilo, da me bo »kopalec« na njem povabil, naj se grem malo vozit in plavat na odprto morje. Splezal sem v čoln, potem sva se počasi začela oddaljevati od obale. Vozil je malo sèm, malo tja, da ne bi postalo sumljivo drugim na obali. Ko je to manevriranje trajalo že precéj dolgo in sva bila že dokaj oddaljena od obale, je mimo pripeljal večji, motorni čoln, na katerem sta bila dva človeka. Zapustil sem mali čoln in se preselil na večjega. Na njem je že bila moja obleka, ki sem jo bil slekel v tisti utici. Kaj se je zgodilo s civilno obleko, ki sem jo pustil na obali, ne vem; verjetno jo je moj spremljevalec odnesel, saj je obleka bila takrat dragocena stvar.

Počasi smo se oddaljevali od obale, nato pa zavili v zaliv proti Amfilohiji. Ko smo bili že dovolj daleč od Preveze, smo opazili, da za nami vozi neki drug čoln. Videli smo, da je usmerjen naravnost proti nam in da zmanjšuje razdaljo med čolnoma. Takrat je vodja našega čolna pognal motor na vso moč in tako smo vozili drug za drugim morda uro ali dve. Naposled je čoln za nami odnehal. Oddahnili smo si.

Med to divjo vožnjo smo se zaradi varnosti držali desne obale, v smeri Amfilohije. Potem smo mirno nadaljevali pot in postali tudi brezbrizni, ker smo menili, da smo že na varnem. Toda po kaki uri take vožnje smo kar naenkrat zagledali za rtom dve veliki nemški ladji; iz smeri Amfilohije sta se nam naglo približevali. Naš vodja ni nič okleval; takoj je čoln usmeril z vso močjo proti obali in kaj hitro smo pristali v zalivčku med skalami. Hitro

in previdno smo poskakali iz čolna in stekli na obalo med gosto grmovje. Od tod smo opazovali, kaj bodo naredili Nemci. Bali smo se, da se nam ne bi približali ali začeli na nas streljati. Videli smo, kako z ladje z daljnogledi opazujejo okolico. Vendar ladji nista spremenili smeri, temveč sta pluli naprej, naravnost proti Prevezi. Za nas je nevarnost minila. Ko smo se umirili in odgnali strah, smo se znova vkrcali na čoln in nadajevali pot.

Začelo se je že mračiti, ko smo vnovič zavili k obali in kmalu tudi pristali. Tu nas je že čakalo nekaj partizanov; našega prihoda so bili zelo veseli. Pomagali so nam spraviti čoln in z navdušenjem so ugotavljali, da smo pripeljali dosti hrane, obleke in razne opreme, še posebej pa so se razveselili orožja in streliva, ki ga je bilo tudi precéj.

Med partizani

Kmalu nato sva z nekim tovarišem, ki se je pripeljal skupaj z menoj, nadaljevala pot.

Po dobri uri hoda, bilo je že pozno zvečer, sva prispela v partizanski tabor. Tam je tovariš takoj povedal, da sem novinec in da sem pobegnil iz nemškega ujetništva. Zelo so se razveselili mojega prihoda, vendar so sprva mislili, da sem Italijan. Nato pa je moj spremljevalec rekel: »Afto ine Zervos«. Po naše: »To je Srb«. Takrat je nastalo nepopisno navdušenje; začeli so me objemati in poljubljati, stiskali so me k sebi in kričali »Zervos, Zervos, Zervos!«. Grki vsaj takrat, kot kaže, še niso poznali Slovencev in so vse Jugoslovane imeli za Srbe. Zato so me klicali tako, čeprav sem jim pojasnil, da sem Slovenec.

Tu je bilo kakih dvajset borcev, po mojem že kar odred, vendar so ga oni imenovali četo (pripadala naj bi 2. bataljonu 8. brigade). Komaj sem se malo spoznal z borci, to je trajalo dva do tri tedne, so me že odpravili v drugo enoto.

Odšli smo zgodaj zjutraj. Z menoj sta bila dva tovariša, ki sta vzela s seboj še konjička, da nam je nosil tovor. Hodili smo proti vzhodu, po stezicah in med skalovjem. Kmalu popoldne smo prispeli v neko vasico jugozahodno od Amfilohije; v njej so nas ljudje veselo pozdravili. Ustavili smo se, popili nekaj vode in tudi prigrizek so nam prinesli. Pot smo kmalu nadaljevali, ker bi radi čimprej prispeli na cilj. Iz te vasice smo se spuščali v globel in potem spet strmo v hrib. Občudoval sem konjička, ki je kljub tovoru lažje premagoval skalnati hrib kot mi.

Sonce je že zahajalo, ko smo prispeli na vrh hriba. Ustavili smo se, ker je bilo treba na drugi strani priti čez cesto, ki povezuje mesti Amfilohija in Agrinion. Tudi jezeri, ki ležita v dolini na drugi strani ceste, sta nam zapirali pot. Ko je nastopil mrak, se je eden izmed sopotnikov napotil v vasico, ki leži na vzhodni strani hriba, malo nad cesto. Tam je dobil zvezo. Toda ko se je vrnil, nam ni prinesel dobrih novic. Povedal nam je, da poti ne mo-

remo nadaljevati, ker Nemci vedno patroljirajo po cesti. Tako smo ostali na vrhu hriba, in ker smo bili utrujeni, smo plegli po tleh. Še prej smo kobjčka privezali k drevesu, da nam ne bi pobegnil. Kljub nevarnosti smo kaj kmalu zadremali.

Nemci napadajo

Zjutraj smo se zgodaj zbudili in si začeli ogledovati okolico. Kar naenkrat smo na cesti pod nami zaslišali hud ropot. Ni minilo pol ure, ko smo na drugi strani našega hriba, na jugozahodu, zagledali, kako se po cesti pomika kolona Nemcev s tanki. Hitro smo se poskrili za skalami in opazovali, kaj se bo zgodilo. Nemci so nadaljevali pot naravnost proti vasici, kjer smo se bili prejšnji dan ustavili in kjer so nas tako prijazno sprejeli.

Videli smo dobro, saj se nam je dogajalo tik pred nosom. Nenadoma so Nemci obkolili vas in s tanki prodrli vanjo. Zaslišali smo streljanje in pokanje ter Nemce, kako tekajo sem in tja. Pokanje dolgo ni prenehalo. Kaj vse se v vasi dogaja, seveda nismo mogli videti. Popoldne smo opazili, da se je začelo v vasi kaditi; potem so se pokazali plameni. Pred vasjo so se začeli zbirati Nemci in pred seboj gnali domačine. Tudi živino smo videli, kako so jo nakladali na tovarnjake.

Začeli so se pomikati tja, od koder so prišli. Mi pa smo začeli premišljevat, kako se je prijazna vasica v enem samem dnevu spremenila v podrtijo in žalost.

Toda kaj bo z nami? Bili smo žejni in tudi lačni. Zvečer je iz vasi nad cesto, kjer je bil prejšnji večer naš tovariš na večerji, prišel kurir in povedal, da naprej še vedno ne moremo. Kljub razburjenemu dnevu in prebitemu strahu smo znova plegli na vrhu hriba. Po eden je ostal buden in stražil. V resnici pa smo bili vsi skoraj vso noč budni.

Tudi drugi dan nam ni preostalo nič drugega kot čakati. Bili smo zelo nestrpni. Toda zvečer nam je prišel kurir povedat, da naj se začnemo previdno spuščati proti vasici nad cesto. Med 10. in 11. uro zvečer smo bili že v vasici. Bilo je vse tiho in mirno. Pred hišo smo se ustavili in eden izmed mojih sopotnikov je previdno potrkal na vrata. Prikazal se je neki moški in povedal, da so Nemci ves dan patroljirali po cesti prav v tem delu, kjer je moč med dvema jezeroma priti na drugo stran. Rekel pa je, da je šel zvečer neki tovariš opazovat, kaj se dogaja, in da se mora vsak čas vrniti. Zavedali smo se, da je tu zelo nevarno, ker moramo iti čez cesto in priti ravno nad jezerom na drugo stran.

Končno se je tovariš, ki je bil na opazovanju, vrnil. Povedal je, da ni opazil nič posebnega in tudi patrolje ne. Odločili smo se, da previdno gremo na pot. Spremljal nas je tudi tovariš iz vasi. Približali smo se cesti,

prisluhnili, bilo je vse tiho; sila previdno in kar se dá hitro smo šli čez cesto ter nadaljevali pot med jezeroma, južno od Amfilohije.

Bilo je temno in vladala je popolna tišina, zato smo morali biti še bolj previdni. Po polnoči smo bili že na drugi strani doline in smo se začeli počasi vzpenjati navzgor. Kmalu smo prispeli v vasico; zagledali smo samo nekaj hiš, a bili smo na varnem. Poiskali smo domačine in zveza je bila tu. Nenadoma sem bil tako presenečen, da sam sebi nisem mogel verjeti. Po treh dnevih strahu, žeje in lakote smo bili spet pod streho. Prinesli so nam grozdja (tu dozori prej kot v Sloveniji); nikoli v življenju ni bilo tako dobro in sladko kot tedaj. Nazobali smo se ga, vendar ne do sitega, ker ga toliko le ni bilo.

V novo enoto

Nadaljevali smo pot še nekaj dni in končno prispeli do naše nove enote. To je bilo zelo visoko v hribih; tam je bila vasica z nekaj napol porušenimi hišami. Kmalu sem ugotovil, da to ni premična enota, temveč poveljstvo oziroma štab za območje Karpenisiona, morda divizija ali kaj podobnega. Nič nisem spraševal. Vojske je bilo malo. Kar mi je ostalo najbolj v spominu, je četa mladih deklet, enako oblečenih v angleške uniforme. Vsak dan zjutraj in zvečer so se zvrstile pred jamborom, kjer so dvigali in spuščali grško partizansko zastavo.

Spoznal sem se tudi z nekim Rusom, ki je bil pri tem štabu (v sovjetski vojaški misiji). Ne vem, ali je bil predstavnik Sovjetske zveze ali samo grški partizan. Večkrat sva se ob večerih sešla in govorila o raznih vprašanjih, predvsem vojaških. Bil je zelo na tekočem o vsem. Sporazumevala sva se v grščini, kolikor pa ni šlo, sva si pomagala z ruščino in s slovenščino. Prav to ga je zelo veselilo in je zaradi tega zelo rad prihajal k meni.

Tu sem ostal mesec dni ali nekaj manj. Začel mi je nagajati želodec. Verjetno je šlo za posledice iz nemškega ujetništva, razen tega pa smo tu imeli vsak dan v juhi kozje ali ovčje meso; komaj sem ga zavohal, se mi je začel želodec kar obračati in mi je šlo na bruhanje. Kruha nismo videli oziroma le prav poredkoma. Reševalo me je le to, da smo vsak dan dobivali po peščico rozin.

Na srečo so me nato kmalu poslali v drugo enoto, ki je bila večinoma v premiku. Z visokih hribov smo odšli proti zahodu in se po nekaj dneh približali cesti, ki povezuje mesti Arto in Amfilohijo. Pripravili smo se za akcije. Prvi napad smo izvedli ponoči na nemško avtokolono. To je bilo za Nemce pravo presenečenje: z ene strani smo jih napadli, na drugi strani pa je bilo morje. Temno je bilo, vendar smo dobro videli, kako panično bežijo od vozil. Nekaj jih je bilo mrtvih, koliko ne vem. Ko je bila akcija končana, smo na hitro pobrali, kar smo lahko odnesli s seboj, predvsem hrano, ob-

leko in orožje. Ranjen ni bil od naših nihče; z veseljem smo uničili še sovražnikove tovornjake in izginili nazaj v hribe.

Na žalost pa se je kmalu začelo jesensko vreme, dež in zopet dež. Ni ga hotelo biti konca, dan za dnem je lilo. Kljub temu smo nadaljevali akcije na raznih mestih in ob različnem času, tudi podnevi. Najhuje je bilo, da smo se skoraj nenehno premikali in se nismo imeli kje posušiti. Tudi ležali oziroma počivali smo mokri, ker nismo imeli kaj preobleči. A vendar se spominjam veselega dogodka, ki ga ne bom nikoli pozabil.

Nekega dne smo se ustavili pri potočku, da si malo odpočijemo. Ko smo se urejali in čistili, smo nedaleč stran zagledali zapuščen pomarančevce, na katerem so sadeži že porumenevali. Vedeli smo, da jih ne smemo nabirati, čeprav smo pogosto hodili mimo oranžnih sadovnjakov. Toda tokrat, ko je komandant videl, kako milo ogledujemo to zapuščeno drevo, nam je dovolil, da si nabereimo pomaranč. Nabral sem kakih dvajest sadežev in jih spravil v nahrbtnik. Čuval sem jih kot zlato. Vsak dan sem pojedel po eno ali največ dve pomaranči. To je bil zame pravi zaklad.

Pohodi in akcije

Pohodi in akcije so se nadaljevali. To je trajalo kake tri do štiri tedne. Toda nekega dne me je naenkrat začelo tresti. Zbolel sem za malarijo. Poslali so me v zaledje, kjer je bila skupina hiš; v eni izmed njih je bila partizanska bolnišnica in tudi zdravnik. Trudili so se z menoj, kolikor je bilo mogoče, in mi dajali kinin. Vendar me je malarija redno napadala v presledkih po tri dni. Oslabel sem, toda po kakih štirinajstih dneh so napadi prenehali.

Komandant me je poklical k sebi in rekel, da bi bilo najboljšo, če se odpravim na pot v Jugoslavijo. S tem sem se seveda z veseljem strinjal. Pripravili smo vse potrebno, dobil sem dovolilnico za potovanje in kurirja za spremstvo (dovolilnico še hranim). Povedali so nama tudi, da bova lahko nemoteno prišla mimo mesta Ioannina, kjer da so pripadniki Zervasa; vendar je ta pot krajša. Tako sva se odpravila.

Še isti večer sva prispela do partizanske zveze. Hodila sva vsak dan od jutra do večera, ne glede na vreme in težave, od zveze do zveze. Mostov ni bilo, le redko kje kakšna brv. Zaradi tega sva morala pogostokrat prebroditi marsikatero vodo. To je bilo zelo neprijetno, ker sva potem hodila mokra. Toda volja je bila močnejša od neprijetnosti.

Potovala sva že kakih štirideset dni, ko sva prispela v Egejsko (grško) Makedonijo. Tu sem opazil veliko razliko. Do tod sva morala s tovarišem pošteno stradati. Spominjam se, da sva na poti nekajkrat imela za večerjo le kuhano koruzo (»bobota«), tu pa sva dobila poleg drugega tudi jajca ali pa kompot. Silili so naju, naj jeva, vendar sem se bal, da se ne bi preveč najedel. Najbolj sem se čudil, da sem njihov jezik kar precéj razumel.

Spremljevalec, ki je sicer dobro obvladoval tudi srbski jezik, mi je povedal, da so to Makedonci. Ne morem povedati, kako prijazni so bili. Spominjam se, da sva prenočevala v neki hiši, kjer je bila doma le ženska z otroki; mož je bil verjetno v partizanih. Nama je odstopila mehko zakonsko posteljo, zjutraj pa nama je dala še hrane za na pot.

V Jugoslavijo!

Tako sva v začetku decembra 1944 prispela v mesto Florina, ki je bilo že osvobojeno.

Zvečer sva bila na zaupnem sestanku, na katerem sva zvedela, da se nad grškim osvobodilnim gibanjem zgrinjajo črni oblaki. Vsi so bili potrti in v skrbeh, kaj se bo zgodilo z njimi in z osvobodilnim gibanjem. Na srečo sem že naslednji dan odpotoval proti jugoslovanski meji. S spremljevalcem sva se pristrčno poslovila, saj sva si postala na dolgem potovanju dobra prijatelja. Še danes mi je žal, da ga nisem vprašal za naslov.

Naslednji dan sem že bil v Jugoslaviji, v Bitoli, ki je že bila osvobodjena. Javil sem se komandi mesta. Tu so mi rekli, da moram počakati, ker ne morem takoj naprej. Minilo pa je komaj nekaj dni, ko me je na komandi mesta začelo spet tako tresti, da so me morali odpeljati v bolnišnico. Vnovič me je napadla malarija in izčrpan sem bil do skrajnosti. V bolnišnici so mi nudili vse, kar je bilo mogoče, vendar sem včasih gorel od vročine, ki je dosegla blizu 42°. Nekoč me je prišel pogledat zdravnik s spremstvom; pogovarjali so se in dobro sem slišal, ko je rekel: »Ah, saj iz tega ne bo nič.«

Po dobrem mesecu in pol sem le okreval, da so me lahko izpustili iz bolnišnice. Hvaležen sem vsem, zdravnikom in strežnemu osebju, saj so mi dajali vse, kar jim je bilo mogoče. Tudi drugi Makedonci, ki so prihajali na obiske, so mi dajali razne dobrrote.

Iz Bitole so me napotili v Beograd. A že na poti sem začutil, da z mojimi nogami nekaj ni v redu. Ko sem prišel v Skopje, nisem mogel nog več zvernati. Koleni so mi tako otrdela, da sem lahko hodil samo čepé. Zdravniki so mi dali neko mažo, s katero sem se moral mazati vsaki dve uri. Na stanovanje me je vzel Slovenec inženir Potočnik, doma iz Vižmarij pri Ljubljani, ki je takrat delal v ministrstvu za gradnje. Z masažo sem redno nadaljeval in počasi se mi je zdravje izboljševalo.

Čez kakih štirinajst dni sem lahko nadaljeval pot v Beograd. Tam sem se javil na komandi mesta; neki slovenski oficir me je spraševal, kam bi rad šel. Takoj sem mu odgovoril, da na fronto v Srem. Pogledal me je od pet do glave in mi dejal: »Kam bi le rad, revež, saj komaj stojiš pokonci!« Malo je še premislil in dodal: »Tu v Beogradu boš počakal v zbirni bazi, potem pa bomo videli, kaj in kako.«

V zbirni bazi smo se zbirali fantje iz vseh vetrov, in ker smo imeli dovolj časa, smo se pogovarjali o raznih zadevah, še posebej, kako bo po vojni. Do-

bro se spominjam, kako smo primorski fantje ugibali, ali bo po vojni glavno mesto Slovenije Ljubljana ali Trst. Tako smo takrat pač mislili.

Še nečesa se spominjam. Nekega večera, ko sem hodil po Beogradu, sem srečal tovariša Mirka Perica iz Doberdoba, s katerim sva bila skupaj na otoku Kefaloniji, v 215. kazenski četi. Povedal mi je, kako je ob kapitulaciji Italije s pomočjo deske plaval z otoka Kefalonije na otok Itako. Zaneslo ga je daleč na odprto morje in že je bil v skrbeh, ali se bo sploh rešil. Povedal mi je, da je tako naredilo še nekaj fantov.

Nekega dne so nas obvestili, da pojdemo v Skopje. Ko smo prispeli tja, sem bil znova presenečen. Tu je že bila četa »Primorje«, na čelu s Srečkom Likarjem, s katerim smo bili skupaj na otoku Kefaloniji. Oblikoval se je 1. samostojni slovenski bataljon; za komandanta je bil imenovan Srečko Likar, za političnega komisarja pa Tone Gošnik. A tudi tu nisem ostal prav dolgo, ker me je ponovno napadla malarija. Zdravniki so mi priporočili, naj grem v Slovenijo oziroma domov, če bo do takrat že vse Slovensko primorje osvobojeno. Naključje pa je hotelo, da sem prispel v Trst ravno zadnji dan, preden se je morala naša vojska umakniti iz mesta.

Žalostne novice

Javil sem se na komandi mesta in povedal, da sem namenjen domov, ker sem bolan, in da imam dovoljenje za mesec dni. Takoj so mi odgovorili, da to ni mogoče, ker se moramo naslednji dan umakniti iz Trsta. Spet nisem vedel, kaj bi naredil. Nazaj v Ljubljano moraš, so mi zapovedali. Žalosten sem se napotil s komande mesta. Na srečo sem pred vhodom naletel na sovaščanko Marijo Učkovo, tako ji pravijo po domače. Ko me je zagledala, je vsa radostna zakričala: »O, Lojze, kaj si še živ?« – »Kakor vidiš, sem,« sem ji odgovoril. – »Doma mislijo, da si mrtev, ker nič ne vedo o tebi že od leta 1943.« – »Povej jim,« sem ji rekel, »da si me videla in da se bom ob priložnosti oglasil.«

Kako pa je doma, me je močno zanimalo. Žalostno mi je povedala: »Brata Dušana so ustrelili Nemci na Opčinah.« »Kaj pa je z drugimi«, sem silil naprej. »Očeta so odpeljali v taborišče v Nemčijo in tudi brat Bogdan je tam. Njega so ujeli, ko je bil v partizanih ranjen v nogo. In ker je bil zelo mlad, ga verjetno le zato niso ustrelili, temveč odpeljali v taborišče. O obeh ne vemo, ali sta še živa. Brat Rafael pa je v partizanih. Veš, Rafael in Dušan sta bila v Trstu aktivista, 'terenca', toda prišli so jima na sled in ju zaprli. Le nekaj dni pred tem, ko naj bi ju ustrelili, pa sta še z nekaterimi tovariši pobegnila iz zapore v Trstu. Na nesrečo so Dušana kmalu spet ujeli v vasi Dutovlje in ga tam še z drugimi tovariši, potem ko so jih na Opčinah gonili gor in dol z napisi na prsih 'Jaz sem bandit', tam ustrelili.«

To me je sila prizadelo, posebno še zaradi Dušana, ker sva skupaj odraščala, saj je bil samo dve leti mlajši od mene; dobro sva se razumela in

silno rada imela. Na srečo sta se oče in brat Bogdan pozneje vrnila, vendar je oče zaradi trpljenja v taborišču kmalu po vojni umrl, brat Bogdan pa je postal stoodstotni invalid.

Nič ni pomagalo, moral sem nazaj na pot. Potrta in težkega srca sem se napotil v Ljubljano in javil v bolnišnici. Tam me je zdravnik pregledal in mi dejal: »Kakšen pa si, kakor kanarček!« Res sem bil ves rumen. V bolnišnici me je spet napadla malarija, vendar so me le toliko spravili k sebi, da so me pozneje poslali na okrevanje v vojno okrevališče 4. armade na Bledu. Bil sem hudo potreben počitka, in ker domov nisem mogel, tam je bila cona »A«, sem ostal na Bledu. Tri tedne sem se zdravil, potem so me pa pri upravi zdravilišča postavili za kurirja. Verjetno so menili, da sem še potreben okrevanja. Pri tej upravi sem ostal vse do demobilizacije.

OD LEROSA DO DRAVOGRADA*

Na otoku Lerosu

Tako kot so mnogi Primorci v drugi svetovni vojni preživel velika hudoba, tudi meni ni bilo prizaneseno. Najprej sem bil mobiliziran v italijansko vojsko, in sicer v mornarico. Iz Trsta so nas poslali v Pulj, nato pa v Benetke, kjer smo ostali približno mesec dni. Širile so se govorice, da bomo šli čez morje (v Afriko), odpeljali pa so nas v Grčijo, najprej v Pirej, od tod na Dodekanez in pozneje na otok Leros.

Posadka na otoku Lerosu je štela šest tisoč mornarjev. Razporejeni so bili v petindvajset protiletalskih baterij, razmeščenih po posameznih vrhovih otoka. Do kapitulacije Italije, do česar je trajalo še 18 mesecev, se na otoku ni zgodilo nič pomembnega. Živeli smo puščavsko življenje med skalami, obkroženi z morjem in vedno lačni. obroki hrane so bili iz dneva v dan manjši.

Ob kapitulaciji Italije se je italijansko poveljstvo otoka sporazumelo z Angleži in jim prepustilo otok brez bojov. Na otok je prišlo več kot tri tisoč britanskih vojakov.

Dva meseca so Nemci dan in noč bombardirali otok, nato pa so nanj napravili padalski in pomorski desant. Po petdnevnih ogorčenih bojih so 16. novembra 1943 zajeli britanskega poveljnika, generala. Ko je ta videl, da je odpor proti neprimerno močnejšemu sovražniku nesmiseln, se je odločil za pogojno kapitulacijo. Zahteval je namreč, da morajo Nemci šteti italijanske vojake za vojne ujetnike in ne za izdajalce, za kakršne so jih razglasili fašisti.

* Avtor Jože Živec.

Pozneje so na Mussolinijev ukaz vseeno pobili vse višje oficirje, med njimi tudi admiral Mascherpo.

Tudi z nami so Nemci ravnali zelo surovo. Po več dni nismo dobili hrane in vode. Ujete Angleže so namestili v stavbe, nas pa v ograjeni prostor na prostem. Kmalu so Angleže odpeljali z otoka, mi pa smo morali opravljati najrazličnejša težka dela; pospravljali smo ruševine, najhujše pa je bilo zbiranje in odnašanje mrtvih, ki so padli med boji in so več dni ležali med razbeljenimi skalami, že vsi nabuhli in močno zaudarjajoči. Zavite v ponjave smo jih nosili k cesti. Razen Italijanov in Angležev so bili med njimi tudi Nemci; teh je bilo pravzaprav največ, predvsem padalcev. Mrtve smo razlikovali po čeladah, ki so bile položene na njihova trupla.

Z ladjo spet na kopno

Čez teden dni so tudi nas vkrcali na ladjo. Stlačili so nas v podpalubje, kjer smo bili nagnjeni kot sardine v konzervi. Bilo je izredno mučno. Če se prav spominjam, smo se vozili dva dni brez hrane in vode. Izkrkali so nas v Pireju in gnali kot živino v Atene in skozi mesto do nekih barak, kjer so že bili Angleži. Tu smo bili približno en mesec. Hudo smo stradali. Nato so nas začeli Nemci spet seliti.

Prvi transport ujetnikov so odpeljali v Rusijo kopat jarke. V enem poznejših transportov sem bil tudi jaz. Vozili smo se v živinskih vagonih, po petdeset ljudi v enem. Po enajstih dnevih vožnje smo prispeli v Požarevac v Srbiji. Nastanili so nas v barakah, ki so bile polne stenic. Hrane so nam dajali le toliko, da so nas ohranjali pri življenju. Zaposlili so nas pri postavljanju električnega daljnovoda proti Kostolcu. Delo je bilo zelo težko, hrana pičila in slaba, oblečeni smo bili zelo pomanjkljivo in mrz nam je rezal v kosti.

Pri tem delu sem spoznal nekega domačina, mizarja; njegovega priimka si, žal, nisem zapomnil. Ko je zvedel, da sem Slovenec, me je začel seznanjati s položajem na frontah in z akcijami partizanov. Sklenil sem, da bom pobegnil iz ujetniškega taborišča. Ko mi je še zaupal, kje so najbližji partizani, sem junija 1944 pobeg uresničil. Z menoj je pobegnil tudi moj prijatelj Gino Incerti.

Po štirih dneh tavanja, izogibajoč se vasi, v katerih so bili četniki, sva s pomočjo vaščanov, ki so sodelovali s partizani, prišla v požarevski partizanski odred; našla sva ga blizu vasi Lipe, nedaleč od Smedereva. V odredu so naju zelo lepo sprejeli.

Iz življenja v partizanskem odredu se zlasti spominjam tega dogodka: nekega dne je iz poškodovane zavezniške leteče trdnjave, ki se je z jato drugih letal vračala z bombardiranja v Romuniji, skočila posadka devetih čla-

nov. Mi smo našli enega, druge pa so ujeli četniki, jih pobili ali izročili Nemcem.

Ker so začeli na odred pritiskati četniki, nedičevci in Nemci, se je umaknil proti Kučevu. Med potjo smo imeli več bojev s četniki. V Kučevu se je odred priključil 19. srbski brigadi; osvobodili smo več krajev, med drugimi tudi Petrovac na Mlavi, kamor je kmalu zatem prišla Rdeča armada. Dodeljen sem bil krajevnemu poveljstvu Petrovac, in sicer za namestnika krajevnega poveljnika Korčagina, ki je bil pozneje vojaški pilot in se je pred leti ponesrečil.

V Petrovcu je bilo zelo živahno. Skozenj so se enote Rdeče armade pomikale proti Požarevcu in Beogradu, v nasprotno smer pa so gnale ujetnike. Med njimi so bili tudi moji sotaboriščniki iz Požarevca. Ko so me videli kot partizana, so me lepo prosili, naj jim pomagam, da bi ostali v Petrovcu. Sovjetskim vojakom, spremljevalcem ujetnikov, sem dopovedal, da so to italijanski vojaki, ki so se po kapitulaciji Italije borili proti Nemcem in so zato prišli v nemško ujetništvo. Nič ni zaleglo. Zavračali so me, češ da so kot ujetniki delali za Nemce in da naj kar pogledam njihove žuljave roke. Tudi tega niso hoteli upoštevati, da smo bili primorani delati, saj so nas batine pijanih nemških stražarjev k temu nenehno silile.

Odhitel sem na poveljstvo Rdeče armade, da bi tam posredoval. Toda medtem so jih že odgnali naprej, proti Žagubici. Kaj se je zgodilo z njimi, nisem nikoli zvedel. Še danes mi je hudo zaradi njih. Med njimi je bilo veliko dobrih fantov, tudi dva Slovenci in neki italijanski oficir-zdravnik, ki se je ponujal, da bo zdravil partizane.

Okrog Petrovca so se skrivali četniki. Po več dni skupaj smo jih preganjali. Zato sem zamudil odhod na vojaško šolanje v Sovjetsko zvezo.

Ko sem v »Politiki«
bral, da se v Beogradu ustanavlja slovenska brigada, sem se s še dvema Slovencema odločil, da se ji priključim. To nam je naše poveljstvo v Petrovcu dovolilo šele v drugi polovici decembra 1944.

V Slovenskem bataljonu Iz Beograda so nas napotili v Slovenski bataljon 1. krajiške proletarske udarne brigade in na fronto v Sremu. Dodeljen sem bil 1. četi kot mitraljezec. Najtežje boje smo imeli 17. januarja 1945 pri Opatovcu. Tu je padlo veliko naših tovarišic in tovarišev, tudi mojih osebnih prijateljev, med njimi oba tovariša, s katerima sem iz Petrovca skupaj odšel v Slovenski bataljon.

Po nemški zimski ofenzivi so bile enote na sremski fronti preurejene, tako da bi bile številčno približno enako močne. Zato je bil Slovenski bataljon premeščen v 1. jugoslovansko brigado. Tudi tu sem bil mitraljezec in desetar. S to brigado smo veliko prepešočili in bili v mnogih hudih bojih, najprej pri Brčkem, nato pa v Slavoniji. V nekem boju so sodelovali tudi

tanki 2. tankovske brigade. Takrat so Nemci zažgali dva tanka. V bojih v vzhodni Bosni in Slavoniji se je število padlih in ranjenih borcev nekdanjega Slovenskega bataljona močno povečalo.

V Pakracu smo bili konec aprila 1945 vsi borci nekdanjega Slovenskega bataljona izločeni iz 1. jugoslovanske brigade ter poslani prek Madžarske v Prekmurje. Tudi to pot smo večinoma prepešali. Ko smo v madžarskem mestu Nagyatad, kjer smo prenočili, zvedeli, da je tam zdravilišče, ki ima pokrit bazen s toplo vodo, smo sklenili, da se gremo kopat. Ker so bila vrata kopalne dvorane zaklenjena, smo zlezli vanjo kar skozi okno. V bazenu smo se vedli kot otroci. Ni si težko predstavljati, kaj nam je pomenila ta kopel po dolгих, utrujajočih pohodih in bojih, ko ni bilo niti časa niti priloženosti za osebno higieno.

Po našem prihodu v Mursko Soboto se je pričela ustanavljati 1. prekmurska brigada. Borci nekdanjega Slovenskega bataljona smo bili v glavnem razporejeni na razna vojaška in politična vodilna mesta. Mene so določili za komandirja voda za zveze pri 2. bataljonu. Prekmurski fantje so stopali v brigado bodisi prostovoljno ali pa so bili mobilizirani.

V Dravograd

Že naslednji dan po osvoboditvi je brigada krenila proti Mariboru. Na pohodu smo zvedeli, da je Nemčija kapitulirala. Po prihodu v Maribor, 10. maja, so naš bataljon še isti dan poslali z vlakom v Dravograd, kamor smo prispeli pozno ponoči. Na železniški postaji so nekatera poslopja gorela.

Štab bataljona se je namestil v večji stavbi pri železniški postaji. V to stavbo se je naselil tudi vod za zveze, ki mu je bila naložena skrb za varnost stavbe, za kurirsko službo in druga opravila.

Poveljstvo štaba mi je ukazalo, naj pregledam okolico, zlasti cesto in most. Bilo je pozno ponoči. Na cesti so stali zapuščeni vozovi in tovornjaki. Prebijal sem se skozi gnečo teh vozil, ko sem zaslišal, da se mi nekdo približuje. Stopil sem v kritje in zaklical: »Stoj! Kdo je tam?« Dobil sem odgovor, da so parlamentarci in naj ne streljam. Pustil sem jih k sebi, nato pa sem jih odpeljal v štab.

Ko sem se vrnil na ogledovanje okolice, sem pri podvozu zaslišal pogovor Kozakov. Videl jih nisem, ker so se prikrili. Tudi sam sem se pritajil. Tedaj so me začeli klicati po rusko: »Pridi bratec, ne boj se!« Hotel sem se jim izogniti in nadaljevati ogledovanje, tedaj pa so naenkrat zlezli izpod voz in izza ceste ter me obkolili. Bili so oboroženi z brzostrelkami in strojnica-mi. Niso mi delali sile. Verjetno so čakali, da se vrnejo parlamentarci.

Kmalu se je vrnil eden izmed parlamentarcev in jim že od daleč nekaj pripovedoval. Razumel sem le besedo partizani. Med Kozaki je v trenutku nastala panika. Strojnice in drugo orožje so si snemali z ramen, kakor da

se pripravljajo na boj. Sklepal sem, da so se parlamentarci hoteli pogajati z Bolgari, naleteli pa so na nas. Izkoristil sem nastalo zmedo ter jim za vozovi in drugim ovirami na cesti ušel.

Srečanje z Bolgari in Kozaki

Poveljstvu štaba sem poročal o vsem, kar sem videl in doživel. V bataljonu so takoj uvedli ukrepe varnosti in pripravljenosti. Z

desnega brega Drave smo odšli na levi breg in zasedli položaje nad reko. Desno od nas so imeli svoje položaje Bolgari. Ko so se 13. maja hoteli Kozaki in ustaši prebiti čez most na levi breg Drave, da bi nadaljevali pot v Avstrijo, kjer so se hoteli vdati Angležem, se jim to ni posrečilo. Nasprotno, naš bataljon je 14. maja napravil protinapad. Prebili smo se čez most na desni breg Drave in zasedli železniško postajo.

Naposled so Kozaki, Nemci in ustaši uvideli, da se ne bodo mogli prebiti v Avstrijo, zato so se nam začeli vdajati. Ujetnikov je bilo zelo veliko; med njimi so bili tudi civilisti z vozmi, večinoma ljudje, ki jih je zapeljala sovražna propaganda. Ta pestra kolona ujetnikov se je valila proti Mariboru nekaj dni. Ujeti nemški vojaki-šoferji so morali voziti tovornjake in druga vojaška vozila. Ujetnike smo prevažali tudi z vlaki. Kovčke in nahrbtnike smo jim pobrali, ker so imeli v njih predvsem naropane stvari.

Od Dravograda do Slovenj Gradca so na obeh straneh ceste ležali kupi težkega in lažjega orožja. Po travnikih in gozdovih se je klatilo na desetine konjev; dva ranjena konja smo morali ustreliti, da se ne bi mučila. Povsod pa so se skrivali sovražnikovi vojaki, ki se niso hoteli vdati, ker so imeli kaj na vesti. Taki se nam tudi pri očiščevalnih akcijah niso hoteli vdati. Ob neki taki priložnosti je vojak iz mojega voda, doma iz Beltincev, moral streljati na vojaka, ki se je upiral. Iz dokumentov, ki smo jih pobrali ustreljenemu, smo v štabu ugotovili, da je bil sovražnikov oficir.

Neznansko surovo so se vedli bolgarski vojaki. V Dravogradu so ropali po hišah in odnašali vse, kar se je dalo odnesti. Hiše, iz katerih so se prebivalci umaknili na varno, so popolnoma izpraznili. Pozneje sem zvedel, da jim je naša vojska to blago odvzela.

Naš bataljon se je zadržal v Dravogradu do konca maja, nato pa je z brigado odšel v Avstrijo, in sicer v Eibiswald (Ivnik). Čez približno deset dni je bila 1. prekmurska brigada razformirana. Starešine in borci so se vključili v brigade 14. udarne divizije. Mene so premestili v Šercerjevo brigado, ki je odšla v Vojvodino.

PRED VOJAŠKIM SODIŠČEM*

Med grenadirji

Decembra 1941 so me italijanske oblasti poslale v Grčijo; dodeljen sem bil 3. četi 3. grenadirskega polka v Atenah. Fašistični režim je bil moj največji sovražnik. Sovražil sem ga, ker sem obsojal njegovo ideologijo in politiko, še posebno pa zato, ker mi je uničil vso mladost. Tedaj sem bil že tretjič mobiliziran, prvič osemnajst mesecev v Rimu, drugič dve leti v Etiopiji in še šest mesecev v Neaplju; tu so me komaj rešili smrti za posledicami tropskih bolezní.

Sedaj mi je bilo že vsega dovolj. Preklinjal sem vse, kar je bilo v zvezi s fašizmom in Mussolinijem, če sem le vedel, da sem med zanesljivimi ljudmi.

Pri grenadirjih so bili le vojaki, visoki nad 180 centimetrov, v glavnem doma iz severne Italije. Med njimi zvečine ni bilo režimskih prenapetežev, tudi med oficirji ne. Nad civilnim prebivalstvom se je znašal le komandir, mislim da 1. čete, doma iz južne Italije.

Slovencev nas je bilo v polku le nekaj, pa še mi se nismo dolgo med seboj spoznali. V moji četi sem bil sam.

Približno 40 kilometrov iz Aten so bile elektrarne. Blizu njih so v neki opustošeni vili namestili obalno stražo, ki je štela trideset vojakov in podoficirja (mlajšega vodnika). Vsaka izmena je bila tam po mesec dni, potem so pripeljali novo. Jaz sem bil tam že v več izmenah.

Vzdolž obale smo patroljirali po trije in trije skupaj. Razpored smo poznali vnaprej. Po navadi smo šli v skupini vedno isti trije; ko so se na straži razvrstili že vse trojke, je prišla na vrsto spet prva, druga itd. Tako je bil vrstni red straže nekako ustaljen.

Marca 1943 sem bil spet na obalni straži; v moji trojki sta bila še dva rekuta, eden iz Mantove in drugi iz Pesara.

V prostem času smo hodili v gostilno v bližnjem naselju. Spoznali smo se z nekaterimi domačini, posebno z gostilničarjem. Vedeli so, da nekateri nismo vneti za režim, ki mu služimo.

Stiki z Grki

Nekega dne me je gostilničar predstavil nekemu Grku, ki ga nisem še nikoli videl. Ta me je po ovinkih vprašal, ali bi lahko med mojim patroljiranjem na obali razložili ladje s partizanskim tovorom. Dogovorila sva se, da mu bom odgovoril naslednji dan. Hotel sem še preizkusiti svoja rekruta, ker ju nisem

* Avtor Ludvik Bole.

še dovolj poznal. Naslednji dan sem dal Grku pritrdilen odgovor. Povedal sem mu še čas našega patroljiranja.

Zatem smo že ob prvem našem patroljiranju od daleč opazovali razkladanje manjše tovarne ladje. Raztovarjalo je okrog sto ljudi, in sicer na meze, konje, osle, pa tudi sami so si naprtli precēj bremena. Odšli so med skalami v strmine.

To se je ponovilo še dvakrat. Drugi dan po tretjem raztovarjanju (bilo je zadnje dni marca 1943) pa je prišla predčasno iz Aten zamenjava izmene in prepoved stikov z domačini. Tako so nas prepeljali v Atene. Tam so šli vojaki v vojašnico, nas tri pa so aretirali in odgnali v zapor.

Naslednji dan so nas zasliševali na polkovnem sodišču. Povedali so nam, da so ujeli nekaj partizanov s tovorom, ki so nas izdali. Jaz se skoraj nisem zagovarjal, ker so vedeli vse. Rekrutoma je bilo lažje, ker sta bila novince; trdila sta, kako sta mislila, da gre za legalen tovor za prehrano prebivalstva.

Bom obsojen na smrt?

Drugo jutro so na dvorišču vojašnice razvrstili vse vojake 3. grenadirskega polka. Pred vhomom v vojašnico je bilo približno deset stopnic; na vrhnjo se je postavil podpolkovnik (Padovan), namestnik poveljnika polka (poveljnik je bil tedaj na dopustu) in neki kapetan iz urada za propagando. Tedaj so nas pripeljali iz zavora; rekruta so postavili na prvo stopnico, mene pa na vrh, pred poveljnika in kapetana.

S strogim, kar pretresljivim glasom je prvi spregovoril kapetan. Govoril je o tristoletni, slavni zgodovini grenadirjev. Povedal je, da so imeli medtem tudi že kdaj posameznike, ki niso bili v čast tej slavni enoti. Med njimi so bili tudi zločinci, tatovi, nasilneži in zvodniki. Toda prvič v tristo letih se je zgodilo, da je grenadirje osramotil vojak-izdajalec.

Po tej govoranci je prebral iz vojaškega zakonika določbo, po kateri se vsak vojak-izdajalec obsodi na smrt.

Težko je povedati, kaj sem tedaj občutil. Bil sem prepričan, da bodo padli streli. Še danes ne vem, kako je namestnik poveljnika končal ceremonijo. Vem samó, da sem se s težavo držal na nogah, ko so me peljali v znani zapor Averof.

Kmalu zatem je prišel k meni komandir moje čete (bil je pravnik, doma iz Bologne). Rekel mi je: »Bole, bodi miren! Dokler bom jaz v Atenah, tvoj primer ne bo prišel pred sodišče.« Vedel sem, da je tudi on član vojaškega sodišča. Povedal mi je, da mu je uspelo prepričati sodišče, da mi ne bodo sodili po hitrem postopku. To je utemeljeval z mojim dotedanjim petletnim neoporečnim vojaškim službovanjem. Prepričan pa sem, da tudi drugi ofirji in sodniki niso bili vsi v srcu vdani fašizmu.

Tedaj je delal v civilnem oddelku zaporov Anton Leban, doma s Tolminskega. Zvedel je, da sem zaprt. S Francem Čičem (iz Brezij pri Hruševju), ki je bil kuhar pri svoji četi, sta se dogovorila, da bosta skrbela zame. V Atenah je bila tedaj strahovita lakota. Kje vse sta v tistih težkih dneh jemala, da sta tako lepo skrbela zame, še danes ne vem.

Ob kapitulaciji Italije smo pobegnili iz zaporov, še preden so jih zasegli novi zavojevalci.

Slovenski partizani v Albaniji in Makedoniji*

V negotovo prihodnost

Tistega dne, bilo je 11. januarja 1941, ko smo v Čiginju pri Tolminu čakali na avtobus, da nas popelje neznano kam, še slutili nismo, kaj vse nas še čaka, kaj nam bo prinesla prihodnost, čeprav je takrat po Evropi že divjala vojna vih-
ra. Res se še ni do kraja razvnela, toda bolj ali manj nam je le bilo jasno, da jo bomo okusili tudi mi in da se vsi verjetno ne bomo več vrnili v domači kraj. Bilo nas je več, ki smo tisti dan odhajali: Franc Kenda, Janko Kragelj, Jože Rutar, Leonard Vogrič in jaz. Matere in drugi svojci so se poslavljali od nas s solzami v očeh, mi pa smo prepevali domačo pesem:

»Na Čiginju, na placu korjera stojí,
mi fantje pa imamo vse solzne oči . . .«

In zares je bilo tako, da so se takrat nekateri za vselej poslovili od svojcev in od domače grude.

Pot nas je vodila proti Vidmu (Udine), kjer smo dobili razporede za italijansko vojsko. Ko smo v Vidmu prišli na »distretto«, je bila tam že precejšnja skupina mladih fantov. Noč smo prespali kar na tleh, v veliki stari stavbi, kamor so pognili nekaj slame. Naslednji dan se nam je pridružila še večja skupina, skoraj vsi so bili Slovenci.

Potem so nas razdelili v skupine, namenjene v razne kraje Italije, in nas v njih precéj pomešali, tako da smo se morali ločiti od znancev in sovaščanov; to je vlilo v naše razpoloženje prve kaplje žalosti. A kmalu smo se spoprijateljili z novimi znanci, primorskimi fanti, s katerimi smo nato skupaj prenašali vojne tegobe.

Nazadnje so nas vkrcali na vojaški transport (tradotta militare). Že naslednji dan smo bili v garnizonu Foligno, kjer je bilo več topniških enot. Tu di tam so nas porazdelili na skupine; bilo nas je še kar precéj Slovencev,

* Avtor Valentin Jug-Zdravko.

pomešanih z Italijani. Nekateri naših fantov so bili že prej tam, nekateri pa so prišli še za nami. Tu so nas urili za dopolnjevanje drugih enot, vendar nismo nič vedeli, kam nas bodo poslali.

Iz Barija prek Tirane in Elbasana v Korčo

Nastopil je april 1941, ko so sile Osi napadle Jugoslavijo.⁸⁰ To nas je Slovence močno prizadelo; toda stara jugoslovanska vojska je kaj hitro razpadla in obetali so se negotovi časi.

Prišel je 22. junij 1941, ko je nacistična Nemčija napadla Sovjetsko zvezo. Ozračje je postalo še bolj napeto. V severni Afriki se je italijanska fronta premikala včasih naprej, včasih nazaj. Govorice o našem bližnjem odhodu so postajale vse glasnejše, a nihče ni vedel nič zanesljivega.

Slovinci smo se prepričevali, da se za Mussolinija in fašizem ne bomo bojevali; naklepali smo načrte, kako bomo pobegnili na drugo stran, če nas pošljejo na fronto. Tudi italijanski vojaki, razen redkih izjem, niso kazali kakega posebnega navdušenja za boj.

Nastopilo je poletje in nekega dne so sporočili, da bo ena izmed baterij odšla. Nihče seveda ni povedal, kam naj bi odpotovala; ugebali smo, da bo šla na bojišče v Afriko ali pa na rusko fronto. Res so prvo skupino odposlali na afriško bojišče; toda v njej je bilo le malo Slovencev. Kot smo slišali pozneje, so menda del tistega brodovja zavezniki v Sredozemlju potopili. Mi pa smo še vedno čakali vse do avgusta 1941, ko je prišel ukaz tudi za našo baterijo.

Pot nas je vodila proti Bariju, kjer smo se ustavili za nekaj dni, 16. avgusta 1941 pa so nas vkrcali na ladjo. Še istega dne zvečer je skupina ladij v spremstvu treh vojnih ladij odplula proti jugu. Bili smo prepričani, da gremo v Afriko, vendar je šlo le za manever; ponoči je konvoj spremenil smer in zaplul proti vzhodu. Naslednje jutro smo zagledali obalo in šele takrat so nam povedali, da smo pred Albanijo.

Okoli 10. ure je konvoj zaplul v pristanišče Drač (Durrës), kjer smo se izkrcali. Takrat smo prvič videli Albance v njihovih značilnih oblačilih.

Naslednji dan so nas s tovornjaki prepeljali prek Tirane in Elbasana do Korče, kjer so nas razporedili v topniško skupino 53. polka divizije »Arezzo«. Sedež naše skupine je bil v vasi Drenova, oddaljeni kakih štiri do pet kilometrov od Korče. V tej, prvi skupini, ki je prišla v Albanijo, nas je bilo deset Slovencev: Franc Beguš, Maks Dugar, Franc Križič, Jože Lahajnar, Peter Močnik, Ciril Oblak, Karlo Štekar, Leonard Vogrič, Jože Žagar in jaz.

⁸⁰ Pri obdelavi tega sestavka je avtor poleg osebnih beležk ter spominov in izjav soborcev uporabil tudi nekatere podatke v knjigi »Jugoslovansko-albanski odnosi« (1939–1948), ki jo je napisal Vladimir Dedijer in je izšla leta 1949 pri Borbi v Beogradu.

Z leve proti desni: Dominik Bogataj, Ilja Bojdani (aktivist NOB iz vasi Drenova, ki je omogočil pobegniti skupini naših ljudi iz italijanske vojske v albanske partizane), in Franc Pičulin; slikano pred vrnitvijo v domovino 4. junija 1945 v Korçi

Prvi stiki z odporniki: 25. decembra 1941

V vasi, kjer smo bili, se v začetku ni dogajalo nič posebnega. Hodili smo na pohode in se vadili z orožjem kot v vsaki drugi enoti, le da je potekalo vse nekam hitreje, saj je bila vojna. Tako je bilo do 25. decembra 1941. Od tega dne dalje pa se je začelo naše aktivno sodelovanje s terenskimi organizacijami odporniškega gibanja.

Za božič, ki je bil tudi v italijanski vojski velik praznik, so nam dovolili prost izhod iz taborišča. Slovenci smo se dogovorili, da bomo šli v vaško gostilno v Drenovi. Tam smo nekaj popili in začeli prepevati slovenske pesmi. Kmalu so se začeli okoli nas zbirati Albanci; poslušali so, kaj neki prepevamo, kako to, da ne pojemo v italijanskem jeziku; tudi po običajni govorici so ugotovili, da nismo »pravi« Italijani.

Videli smo, da jim naše pesmi ugajajo. Med nami so nastali prvi stiki, kar mimogrede je prišlo tudi do pogovarjanja. V skupini Albancev v gostilni je bil tudi neki Ilja Bojdani, ki je bil, kot smo zvedeli pozneje, eden izmed glavnih organizatorjev uporniškega gibanja na tem območju. Še tisti večer, preden smo se vrnili v vojaško taborišče, nam je rekel, naj prihodnji

dan spet pridemo v gostilno, hkrati pa nas je povabil na svoj dom. Ker pa nismo mogli v vas vsak dan, saj nismo imeli izhoda, smo se domenili, da pridemo k njemu v manjši skupini kak naslednji dan.

Res smo se čez nekaj dni spet srečali; povabil nas je domov, kjer nas je pogostil in nam hkrati omogočil, da smo poslušali radio London, kar v tistem času seveda ni bilo dovoljeno. Rekel nam je, da ne smemo nikomur povedati, kaj smo poslušali. Nato smo se začeli pogovarjati o politiki in o vojni. V začetku je govoril precéj previdno, vendar smo mu dali vedeti, kdo in kaj smo ter kaj mislimo. Od takrat naprej smo se sestajali vsakih nekaj dni, toda zaradi konspiracije smo hodili k njemu največkrat le posamič, da nas ne bi opazil kak ovaduh.

Ko smo se dobro spoznali in si že zaupali, nam je Bojdani nekega dne rekel, da naj bi mu prinesli strelivo in orožje, če imamo za kaj takega priložnost. Glede streliva ni bilo težko, ker smo imeli naboje za italijanske puške starejšega izvora kar v razsutem stanju; težje pa je bilo za orožje. Najbolj spreten in drzen je bil pri tem Leonard Vogrič, ki je nenehno tuhtal, kako bi iz skladišča vzel za partizane puškomitraljez (v skladišču so hranili dva puškomitraljeza in nekaj rezervnih pušk).

Strojnica za albanske partizane

Nekega dne je Vogrič slišal, da komandir baterije kliče skladiščnika; na lastno pobudo je stekel do njega in mu sporočil, naj se

takoj javi komandirju, do njegove vrnitve pa bo že on popazil pri vratih skladišča. Skladiščnik je res odhitel, ne da bi vrata zaklenil. Vogrič pa je drzno izkoristil ugodno priložnost, vzel iz skladišča puškomitraljez in ga hitro vrgel v koprive za stavbo. Potem se je znova postavil pred skladišče in čakal, da se je skladiščnik vrnil; nato se je oddaljil, kot da se ni nič zgodilo. Nihče ni ničesar opazil.

Zvečer, ko se je dobro stemnilo, je Vogrič neopazno vzel puškomitraljez iz kopriv in ga čez taboriščno žico odnesel albanskemu aktivistu. V naslednjih dneh je bilo vse tiho in nihče razen nas ni vedel, da je puškomitraljez že v albanskih rokah.

Po kakšnih štirinajstih dneh pa se je, kakor smo zvedeli, začela tiha preiskava. Od nas niso mogli nikogar obdolžiti, a kljub temu smo vedeli, da sumijo prav nas, Slovence. Po tem dogodku nas namreč niso več postavljali na stražo pred važnejše objekte, kot so bili npr. skladišče streliva in topovi; pošiljali so nas samo še na zunanja stražarska mesta in k mulam v konjušnico.

Kmalu smo zvedeli, kako je komanda baterije organizirala ovaduhe med navadnimi italijanskimi vojaki, da bi nas zasledovali in morda kaj odkrili.

Prepoznali smo jih na zelo zanimiv način. V skupino, ki je vohljala za nami, je bil vključen tudi eden izmed vojakov, po poklicu menda trgovec, doma iz okolice Ancone. Bil je po prepričanju protifašist in nam je sam odkril vohljače.

Nekega dne, ko smo čistili južni del taborišča, zaraščen z grmovjem, od koder je bila nevarnost za morebiten napad na taborišče, je delal poleg mene tudi ta vojak. Pogovarjala sva se o tem in onem, pa me je nekoliko zapupno vprašal med drugim tudi o tem, kaj mislim o poteku in izidu vojne. Na kratko sem mu odgovoril: »Vinceremo,« zmagali bomo. On pa mi je dejal: »Prepričan sem, da ne misliš tako, kot govoriš.« In še dodal: »Tudi jaz vem, da bo fašizem propadel!«

Povedal mi je, da je bil doma na dopustu in da vlada med ljudmi zaradi vojne in lakote veliko nezadovoljstvo. Delal sem se, kot da me vse to in politika ne zanima, ker mu nisem zaupal. Nato pa me je v veliko moje presenečenje opozoril, da naj se Slovenci pazimo, ker da nas komanda nenehno opazuje, kot da smo nekaj zagrešili. Ničesar pa ni povedal o vzroku za to. Spraševati si ga nisem upal, da ne bi postalo sumljivo, vendar se mi je zdelo, da mora biti vmes tisti puškomitraljez. Seveda me je marsikaj zanimalo, a naravnost ga le nisem smel spraševati.

Potem je navrgel še to, da so razen oficirjev pritegnili v zasledovanje še tri navadne vojake, med katerimi je tudi eden izmed konjevodcev, dokaj bister, čeprav nepismen Italijan. Zdaj sem vedel, kdo so tisti, ki nas opazujejo in zasledujejo, pa sem pogovor usmeril drugam, da sva se menila o čisto drugih rečeh.

Vsem ovaduhom navkljub V taborišču sem pomembno novico sporočil vsem našim fantom. To nam je zelo koristilo pri nadaljnjem delu z albanskimi aktivisti na terenu, saj smo se takoj dogovorili, da bomo še bolj previdni.

Ko smo se naslednje dni zbirali na dvorišču ali v kantini, smo res opazili, da je vsaj eden izmed zasledovalcev vedno v naši sredini ali kje blizu. Pogostokrat so se nam ti vojaki pridružili v pogovorih, kot da so naši prijatelji, in se nam dobrikali. Mi pa smo jih včasih z vprašanji in odgovori naravnost izzivali, saj smo zdaj vedeli za njihove namene. O nas so lahko dobili docela nasprotno mnenje od tistega, kar so si obetali ali od nas želeli zvedeti.

Kot italijanski vojaki smo leta 1942 pogosto imeli zelo naporne pohode, včasih tudi po štiri do petkrat na teden. Na dan smo prehodili tudi do 30 kilometrov. Za nas, ki smo se potihoma že pripravljali, da bomo pobegnili v partizane, so bili taki naporji celo koristni, saj smo se utrдили v dolgi utrujajoči hoji. Zlasti v začetku se je namreč dogajalo, da vsi vojaki takih pohodov niso zmogli, zlasti ne Italijani z juga, ki so bili bolj leni ali pa niso hoteli hoditi, zaradi česar so jih večkrat naložili tudi na vozove.

Tako smo nekega dne šli na že znano postojanko, ko smo nenadoma zagledali, da se iz vasi pred nami pomika v hrib kolona ljudi; bilo jih je kakih dvajset. Ko so jih Italijani zagledali, so začeli kričati, da so »ribelli«, partizani.

Komandir naše enote je takoj zaprosil višje poveljstvo, da mu dovolijo streljati v skupino. Dovolili so nam, da lahko streljamo s topovi, ki smo jih imeli na pohodu (kaliber 75/13). Takrat sem bil merilec pri topu (puntatore), prepričan pa sem bil, da so pred nami res partizani. Ko so nam ukazali, naj pripravimo orožje, sem sklenil, da v partizane ne bom streljal.

Vse je bilo že pripravljeno in čakali smo samo še na potrebne podatke za nastavitev merilnih instrumentov. Ko smo jih dobili, sem na višinomeru pomaknil milimetrsko številčnico za 4 mm navzgor. Ko je strelec (tiratore) sprožil, smo nekaj trenutkov napeto čakali, kam bo granata padla; vendar ni bilo ničesar videti. Že smo mislili, da ni eksplodirala; toda trenutek zatem smo izza hriba zaslišali eksplozijo. Takoj je sledila korektura podatkov, čeprav seveda ni bila potrebna, saj je po njej druga granata padla precéj prenzko.

Takrat se je komandir topa ali »capo pezzo«, sergente maggiore, razjezil nad mano, češ da ne znam topa naravnati, in se približal topu, da bi me spodil. Toda pred tem sem instrumente brž naravnal tako, kot so bili dani podatki. Ničesar mi ni mogel dokazati, da bi bil ravnal napačno. Goniometri so znova preverjali podatke in trdili, da so točni. Dotlej pa je bila skupina že na vrhu hriba; od tam je na nas izstrelila samo kratek rafal, potlej pa izginila za vrhom.

Ko sem pozneje o tem dogodku pripovedoval albanskemu aktivistu Bojdaniju, mi je povedal, da tisto niso bili partizani, ampak balisti (balli kombatar). Ko sem to zvedel, mi je bilo žal, da nisem udaril po tej sodrgi, saj smo zaradi njih pozneje v partizanih veliko pretrpeli, ker so nas po navadi zahrbtno napadali.

Takrat smo se z Albanci že dogovorili o našem odhodu v partizane, vendar so nam aktivisti to odsvetovali, češ da je koristneje, če jim prinašamo orožje in strelivo. Za nas je bila uganka, zakaj odlagajo naš odhod; zdelo pa se nam je, da je bilo takrat pri njih še premalo partizanov. Posebno nestrpen je bil Leonard Vogrič, ki je komaj čakal, da bi odšli v partizane.

Kmalu nato je naša enota iznenada odšla na taborjenje v Podgradec blizu Sv. Nauma pri Ohridskem jezeru. Tja so šli tudi vsi Slovenci, razen mene in Vogriča; njega so prestavili v neko gasilsko enoto v Korčo, mene pa v drugo enoto, dva kilometra nad njo. Začasno smo bili ločeni, a nihče ni vedel, zakaj. Prekinjena je bila tudi naša zveza z organizatorji osvobodilnega gibanja, saj smo bili od njih preveč oddaljeni.

Nekajkrat sem v tistem času obiskal Vogriča, ki je silil, da naj bi kar takoj odšli v partizane; svetoval sem mu, da počakajmo do takrat, ko se vsi

vrnemo v Drenovo in bi šli vsi hkrati v albanske partizane, kar morajo dovoliti tudi njihovi aktivisti. Brez pravih zvez, na svojo roko in na hitrico se za kaj takega ne bi smeli odločati, sem svetoval. Toda Vogrič je bil kljub temu nestrpen, na moje pripombe pa mi ni dal nobenega zagotovila. Ob slovesu sem mu dejal, da bom vse še znova dobro premislil in da ga bom čez nekaj dni spet obiskal.⁸¹

Prvi od nas med albanskimi partizani

Po vrnitvi v novo enoto sem razmišljal, kako bi prišel v stik s tovariši, ki so bili v Podgradcu. Vendar ni bilo mogoče nič narediti; bilo je predaleč, pisati pa jim nisem smel, ker bi lahko cenzura odkrila naše načrte. Ko sem nekaj dni nato šel spet obiskat Vogriča, da bi se še kaj pogovorila, ga že ni bilo več. Pri stražarju ob vhodu v njegovo enoto sem vprašal zanj, a mi je komandir straže dejal, da se je nekje izgubil in da ga menda ni že dva dni. Dodal je še, da bo pogledal, ali se je morda medtem že vrnil; toda brž ko je komandir straže odšel, sem izginil kot kafa, da me ne bi kdo začel spraševati, odkod ga poznam. Vrnil sem se v svojo enoto in nekaj tednov nisem imel stikov z nikomer.

Medtem se je moja bivša enota vrnila iz Podgradca v Drenovo, pa tudi mene so spet poslali tja. Ponovno srečanje s tovariši je bilo veselo, in ko sem jim povedal, da je Vogrič verjetno že partizan, so bili presenečeni. Takoj nato smo spet poskrbeli za stike z albanskimi aktivisti; sodelovanje z Bojdanijem se je nadaljevalo.

Ko smo Bojdanija vprašali, ali imajo zvezo v Vogričem in ali vedo, kje je, je povedal, da se je javil pri njih, ko je pobegnil iz vojske, a da je kmalu nato odšel v Makedonijo. Povedal je še, da je Vogrič naročil, naj nas ob priložnosti pozdravi. Od takrat pa nismo vedeli nič več, kaj se z njim dogaja, niti kje je.

Vnovič smo se začeli pogovarjati o našem odhodu v partizane, toda Albanci so nam spet odsvetovali, češ da se bliža zima in da smo jim tudi kot italijanski vojaki zelo koristni. Zima se je zares že približevala; vendar še zdaj mislim, da takrat na tem območju Albanci niso imeli dovolj organiziranih partizanskih enot.

Vrnimo se v spomineh nekoliko nazaj, ko smo bili še v Italiji! V bivšem, že omenjenem garnizonu, je ob našem odhodu ostala še ena skupina Slovencev, ki so jih poslali v Jugoslavijo. V njej so bili Dominik Bogataj, Maks Čušin, Franc Grahelj, Janko Kurinčič, Karel Mikuž, Franc Pičulin⁸² in še

⁸¹ V poglavju »Nekaj življenjepisov« priobčujemo obsežnejši življenjepis Leonarda Vogriča, ki ga je napisal avtor tega sestavka.

⁸² V poglavju »Nekaj življenjepisov« priobčujemo obsežnejši življenjepis Franca Pičulina izpod njegovega peresa.

Dominik Bogataj, pripadnik albanskih partizanov: bataljona Faut Bobani, čete Teky Kolanec, bataljona Ali Kelmendi, 1. albanske udarne brigade ter bataljona, brigade in divizije »Antonio Gramsci«

nekateri. Skupina je v Jugoslaviji aktivno sodelovala z osvobodilnim gibanjem, zato so Italijani poslali Slovence nazaj v Italijo in postavili pred vojaško sodišče v Rim, ki jim je prisodilo različne kazni.

V naše veliko presenečenje pa so Italijani poslali te tovariše pozneje v Albanijo, in to prav v enoto, kjer smo že bili mi; k nam so prišli marca 1943. Ponovno srečanje z njimi je bilo seveda nadvse prijetno, pa tudi zelo pomembno, saj so se ti tovariši takoj vključili v naše delo, brž ko smo jim povedali, da sodelujemo z albanskimi aktivisti. Takrat smo se tudi že bolj stvarno dogovarjali o našem odhodu v partizane; s tem so se zdaj strinjali tudi albanski aktivisti, vendar še nismo določili dneva za odhod.

Kmalu po prihodu te skupine pa so Bogataja zaprli. Vzrok za to je bilo menda neko sumljivo pismo, ki ga je bil pisal domov, pa ga je cenzura odkrila. Bogataja so zaprli v šotor, ograjen z bodečo žico, pred šotor pa postavili stražarja. Nihče ni vedel, koliko časa bo Bogataj zaprt, mi pa brez njega nismo hoteli pobegniti iz italijanske vojske. Čakali smo, da ga bodo izpustili iz zapore; to pa se ni zgodilo.

Trden sklep: v partizane! Nastopil je 25. april 1943, za nas dotlej najpomembnejši dan v življenju.⁸³ Bila je velika noč. Proti večeru so v taborišču sklicali zbor vseh vojakov; razen de-

⁸³ V knjigi Narodnoosvobodilni boj Primorcev in Istranov v Afriki (avtorja Srečko Vilhar in Albert Klun), ki je izšla leta 1970 pri Partizanski knjigi v Ljubljani, je tudi posebno poglavje z naslovom »Primorci in Istrani v Grčiji, Albaniji in Makedoniji« (na straneh 89–117). Delovanje naših rojakov v Albaniji je na kratko opisano še v sestavku z naslovom »Pri partizanih v Albaniji in Makedoniji« (na straneh 108–117 iste knjige).

žurnega in oficirjev je prišel tudi komandant oddelka. Ko smo bili že razvrščeni, so naročili, da naj tisti, ki jih bodo poklicali po seznamu, izstopijo iz vrste in se postavijo drugam.

Dežurni oficir je začel klicati imena; na seznamu smo bili samo Slovenci. Ukazali so nam, naj gremo prvi k večerji, potem pa smo se morali zbrati pred poveljstvom. Tam smo morali izročiti vso opremo in orožje; pustili so nam samo menažke in uniforme, ki smo jih imeli na sebi. Takrat so nam tudi rekli, da nas bodo poslali nazaj v Italijo, vendar nam niso povedali, zakaj. Pripravljeno je bilo tudi že oboroženo spremstvo treh vojakov, ki jih je vodil podoficir. Naslednje jutro naj bi nas s tovornjakom prepeljali do пристanišča Drač in odtod naprej v Italijo.

Vse so nas torej razorožili, razen Franca Beguša, ki je bil takrat na zunanji straži. Ker so vedeli, da se bo vrnil šele pozneje, so rekli, da ga bodo razorožili naslednji dan, pred odhodom.

Zdaj, ko je bilo vse to opravljeno, je nastopil trenutek naše odločitve. Časa, da bi se lahko temeljito domenili, kaj narediti, ni bilo dovolj, zlasti še ne, ker smo bili pod stalnim nadzorstvom oficirjev. Naša prva odločitev je bila, da na noben način ne gremo v Italijo. Pred nami sta bili dve možnosti: da Dominika Bogataja rešimo iz zapora in še isti večer pobegnemo, ali pa da naslednji dan goloroki napademo spremstvo na tovornjakih, ga razorožimo in pobegnemo. Odločili smo se za prvo; čeprav je bilo dejanje tvegano, se nam je kljub temu posrečilo.

Slovenci smo v taborišču spali razdeljeni po barakah; samo v moji baraki smo spali trije skupaj v enem prostoru. Zato smo določili razpoznavna

Franc Pičulin, pripadnik albanskih partizanov (od 25. aprila 1943 dalje): bataljona Faut Bobani, čete Teky Kolanec, bataljona Ali Kelmendi, 1. albanske udarne brigade ter brigade in divizije »Antonio Gramsci«

Janko Kurinčič, pripadnik albanskih partizanov (od 25. aprila 1943 dalje), padel 2. junija 1944 kot puškomitraljezec 3. bataljona 1. albanske udarne brigade v boju proti Nemcem nad vasjo Sotiri v pokrajini Tomorica pod Tomorijem, najvišjo goro Albanije; bil je aktivist NOB od leta 1941

znamenja: dvakrat po tri rahle udarce po zunanji steni barake v bližini glav, kjer smo spali. To je bilo potrebno zato, da bi nas Bogataj, če bi se mu posrečilo pobegniti iz šotor, ponoči prvi obvestil, mi pa bi na enak način obvestili naprej druge. Seveda je bilo vprašanje, kako priti do njega v zapor, mu sporočiti naš načrt za pobeg in pobegniti z njim vred.

Dogovorili smo se, da bo šel Franc Pičulin do stražarja, ki je stal pred Bogatajevim šotorom, s pretvezo, da nese ujetniku vode za pitje. Stražar je bil uvideven in je Pičulinu res dovolil, da Bogataju odnese vodo v šotor. Tako je Pičulin obvestil Bogataja o načrtu in vsem potrebnem. Dogovorila pa sta se tudi, da bo Pičulin v poznem mraku znova prišel k šotoru in stražarja zamotil s pogovorom, hkrati pa si bo prižgal cigareto, da bi ga preslepil in Bogataju omogočil pobegniti iz šotor in izpod žice.

Izvedba načrta je bila nevarna in nezanesljiva, a vendarle edino mogoča. Imeli smo tudi nekaj sreče, saj je bila tisto noč trda tema, pa še oblačno je bilo. Bogataj se je na dogovorjeno znamenje izmuznil iz šotor, moral pa je nato še do naše barake; z dogovorjenimi znamenji nas je obvestil, mi pa smo potem kar bosí tekli do drugih barak in obvestili naše tovariše. Že prej smo določili dve zborni mesti: prvo je bilo znotraj tabora, pri gnojišču, drugo pa zunaj njega, oddaljeno nekaj sto metrov od barak. Gnojišče smo izbrali zaradi varnosti, kajti tja ni ponoči nihče zahajal. Na prvem zbornem mestu se nas je zbralo osem od petnajstih, kolikor nas je bilo v taborišču: Dominik Bogataj, Franc Beguš, Franc Grahelj, Franc Križič, Janko Kurinčič, Franc Pičulin, Karlo Štekar in Valentin Jug-Zdravko*.

Zakaj drugih sedem tovarišev ni prišlo na dogovorjeno zborni mesto, ne vemo. Tam smo nekaj časa počakali. Samo Beguš je imel orožje, ker je bil ta dan na straži: puško in 36 nabojev, nam pa je izročil štiri bombe. Mimo gnojišča je potem šla ena od dveh italijanskih patrolj, ki sta večkrat čez noč obšli vse taborišče. Nato smo zlezli čez žično ograjo in se v trdi temi napotili na drugo zborni mesto.

Ko smo prišli na dogovorjeni kraj in se tiho prešteli, smo ugotovili, da nas je samo sedem; eden je manjkal. Nismo smeli klicati na glas, saj smo bili preblizu taborišča; zato smo se domenili, da se razvrstimo v strelce in poiščemo manjkajočega tovariša. Bil sem na levem krilu, in ko sem se že dokaj oddaljil, so tovariši našli osmega. Ker pa so mislili, da smo vsi spet zbrani, v temi skupine niso več preštevali in odšli naprej.

Kmalu sem se vrnil na prejšnje mesto, a jih že ni bilo več. Začel sem jih iskati po temi naokrog, vendar nisem našel nobenega. Niti slišal nisem ničesar. V začetku me ni toliko skrbelo, saj sem bil prepričan, kot smo se bili že prej dogovorili, da si bomo tovariško pomagali tudi v najtežjih okoliščinah. Zato sem upal, da se bodo vrnil pome, in se od tod nisem oddaljeval. Ko pa sem videl, da le ni nobenega, sem začel skoraj glasno žvižgati in klicati, a odgovora ni bilo. Začelo me je skrbeti, saj nisem znal albanskega jezika. Pozneje sem izvedel, da se niso vrnili k meni, ker so šele pozno ponoči opazili, da me ni; takrat pa so bili že daleč stran in ni imelo smisla, da bi se vračali, saj niso niti vedeli, ali sem še tam ali ne.

S topovi nad ubežnike

Tisti večer, ko so v taborišču Italijani opazili, da je več kot polovica Slovencev pobegnila iz enote, so takoj dali znamenje za preplah. Ves tabor so spravili na noge. Kmalu zatem so začeli tudi streljati v noč z dvema topoma, postavljenima nekaj sto metrov stran od našega taborišča oziroma nad pomožnim letališčem, ki je bilo v bližini. Streljanje me je še bolj vznemirilo, vendar sem sklenil, da v nobenem primeru ne pojdem daleč od tod.

Začel sem razmišljati, kaj bi bilo najpametnejše ukreniti. Da bi se vrnil v vas in poiskal zvezo pri albanskih aktivistih, si ta večer nisem upal, ker bi me lahko prijeli Italijani, ki so bili vsi na nogah. Odločil sem se, da pojdem na sosednji hrib, kjer bi se čez dan skril, naslednji večer pa bi se napotil v vas, do znanih aktivistov. Poskušal sem se vzpeti proti vrhu hriba, a ni šlo; bilo je prestrmo in še samo melišče. Ves zmučen sem se moral vrniti na vznožje hriba, od tod pa sem se napotil v neznano.

Biti je moralo že čez polnoč; oblaki so se nekako razredčili, za hribom se je pokazal krajec lune. Tudi vidljivost je bila nekolikanj boljša, zdaj sem že videl nekaj metrov pred seboj. Ko sem tako hodil pod hribom, še nisem slutil, kaj vse me to noč čaka. Že tako sem bil poln skrbi zaradi neznanega

kraja, vedel pa sem tudi, da se tam pozimi pojavljajo tudi volkovi, saj so ponoči prihajali vse do vojaškega taborišča. Ker pa snega ni bilo več, se volkov nisem bal.

Bilo pa je zelo hudo, ko sem malo zatem naletel na neko drevo; ko sem od tam nadaljeval pot, sem po kakih 40 ali 50 metrih nenadoma zaslišal pred seboj lajež ovčarskih psov. Divje so se zagnali proti meni. Naglo sem se obrnil in stekel, kolikor so mi noge dale, nazaj proti drevesu. Kljub temi sem le zagledal njegove obrise, se v zadjem trenutku obesil na prve veje, se potegnil kvišku in se rešil, ko so bile zverine že tik pod deblom. Z žepnim nožem sem odrezal vejo, da bi pse odgnal, a je bilo samo še slabše. Odvrigel sem jo in se vzel v krošnjo.

Kmalu nato se je nekje v okolici bržkone prebudil pastir; začel je žvižgati in klicati pse nazaj. Bilo jih je pet; počasi so se le napotili proti njemu.

Še precēj časa si nisem upal z drevesa; razmišljal sem, kam bi se odpravil. Končno sem se le odločil. Tiho sem se spustil na tla in odšel malo nazaj, od tod pa navzdol proti vasi Bobostica, vendar še vedno v strahu, da ne bi vnovič naletel na pse. Okoli vasi sem napravil velik krog in se na drugi strani povzpel na hrib. Ko sem koračil nanj, se je že začelo počasi daniti.

Skrivališče v bunkerju

Na poti nad vasjo sem naletel na bunker oziroma precēj globok rov; po mojem so med vojno Italije z Grčijo imeli tam protiletalsko postojanko. Sklenil sem, da se bom čez dan skril v rovu; iz njega sem imel lep pregled nad dolino, videlo se je celó proti Korči. Zjutraj sem opazil, da prihaja v daljavi po dolini iz smeri Korče kolona vojakov, vendar je nadaljevala pot proti Erseki.

Ves dan sem prebil v tem rovu in premišljeval, kam zvečer. Vedel sem, da so tudi v vasi aktivisti, ker nam je bil to povedal Ilja Bojdani, vendar nisem v Bobostici nikogar poznal. Vedel sem tudi, da je v vasi orožniška postaja, nisem pa vedel, ali je zasedena. Težko se je bilo odločiti: ali naj grem v oddaljeno Drenovo k Bojdaniju, ki je imel hišo blizu italijanskega taborišča, kjer je bilo zame zelo nevarno, ali pa naj se na slepo odpravim iskat zvezo v Bobostici.

Bilo je že pozno popoldne, ko sem nenadoma zagledal, da se mi z gornje strani približuje pastir z nekaj ovcami in kozami. Ni me še opazil, toda ko je prišel bliže in sem se malo dvignil iz rova, se je ustavil in se začudeno zastrmel vame. Po italijansko sem ga vprašal, ali so v vasi še orožniki. Odgovoril mi je po albansko: »Nuk kuptoim taljen . . .« Spoznal sem, da italijansko ne zna. Potem mi je še nekaj govoril, a ga nisem razumel. Nato je segel v malho, izvlekel iz nje kos trdega kruha in mi ga ponudil. Vzel sem ga, prepričan, da mi bo še prišel prav, čeprav je bil trd. Zatem je pastir nadaljeval pot proti Bobostici.

Kmalu sta se mi z iste strani pridružila dva otroka, deklica in deček, v starosti 10 do 12 let. Ko sem se dvignil iz rova in sta me zagledala, sta se preplašila in začela umikati. Nekaj sem ju vprašal, toda odgovora nisem dobil; začela sta bežati proti vasi. Ko sta prišla domov, sta nekomu povedala, da sta na hribu videla italijanskega vojaka. Novica je hitro prišla na uho tudi enemu izmed vaških aktivistov in to je bila zame sreča.

Ni še minila ura, ko sem zagledal, da nekdo prihaja iz vasi navzgor naravnost proti meni. Začel sem razmišljati, kdo bi mogel biti; prepričan sem bil, da je zame zvedel ali od pastirja ali od obeh otrok, vendar nisem vedel, kdo gre: domači aktivist ali italijanski orožnik ali pa agent v civilni obleki. Odločil sem se, da ga počakam, a ga vendarle ne pustim preblizu. Nisem pa videl, da bi bil kaj oborožen.

Na ročni bombi, ki mi jo je prejšnji večer dal Beguš, sem, ko se mi je neznanec približal na kakih 30 ali 40 korakov, izvlekel prvo varovalko. Ko je neznanec to videl, se je za nekaj korakov umaknil in me je po italijansko prosil, naj bombe ne vržem. Po govorici sem opazil, da ni pravi Italijan. Bombe nisem namenil le njemu; če bi me napadel, bi jo sprožil pred seboj, tako da bi ubila oba, saj mi v tistih okoliščinah ni bilo dosti do življenja, če bi prišel spet v roke Italijanom oziroma fašistom. Trdno sem se odločil, da me sovražnik ne sme dobiti živega.

Z neznancem sva se nato pogovarjala nekoliko »na daljavo«. Vprašal me je, čemu sem prišel na hrib; odgovoril sem mu, da malo pohajam na okoli. Zanimal se je, od kod sem doma, pa sem mu odgovoril, da iz Trsta. Potem je kar naravnost vprašal, ali nisem morda eden izmed tistih, ki so prejšnjo noč pobegnili iz Drenove in o čemer oni že vse vedo.

Še vedno mu nisem zaupal in mu nisem hotel ničesar povedati; pogovarjala sva se naprej, dokler me ni vprašal, ali poznam Iljo Bojdanija. Tu je bil led prebit in začela sva se odkrito pomenkovati. Vprašal me je, kako to, da sem sam. Povedal sem mu, da nas je pobegnilo osem in da sem se ponoči izgubil. Takoj je želel vedeti, ali približno vem, kam so odšli drugi, da bi jih poiskali; tega nisem natanko vedel, zato sem mu lahko le približno opisal. Rekel je, da naj ostanem skrit tam, kjer sem, in da bo prišel pome zvečer. Pristavil je še, da se bo vrnil v vas in organiziral patrolje, ter mi svetoval, da jih bo poslal do mene, jaz pa naj jih usmerjam tja, kjer domnevam, da so moji tovariši.

Razkropljenci se najdemo v albanski partizanski enoti

razmere nenavadno. Zame pa je bilo močno spodbudno, saj sem videl, da so dobro organizirani.

Ko je nekaj časa zatem res prišla prva patrolja do mene, me je najbolj prijetno prese-netilo, da je bilo v njej tudi mlado dekle, oboroženo s pištolo; to je bilo za albanske

Štab 2. bataljona italijanske brigade »Antonio Gramsci« NOV Albanije, slikan oktobra 1944 v Skadru; z leve proti desni: namestnik komandanta, komandant, politični komisar (v plašču), na skrajni desni Franc Pičulin, namestnik političnega komisarja bataljona (doma iz Žage pri Tolminu), ki je bil v albanskih partizanih od 25. aprila 1943 dalje

Patrulje so se zvrstile po dogovoru in usmerjal sem jih, kakor sem najbolje vedel in znal. V mraku je spet prišel k meni prejšnji, neznani tovariš iz vasi in mi prinesel dve kuhani jajci, kos kruha in por. Lakote nisem čutil, ker sem bil preveč v skrbeh. Preden sva se odpravila v vas, mi je povedal, da imajo v njej organizirano stražo in da sem lahko popolnoma brez skrbi.

V vasi so zame uredili bivanje v treh hišah. V prvi so me dobro pogostili. Gospodinja je rekla, da ima 18-letnega sina v partizanih, in me je sprejela kot svojega; jokala je in me prosila, da naj tedaj, ko pojdem »gor v partizane«, porečem njenemu sinu, naj se kaj oglasi doma. V tej hiši sem ostal v spremstvu mladih aktivistov, med katerimi so bila tudi dekleta-študentke. Tudi to je bilo svojevrstno presenečenje.

Ob enajstih zvečer so me preselili v drugo hišo, kjer sem ostal do treh ponoči, tudi tu v spremstvu aktivistov. Potem je ostal pri meni samo eden in z njim sva šla v tretjo hišo. Rekli so mi, da naj ostanem v njej, dokler ne bodo našli drugih mojih tovarišev.

Ko so se patrulje naslednje jutro in čez dan vračale, so mi povedali, da niso nikogar našli. Šele naslednji dan sem zvedel, da so moje tovariše vendarle našli; pravzaprav jih niso našle patrulje, ampak so na srečo kar sami našli zvezo z albanskimi aktivisti.

Ko so zvečer prišli v vas, je bilo to zame in zanje nepopisno veselje. Tisti večer so domači organizatorji osvobodilnega gibanja prinesli od nekod pisalni stroj; tipkali smo propagandne letake, namenjene italijanskim vojakom, in se nanje vsi podpisali.

Po polnoči pa smo vas Bobostico zapustili in v spremstvu Albancev krenili v njihovo partizansko enoto. Hodili smo do jutra, ko smo se v nekem gozdičku prvikrat srečali s pravimi partizani. Bilo jih je kakih dvajset. Enota se je imenovala »Moravska četa«. Čez čas smo odšli v neko drugo enoto, ki jo je vodil Teky Kolanec. Postregli so nam s kruhom in z marmelado. V bližini so imeli majhno barako, zraven, v tleh, pa skopano zemljanko. Menili smo, da je to njihovo partizansko bivališče, vendar smo v njem ostali samo en dan.

Napad na sovražnikovo posadko v Leskoviku

Nekaj dni, bolje rečeno noči, smo hodili naokoli, da niti sami nismo vedeli, kje smo. Govorili so nam, da hodimo v akcije, da bi

likvidirali nekaj sovražnih elementov; menda so nekoga iskali. V začetku maja 1943 pa smo se odpravili na dolgo pot; hodili smo več noči. Podnevi smo ponavadi počivali na kakem hribu. Vedeli smo, da se nekaj kuha, vendar nam niso povedali kaj, vse do odločilnega trenutka: pripravljali so prvo večjo akcijo, napad na italijansko posadko v Leskoviku. Komaj en dan pred akcijo smo zvedeli, da gremo v napad.

Takrat so se tam zbrale menda vse glavne partizanske enote iz Albanije. Šestnajstega maja 1943 smo silovito naskočili italijansko posadko v južnih albanskih hribih. Napadli smo zgodaj zjutraj, še v mraku. Karabinjersko postajo smo likvidirali, vendar je postojanka še ostala. Boj je trajal ves dan.

Podnevi so sodelovala tudi italijanska letala: dva bombnika in lovec. Bombnika sta nas bombardirala, lovec pa je obstreljeval naše položaje. Ta dan smo po uradnih albanskih podatkih doživeli 36 letalskih napadov. Proti večeru je prišla Italijanom na pomoč enota vojakov na tovornjakih, ki jih je vodil oklepni avto.

Proti večeru smo se umaknili. Naslednji dan so Italijani v Leskoviku rekvirirali vse, kar se jim je zdelo uporabno, in so postojanko zapustili. Ko

se je vsa italijanska posadka vračala iz Leskovika v Korčo, smo kolono v zasedi v grapi pod Erseko dočakali in napadli. Boj je spet trajal ves dan.

Na čelu kolone so iz oklepnika streljali toliko časa na levo in desno po naših položajih, dokler jim ni zmanjkalo streliva. S preluknjanimi kolesi se je oklepnik nato prebil skozi zasedo in pobegnil proti Korči. Za njim se je odpravil še en tovornjak, ki pa smo ga ustavili in zažgali. Na njem smo zajeli več ranjenih vojakov, orožnikov in črnosrajčnikov ter precéj raznega orožja, streliva in vojaške opreme, poleg predmetov, ki so jih Italijani pokradli ljudem v Leskoviku. Kolona je ostala blokirana v naši zasedi, vse dokler ji ni prišla na pomoč druga kolona iz Korče. Zvečer smo se spet umaknili.

Kmalu zatem smo napadli še eno italijansko posadko na območju Permet-Kučari; boj je trajal dva dni, tretji dan pa smo se umaknili, ker so italijanska letala naše položaje močno bombardirala. Ker so tudi tu Italijani utrpeli velike izgube, so se umaknili v večja središča, partizani pa so pridobili več osvobojenega ozemlja.

S Svetozarjem Vukmanovićem-Tempom v Makedonijo

Medtem so albanske partizanske enote narasle in 15. avgusta 1943 so ustanovili 1. albansko brigado. V njeni sestavi smo bili tudi mi. Takrat se je v Albaniji mudil tovariš

Svetozar Vukmanović-Tempo, in sicer kot delegat vrhovnega štaba NOV in PO Jugoslavije. Ko se je vračal v Makedonijo, smo se mu pridružili štirje Slovenci: Franc Beguš, Franc Križič, Karlo Štekar in jaz. Drugi Slovenci so ostali še naprej v Albaniji: Dominik Bogataj, Franc Grahelj in Franc Pičulin ter Janko Kurinčič, doma iz Idrskega pri Kobaridu (ki je pozneje padel v Albaniji).

Ko smo po večdnem pohodu prišli menda že na jugoslovansko stran, smo med potjo zvedeli za novico, da je Italija kapitulirala; srečno novico smo slišali iz radijskega sprejemnika, ki smo ga imeli s seboj. Zgodaj zjutraj, ko je nepričakovano udarila med nas ta nadvse prijetna novica, nam je Svetozar Vukmanović-Tempo ukazal, da moramo v pospešenem pohodu priti čimprej do glavnega štaba Makedonije.

Hodili smo ves dan in zvečer prišli v glavni štab Makedonije, ki je takrat bil v Crveni vodi. Ko smo prišli tja, ni bilo časa za oddih; nekatere so takoj poslali na stražo, vse druge pa z vso naglico v Debar, da bi tam razorožili italijansko posadko ter zaplenili kar največ orožja, hrane in vojaške opreme. Šele ko je bilo to delo opravljeno, smo nekaj dni počivali. Potem pa so potekale razne manjše akcije.

Takrat, ko smo prišli v glavni štab Makedonije, je tam že bila manjša skupina primorskih Slovencev, ki so že pred kapitulacijo Italije pobegnili iz Debra. V njej so bili: Petar Galo, Slavko Gabršček, Karlo Ipavec, Janko

Skupina borcev 1. albanske udarne brigade, slikana 27. maja 1944 v kraju Doto v Albaniji; v sredini (tretji vrsti zgoraj) z desne proti levi: Mehmet Shehu, španski borec, takratni komandant 1. albanske udarne brigade; levo od njega (z zavihanimi rokavi) Savo Kavaja, politični komisar 2. čete 3. bataljona 1. albanske udarne brigade, v tej brigadi je bila tudi skupina primorskih Slovencev

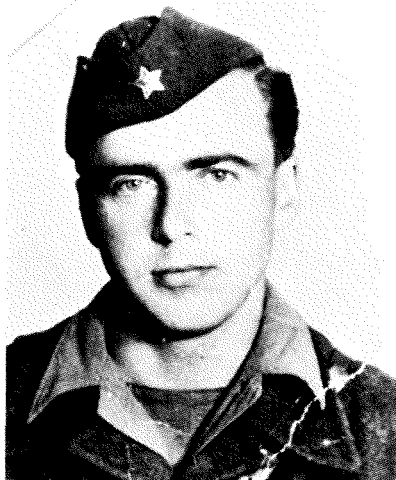
Komel, Viktor Kos, Bogomil Rupnik, Albert Stanič in Marjan Vidmar. Po kapitulaciji Italije pa se je tam zbrala večja skupina primorskih Slovencev in nekaj istrskih Hrvatov, ki so prišli iz raznih krajev Albanije, Grčije in Makedonije.⁸⁴

S Slovensko četo v nove boje

Nato smo ustanovili Slovensko četo, ki je pozneje prišla v sestavo 1. makedonsko-kosovske udarne brigade, ustanovljene 11. novembra 1943 v vasi Slivovo v Makedoniji. V sestavi te brigade smo se primorski Slovenci udeležili prav vseh bojev v Makedoniji in Grčiji, kakor

⁸⁴ Glej: Boro Mitrovski, Bogomilski pohod, Narodna armija z dne 25. januarja 1979.

Peter Česnik, pripadnik 1. albanske udarne brigade, Slovenske čete 1. makedonsko-kosovske udarne brigade, 1. avtobrigade GŠ NOV in POM (politični komisar čete) in enot KNOJ; slikan novembra 1944 v Skopju

tudi znanega bogomilskega pohoda februarja 1944, ki je zaradi hude zime zahteval velike žrtve, saj smo se iz Makedonije prebijali čez visoke, zasnežene planine v Egejsko Makedonijo, v Grčijo, in to tudi pri temperaturi več kot 20 stopinj C pod ničlo. O tem pohodu je bilo že veliko napisanega, zato naj dodamo le nekaj vrstic o trpljenju v njem od 31. januarja do 14. februarja 1944.

Na tem pohodu je padlo 55 do 60 borcev, 9 jih je bilo ranjenih, 29 pa jih je dobilo zelo hude ozeblin; a vendarle so ostali živi.

Že primerjava med številom mrtvih in ranjenih pove, da je bilo slednjih pravzaprav zelo malo; veliko več sta jih pobrala hud mraz in lakota kot pa krogle in granate. Izmed borcev Slovenske čete je zmrznil samo en naš tovariš, Ugo Valentinčič, medtem ko je v bojih padlo tiste dni več naših soborcev: Karlo Štekar pri Crni reki, Albert Stanič v Oraovem Dolu, Ludvik Jankovič, Anton Pavlič in Dušan Tušar pa na bogomilskem pohodu.

Bolgari so zasedli skoraj vse vasi, da bi partizanom onemogočili priti do hrane. Tako se je večkrat dogodilo, da smo morali napasti vas in pregnati Bolgare, če smo hoteli priti vsaj do koščka kruha ali kake druge malenkosti, saj je bilo prebivalstvo zelo revno.

Neko noč smo napadli eno izmed vasi, da bi iz nje pregnali Bolgare (v tej vasi je padel Ludvik Jankovič, doma iz Preloži pri Divači). Ko smo prišli v neko hišo, nam je gospodinja dala poleg koščka kruha tudi požirek žganja. Nismo ga bili vajeni, pa tudi zdelo se nam je, da nam ženska ni naklonjena. Vendar smo upali, da bomo tu malo počivali. Pa ni bilo časa; takoj smo morali naprej.

Ko sem stopal iz vasi, se počasi nisem zavedel ničesar več, niti tega ne, kako sem prišel nekaj sto metrov nad vas, se usedel v sneg in zaspal. Nič ne vem, koliko časa sem spal.

Ko pa so tudi drugi zapustili vas, je prišel k meni menda pomočnik političnega komisarja brigade in me začel buditi. Napol sem se prebudil šele tedaj, ko me je začel močno stresati; a nisem mogel vstati. Stresal me je še močnejše, da mi je končno le nekako pognal kri po žilah, toda povsod po telesu sem čutil bolečine, kot bi me stresali električni šoki. Če bi mi pomočnik ne bil pomagal na noge, bi sam sploh ne mogel vstati. Našel me je še pravi čas, sicer zame ne bi bilo več trpljenja, kot se je zgodilo mnogim borcem.

Divjanje Bolgarov

Bilo je menda 7. februarja 1944, ko smo pred Bolgari zasedli Oreško čuko. Na tistem hribu smo bili ves dan obkoljeni; Bolgari so nas iz doline obstreljevali s topovi, vendar nismo imeli velikih izgub, ker so nam granate letele čez glave in padale na zasneženi hrib na drugi strani, ali pa so zadevale v stene pod nami.

Takrat sem imel pri sebi v papir zamotan košček polente brez soli in za bele; polenta je zmrznila in je bila trda kot led, da je nisem mogel jesti. Pred večerom pa smo se po strmini spustili v dolino, da bi se prebili čez železniško progo, ki so jo zasedli Bolgari. Blizu proge je tekel potok, zraven njega pa se je razprostiralo močvirje. V dolini ni bilo toliko snega, pa tudi tako mrzlo ni bilo.

Bolgari so nas v mraku opazili in začeli bolj na slepo streljati po nas. Ko smo tekli, sem na poti izgubil opanek; poskušal sem ga najti, a brez uspeha, saj ni bilo časa, sicer bi v temi izgubil zvezo s kolono. Bos na levo nogo sem nadaljeval pot vse do Bahova v Grčiji. Vendar nisem bil bos samo jaz, bilo je precéj tovarišev, ki so bili brez obutve.

Spominjam se soborke, ki smo jo v šali imenovali tank ali top, ker je bila precej močne postave. Nekaj časa je bila docela bosa, noge je imela pomodrele od mraza in še krvave. Ko smo po končani vojni prišli na proslavo v Prištino, sem jo spet srečal; spomnil sem se, kako je med boji hodila z nami bosa po snegu, pa sem stopil do nje in jo povprašal, ali ima na nogah kaj posledic. Pogledala me je in mi odvrnila: »Nemoj da pitaš . . .«

Trdote bogomilskega pohoda

Na tem pohodu smo morali prebresti tudi Crno reko. Ker so mostišče zasedli Bolgari, se je vodstvo pohoda odločilo, da reko prebremo. Na tistem mestu pa voda ni bila posebno globoka; kjer je bila najgloblja, nam je segala nekako do prsi. Preden smo stopili v vodo, se nas

★

**ОФИЦИРСКА ШКОЛА
ВРХОВНОГ ШТАБА
НАРОДНО-ОСЛОБОДИТАЧКЕ ВОЈСКЕ
И ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЈУГОСЛАВИЈЕ**

ДИПЛОМА

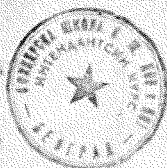
Политич. ком. чете Чесник П. Петар
свршио је **Шесћи** **ИНТЕНДАНТСКИ** курс официрске
школе Врховног штаба народно-ослободилачке војске
и Партизанских одреда Југославије у 1945 години
са **одличним** успехом.

Бр. **86** од **23 фебруара** 1945.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

В. Д. команданта курса
Наставник
Мајор

P. Česnik

Одговор. секретар
Начелник **Билановић**
Генерал-мајор

B. Bilanović

Diploma oficirske šole vrhovnega štaba NOV in POJ, ki si jo je pridobil politični komisar čete Peter Česnik; z odličnim uspehom je opravil intendantski tečaj v Beogradu in bil intendant-finančnik v enotah KNOJ

je večina sklekla in obleko smo si obesili krog vratu; to se je izkazalo kot najpametnejše. Tisti, ki se zaradi mraza niso hoteli sleči in so šli v vodo kar oblečeni, so namreč onstran vode trpeli huje kot mi: obleka je na njih zmrznila in otrdela, da so komaj hodili.

Kdor ni bil dobro utrjen, bogomilskega pohoda ni zdržal. Mesec ali dva pred pohodom je prišla k nam iz Prilepa skupina novih borcev-partizanov, ki niso imeli še nobenih izkušenj. Večina izmed njih je na pohodu podlegla strašnim naporom, lakoti in mrazu. Fante so v brigadi razporedili po raznih četah, eden med njimi je prišel tudi k nam. Na pohodu je po nekaj dnevih opešal zaradi naporov in lakote, čeprav smo mu pomagali, kolikor smo le mogli, in ga vlekli s seboj, dokler zaradi mraza ni docela obnemogel in umrl. Bil je Makedonec Zdravko, drugih podatkov o njem ne vem.

Nekaj podobnega se je zgodilo z našim soborcem Ugo Valentinčičem, rojenim v Podbrdu na Tolminskem. Zdržal je skoraj ves pohod, prav na koncu pa mu je zmanjkalo moči. Najprej so mu zmrznila ušesa in nos, zaradi prividov pa se je samo še smehljaj. Ko je že bil skoraj v agoniji, smo tovariši v naši četi zbrali iz vseh žepov kruhove drobtinice, da bi mu jih dali, saj kruha ni imel nihče več. Vsa četa jih ni premogla niti prgišče; kar smo zbrali, smo začeli mešati s snegom in mu ponudili, vendar je bilo vse zaman; kmalu nato nam je umrl.

Bilo je tudi več primerov, da so borci popolnoma oslepeli. V naši četi se je to zgodilo Jakobu Božiču; ničesar več ni videl, niti tega ne, kje hodi, tako da smo ga morali voditi. Šele po nekaj dneh, ko smo že prišli v Grčijo in si je malo opomogel, je na svoje in naše veselje spet spregledal.

Kaj je prestal Karlo Štekar

Takih primerov in hudih doživetij je bilo še precéj; tu je opisan le delček krutih resnic, ki jih je danes skoraj težko razumeti. Zanje pa vemo vsi tisti, ki smo vse to doživeli. Zares, težko je verjeti, koliko človek lahko zdrži.

Spominjam se tudi dogodka s konca leta 1943, ko smo bili še v Debarciji, v Makedoniji.

V popoldanskih urah smo šli v neko muslimansko vas, menda se je imenovala Zajes. Takrat sem imel staro težko strojnico brezo, moj pomočnik je bil Karlo Štekar. Vas je bila precéj dolga; bili smo nekje na začetju kolone, in ko smo že prišli v vas, so začeli balisti skozi okna hiš streljati na našo kolono. Ni trajalo dolgo, vendar je bil moj pomočnik Štekar pri tem zadet v hrbet.

Hitro smo se nekoliko umaknili. Štekar je dejal, da ga peče rana na hrbtu; ker pa je stal na nogah in še hodil, sem mislil, da ni nič hudega. Ko pa smo prišli na kraj vasi, me je prosil, naj pogledam, ali ima na hrbtu kakš-

no rano. Videl sem, da ima skozi obleko majhno luknjo, a mu tega nisem hotel povedati; potolažil sem ga, da ničesar ne vidim, saj sem vedel, da še nismo na varnem.

Ko smo bili že zunaj vasi, nad njo, pa sem Štekarjevo rano oziroma zadeto mesto v obleki znova pogledal. Štekar mi je zdaj rekel, naj mu pomagam sleči suknjič, da bi bolje videl, kje je ranjen. Ko je bil slečen, sem videl, da se mu je krogla zarila v hrbet, pod lopatico, vendar mu je iz rane teklo le malo krvi. Pogledal sem nato še spredaj, ali ga ni morda krogla prestrelila; a ni bilo videti ničesar. Potožil je, da ga boli v vrhu reber, pod vratom, hkrati pa mi je pokazal, kje; potipal sem in začutil pod kožo majhen podolgovat predmet, ki je ležal počez.

Takoj sem začel klicati bolničarja; bil je oddaljen kakih 150 metrov. To je bil naš Giuseppe Butiglione, Italijan. Pritekel je in takoj ugotovil, da ima Štekar kroglo pod kožo na prsni strani. Vzel je nož in čez kroglo prerezal kožo na križ, da je krogla takoj padla iz rane; na prednjem koncu je bila udarjena in malce izkrivljena, kar je kazalo, da je prej zadela v neki drug predmet in tako izgubila moč, da je obtičala pod kožo. Štekar je kroglo vzel in rekel, da jo bo imel za spomin, če bo ostal živ. Krogla je bila izstreljena iz italijanske puške.

Potem pa se je začela zelo čudna »operacija«: bolničar je imel pri sebi nekakšno žico, podobno šibiki, kakršno imajo puške za čiščenje cevi. V njeno glavo je vtaknil povoj, ga malo namotal po njej, jaz pa sem samo strmел, kaj bo s tem naredil. Ko je bilo vse navito, mi je dejal, naj držim Štekarja za ramo; ko sem ga prijel, mu je porinil šibiko skozi hrbet. Štekar je zavpil od bolečin, toda šibika je bila na prednji strani že zunaj; iz njene glave je bolničar nato izvlekel povoj, iz Štekarjevega telesa pa šibiko. Nato ga je s tistim povojem čistil, kakor čistimo puškino cev. To je ponovil še dvakrat, čeprav sem mu odsvetoval, ker sem se bal, da bo ranjenca še bolj poškodoval.

Toda Butiglione ni odnehal, čeprav se je njegovemu ravnanju upiral tudi Štekar. Ko mu je prvič porinil šibiko skozi telo, je šlo gladko, drugič pa se je paličica nekje v notranjosti zataknila. S Štekarjem sva kričala, naj odneha, toda bolničar ni popustil, dokler šibika ni prišla skozi telo. Ko je ranjenca še enkrat očistil, je rano obvezal in operacije je bilo konec.

Sledil je dolg pohod po snegu. Prav neverjetno je, kako je bil Štekar trden; hudo ranjen je hodil še vso noč, le puško sem mu nosil jaz. Šele naslednji dan smo ga pustili v neki vasi, da bi okrevал. Čez kakih dvajset dni pa se je vrnil v enoto skoraj zdrav, le roke ni mogel dvigniti v višino. Odtlej je bil z nami spet v vseh bojih. Čez kak mesec ali dva je padel pri Crni reki, zadet od bolgarskega rafala. Žal mi je bilo, da takrat nisem bil zraven; v spomin nanj in na tiste čase bi vzel s seboj kroglo, ki jo je nosil v žepu.

Bili smo v NOV Albanije*

Življenje ob meji

Vse življenje v naši obmejni vasi je bilo leta 1941, tik pred začetkom druge svetovne vojne, in že nekaj časa pred tem strogo nadzirano. Nekaj vsakdanjega so postali dnevni in nočni obhodi črnosrajčnikov z značilnimi cofki na kapah. Obmejni finančni stražniki so hodili vedno v patroljah po trije hkrati, zlasti pogostni pa so bili obhodi karabinjerjev. Pri delu na njivah, v gozdovih ali na senožetih je bil na jugoslovanski strani prav gotovo kje v bližini graničar. Čez mejo nismo vedno smeli, kadar bi to hoteli, zlasti še ne zvečer ali ponoči. Prav take razmere so mi vcepile bolečo mržnjo do vsega, kar je bilo italijansko.

Prišel je 11. januar 1941, ko so me vpoklicali v italijansko vojsko. V 1. topniškem polku v Folignu smo doživljali, tako kot že drugi Slovenci pred nami, večkrat hud prezir. Za marsikoga med italijanskimi vojaki smo bili »sciavi«, sužnji; vendar pa je bilo med njimi tudi nekaj takih, ki so nas imeli za dobre vojake, kar smo tudi bili; nekateri so nas včasih prištevali celo med Avstrijce.

Srečanje pri vojaki

Pri vojaki sem najprej in najbolje spoznal Franca Pičulina, razen njega pa še Janka Kurinčiča iz Idrskega, Alojza Kendo in Karla Mikuža iz Idrije, Feliksa Jereba iz Kanomlje in druge. Čas osnovnega vojaškega izobraževanja je tekel. Jereb je postal trobentač, Mikuž kuhar, Kenda bolj »pisarniški«, s Pičulinom in Kurinčičem pa smo postali topničarji.

* Avtor Dominik Bogataj. Iz obsežnejšega rokopisa, ki ga hrani Pokrajinski arhiv v Kopru, smo izločili daljše poglavje, v katerem Dominik Bogataj opisuje čas, ko je po prisilni mobilizaciji pobegnil iz italijanske vojske, postal albanski partizan in oficir NOV Albanije. V njej je bil vse do 23. junija 1945, ko se je skupaj s soborcem Francem Pičulinom vrnil iz Tirane v Beograd.

Vsakdanja poročila so z vseh strani prinašala novice z bojišč. Zvedeli smo za kapitulacijo Jugoslavije in potem za napad Nemčije na Sovjetsko zvezo. Vojake in oficirje pa je vse to resneje zaskrbelo šele pozneje, ko so prihajale napovedi, da bo treba »na pomoč v okupirane dežele«. Kar neverjetno velik strah je povzročalo odhajanje uniformiranih Italijanov na propadajočo fronto v Afriko.

V začetku novembra 1941, ko smo v Folignu že jedli kosanjev kruh, je prišel na vrsto tudi 1. topniški polk. Nismo vedeli, kam se peljemo, ugibali pa smo seveda marsikaj. Vlak je odpeljal najprej proti severu, potem pa na Hrvaško. Tako smo prišli v Solin pri Splitu. Povedali so nam, da so na okupiranih območjih ribelli, vstajniki; čeprav nismo vedeli, kaj je to, so nas vedno znova opozarjali, da mora biti vojska »strogo disciplinirana«, ker da so italijanski vojaki že bili žrtve napadov.

Slovenščina nas je zbliževala z domačini

Le nekaj dni smo potrebovali, da smo si novi kraj ogledali; že bolj na koncu vasi smo odkrili gostilno, nad katero se je vzpenjalo kamnito gričevje. Med redkimi hišami se je pojavil domačin, ki je kar ob poti ponujal vino. Ker smo lahko govorili tudi slovensko, je bilo to kaj kmalu zanimivo. Popili smo nekaj črnine in povedali, da smo šele dvajset let pod Italijo, da smo Slovenci. Vrnili smo se v vojašnico, ven pa smo takrat hodili skupaj predvsem Pičulin, Kurinčič in jaz, včasih je bil z nami tudi Grahelj.

Z domačini smo se pogosto srečevali, skoraj vsak dan. Če smo sedeli v gostilni, nas je včasih kdo tudi povabil k sebi na dom. V pogovorih smo si marsikaj zaupali. Zvedel sem, da je domačin, ki je največ govoril in se z nami največkrat družil, sekretar SKOJ. Ta nam je tudi povedal nekaj več o partizanih in o organizaciji, v kateri deluje. Govoril je tako zanosno, da bi se kar takoj odpravili v partizane, če bi bilo po naše. Z lesenega balkona smo gledali, kje in kako je mogoče priti mimo straž in v katero smer bi se lahko umaknili iz Solina.

Toda naš novi znanec nas je resno opozarjal, da v tem času in v razmerah ter taki, kakršni smo, brez orožja in večje zaloge streliva, nimamo kaj delati v partizanih. Prepričeval nas je, kar smo razumeli skoraj kot naročilo, da je zdaj čas za razne sabotaže, ustvarjanje nereda v italijanski vojski in širjenje nezadovoljstva. To vse veliko več koristi kot trije skoraj neoboroženi partizani v hribih. Povedal nam je še nekaj podrobnosti o poskusu atentata na Mussolinija na množičnem zborovanju v Splitu. Opozoril nas je, da naj bomo previdni pred nekaterimi domačini, kajti med njimi je tudi nekaj nezanesljivih ljudi.

Videli smo, da v Solinu takrat ni bilo pogojev, da bi mogli narediti kaj pomembnejšega. Kljub temu pa smo v naslednjih dneh povedali sekretarju SKOJ, kar ga je zanimalo o razmerah v naši enoti.

Okoli 10. decembra 1941 so nas premestili v Mostar. Povezave s Solinom ni bilo več, spominjam pa se, da sta me ali aktivist Pejčić v Nevesinju ali pa Pičulin takrat obvestila, da se je nekdo iz Splita kmalu po naši premestitvi zanimal za našo usodo. Pičulin je v tistem času spoznal nekaj aktivistov v okolici Trebinja oziroma Čapljine.

Ob potovanju iz Solina v Mostar sem bil določen za tolmača v kuhinji, ki je šla naprej, da je v Imotskem pripravila toplo hrano. Časa je bilo dovolj. Blizu primerne zemljišča za kuhinjo in vojsko, ki je prihajala za nami, je bila tudi kavarna. Med kuhanjem hrane in čakanjem sem se v kavarni dogovoril z dvema domačinoma, da naj v odsotnosti kuharjev, ki so tudi smukali v kavarno, izkoristita priložnost in vzameta s tovornjaka nekaj hrane, riž ali makarone, kar bosta pač hitreje dosegla. Tovornjak je bil obrnjen tako, da kuharji niso videli zadnjega dela. Razumela sta me in hitro spravila s tovornjaka dve veliki vreči, potem pa sta se vrnila v lokal ter kuharjem in meni vsiljevala pijačo. Kaj več ni bilo mogoče narediti.

Nadaljevali smo pot in prišli v Mostar, v vojašnico »Severno taborišče«. Nas Slovence so čedalje bolj redčili po topniških baterijah in po krajih, kjer so bile posamezne enote. Spominjam se, da sva bila tu skupaj s Feliksom Jerebom. Nisem si še dobro ogledal mesta, ko smo bili že spet premeščeni.

Štiriindvajsetega decembra 1941 smo ob lepem vremenu prišli v Nevesinje. Na blagem ovinku ceste sem iz kolone videl skozi odprta vhodna vrata neke hiše veliko zakurjeno peč, zunaj pa je pisalo PEKARA. Lačen sem bil in zahotelo se mi je kruha. V vojašnici smo se hitro namestili in pojedli. Bil je še dan; po veljavnem redu smo lahko do petih popoldne šli v mesto. Še je bil čas, zato sem stopil v pekarno. Peka je presenetilo, da sem ga nagovoril v znanem jeziku, pomagale pa so mi tudi izkušnje iz Solina. Hitro sem zvedel, da je pek odločno proti Italijanom.

Pogovori v naslednjih dneh so mi potrdili, da je pek Pejčić aktivist osvobodilnega gibanja in zaupen človek. Brez tveganja sem mu zaupal, da sem iz pravkar prispele enote dodeljen staremu poveljstvu mesta Nevesinje za tolmača. To je bil 4. alpski polk, bataljon Fenestrelle. Ob tej informaciji se je Pejčić kar razvnel in omenil možnost, da bi jaz lahko pomagal Nevesinjecem, ki so v vojašničnih zaporih. Povedal mi je njihova imena.

Že pred 31. decembrom 1941 sem prinesel Pejčiću nekaj streliva za puške in zavoje sanitetnega materiala, kolikor je šlo v žepe vojaške obleke. Potrebe po taki pomoči so bile seveda neomejene.

Ta čas sem spal v svoji bateriji, po dnevnih zapovedih pa sem vsako jutro odhajal na poveljstvo. V bateriji nisem imel nobenih obveznosti. Poveljstvo je bilo v drugi zidani stavbi na levi strani glavnega izhoda iz mesta.

Tam je bil že pred menoj tolmač neki Istran iz vasi Bale. Zapori v vojašnici so bili na levi strani, tik ob izhodu.

Sodelovanje z aktivistom Pejčičem v Nevesinju

Z aktivistom Pejčičem sem vzpostavil vsakodnevne stike. Kot tolmača pri poveljstvu so me kaj hitro spoznali najprej oficirji, kar dober ugled pa sem si pridobil tudi pri stražah na vhodu v poveljstvo. Glede izhoda in prihoda zame podnevi sploh ni bilo omejitev, prihod v stavbo ponoči pa sem lahko upravičil, ker sem po naročilu prinašal posameznim oficirjem doma spletene volnene nogavice. V katere hiše naj hodim ponje, mi je svetoval aktivist Pejčič. V Nevesinju je bil takrat hud mrzaz in oficirji so dobro plačevali tople nogavice, zame pa je bilo to tehtno opravičilo za pogostne izhode iz vojašnice.

Pejčič mi je nekajkrat dal ponarejene prazne prepustnice, ki sem jih v poveljstvu opremil s pravim pečatom. Dal sem mu tudi odtise vseh pečatov poveljstva.

Vsak dan je bila najpozneje do 13.30 napisana »zapoved« oziroma razpored dela vseh enot v vojašnici. Vse to sem redno prebiral in Pejčiču poročal, kaj se bo dogajalo naslednji dan. Poročal sem mu tudi vse, kar sem zvedel o zaslišanjih zapornikov. Vsak dan je bilo za nevesinjskega aktivista Pejčiča kaj zanimivega. Prav zaradi tega ni v Nevesinju in okolici v tistem času Italijanom uspela nobena akcija, zlasti pa ne »čiščenje terena«.

Ko brez nevarnosti nisem imel več kje nabirati zdravil, sanitetnih zavojev in streliva za puške, sem v stražarnici glavnega vhoda v vojašnico ob ugodni priložnosti vzel puško, čez nekaj dni pa še eno; obe sem oddal Pejčiču. Tako sem imel na vesti vedno več »težkih dejanj«. Večkrat sem Pejčiču dejal, da bi rad takoj odšel v partizane, vendar me je odločno zavračal, da partizanom tudi ni lahko, predvsem pa, da jim na tem mestu veliko več koristim. Večkrat mi je ponovil, da naj vzdržim, ker za takšno sodelovanje ni nadomestila.

Vojska v Nevesinju se je v tem času rada postavljala s svojo močjo izven vojašnice. Poveljnik je bil neki rezervni major oziroma podpolkovnik. V raznih akcijah so sodelovale tudi enote fašistov (camicie nere, črne srajce); taka njihova enota s sedežem v Mostarju je prihajala od tam v Nevesinje. Poveljstvo fašistov pa se ni razumelo s poveljstvom alpinov v Nevesinju, prihajalo je celó do ostrih nasprotij. Ob neki priložnosti sem bil v pisarni poleg poveljnika sam; imel je precéj dolg telefonski pogovor o nekih akcijah. Razumel sem, da govori s stotnikom, po činu enakem kapetanu redne vojske. Nazival ga je po imenu, Faibinda. Dvigala sta glas in nevesinjski poveljnik je razburjen rekel Faibindi, da bo obrnil orožje. Odložil je slušalko in rekel: »Kako naj se rešim tega črnuha Faibinde?«

Konec januarja 1942 je bil z menoj tudi Feliks Jereb, trobentač v naši bateriji. V hiši, kjer sem dobil že prej več parov nogavic, so naju pogostili z žganjem in s pecivom. Vrnila sva se v baterijo šele okoli enajstih zvečer. Zjutraj, pri prvem raportu pred poveljnikom baterije in pred postrojenimi vojaki, se je moral Jereb sezuti in popolnoma bos stati mirno kakih pet minut. Ta čas mu je poveljnik baterije očital grobo kršitev discipline, češ da se je kot vojak »izpostavljal banditom«. Proti meni niso ukrepali, sicer pa sem bil tedaj že pod drugim poveljstvom.

Zasliševanja zapornikov so se vrstila. Bila sva dva tolmača, poveljnik je uporabil enkrat enega, zdaj drugega. Pri zasliševanjih sem olepšaval zagovore domačinov, kolikor je le bilo mogoče. V tem sem imel nekaj izkušenj že od doma, ko sem bil večkrat zaslišan. Vse, kar sem zvedel pri zasliševanjih, sem vsak dan sproti poročal Pejčiču.

Dvajsetega februarja 1942 sem v dnevni zapovedi prebral, da bosta zapornika Mirko in Blagoje Kovačević 21. februarja prepeljana s tovornjakom na vojaško sodišče v Mostar. Takoj sem šel k Pejčiču, da bi se pogovorila, kaj je mogoče ukreniti za njuno rešitev. Tovornjak bo peljal v Mostar s spremstvom. S Pejčičem nisva videla rešitve; povedal mi je, da se bo v mestu še posvetoval s tovariši in da naj se vrnem čez kako uro. Ko sem se vrnil, mi je povedal, da čez noč ni mogoče narediti ničesar. Ostalo je pri tem, da naj ukrepam sam, kakor vem in morem.

Zapornika sta bila v močno zidani celici in nista vedela, kaj ju čaka naslednji dan. Nasilen dostop v celico ni bil mogoč. Po 17. uri je bilo prepovedano gibanje v mestu. Edino možnost sem videl v tem, da pridem do ponarejenega naloga za izpust zapornikov. S privolitvijo aktivista sem se vrnil v vojašnico, da v primeru uspeha takoj odidem v partizane.

V pisarni poveljstva si nisem mogel pomagati: na pisalni stroj nisem znal pisati. Štampiljke so bile pri roki, same mi ne bi nič pomagale. Še enkrat sem šel k Pejčiču. Ura je tekla. Zadnji dogovor s Pejčičem je bil, da poskusim z edinim, ker je še preostalo: da uporabim svojo avtoriteto pri vodji straže na vhodu v vojašnico. Če se mi bo to posrečilo, moram takoj k Pejčiču in naprej v partizane.

Zapornika rešena, jaz v zapor

Na dnu stopnic v poveljniški stavbi sem pustil pripravljen nahrbtnik. Ura je kazala 16.45. Odšel sem do kakih 50 metrov oddaljenih vhodnih vrat vojašnice, kakor da bi prihajal iz pisarne. Vodji straže sem rekel, da je poveljnik ukazal izpustiti iz zavora brata Kovačević. Vodja straže je brez vprašanja vzel na steni viseči ključ in stopil sem za njim. Takoj je odklenil celico in odprl vrata. Zapornikoma je rekel: »Via, fuori!« (Gremo, ven!) in pokazal z roko. Stopil sem za enega izmed obeh zaporni-

kov in mu rekel: »Što dalje od kapije i što brže!«. Takoj nato pa sem odšel po nahrbtnik. Na dvorišču vojašnice nisem videl nikogar. Zgrabil sem nahrbtnik, ko pa sem se vrnil k izhodu, sem zunaj, kakih 15 do 20 metrov od vhoda, v drevoredu starih javorov zagledal poveljnika in vodjo straže, ki mu je raportiral o izpuščenih zapornikih.

Poveljnik je vprašal, kdo je dal nalog za izpustitev. Vodja straže je v hipu pokazal s prstom name. Poveljnik je vzkipeł, zgrabil pištolo in ustrelil proti meni; stal sem in slišal, kako je krogla kresnila v javor. Nastal je alarm med stražo ob vhodu v vojašnico in prav nič dobrega se mi ni obetalo. Takoj sem imel nad sabo vso posadko straže. Poveljnik mi je pregledal vse žepke in vsebino nahrbtnika. Poklical je vod alpincev; priteklo jih je kakih dvajset in naročil jim je, naj me pretepejo, kolikor hočejo, le ubiti me ne smejo.

Odpeljali so me v prazno, enonadstropno vojaško stavbo, v nadstropje brez oken, kamor je bil veter nanesel manjši zamet snega. Alpinci so začeli udarjati, kakor si je kdo privoščil. Bil sem jim za žogo, namesto gumijevke pa so uporabljali precéj debelo vrv. Brcali so me, suvali kot žogo in spet bili z vrvjo, dokler se okoli 20. ure niso naveličali. Kot dojenčka so me nato povezali z deset metrov dolgo vrvjo. Na kamnitem podu sem tako obležal v hudem mrazu vse do 8. ure zjutraj, ko so me odvezali; trije alpinci so me z nasajenimi bajoneti na puškah odgnali v poveljnikovo pisarno, kjer so me vse dopoldne zasliševali.

Potem so me odpeljali v isto celico, v kateri sta bila prej brata Kovačević. Dali so mi nekaj pojesti, nato pa so me z isto vrvjo spet zvezali. Na tleh sobe je bilo raztresene nekaj slame, slamaric pa ni bilo. Odvezovali so me le ob obrokih hrane in še nekajkrat, ko so me vodili na ponovna zaslišanja. Šesti ali sedmi dan po aretaciji so me odpeljali v Mostar, v vojašnico »Severno taborišče«, kjer so me vtaknili v zapor. Tu so bili veliki zapori, v njih pa najmanj deset celic. Pod je bil lesen, a že močno strohnel. Na treh stenah so bili vzdani železni obroči; kazalo je, da so svojčas nanje privezovali jetnike. V celici me je tri- ali štirikrat obiskal vojaški kurat Podrono in me izprašal o vsem glede sorodnikov. Ko je prišel drugič, mi je prinesel knjigo, podobno katekizmu. Vedel sem se, kot da sem jo bral, čeprav nisem pregledal niti ene strani; prepričan sem bil, da me bodo ustrelili.

Kurat je še prišel, kljub temeljitemu izpraševanju pa ni tudi on ničesar zvedel v zvezi s Pejčićem. Okoli 10. aprila se je spet oglasil pri meni v celici in mi povedal, da je poveljnik divizije, general, doma nekje iz Furlanije, določil, da mi ne bodo sodili v Mostarju, temveč v Rimu, kjer bo sodišče milejšje. Povedal mi je še, da se je general tako odločil zato, ker je še v času stare Avstro-Ogrske bil moj stric Tone njegov odličan vojaški sluga.

Še isti dan so me kmalu popoldne izpustili iz mostarskega zapora in me poslali v mojo matično 2. baterijo v Čapljini. A tudi tu sem spet moral v za-

por. Naslednji dan so me spremili v Metković, kjer se je nato zbrala skupina sedmih Slovencev: tu smo bili Maks Čušin, Franc Grahelj, Janko Kurinčič, Karlo Mikuž, Anton Mlinar, Franc Pičulin in jaz. Poslali so nas nazaj v Italijo, v 1. topniški polk v Foligno.

Iz Metkovića smo potovali z ladjo najprej do Splita, nekje pri Solinu pa smo nekaj dni čakali na nadaljnji transport. Proti prepovedi smo Pičulin, Kurinčič in jaz odšli v Solin. Nameravali smo priti do sekretarja SKOJ, s katerim bi se radi pogovorili o možnostih za pobeg v partizane. Vedeli smo, da je izhod iz čakalne baze ob morju strogo prepovedan. Prišli smo že do gostilne malo pred hišo, kjer je stanoval sekretar SKOJ, ko nas je zalotila vojaška patrulja. Komaj smo se izmazali, da nas niso zaprli, seveda pa so nas spremljali nazaj v bazo. Naslednji dan smo z ladjo odpotovali proti Zadru do Reke, od tod naprej pa z vlakom.

Vso pot od Metkovića smo načrtovali pobeg. Mene je čakalo vojaško sodišče v Rimu, za pobeg pa sta se odločila tudi Pičulin in Kurinčič. Zbrali smo vse potrebne podatke o voznih redih vlakov. Pičulin nam je že prej predlagal kot najugodnejši kraj za naše ponovno srečanje Žago pri Bovcu, kamor naj bi prišel vsak, kakorkoli bi mogel in znal. Samoten, ustrezen kraj je bil primeren, da bi od tam neopazno poiskali zvezo s partizani. Vedeli smo, da vlaki nimajo zamud. Delovni red na železniških postajah smo dobro poznali in vedeli, da so izhodi za uniformirane osebe zastraženi in nadzirani. Naši dokumenti in vozne karte so bili napisani za Foligno. Čas za odhod se je približal. Kar smo sklenili in določili, je bilo treba zdaj uresničiti.

Na Reki smo stopili na potniški vlak (tradotta militare), v Tržiču (Monfalcone) izstopili, počakali na peronu kaki dve minuti in nato stopili na brzi vlak (littorino) za Gorico. Že po dobrih 15 minutah vožnje smo bili v Gorici. Še v gneči, ko je vse rinilo h glavnemu izhodu, smo posamič, kot smo se dogovorili, preskočili postajno ograjo, nekateri pred postajno zgradbo, drugi pa za njo. Znašli smo se in nato prišli na zborna mesto v gostilni Čebej, ki sem jo dobro poznal že od prej. Prav ob Čebeju je bila tudi avtobusna postaja.

Karabinjerji nas spet polovijo

Pobeg se nam je torej 16. aprila 1942 popoldne posrečil. Računali smo, da se glede na razdalje, ki smo jih prešli, lahko brez skrbi za nekaj dni skrijemo. Preden nas bi pogrešili ali ukrepali, bi zagotovo preteklo sedem do deset dni.

Povedati moram, da polovica naše skupine že prej ni bila vnetja za načrtovane podvige. Grahelj je bil rad v Pičulinovi, Kurinčičevi in moji družbi. Želeli smo, da bi skupina ostala taka, kot je bila, vsak izmed nas pa bi lahko obiskal svoj dom. Tudi zato je bila odločitev o zbornem mestu nad

Žago ugodnejša kot kje nad Idrijo. Dogovorili smo takole: šesti dan po razhodu se dobimo nad Žago pri Bovcu, kamor mora priti vsak, kakor ve in zna; za varnost odgovarja vsak sam. Če je treba kaj vprašati, bomo to zvedeli pri Felicijevih, kjer je bil doma Pičulin. Kdor bo z obiskom domačih utešil samo domotožje, pa tako ve za svojo pot v Foligno. Tako smo se razšli.

Doma sem povedal, kaj sem preživel in kaj nameravam. Starejša brata Janko in Franc sta bila vojaka nekje v Italiji. Doma nihče ni vedel nič določnega o partizanih. Ker sem bil v domači hiši ilegalno, se nisem upal pokazati nikomur na vasi, niti kje drugje. Že 18. aprila popoldne so šli karabinjerji skozi našo vas. Nič niso spraševali, pa sem domneval, da so na rednem obhodu.

Zvečer ob mraku pa so karabinjerji začeli opazovati našo hišo; to mi ni ušlo. V trdi temi je eden izmed njih stopil v hišo in spraševal zame. Naši so vse tajili. Niti klobuka nisem utegnil vzeti; ušel sem skozi svinjak in se skril na kozolec sosedu Štrela. Mati mi je pozneje prinesla preostalo obleko in nekaj jedače; povedala mi je, da karabinjerji še vedno opazujejo hišo.

Okoli treh zjutraj sem kar iz kozolca krenil na pot v Idrijo. Nameraval sem z avtobusom do postaje pred Sv. Lucijo (zdaj Most na Soči), naprej pa peš, stran od glavne ceste. Na avtobusno postajo v Spodnji Idriji sem hotel po bližnjici, vendar je bila Idrija previsoka, mostu pa tam ni bilo. Tako sem le moral v Idrijo. Na poti od doma nisem nikogar videl niti srečal. Pred marofskim mostom sem skrbno opazoval okolico, a nisem videl nikogar.

Ko pa sem prišel čez most, sem zagledal karabinjerja, ki je sedel na tleh za betonskim obcestnim stebrom. Na pozdrav me je vprašal, kam sem namenjen. Odgovoril sem mu, da se vračam v vojaško enoto v Foligno. Ko sem mu povedal, kdo sem, je vstal in rekel, da bova šla kar skupaj. Spremljal me je, govorila pa sva bolj malo. Na mostu v Idriji, od koder se zavije na glavni trg, sem hotel na avtobusno postajo, zato sem začel zavijati proti trgu, toda karabinjer me je že sredi mostu trdo prijel in na silo spravil nazaj na cesto pod gradom.

Na karabinjerski postaji sta bila na pogradih že Karel Mikuž iz Idrije in Anton Mlinar iz Vrsnika. Okoli osmih so nas zvezali in še posebej povezali s 4-metrsko verigo, tako da je vsak imel dober meter verige. Tako zvezane so nas iz karabinjerskih prostorov gnali na cesto spodaj in naložili na majhen vojaški tovornjak SPA 1500. Tik za tovornjakom je stala moja sestra Marija in mi povedala, da smo bili izdani. Natakarica Marička v gostilni pod gradom je dobila pismo od svojega fanta Lojzeta iz Čapljine; v njem je pisalo, da se bomo na poti verjetno ustavili doma. Marička je fantovo pismo celó izročila karabinjerskemu marešalu, ki ga je pokazal tudi moji sestri. Pozneje sem zvedel, da je do nehotene izdaje naših načrtov prišlo po neprevidnosti ali naivnosti Maksa Čušina, člana naše skupine.

Iz Idrije so nas odpeljali v Tolmin, kjer so že prej prijeli druge naše tovariše: tu so bili Grahelj, Čušin, Kurinčič in Pičulin. Devetnajstega aprila 1942 so nam na karabinjerski postaji v Tolminu spet dali roke v lisice in vsakega še posebej na meter verige. Štirje smo bili navezani na eni, trije pa na drugi verigi. Tako zvezane so nas z istim tovornjakom peljali na železniško postajo Sv. Lucija (zdaj Most na Soči), kjer so nas naložili na vlak. Odvezali so nas šele v vojašnici v Folignu.

V zaporih vojašnice smo bili nekaj tednov. Kmalu nato so nas spet zvezali kot prej in nas odpeljali v vojaške zapore stare trdnjave Forte Bocea v Rimu. Tam sem, kot se spominjam, iz naše skupine moral samo jaz za nekaj dni v golo temnico, kamor je skozi dolgo cev s premerom kakih 10 cm občasno prihajalo sila malo svetlobe. Sonca sploh nisem videl, obrokov hrane je bilo v temnici manj, stenic pa ali ni bilo ali pa jih nisem občutil.

V teh zaporih je bilo polno italijanskih vojakov, med njimi tudi precéj takih, ki so se uprli, da bi šli na fronte čez morje. Vsakdo je po svoje preganjal zaporniško življenje. Mnogim Italijanom je bil zapor življenjska rešitev, nam Slovencem pa seveda ne. Spominjam se, da je italijanski vojak Mazanti, doma nekje iz okolice Firenc, s Pičulinom in z menoj zelo rad razpravljajl o politiki in vojni. Imel je tudi nekaj publikacij komunistične partije, zelo rad pa je govoril zlasti o Rusiji in boljševizmu. Naju s Pičulinom je zelo cenil; vsak dan smo po zaporniško, kolikor smo pač mogli, spremljali dogodke na bojiščih in jih po svoje ocenjevali. Negodovali smo zaradi slabe hrane. Poveljnik zaporov ni dovoljeval uničevati stenic, med katerimi so mnoge bile večje od pikapolonic, češ da stenice preganjajo uši.

Med zaporom, ki ga kar ni hotelo biti konec, smo začeli razmišljati, kako bi se rešili temnice. Odločili smo se, da bomo skopali rov skozi zunanjo obodno steno, saj smo ugotovili, da bi opeko lahko izbrskali brez zahtevnejšega orodja. Tedaj pa smo zvedeli, da bomo prišli čez nekaj dni pred sodišče in da bomo obsojeni. Tako nas je zatekel 21. oktober 1942, ko nas je vrhovno vojaško sodišče v Rimu obsodilo na različne kazni do 10 let zopora.

V tistem času je veljal razglas, da se vojaki, ki so bili obsojeni do 10 let zopora, lahko prostovoljno javijo na fronto. Zatem smo bili vsi, razen Čušina, izpuščeni iz rimskih zaporov in dodeljeni neki mestni vojaški enoti v Rimu. V času, ko smo čakali na vojaški razpored, smo opravljali razna pomožna dela. Spominjam se, da smo takrat sežgali velike količine starega arhiva, brošur in raznih knjig.

Nato so nas razporedili v okupirano Albanijo. Najprej so nas poslali v Bari, kjer smo v neki pristaniški bazi čakali na transport; spominjam se, da smo za Novo leto 1943 še bili v Bariju. Nihče ni vedel, kdaj naj bi nas ladja prepeljala v Albanijo, zato se iz zbirne baze nismo smeli oddaljevati.

O Albaniji smo vedeli, da je okupirana dežela. Toda čeprav smo bili vdani v usodo, smo se še vedno želeli vrniti v domače kraje. Čeprav smo zelo malo vedeli o partizanih, smo kljub temu vedno govorili: če pridemo še mi, nas bo nekaj več. Toda Bari je bil daleč, iz mesta nismo mogli in nikogar nismo poznali. Tedaj sem se spomnil, da je v Čedadu (Cividale) v Furlaniji topniška enota z enakim imenom. V pisarni baze v Bariju je bil Slovenec Marega, doma iz Gorice ali s Tolminskega. Bil je zelo v redu, dojemljiv in postopoma mi je dal več neizpolnjenih objav za premestitev, ki so bile že opremljene s pečatom in podpisane. V ta dokument je bilo treba vpisati le še vojakovo ime, kraj in enoto premestitve. Maraga nam je rekel, da vozovnice ne more obračunati, če pa bi prišlo do kakršnihkoli nevšečnosti, naj se izgovorimo, da smo vse to naredili sami. Dokumenti za premestitev so se glasili za Čedad (Cividale), od tod naprej pa bi se do Tolminске ali Trente že kako znašli.

Odhod iz Barija smo predvideli za 12. marec 1943 ob 24. uri. Izpolnil sem dokumenta zase, Pičulina in Kurinčiča, saj smo se le mi trije trdno odločili za to pot. Če pa bi se le še kdo odločil, bi takšno objavo zanj lahko izpolnil na vlaku.

V bazi so vsak večer ugotavljali navzočnost, potem pa ni bilo več izhoda. Vse je kazalo, da nam bo najbolje ustrežal odhod iz baze ob 23.30, ko bi šli čez ograjni zid v nezastraženem delu. Prehod čez zid smo si tudi že pripravili, toda kot zakleto je prav ta večer ob kontroli navzočnosti nastal alarm, kmalu nato pa smo morali že na ladjo. Pobeg je s tem padel v vodo. Morali smo se vkrcati, z ladje pa ni bilo več mogoče na kopno. Ponoči je ladja odplula; dokumente o premestitvi v Čedad sem vrgel v morje, potem ko smo že kako uro pluli po Jadranu. Na morju nas je zajel hud vihar. Prvič na ladji sem tokrat trpel in spominjam se, da mi nikoli ni bilo huje. Proti Albaniji je vihar pojenjal in pristali smo v Draču.

Že drugič v Albaniji

Devetnajstega marca 1943 so nas s tovarnjaki pripeljali v Drenovo, k 53. topniške-mu polku. V diviziji Arezzo smo se po razporedu srečali z drugimi primorskimi Slovenci našega letnika, s katerimi smo bili že prej v Folignu. Tu so bili Franc Beguš, Valentin Jug, Franc Križič, Karlo Štekar in drugi. Hitro smo staknili glave in si izmenjali novice. Na vprašanja, kje je Leonard Vogrič, nam je Jug povedal, da je Vogrič že pred pol leta pobegnil k albanskim partizanom in od njih odšel v Makedonijo. Pobeg mu je omogočil albanski aktivist Ilja Bojdani v Drenovi. Zame in za Pičulina je bilo to zelo zanimivo; še isti večer sva se odpravila k temu aktivistu.

Jug nama je iz primerne razdalje pokazal Bojdanijevo hišo, v kateri naju je aktivist rade volje sprejel. Ko sva razložila, od kod sva in zakaj sva prišla,

sva še dodala, da pozna tudi Leonarda Vogriča. Beseda je stekla o tem, da bi naša skupina rada prišla k partizanom v Jugoslavijo. Bojdani nama je pojasnil, da je pot v Jugoslavijo zelo dolga, tvegana in naporna, da pa bi se s časom dalo tudi to urediti. Zelo resno je sprejel najino prošnjo, da naj bi nama pri tem pomagal, a povedal je, da o tem ne odloča sam. Spet naj bi se oglasila pri njem čez nekaj dni.

V vojašnici smo se nato pogovarjali, da naj bi v albanske partizane odšla kar se da velika skupina primorskih Slovencev. V Drenovi nas je bilo takrat petnajst Slovencev, v partizane pa bi jih rado šlo osem. Dva in dvajsetega marca 1943 sva s Pičulinom spet obiskala aktivista; povedal nama je, da odgovora še nima, vendar pa upa, da bo ugoden. Ko sva mu povedala, da bo naša skupina štela osem partizanov, nama je rekel, da so potrebe mnogo večje. Želel je, da narediva vse, kar je mogoče: potrebovali so orožje, hrano, obleko, zdravila in predvsem borce. Sodelovali naj bi tudi pri raznih sabotajah ali v akcijah propagandnega značaja.

Kazalo je, da želijo albanski aktivisti doseči z odhodom naše skupine v partizane kar največjo senzacijo in čim večji učinek. Razšli smo se z ugotovitvijo, da smo za podvige večjega, širšega pomena žal brez moči, da pa bomo vse drugo naredili kar najbolj uspešno. Dogovorili smo se: čez kak teden se spet vidimo.

Po tem pogovoru z Bojdanijem sem bil prepričan, da bomo odšli v partizane. Napisal sem nekaj pisem, med drugimi tudi domov. Pismo je šlo naprej le, če je bilo napisano v italijanščini ali pa je bil priložen italijanski prevod. Domov sem poslal nekakšno poslovilno pismo in z njim tudi prevod, saj oče in mati nista znala italijansko. Odprto kuverto sem oddal v edini poštni nabiralnik na baraki poveljstva.

Naslednji dan popoldne sem bil požarni v leseni baraki (puške mi niso zaupali); sklicali so zbor, na katerega sem proti običajem moral kar takoj. Postavili so me pred zbor, poveljnik polkovnik Bedotti pa je vprašal razvrščene gospode oficirje, podoficirje in vojake, kaj mislijo o »takem pismu«, in je iz mojega pisanja prebral dobesedno najbolj kritični del. Za trenutek je počakal, ker pa odgovora ni bilo, je nadaljeval: »Tisti, ki je pisal to pismo, mora biti naš prefinjen sovražnik ali pa velik patriot. Ker pa tega še ne vemo zanesljivo, odpeljite Dominika Bogataja takoj v zapor!« Tudi v svojo barako nisem več smel; takoj z zbornega prostora so me stražarji odgnali v zaporni šotor zraven glavnega izhoda. V tem zaporu sem ostal vse do pobega v partizane; in nihče me ni več vprašal, zakaj sem v njem. Šotor sta stražila dva stražarja.

Potem ko so me zaprli, je Pičulin sam urejal zadeve z aktivistom Bojdanijem. Obiskoval me je v zaporu in me sproti obveščal, tako da sem vedel, kaj se zunaj dogaja. Okoli 15. aprila so določili dan za naš pobeg. Aktivistom v mestu bi morali samo še sporočiti našo odločitev glede časa in

smeri pobega; to pa je bilo povezano z mojo rešitvijo iz zapora. Iz vojaške enote bi lahko pobegnil samo skozi žično ograjo, značilno za italijansko vojsko, pa še to samo v temni noči; če bi padal dež, bi mi to zelo olajšalo pobeg.

Zmenili smo se, da bi pobegnili k partizanom 25. aprila 1943 med 22. in 23. uro zvečer, ko bo ob luninem prvem krajcu najtemnejša noč, razen tega pa še nedelja in celó Velika noč, ki so jo v italijanski vojski slovesno praznovali. Pičulin je vse to sporočil aktivistu Bojdaniju, nato pa smo čakali na 25. april.

Ob dogovorjenem času je prišel Pičulin do prvega stražarja ob izhodu iz vojašnice. To je bilo znamenje za začetek pobega. Poskusil sem se ležé valjati med žicami, ki pa so bile pregoste. Brž ko so se mi bodice zataknille za rokav vojaške bluze, je že vzdolž bodeče žice kakih 20 do 30 metrov zacingljalo. Enega stražarja je Pičulin motil; stala sta nekaj metrov stran od šotora, obrnjena proč od žice. Klepetala sta o Veliki noči in kadila, vmes pa se šalila. Toda drugi stražar je postal na to pozoren, zato sem se moral umakniti nazaj v šotor. Uvidel sem, da skozi ograjo ne bom prišel tako hitro. Stražarjeva obhodna steza je vodila prav mimo mojega šotora, vendar čisto do bodeče žice le ni hodil. Od šotora do žične ograje je bilo kakih pet do šest metrov.

Ura je tekla; bil sem že v zamudi in še vedno v šotoru. Kar bo, pa bo, sem si potihó dejal, se prekrizal in se spet odpravil pod bodečo žico. Bodice so se mi zatikale v obleko, le počasi a nadvse previdno sem jih odmikal. Ko se je stražar na obhodu približal mojemu šotoru, sem negibno ležal pod žico, ne glede na njene bodice. Ko pa se je stražar umaknil, sem pikajoče bodice odmikal in se po centimetrih vlekel naprej. Enkrat se mi je stražar približal vsega na dva metra od žice. Tako sem se skozi žično ograjo dobesedno po centimetrih valjal skoraj celo uro.

Ko sem se rešil žičnih bodic, bi se bil moral v ustreznem trenutku prekobacati še čez dva metra visoko steno, ki je bila že v ruševinah. Tu je malce zaropotalo, vendar se mi je posrečilo! Naprej sem tekkel zunaj ob žici na drugi konec vojašnice. Patrole ob žici po naključju ni bilo. Tako sem ograjo prešel kar po vrhu.

Ko sem šel proti baraki, v kateri je spal Štekar, sem zagledal poveljnika, kako iz barake poveljstva v dvignjeni desni roki nese prižgano furmansko luč. Umaknil sem se za steno barake, potem pa, malo pozneje, kot je bilo dogovorjeno, potrepljal Štekarja po licu, kar je bilo znamenje, da sem se zavora rešil. Štekar je nato brez besed, na enak način obvestil drugega, ta tretjega in tako do zadnjega, potem pa smo se dobili na dogovorjenem zbirnem mestu.

Zaradi vmes nastalega alarma pa v teh trenutkih nismo mogli do batrijskega skladišča, kjer smo po prejšnjih dogovorih nameravali priti do nekaj pištol, ročnih bomb, daljnogleda in strojnice. Tako do orožja ni bilo mo-

goče; samo Beguš je imel puško. Čakati ni bilo več kaj: odšli smo čez bo-dečo ograjo v dogovorjeni smeri, proti vasi Boboštica.

Tako smo iz Drenove pobegnili v albanske partizane Franc Beguš, Franc Grahelj, Valentin Jug, Franc Križič, Janko Kurinčič, Karlo Štekar, Franc Pičulin in jaz.

Partizani so nas čakali, kot je bilo dogovorjeno, dobrih sto metrov od ži-ce, ob vojašnici, v smeri proti vasi Boboštica. Čeprav nismo bili glasni, smo se slišali, toda partizani le niso bili povsem prepričani, ali se jim res pribli-žujemo mi, zato so se pred nami umikali. Vzrok za takšno njihovo ravnanje je bil verjetno tudi alarm v vojašnici, iz katere so tudi začeli streljati s topovi proti Voskopoji, sicer precēj daleč na desno od dogovorjene smeri umika.

Na poti iz vojašnice je enega naših kmalu zmanjkalo. Stik s partizani se nam ni posrečil, ura pa ni čakala. Odločili smo se, da moramo do zore priti na vrh hriba nad Boboštico, ki pa ni bil tako blizu. Kar hitro smo stopali in prišli do bregasto pašniškega strmega vrha hriba, od koder bi lahko opa-zovali morebitne premike vojaških kolon po vsej ravnici Korčë–Drenova. Vse dopoldne nismo videli nobenih nevarnih premikov vojske, o partiza-nih pa tudi ni bilo ne duha ne sluha.

Za vrhom hriba, na njegovem vzhodnem pobočju, smo kmalu opazili nekaj nevsakdanjega. Bilo je, kot da bi na tleh ležali ostanki kakih dvajsetih vojakov: čevljev ni bilo, niti sledu o truplih, preperela vojaška obleka pa je kazala, kot da so njeni nosilci nekoč prav tu ležali v ravni vrsti. Kakih sto metrov stran smo med grmovjem na pobočju našli precēj ostankov orožja in zabojev raznega streliva. Za nas so bile uporabne le ročne bombe, zato smo si jih nabrali v žepe.

Na hribu smo bili sicer dokaj varni, toda lačni in žejni. A ničesar ni bilo na voljo. Beguš in Štekar sta to okolico že poznala, ker je vojska iz Drenove hodila v te hribe po drva. Povedala sta nam, da je precēj daleč naprej, v smeri, iz katere smo prišli, večja vas Darha. Nazaj v Boboštico nismo smeli, zato smo šli naprej.

Po vseh zapletih vendarle albanski partizani!

Približali smo se neki vasi, vendar smo uvi-deli, da vsi hkrati ne smemo vanjo, ker bi lahko prišlo do nevšečnosti, morda tudi do nepotrebnih žrtev. Slekkel sem vojaško bluzo in si zavihal rokave na srajci, Pičulin pa mi je odrezal pripravno palico in tak sem odšel v vas. Fantje so se razvrstili na terenu, tako da so opazovali moje gibanje. »Nikomur zaupa-ti,« to je bilo takrat naše pravilo.

Pri prvi hiši v bregu ob poti v vas je prileten mož pasel majhno kravo. Ogovoril sem ga; nekaj malega je znal italijansko in sporazumela sva se, da sprašujem za kruh. Spustil je vrv ob kravi na tla, stopil čez pot k hiši in mi

takoj prinesel krajček kruha. Z gibi sem mu dopovedal, da je to premalo, ker nas je zunaj vasi še več, a povedal mi je, da kruha nima več, pač pa da je v vasi trgovina. Šel sem naprej.

Ko sem stopil v trgovino, sta prodajalca kar osupla. Ko sem ju vprašal za kruh, ki ga ni bilo videti, ni bilo odgovora, dokler ni prišel »kšila«. Tedaj še nisem vedel, da to pomeni odbornika. Kmalu je bil v trgovini; zanimalo ga je, od kod sem, kako da sem sam in kaj tu počnem. Dopovedal sem mu, da smo iz Drenove prišli po drva, pa smo lačni. Vljudno je pojasnil, da kruha ni. Na policah sem videl kakih dvajset čokoladic; vzel sem vse in kupil še steklenico vina. Plačal sem in povedal, da je vse to še vedno zelo malo.

Tik pred vhodom v trgovino me je obkrožilo kakih pet fantov. Zanimalo jih je, od kod sem in zakaj sem sam. Ponovil sem, da smo prišli po drva in da smo lačni, da bi radi kupili več kruha, ki pa ga ni. Z drobnimi koraki so se prestopali, jaz pa sem držal pripravljeno palico, če bi morda le planili name. Medtem je iz trgovine prišel kšila; nisem razumel, kaj je rekel fantom, mene pa je vprašal, kje so moji kolegi in koliko nas je. Povedal sem mu, da nas je sedem, da se zadržujemo nad vasjo, in še dodal, da smo vsi lačni in žejni. Pokazal sem mu steklenico, ki sem jo imel v roki, in nato odšel iz kroga radovednih domačih fantov. Gledali so za menoj, jaz pa sem pospešil korak.

Na majhni jasi nad vasjo smo si razdelili, kar sem prinesel, popili vino in sklenili, da bo edino zanesljivo samo to, da pridemo čimprej v stik z aktivistom Iljom Bojdanijem, ki pa je v Drenovi. Krenili smo po gričevnati planjavi proti visokemu prehodu desno nad Drenovo. Še podnevi smo prišli do tega edinega prehoda za Drenovo. Čutili smo se svobodne, desno nad nami so bili še višji hribi, v dolino se ni videlo, srečali nismo nikogar več, noč je bila tu. Odločili smo se, da bomo malo višje v hribu prenočili, eden pa bo stopil v Drenovo k aktivistu. Kdo bo šel? Juga, ki je razen mene in Pičulina edini vedel, kje se dá priti do Bojdanija, ni bilo v skupini. Križič, Beguš in Štekar so trdili, da je do Drenove podnevi dve in pol ure, nazaj pa še več.

Odločili smo: na vrhu skalnatega prehoda smo se razšli; tovariši so se odpravili na prenočevanje, jaz pa sem vtaknil v žepe štiri bombe, vzkliknil »Smrt fašizmu!« in se spustil po grapi navzdol. Bombe naj bi bile v obrambo pred morebitnimi volkovi. Po jarku navzdol res ni bilo mogoče zaiti. Kmalu pod vrhom prehoda se je prikazal potoček, ob njem steza, v presledkih pa steza tudi po njem; bil je čedalje večji, vse do Drenove. Aktivist Ilja Bojdani je imel hišo v vasi, mlin na vodo pa nad vasjo, na desni strani potoka. Ponavadi je spal v mlinu.

Na koncu jarka je na levi strani potoka stal nenavadno visok kucelj s pregledom nad vso vasjo, na njem pa je bila stalna straža. Skoraj vštric stražarnice je bil na desni strani potoka aktivistov dom, vmes pa jarek s šume-

čim potokom v dolini. Voda za mlin je bila zajeta precéj višje in speljana do mlina po bregu, ob njej pa je mimo mlina vodila edina steza v vas. V nočnem miru se je ob mlinu dobro slišal običajni pogovor stražarjev. Moral sem biti zelo previden, da me stražarji ne bi zaslišali, kako se tihotapim k mlinu. V opankah bi bilo to precéj lažje.

Vendar sem neopažen prišel do mlina. Vse je bilo tiho, vse zaprto. Trkati ali klicati nisem smel zaradi straže. Nekajkrat se je oglasil osliček, kar je pomenilo, da je v stavbi nekaj živega. Pretipal sem vse, kar bi se pri mlinu dalo premakniti. Brez hrupa sem znova močnejše poskusil, kako trdno so vrata zaprta, a nisem mogel nikamor. Potem še okno: tu se je nekaj zamajalo. Pritisnil sem močnejše in vse skupaj se je udrlo navznoter. Ko sem nato lezel skozi nastalo odprtino, sem z roko otipal osličkovo glavo.

Zlezel sem v mlin in tipal naokoli po stenah; šele ob tretji steni sem položil roko na bok Ilja Bojdanija. Ustrašil se je. Kdo je? Šepetaje sem mu povedal, kdo sem. Vprašal je, kje smo. Razložil sem mu, potem pa mi je dejal, da bo do desetih dopoldne vse urejeno. Menila sva se kar v temi. Prosil sem ga za malo kruha, ker da sem lačen, žejen, utrujen in neprespan, a mi ni mogel ustreči, ker ni imel v mlinu prav ničesar. V vas pred dnem ne more. Niti malo počitka mi ni dovolil, temveč je vztrajal, da se moram takoj vrniti k skupini, da v mlinu ne smem niti čakati, ker bi lahko ogrozil varnost vasi.

Do kraja zdelan sem se kar opotekal, ko sem se dvignil, popil nekaj požirkov vode in previdno kot prej odšel nazaj k našim fantom. Ob potoku navzgor je nekaj časa še kar šlo, kaj kmalu pa me noge niso hotele več držati. Večkrat sem počival in se tešil le z vodo, toda to me je začelo še bolj zdelovati. Čedalje pogosteje sem sedel in počival, vrha prehoda pa ni in ni hotelo biti. Zadremati nisem smel, počasi pa se je začelo že svitati. Nazadnje sem se premikal naprej le še po nekaj deset metrov. Pot proti vrhu je bila čedalje strmejša. Na kraj, kjer smo se prejšnji večer razšli, sem prilezel natanko ob sončnem vzhodu. Kljub vsemu sem bil zadovoljen, nalogo sem le opravil. Smrt fašizmu! Hrano bomo dobili in tudi v partizane bomo kmalu prišli.

Posedel sem na mestu in opazoval, da bi videl, kako so se fantje znašli. Malo sem se premaknil, pa me je že opazil Pičulin. Poklical me je izza visoke pečine, kjer so imeli opazovalnico. Malo naokoli sem počasi prišel do njih in do ute, ki je prej ni bilo videti. Poročal sem jim, kako sem nalogo opravil, da kmalu pride hrana in tudi partizani.

Fantje so bili v uti dobro zaščiteni, tudi ogenj jih ponoči ni izdajal. Zaspal bi bil rad ob žerjavici, pa sem le bedel. Sredi dopoldneva so me tovariši poklicali na razgledni del pečine. Daleč iz smeri Darhe, od koder smo prišli prejšnji dan, se je po gričevnatem terenu nekaj premikalo proti prehodu za Drenovo. Ko smo ugotovili, da gre proti nam človek, smo bili pomirjeni, važno je bilo le to, da ni vojaške kolone. Kmalu za prvim se je na levo in

desno od njega premikalo še nekaj. Prvi človek se je že tako približal prelazu, da smo v njem prepoznali civilista s puško.

Tudi on nas je že lahko videl. Na vrhu prelaza za Drenovo je zavil proti pečini in nenadoma izginil. Odšel sem proti možnim dostopom, a nisem ničesar videl ne slišal. Nenadoma pa se je izza grmovja pojavil visok civilist v značilni, temni albanski obleki s titovko na glavi; vzravnal se je in z desno pestjo pozdravil »Vdekje fašizmit!« (Smrt fašizmu!) Z desnico sem mu odzdravil in po italijansko rekel: »Libertà al popolo!« (Svobodo narodu!) Še ko sva se ogledovala, me je vprašal, ali sem bil prejšnji dan v vasi Darha. Potrdil sem mu; potem me je objel, po albansko poljubil in mi povedal, da je on tisti kšila (odbornik) iz trgovine, ki prejšnji dan ni vedel, kdo smo. Opravičeval se je zaradi pomanjkljive organizacije in še dodal, da so nam prejšnji dan sledili do noči po papirkah od pojedenih čokoladic. Komaj si je ogledal vseh sedem novih partizanov in se z njimi prisrčno pozdravil, je že nekdo za njim prinesel hlebec koruznega kruha ter nekaj kuhanih jajc in ribjih konzerv. Za prvo silo je bilo dovolj.

Bojni krst v napadu na Leskovik

Obvestili so nas, da se bomo zvečer sestali v neki partizanski bazi. Kmalu popoldne smo se začeli spuščati v dolino; verjetno po najbližji poti in že v temi smo prišli v vas Boboštico, oddaljeno od naše prejšnje vojašnice morda dobrih dvajset minut hoje. Tu smo se spet sešli tudi z Jugom, ki se je v prvi noči pobega izgubil od skupine. Albanci so dobro vedeli za naše potrebe in kar dobro smo se najedli. Šele v tej partizanski bazi smo bili po albansko slavnostno sprejeti v bataljon »Faut Bobani«.

Mislim, da je bila pri sprejemu navzoča večina albanskega partizanskega vodstva. Odgovornejši tovariši so nas spraševali, od kod smo in podobno. Poudarjali so, da je naš pobeg iz italijanske vojske v albanske partizane v tem času pomembno propagandno dejanje, ki priča o razkroju italijanske vojske, kar vse gre v prid razvijajoče se albanske partizanske vojske. Dejali so nam, da je ta naš korak doslej v Albaniji zanje največji uspeh.

Ob vstopu v albanske partizane smo podali izjavo, nekakšno prisego. Vsak je povedal rojstne podatke, narodnost in drugo, kar je zanimalo albanske tovariše. Povedal je tudi svoje stališče o obračunu s fašizmom oziroma z Italijani. Naša takratna skupna misel in opredelitev je podrobno opisana v albanskem partizanskem glasilu Buletin št. 401 iz maja 1943; izjavo smo vsi lastnoročno podpisali. Tako smo postali albanski partizani.

Potem so nas razporedili v bataljon »Faut Bobani«. Vpričo nas so vodilni tovariši naročili, naj vodstvo bataljona skrbi za našo boljšo prehrano. Orožja pa ni bilo dovolj. Nosili smo le po nekaj italijanskih bomb, ki smo jih prinesli s seboj. Pušk ni bilo niti za vse Albance, ki so prišli v bataljon

že pred nami. V njem je bilo nekaj borcev, s katerimi smo se lahko za silo sporazumevali po italijansko. Vodili so nas po raznih vaseh, to je bila zanje v tistih časih pomembna propaganda. Bili smo tudi v vaseh, ki niso bile čisto partizanske. Videli smo, da se albanski tovariši ponašajo z nami.

Kmalu nato so Albanci prerazporedili svoje enote. Tridesetega aprila 1943 so nas dodelili v četo »Teky Kolanec«.

V tistih prvih dneh našega partizanskega življenja smo občutili, da nas Albanci nenehoma nadzirajo. V zraku je bilo nekakšno rahlo nezaupanje, zlasti med pohodi. Spretnější Albanci sicer tega niso javno kazali; čez čas pa sem ugotovil, da so zlasti prve dni ravnali z nami tako, kot smo pozneje delali med pohodi ali na postankih z ujetniki.

Takšno dokaj hladno medsebojno razmerje, ki ga je vsakdo med nami občutil bolj ali manj, pa se je spremenilo v pravo tovariško zaupanje šele med dotlej največjo bitko z Italijani, bitko med 16. in 20. majem 1943 za kraj Leskovik ob grško-albanski meji. Italijansko vojašnico v Leskoviku je napadel partizanski odred, ki mu je poveljeval Nadžip Vinčani. Ob tej priložnosti je Pičulin prvi izmed nas dobil dobro puško, še pred našim prvim bojem z Italijani. Sam puške še nisem imel. Ves čas sem se družil z Albancem iz poveljstva, ki je bil verjetno določen, da me spremlja.

Vojašnico v Leskoviku smo napadli zvečer. Takrat sem bil na skoraj golem kamnitem kuclju nad mestom, streljaj daleč od vojašnice. V pogovoru s partizani sem zvedel, da imajo le skromne zaloge streliva, razen tega pa še različne puške.

Ponoči sem nekako preprosil spremljevalca, da mi je dal italijansko karabinko. Stopil sem na greben in izstrelil nekaj nabojev proti lesenim barakam. Spremljevalec me je poklical nazaj v kritje. Vrnil sem mu puško, potem pa me je zelo resno opozoril, s kar pravo pridigo. Povedal mi je, da partizani ne streljajo kar tako na sovražnika, da se stojé nikoli ne strelja z grebena in da takšno streljanje pomeni toliko kot samomor. Takih partizanov da ne potrebujejo, ker bolj škodujejo kot koristijo. Partizan se ne sme nikoli po nepotrebnem izpostavljati sovražniku, temveč strelja v cilj, ki ga vidi, vedno iz zaklona, po nepotrebnem pa nikoli ne troši streliva. Nekako sem se izgovoril, da sem po stroki pač topničar, njegove napotke pa sem vendarle dobro razumel in si jih tudi zapomnil.

Medtem se je streljanje v mestu nadaljevalo; v daljših ali krajših presledkih je trajalo še ves naslednji dan, vse do prihoda precejšnje pomoči, ki so jo Italijani dobili z avtomobilsko kolono iz Korčë. Odred se je nato umaknil in se nedaleč od Leskovika pripravil za napad na sovražnikovo kolono, ko se bo vračala iz Leskovika v Korčo.

V naselju nad sotesko, kjer je bil predviden naš napad, sem pri zidu neke hiše dobil italijanski minometalec; bil je sicer uporaben, le merilnih naprav ni imel. Zraven je bilo kar precéj min. Politični komisar Misto Treska,

ki sem ga spremljal, je bil zadovoljen, ko sem mu omenil, da bi minometalec lahko porabil za napad na sovražnika. Izbral sem dober položaj na strmini. Na prvo vozilo, ki je pripeljalo iz soteske, sem po naročilu uporabil metalec: prva granata je poletela precéj daleč pod cesto, tako da je iz kolone sploh niso videli. Hitro sem primerneje naravnal cev in druga granata je padla prav na streho prvega avtomobila. Avto fiat 1100 se je ustavil, iz njega pa je skočilo nekaj oficirjev; polegli so pod cesto, kolona pa se je ustavila. Nanje smo odprli močan ogenj iz strojnic in pušk z ugodnih položajev na levem bregu soteske.

Pozneje, skoraj že ponoči, se je eden izmed tovornjakov le nekako prebil in nadaljeval pot proti Korči. Nedaleč od napadene kolone ob cesti so bili partizani na ugodnih položajih. Tovornjak, ki se je prebil iz kolone, sta tu napadla starejši partizan Maks, Makedonec z majhno grško strojnico, in Pičulin s puško. Naš Pičulin je Italijane presenetil in vdalo se je vseh 32 fašistov-črnosrajčnikov.

Italijani so Leskovik izropali. Po hišah so pobrali vse, kar so videli in je bilo zanje uporabno, predvsem pa zlatnino, nakit in podobne dragocenosti. Nekaj teh naropanih predmetov smo pozneje našli pri zajetih Italijanih.

Naslednje jutro, kmalu po zori, me je poklical poveljnik Nedžip; povedal je, da so zadovoljni z nami v tej bitki. Dodal je, da sta Maks in Pičulin zajela 32 fašistov in me vprašal, kaj naj z njimi naredijo. Odgovoril sem: To, kar bi oni naredili z nami, če bi nas dobili. Povedal sem mu, kaj sem videl prejšnji dan: kakih dvajset metrov od tam, kjer smo prečkali cesto, so imeli Italijani z vrvo na tovornjak privezanega nekega človeka, prav gotovo partizana ali aktivista, in so ga vlekli s seboj po makadamski cesti. Z ujetimi fašisti je bil nato obračun hitro napravljen.

Za naš uspeh v prvem boju so izvedeli v vseh albanskih enotah. Prejšnjega, čeprav rahlo prikrivanega nezaupanja je bilo nenadoma konec, vse je postalo bolj tovariško in iskreno, bili smo deležni izrednega gostoljubja.

Albanci so bili zelo dobri strelci, vendar le do strojnice; za uporabo težjega orožja pa smo bili primerni le primorski Slovenci.

Boj za Leskovik je bil dotlej največja in najuspešnejša vojaška operacija v NOB Albanije. Sledila je vrsta novih uspešnih akcij, v katerih so borci dobili tudi ustrežnejše orožje. Tudi britanska pomoč, ki so jo odvrgli z letal, je prišla prav; razen hrane in obleke je bilo v njej tudi orožje, kakršnega partizani dotlej še nismo imeli. Število partizanskih enot in borcev v njih je hitro raslo, to pa je omogočilo ustanovitev 1. albanske udarne brigade. Njen poveljnik je bil Mehmet Shehu (kot borec v Španiji je bil najprej v četi Franca Rozmana), politični komisar pa Tuk Jakova, doma iz Peći. Na slavnosti ob ustanovitvi 1. albanske udarne brigade 10. julija 1943 je bil tudi

Svetozar Vukmanović-Tempo, ki prav gotovo še hrani fotografije, na katerih je s skupino Slovencev, ki je brigadi dajala mednarodni značaj.

Tako kot ob prejšnjih srečanjih nam je tovariš Svetozar Vukmanović-Tempo tudi tokrat priporočal, naj ostanemo v Albaniji, ker so Albanci z nami zadovoljni, pot v Jugoslavijo pa je tvegana. Kjerkoli smo v partizanih, je poudaril, se bojujemo proti istemu sovražniku. Postali smo jedro brigadnega topništva, med prvimi prostovoljci 1. udarne brigade NOV Albanije. V bateriji smo imeli topove 47/32, minomete 81 mm in angleške težke strojnice 20 mm s protiletalskim in protitankovskim strelivom.

Nekaj dni po ustanovitvi 1. udarne brigade mi je tovarišica Fiqret, namestnica političnega komisarja brigade (pozneje žena Mehmeta Shehujaja) razlagala načela in zgodovino boljševiške partije, zgodovino KP Albanije in njeno obnovo po vzorcu KP Jugoslavije. Povedal sem ji, da sva o liku komunista in sploh o dolžnostih člana KP že večkrat govorila s komisarjem Mistom Tresko. Dala mi je tiskano brošurico »Zgodovina KP Albanije« v albanskem jeziku, to pa je hkrati pomenilo, da se moram še naprej in pospešeno učiti albanskega jezika. Poslej sem se udeleževal vseh partijskih sestankov. V partijski organizaciji so mi dali ime Rus.

Krvave sledi v albanskih gorah

Prva udarna brigada NOV Albanije je v kratkem času in pogostnih obračunih postala strah in trepet za Italijane, še posebej

za domače baliste in pozneje tudi za Nemce.

Kapitulacijo Italije je brigada dočakala ob Ohridskem jezeru, v Podgradcu. Italijanske enote v Podgradcu kljub ponovnim poskusom nismo mogli razorožiti. Prva udarna brigada je zato šla naprej. Zdaj z Italijani ni bilo več bojev. Italijanski vojaki so se posamezno ali v skupinah reševali po svoje. Že nekaj dni po kapitulaciji so v našo baterijo prišli primorski Slovenci Peter Česnik, Pavle Furlan in Ivan Stopar, tako da se je naša baterija povečala še za tri borce.

Kapitulacija Italije je povzročila hitre spremembe v bojni moči partizanov in njihove učinkovitosti. Italijanska vojska zdaj ni bila več napadalka, z njo si tudi ni opomogla bojna moč Nemcev niti balistov v Albaniji. To so bile spremembe v naše dobro.

Toda Nemci in balisti so dobro vedeli, da partizanske vrste naraščajo in da bodo zaradi njih prej ali slej resno ogroženi. Postajalo jih je strah, vedeli so, da njihov konec ne bo lahek. Vojaška čast in esesovska strast za uničevanjem vsega, kar jim je bilo napoti, združena z maščevanjem zaradi številnih žrtev, ki so jih imeli v Albaniji, vse to jim je še naprej narekovalo uveljavljanje načela, da je »napad najboljša obramba«. Nemci so v Albaniji hoteli uničiti vse, kar je partizanskega, in seveda tudi zmagati. To so potr-

jevale njihove številne ofenzive in nenehna čiščenja v pokrajinah, ki so se začela na jesen 1943 in so trajala skorajda brez oddiha do pomladi 1944.

Topništvo 1. udarne brigade NOV Albanije je uspešno sodelovalo v številnih bojih, izmed katerih so nekateri trajali tudi po več dni. Najbolj uspešni in učinkoviti so bili boji sredi avgusta 1943, v napadu na sovražnikovo avtomobilsko kolono v Barmažhu, konec avgusta v akciji na Vithuč, 9. oktobra v napadu na avtomobilsko kolono pri Elbasanu in v začetku novembra v pokrajini Patos. V zimskih mesecih smo uporabljali v glavnem le minometalce 81 mm.

Posebno mi je ostala v spominu nemška ofenziva z balisti vred v pokrajini Mokra, konec januarja 1944. Umikali smo se po nekem hribu. Snega je bilo toliko, da so nam italijanske mule druga za drugo dokončno omagale, ko tudi brez tovara niso mogle več naprej. Topove s strelivom smo deloma poskrili, minometalce in granate pa smo si naložili na ramena. Mule smo pustili na kraju samem in tako otovorjeni hodili naprej še najmanj pol noči. Le kakšno uro smo počivali, nato pa šli po zasneženi pokrajini naprej, skoraj brez predaha. Zjutraj ob zori smo z minometalci napadli neko bogato balistično vas. Za 1. udarno brigado je bil to zelo učinkovit obračun z balisti v tej pokrajini, dobili pa smo tudi izreden plen.

Kljub temu da je 1. udarna brigada častno nosila svojo bojno zastavo (to so nehotе priznavali tudi Nemci), je potek bojev v Albaniji nanesel, da je bil vrhovni štab NOV Albanije v resni nevarnosti. Spet naj bi posredovala predvsem 1. udarna brigada. Začelo se je v pokrajini Mokra, pravzaprav v sami vasi Mokra, kjer so izbirali prostovoljce. Starejši in manj vzdržljivi borci niso bili izbrani za novo akcijo, vedeli smo, da prihajajo hudi, nadvse naporni boji.

Začela se je hajka, ki smo je bili deležni tudi primorski Slovenci, kar nas je bilo v brigadi. Hajka je bila težka in dolga, začela pa se je prve dni marca 1944. Trikrat na tem pohodu so me zvečer stopala, posebno pa palci na nogah tako boleli, da sem si moral čevlje sezuti. Videl sem, da sta palca na nogah že bakreno-modre barve, bolečine pa so postajale neznosne. Le sam sem si lahko pomagal. Slekkel sem srajco, vanjo nagrabil snega, povil stopala in palce v sneg in noge obrnil proč od ognja. Medtem ko so drugi spali, sem noge večkrat previl in obribal s svežim snegom. Po dveh, treh urah, so najhujše bolečine ponehale, palca pa sta še ostala nabrekla in rdeča. To se mi je zgodilo trikrat.

V tej hajki smo nekoč prišli po strmem hribu navzdol, prebredli reko Shkumbini, mokri do pasu, na drugi strani pa se spet pognali v hrib. Bilo je ponoči. Med hojo so mi hlače zmrznile v pravicato izmaličeno pločevinasto cev, da sem le težko korakal, vse pa je kar škripalo.

Tudi v tej hajki in na tem pohodu smo bili uspešni. Vrhovni štab je bil rešen. Zame se je pohod nehal tako, da sem zadnjo dobro uro poti hodil z

boso desno nogo zadnji v naši koloni. Kak centimeter zjutraj zapadlega pšena mi je nekoliko blažil ostre robove prej zmrzlega in poledenelega snega. Pogledoval sem nazaj, na sledove krvi, ki sem jih puščal za sabo. Ko se zdaj spominjam na tiste čase in bojne tovariše, mi ravnanje današnje Albanije nikakor ni razumljivo.

Kamnitih in s šibkim grmovjem ter nekakšno gabrovino poraslih grebenov in hribov vseh vrst in oblik je v Albaniji na pretek. Čeznje so vodile le steze, tovarna »prometna sredstva« pa so bili oslički in konji-poniji, pozneje tudi italijanske mule. Za marsikak prehod čez kamnite hribe in grebene je bila širina zemljišča omejena; s tem je bilo treba vedno računati, kajti vzporednega ali bližnjega prehoda ni bilo. Zato je za eno in drugo bojujočo se stran veljalo pravilo: kdor je prvi na vrhu ali na prelazu, je gospodar položaja. Pri tem tudi letala niso bila zmeraj uspešna. Še vedno so veljale izkušnje iz prve svetovne vojne: »Ko nezna šta su muke teške, neka pređe Albaniju peške!«

Na domu Enverja Hoxhe

Ob neki priložnosti smo po boju ali sovražnikovi hajki bili v neposredni bližini doma oziroma kmečkega posestva Enverja Hoxhe.

Mehmet Shehu je stavil z drugimi funkcionarji za jagenjčka, da bo prestrelil puškin naboj. Postavil je prazen naboj pred belo steno in ležé, iz razdalje kakih 30 metrov, s puško že kar s prvim strelom zares prestrelil mali cilj. No, tačas je bilo jagnje iz Enverjevega hleva že v kuhinji. Shehu je stavo dobil in jagenjček je bil naš. Nato smo popili precéj žganja na zdravje Tita, Stalina, albanskih komandantov in tako naprej. Jagenjčka smo pojedli v odlični obari in takrat sem edinokrat v partizanih jedel pšenični kruh.

Po kapitulaciji Italije, okoli 15. oktobra 1943, je bila v mestu Berat parada 1. udarne brigade NOV Albanije. Na zbornem mestu je poveljnik brigade Mehmet Shehu predstavil brigadi novi bataljon. To je bil italijanski bataljon »Antonio Gramsci«, v katerem so bili vsi prostovoljci, nekdanji italijanski vojaki, ki so se po kapitulaciji posamič ali po skupinah hoteli odpraviti domov, a so stopili v albanske partizane. Shehu je med drugim poudaril, da je s kapitulacijo Italije en sovražnik manj, prejšnji italijanski vojaki pa zdaj krepijo partizanske enote in moč v boju proti našemu skupnemu sovražniku, fašizmu.

Bataljon »Antonio Gramsci« s 170 možmi je bil ustanovljen 10. oktobra 1943 ob reki Erzen blizu kraja Shijak. Shehu je vsem bataljonom 1. udarne brigade osebno predstavil poveljnika bataljona Terziglia Cardinalija in političnega komisarja Alfreda D'Angela. Pozdravil sem ju tudi jaz in izmenjali smo si nekaj informacij; kot že »starejši albanski partizan« sem jim povedal to in ono o naših bojih in pohodih.

Po zboru smo nekaj pojedli in še pred mrakom so se vse enote razšle po razporedu, ki ga je določilo vodstvo. Shehu mi je povedal, da je bataljon Antonio Gramsci najprimernejši za obrambo mesta.

Pozneje smo zvedeli, da so Nemci že naslednji dan strahovito napadli to mesto. Uporabili so letala, težko topništvo in tanke. Bataljon se je hrabro upiral, vendar je bil ob taki tehnični premoči hudo poražen in zdesetkan. Veliko je bilo mrtvih in pogrešanih, mnoge pa je odnesla reka Osun. Bataljon je le počasi okrevail. Do prvotnega števila borcev je prišel šele pomladi 1944, ko je spet začel posegati v bojne spopade. Čeprav so albanski tovariši izbirali kraje oziroma vasi zaradi boljše prehrane borcev bataljona, so se zaradi neustrezne hrane, nepoznavanja jezika in navad ponavljale razne nevšečnosti.

Devetega aprila 1944 je v topniško baterijo brigade prišel Mehmet Shehu. Povedal je, da je bataljonu »Antonio Gramsci« potrebna pomoč. V meni da vidi pomočnika političnega komisarja bataljona. Borcem v bateriji je razložil razmere v bataljonu in me takoj pospremil v štab bataljona »Antonio Gramsci«. Sprejeli so me zares tovariško.

Bataljon »Antonio Gramsci« se je v naslednjih akcijah dobro izkazal, čeprav so nekateri Albanci od njega pričakovali več. Štab bataljona je bil dovolj revolucionaren, saj demoraliziranih »gramšijevcev« že v kratkem času ni bilo več. Uspehi v novih akcijah so prispevali močan delež k dvigu partizanske morale v četah in bataljonu. Borci so sami sestavili in uglasbili svojo himno in druge partizanske pesmi.

Konec aprila 1944 sta bila v moji navzočnosti in vpričo štabnega moža Sadika sprejeta v komunistično partijo še poveljnik Cardinali Terziglio in politični komisar Alfredo D'Angelo. Sprejela ju je tovarišica Fiqret, ki je bila takrat pomočnica političnega komisarja brigade. Tako je bil bataljon »Antonio Gramsci« s tremi člani KP tudi partijsko povezan s štabom 1. udarne brigade.

Bataljon je po hribovskih vaseh nabiral nove borce, osamele italijanske vojake, ki so se po kapitulaciji Italije zatekli h kmetom in jim delali karkoli, da so le dobili skromno hrano. Bataljon je hkrati prevzemal vedno težje naloge. Njegova hrabrost se je izkazala zlasti ob nemški ofenzivi v začetku julija 1944 v pokrajini Sulovo, kjer je med drugimi padel tudi poveljnik bataljona Terziglio Cardinali, hudo ranjen pa je bil njegov namestnik Giuseppe Monti. Kmalu nato je zdravstveno zelo opešal politični komisar Alfredo D'Angelo. V štabu bataljona sem ostal sam.

Nemške ofenzive oziroma očiščevalne akcije pa so se kar vrstile. Bataljon se je znova dvakrat izredno borbено izkazal v pokrajini Tomorica. Njegov štab smo izpopolnili šele po prvem avgustu 1944, ko se je vrnil še ne docela ozdravljeni Giuseppe Monti in prevzel mesto poveljnika bataljona, za političnega komisarja pa je prišel Bruno Brunetti.

Bataljon, v katerem je bilo zmeraj več borcev, je čedalje bolj opravičeval svoj obstoj. V številnih spopadih z Nemci se je maščeval za svoje padle, zlasti v začetku septembra 1944 v pokrajinah Mati in Burel. Bataljon »Antonio Gramsci« je tudi v zadnji nemški ofenzivi na Čaf Krabi in v pokrajini Zelenica oktobra 1944 dostojno opravil svoje naloge.

Nastopila je zadnja faza napadov nemških šarcev, topov in tankov v Albaniji, še predtem pa v Grčiji. Za nove ofenzive je nemškim nacistom že zmanjkovalo časa, prostora in streliva. V rokah so imeli in varovali predvsem le pglavitne prometne zveze in zanje pomembna mesta. Potemtakem so varovali predvsem umik ogromne oborožitvene tehnike iz Grčije skozi Albanijo v Črno goro in naprej.

Spričo takšnih, močno spremenjenih razmer je bila glavna naloga partizanskih enot uničiti čimveč Nemcev in njihove tehnike ter jim s tem hkrati preprečevati umik. Partizani smo napadali sovražnikove motorizirane kolone, kjerkoli je bilo mogoče. Vse od grške meje do Tirane je tudi bataljon »Antonio Gramsci« uspešno izpeljal vse svoje naloge in opravil veliko bojnih akcij. Glede Tirane, je bataljon dobil nalogo, da sovražniku prepreči vsak vohod iz smeri Drač-Skader v mesto in izhod iz njega po isti cesti. Na položaju in stalni preži je bil bataljon »Antonio Gramsci« nenehno šest dni in noči. Napadal je vse, kar se je v tem delu Albanije premikalo, vse do trenutka, ko je bila Tirana osvobojena.*

**25. junija 1945:
končno doma,
v Titovi Jugoslaviji**

Nekega dne v poletju 1944 je tovarišica Fiqret, namestnica političnega komisarja 1. udarne brigade, prinesla ustno sporočilo, da je prišel pozdrav od komunistične partije Italije, ki z navdušenjem spremlja delovanje in napredek bataljona »Antonio Gramsci«, z željo, da njegovi borci tako nadaljujejo in vztrajajo v boju proti fašizmu. Spominjam se, da je ob tej priložnosti omenila tudi možnost, da bi prišli v neposredno povezavo z italijanskimi komunisti. Za to povezavo so določili mene; toda v času bojev smo lahko odposlali le posredno obvestilo, da smo pozdrave iz Italije dobili.

Po osvoboditvi Albanije so bile vzpostavljene redne zveze, toda takrat so že potekala prizadevanja, da bi se tedaj že divizija »Antonio Gramsci« čimprej vrnila v Italijo.

Le nekaj dni po osvoboditvi Tirane sem moral v bolnišnico. Malaria me je močno zdelala, pravih zdravil pa ni bilo. Po delnem okrevanju so mi sve-

* Natančnejši podatki, zlasti pa pravilna imena krajev, kjer smo se bojevali, in ocena o udeležbi bataljona »Antonio Gramsci« v NOB Albanije, so napisani v dnevni zapovedi vrhovnega poveljstva NOV Albanije z dne 3. maja 1945. Bil sem pobudnik zanje, pa tudi napisal sem jih zvečine sam.

tovali le počitek in dobro hrano. Tuk Jakova mi je že tedaj, ko je bil še politični komisar 1. udarne brigade, večkrat rekel: »Kranj poznam, tam sem bil vojak. Pazite na svoje zdravje Bogataj, pri naši hrani boste težko zdržali. Denar za priboljške hrane ni problem.« Ponujal mi je zlate britanske funte, a vzel sem samo enega, za spomin, saj še tega nisem mogel porabiti. Sicer pa ni bilo srečanja, da Tuk Jakova ne bi vprašal, kako gre nam Slovencem. Ponujal nam je funte, vendar sem bil proti temu. In res ni bilo med nami nobene izjeme, čeprav sem po osvoboditvi Tirane glede na zdravniška priporočila potreboval več hrane. Pri Jakovu v glavnem štabu sem imel še kar močno prehrano, za priboljške v hrani in za pijačo pa smo se že kako znašli.

Na jugoslovanskem poslaništvu v Tirani sem se spoznal s Titovim sinom Žarkom. V mestu in okolici smo bili glede bivanja »omejeno neomejeni«, Žarku pa je veliko pomenilo srečanje s starejšimi borci. Bil je prijeten družabnik in večkrat smo se pogovarjali pozno v noč.

S poveljnikom divizije »Antonio Gramsci« sva dobila enaka zdravniška priporočila. Večkrat sva bila skupaj v novem in edinem tiranskem hotelu »Dajti«. Nekega večera sva tam srečala francoskega poslanika, ki je rekel, da gre vsakih štirinajst dni v Pariz. Giuseppe Monti ga je prosil, naj njegovemu očetu, lastniku neke slovite kavarne v Parizu, sporočil, da je njegov sin živ in zdrav.

Čez kakih deset dni smo se spet srečali v istem hotelu. Poslanik je sporočil poveljniku divizije, da je bil njegov oče v Parizu neizmerno vesel te novice. Kot potrditev, da je dobil tako ugodne vesti o živem sinu, je oče poslal po poslaniku 20 000 frankov. Toliko denarja v Tirani v enem letu ne bi mogli porabiti; denarja smo zdaj imeli dovolj, ni pa bilo moč kaj kupiti.

V začetku aprila 1945 sem v imenu divizije »Antonio Gramsci« pozdravil mladino Albanije na njenem 1. kongresu v Tirani. Divizija se je medtem že pripravljala na vrnitev v domovino. O tem je bilo precej razpravljanja in priprav tudi v vrhovnem poveljstvu NOV Albanije v Tirani, saj smo prek njega med drugim tudi prosili in obvestili vodstvo KP Italije, da je partija odgovorna za primeren sprejem divizije ob njeni vrnitvi v Bari.

Ko so po osvoboditvi Tirane v Albaniji pripravljali posebno enoto albanske vojske za pomoč fronti v Jugoslaviji, s Francem Pičulinom nisva prišla v poštev zanjo. Šele pozneje, ko nama nikakor niso dovolili oditi v Jugoslavijo, sva zvedela za pravi namen tega manevra. Razkril nama ga je Enver Hoxha sam ob obisku v njegovi vladni rezidenци. Povedal nama je, da so odločili, da bova ostala v Albaniji. Tam sva zrasla v oficirja albanske armade, ta pa take oficirje nujno potrebuje; razen tega pa sta Albanija in Jugoslavija eno in isto. Tako nama je govoril. Ko sva se sklicevala na to, da najin rodni kraj v tako imenovani coni A, Trst, še ni osvobojen, naju je tolažil, češ da sva najine bojne dolžnosti že izpolnila v Albaniji. Ko pa sva vztrajala pri vrnitvi v rodno deželo, se mi je zlagal, da moram »z divizijo An-

tonio Gramsci v Italijo«. Dobesedno je rekel tole: »Kdor je vodil brigado v bojih, naj jo vodi tudi v miru!«

Takoj sem mu povedal, da ne zaupam v republiko Italijo, ker sem večkratni dezerter iz italijanske vojske, in da zato upam, da sem si zaslužil svobodo, ne pa morda spet zapor v Italiji.

Ne povsem zadovoljni in še brez končne odločitve, vendar pa vsaj na videz tovariško smo se z Enverjem Hoxho razšli. Zahvalil se nama je za pripevek, ki sva ga s Francem Pičulinom dala v njihovem boju za svobodo. »Priznanj in odlikovanj vama še ne morem izročiti,« je dejal, »ker jih še ni tu; izdelujejo jih v Jugoslaviji. Sicer pa: kjerkoli bosta, bomo poskrbeli, da vama bodo odlikovanja slavnostno izročena.«

Končno je le prišlo do ugodne odločitve: 25. junija 1945 sva s Francem Pičulinom odpotovala iz Albanije. Iz Tirane v Beograd smo poleteli z letalom, v katerem je bil z nama tudi Mehmet Shehu.